

SVR - Studie

2010 / 3

De kwaliteit van het leven, een mozaïek van het dagelijks leven

Dries Verlet & Marc Callens (red.)

Studiedienst van de Vlaamse Regering

Vlaamse overheid

De kwaliteit van het leven, een mozaïek van het dagelijks leven

REDACTIE

Dries VERLET
Marc CALLENS

Vlaamse overheid

SAMENSTELLING

Diensten voor het Algemeen Regeringsbeleid
Studiedienst van de Vlaamse Regering

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Josée Lemaître
Administrateur-generaal
Boudewijnlaan 30 bus 23
1000 Brussel

REDACTIE

Dries Verlet en Marc Callens

REVIEW

Luk Bral, Marc Callens, Ann Carton,
Martine Corijn, Kim Creminger, Dirk Hoorelbeke,
Josée Lemaître, Jo Noppe, Guy Pauwels,
Edwin Pelfrene, Hilde Schelfaut, Dirk Smets,
Lieve Vanderleyden, Thierry Vergeynst,
Dries Verlet

LAY-OUT COVER

Diensten voor het
Algemeen Regeringsbeleid Communicatie
Patricia Van Dichel

LAY-OUT

Perplex, Aalst

DRUK

Claes Printing, Sint-Pieters-Leeuw

DEPOTNUMMER

D/2010/3241/408

BESTELLINGEN

<http://publicaties.vlaanderen.be>

Delen uit deze uitgave mogen worden verveelvoudigd en openbaar gemaakt indien de auteur van de bijdrage en de titel van deze studie uitdrukkelijk als bron worden vermeld.

De kwaliteit van het leven, een mozaïek van het dagelijks leven

De kwaliteit van het leven in het vizier Een inleidende situering <i>Dries Verlet</i>	11
HOOFDSTUK 1 De contente Vlaming Algemene levenstevredenheid bij de doorsneebevolking in Vlaanderen <i>Dries Verlet & Marc Callens</i>	35
HOOFDSTUK 2 Temporele aspecten van levenstevredenheid: Vlaanderen in Europa Een Hiërarchische Leeftijd-Periode-Cohort-analyse <i>Marc Callens & Dries Verlet</i>	67
HOOFDSTUK 3 Determinanten van buurttevredenheid en de relatie met algemene levenstevredenheid <i>Lieve Vanderleyden & Jan Pickery</i>	97
HOOFDSTUK 4 Als we maar gezond zijn! Het belang en de betekenis van de gezondheidsbeleving in Vlaanderen <i>Martine Corijn</i>	125
HOOFDSTUK 5 De tijdsverdeling als motor van het dagelijks leven: een geïntegreerde benadering en enkele empirische modellen <i>Walter Van Dongen</i>	147

HOOFDSTUK 6

Naar een meer democratische verdeling van beroepsarbeid en beroepsinkomen in Vlaanderen?

193

Walter Van Dongen

HOOFDSTUK 7

Inkomen als een indicatie voor de kwaliteit van het leven

229

Thierry Vergeynst

UITLEIDING

Kwaliteit van het leven: een mozaïek van aspecten?

255

Dries Verlet

Lijst met figuren en tabellen

259

De kwaliteit van het leven, een mozaïek van het dagelijks leven

De kwaliteit van het leven in het vizier	
Een inleidende situering	11
Inleiding	12
1. Op naar een begripsomschrijving	12
1.1. <i>Kwaliteit van het leven</i>	12
1.2. <i>Gepercipieerde kwaliteit van het leven of subjectief welzijn</i>	14
2. Onderzoekstradities in de empirische studie van de kwaliteit van het leven	15
2.1. <i>Studie van de kwaliteit van het leven door middel van drie types indicatoren</i>	15
2.1.1. <i>Studie van de kwaliteit van het leven door middel van economische indicatoren</i>	15
2.1.2. <i>Studie van de kwaliteit van het leven door middel van sociale indicatoren</i>	16
2.1.3. <i>Studie van de kwaliteit van het leven door middel van subjectieve indicatoren</i>	19
2.1.4. <i>Gedachtegoed gelinkt aan deze benaderingen</i>	22
2.2. <i>Subjectieve versus objectieve indicatoren van de kwaliteit van het leven en hun (beperkte) samenhang</i>	23
3. De kwaliteit van het leven en het beleid: een verschuiving van de aandacht naar meer subjectieve indicatoren	27
Uitleiding	29
Bibliografie	31

HOOFDSTUK 1

De contente Vlaming

Algemene levenstevredenheid bij de doorsneebevolking in Vlaanderen

	35
Inleiding	36
1. Theoretische situering van het thema: de zoektocht naar tevredenheid	36
1.1. <i>Subjectief welzijn als concept en de meting ervan</i>	36
1.2. <i>Dimensies van het subjectief welzijn: affect en cognitie</i>	38
1.3. <i>Algemene levenstevredenheid als proxy voor het algemeen subjectief welzijn</i>	38
2. Bronnen voor subjectief welzijn: een zoektocht naar een speld in de hooiberg?	40
2.1. <i>Sociaaldemografische karakteristieken</i>	42
2.2. <i>Sociale contacten</i>	45
2.3. <i>Gezondheid</i>	47
2.4. <i>Algemene waarden</i>	47
2.5. <i>Politieke attitudes</i>	48
Slotsom	48
3. De algemene levenstevredenheid van de Vlaming in beeld	49
3.1. <i>Hoe is het gesteld met de algemene levenstevredenheid?</i>	49
3.2. <i>De tevredenheid over de domeinen van het leven</i>	51
3.3. <i>Hoe is het gesteld met de potentiële bronnen van de algemene levenstevredenheid?</i>	54
Uitleiding	60
Bibliografie	62

HOOFDSTUK 2

Temporele aspecten van levenstevredenheid: Vlaanderen in Europa

Een Hiërarchische Leeftijd-Periode-Cohort-analyse

	67
Inleiding	68
1. Algemene levenstevredenheid: temporeel, sociaal en internationaal	69
1.1. <i>Algemene levenstevredenheid</i>	69
1.2. <i>Temporele stratificatie: cohorte, trend en levenscyclus</i>	70
1.3. <i>Sociale stratificatie: geslacht, opleiding en tijdsinteractie</i>	72
1.4. <i>Internationale stratificatie</i>	73
1.5. <i>Onderzoeksvragen</i>	73
2. Contextuele analyse via herhaalde cross-sectionele surveys	73
2.1. <i>Eurobarometer trend data</i>	73
2.1.1. <i>Mannheim Eurobarometer Trend File</i>	73
2.1.2. <i>Variabelen in de analyse</i>	74
2.2. <i>Hiërarchische Leeftijd-Periode-Cohortregressie</i>	75
2.2.1. <i>Leeftijd-Periode-Cohort-analyse</i>	75
2.2.2. <i>Cross-classified random intercept regressie-analyse</i>	78

3. Resultaten	82
3.1. Vlaanderen	82
3.1.1. Inleiding	82
3.1.2. Geslacht, opleiding, levenscyclus, trend en generatie	84
3.1.3. Geslacht en opleiding over de levenscyclus	87
3.1.4. Geslacht: trend en generatiewissel	88
3.2. Vlaanderen in Europa	89
Uitleiding	93
Bibliografie	94
HOOFDSTUK 3	
Determinanten van buurttevredenheid en de relatie met algemene levenstevredenheid	97
Inleiding	98
1. Een blik op de onderzoeksliteratuur	99
1.1. Determinanten voor buurttevredenheid	100
1.1.1. Omschrijving van en operationalisering van buurttevredenheid	100
1.1.2. Impact van individuele kenmerken en buurtkenmerken	101
1.2. Determinanten voor algemene levenstevredenheid met bijzondere aandacht voor buurtkenmerken en buurttevredenheid	105
1.2.1. Terminologie	105
1.2.2. Bevindingen uit onderzoek	106
2. Onderzoeksvragen en gehanteerd model	108
3. Data, variabelen en methode	109
4. Resultaten	112
4.1. Algemene buurttevredenheid	112
4.2. Wat maakt mensen tevreden? Aspecten van de kwaliteit van de buurt die de buurttevredenheid bepalen	113
4.3. Wie is er tevreden met zijn/haar buurt? Impact van sociaaldemografische, sociaal-economische en buurtkenmerken	114
4.4. Buurttevredenheid en algemene levenstevredenheid	119
Uitleiding	120
Bibliografie	122
HOOFDSTUK 4	
Als we maar gezond zijn!?	
Het belang en de betekenis van de gezondheidsbeleving in Vlaanderen	125
Inleiding	126
1. Levenstevredenheid en gezondheid	127
1.1. De algemene levenstevredenheid versus de domeinspecifieke tevredenheid	127
1.2. De algemene levenstevredenheid en de (tevredenheid met de) gezondheid	128
1.3. De samenhang tussen de algemene levenstevredenheid en de tevredenheid met de gezondheid bij Vlamingen	130

2. Componenten van de gezondheidsbeleving	135
2.1. <i>Subjectieve gezondheid: fysieke, psychische en/of sociale componenten</i>	135
2.2. <i>De subjectieve gezondheid bij Vlamingen: fysieke, psychische en/of sociale componenten?</i>	137
2.3. <i>De subjectieve gezondheid bij Vlamingen en specifieke aandoeningen</i>	140
Uitleiding	142
Bibliografie	144

HOOFDSTUK 5

De tijdsverdeling als motor van het dagelijks leven: een geïntegreerde benadering en enkele empirische modellen

Inleiding	148
1. Geïntegreerde benadering van het dagelijks leven	149
2. Van theorie naar empirie: bouwstenen van het dagelijks leven	158
3. Feitelijke combinatie van de basisactiviteiten in Vlaanderen (1999-2004)	161
4. Verdeling van het aantal uren per basisactiviteit (1999-2004)	170
5. Dagverloop of dagritme van de basisactiviteiten (1999-2004)	176
6. Ervaren tijdsdruk van mannen en vrouwen in Vlaanderen (2004)	184
Uitleiding	189
Bibliografie	191

HOOFDSTUK 6

Naar een meer democratische verdeling van beroepsarbeid en beroepsinkomen in Vlaanderen?

Inleiding	194
1. Voorbije beroepsloopbaan van Vlaamse mannen en vrouwen	195
2. Huidige verdeling van beroepsarbeid, beroepsinkomen en gezinsinkomen	198
2.1. <i>Huidige verdeling van beroepsarbeid</i>	198
2.2. <i>Huidige verdeling van het beroepsinkomen</i>	206
2.3. <i>Huidige verdeling van het beroepsinkomen per uur</i>	210
2.4. <i>Huidige verdeling van het totale gezinsinkomen</i>	212
2.5. <i>Huidige verdeling van het beschikbaar inkomen per gezinslid</i>	215
3. De toekomstige verdeling van beroepsarbeid	219
3.1. <i>Gewenste toekomstige beroeps participatie</i>	219
3.2. <i>Gewenst aantal uren beroepsarbeid</i>	221
Uitleiding	225
Bibliografie	228

HOOFDSTUK 7	
Inkomen als een indicatie voor de kwaliteit van het leven	229
Inleiding	230
1. Het inkomen in de nationale rekeningen	231
1.1. <i>Begrippenkader</i>	231
1.2. <i>Algemene evolutie van het reëel beschikbaar inkomen</i>	233
1.3. <i>Samenstelling van het inkomen</i>	235
1.4. <i>Spreiding van de inkomens</i>	236
1.5. <i>Conclusie</i>	238
2. Appreciatie van inkomen	238
2.1. <i>Begrippenkader</i>	238
2.2. <i>Het inkomen</i>	239
2.3. <i>Rondkomen met het gezinsinkomen</i>	240
2.4. <i>Geldzorgen</i>	244
2.5. <i>Inkomenstevredenheid</i>	246
2.6. <i>Vragen over de toekomst</i>	249
2.7. <i>Conclusie appreciatie inkomen</i>	251
Uitleiding	252
Bibliografie	254
UITLEIDING	
Kwaliteit van het leven: een mozaïek van aspecten?	255
Lijsten met figuren en tabellen	259
Lijst met figuren	259
Lijst met tabellen	263

De kwaliteit van het leven in het vizier

Een inleidende situering

Dries Verlet

Inleiding	12
1. Op naar een begripsomschrijving	12
1.1. <i>Kwaliteit van het leven</i>	12
1.2. <i>Gepercipieerde kwaliteit van het leven of subjectief welzijn</i>	14
2. Onderzoekstradities in de empirische studie van de kwaliteit van het leven	15
2.1. <i>Studie van de kwaliteit van het leven door middel van drie types indicatoren</i>	15
2.1.1. <i>Studie van de kwaliteit van het leven door middel van economische indicatoren</i>	15
2.1.2. <i>Studie van de kwaliteit van het leven door middel van sociale indicatoren</i>	16
2.1.3. <i>Studie van de kwaliteit van het leven door middel van subjectieve indicatoren</i>	19
2.1.4. <i>Gedachtegoed gelinkt aan deze benaderingen</i>	22
2.2. <i>Subjectieve versus objectieve indicatoren van de kwaliteit van het leven en hun (beperkte) samenhang</i>	23
3. De kwaliteit van het leven en het beleid: een verschuiving van de aandacht naar meer subjectieve indicatoren	27
Uitleiding	29
Bibliografie	31

INLEIDING

De kwaliteit van het leven staat geregeld op de politieke agenda. Niet zelden komt dit naar voor in de zoektocht naar een invulling van de maatschappelijke vooruitgang die verder gaat dan het puur economische. Deze zoektocht is het stadium van puur academische beschouwingen ontgroeid. Ook de Vlaamse overheid zet in op het thema kwaliteit van het leven. Zo kunnen we verwijzen naar de Septemberverklaring van de minister president op 27 september 2010. In zijn toespraak voor het Vlaams Parlement kwam meermaals de oproep naar voor om in te zetten op geluk en de kwaliteit van het leven, naast de zorg voor een hogere economische groei. Deze stellingname komt overeen met het streven naar een bredere kijk op het concept welvaart. Hiermee volgt Vlaanderen de internationale trend. We verwijzen onder meer naar initiatieven onder leiding van de OESO en de Europese Commissie, zoals *“Measuring the progress of societies”* en *“Beyond GDP”* (Boelhouwer, 2009).

Het is niet onze bedoeling om een overzicht te geven van de verschillende modellen of om te komen tot een eigen model over “de” kwaliteit van het leven. In deze bijdrage willen we wel een blik werpen op het sociaalwetenschappelijk onderzoek ter zake. Dit kreeg vorm na het werk van Thorndike uit 1939 over het leven in steden (Thorndike, 1939, referentie gevonden in Raphael e.a., 1996). De term “kwaliteit van het leven” zelf wordt nog niet zo lang gebruikt. Eén van de eerste auteurs die de term hanteerde, is James Michener die in 1970 een monografie schreef die deze titel draagt.

In het eerste deel van deze bijdrage staan we stil bij de invulling die men geeft aan dit concept. Deze invulling kan niet los gezien worden van de manier waarop men de kwaliteit van het leven in kaart brengt. In het sociaalwetenschappelijk onderzoek ter zake kunnen we namelijk drie benaderingen onderscheiden (Diener & Suh, 1997).

In het laatste deel van deze bijdrage staan we stil bij het beleidsmatig belang van het onderzoek naar de kwaliteit van het leven. Afronden doen we met een overzicht van de bijdragen die verder in deze studie volgen. Maar we beginnen deze bijdrage met een beschouwing over wat men onder de termen “kwaliteit van het leven” en “subjectief welzijn” verstaat.

1. Op naar een begripsomschrijving

1.1. Kwaliteit van het leven

Alleen al de term “kwaliteit” vraagt enige duiding. Men kan het namelijk zowel als een evaluerende of niet-evaluerende (descriptieve) term gebruiken (Michalos, 1980). Wanneer we het woord kwaliteit niet-evaluerend gebruiken, is de betekenis gelijkaardig met deze van het woord kenmerk. Wanneer we stellen dat het leven in Vlaanderen een bijzondere kwaliteit heeft, stellen we gewoon dat het leven in Vlaanderen een aantal karakteristieke eigenschappen heeft zonder ons uit te spreken over de kwaliteit van het leven in een andere regio. We kunnen het woord kwaliteit echter ook gebruiken in een evaluerende context. Als we spreken over een hogere kwaliteit van het leven van een groep respondenten, impliceert dit dat de kwaliteit van het leven van anderen minder goed is.

Wanneer we het over de kwaliteit van het leven hebben, moeten we ook duidelijk stellen wat we met “het leven” bedoelen. Met het leven bedoelen we in essentie het dagelijks leven. Dit dagelijks leven wordt gekenmerkt door diverse ritmische en geperiodiseerde herhalingen. Zo zijn er diverse natuurlijke ritmes (leven/dood, seizoenen, dag/nacht, jeugd/volwassenheid/de “oude” dag), culturele en andere periodes zoals opleiding/werk/pensioen, werk/verlof. Deze laatste periodes worden in belangrijke mate bepaald door de overheid, maar ook door meer specifieke instituties zoals scholen, ondernemingen. Daarnaast wordt het dagelijks leven gekruist met een aantal gebeurtenissen: liefde, dood, ziekte, intrede in het beroepsleven, et cetera (Ansary, 2000).

Daarnaast moeten we aangeven of het over het leven van een individu gaat dan wel over het leven van een groep mensen (zie McCall, 1975; Raphael, e.a., 1996). In de studie van de kwaliteit van het leven is het dan ook belangrijk om een onderscheid te maken naargelang van het niveau waarop men deze aspecten definieert. Zo kunnen we de kwaliteit van het leven bestuderen op het niveau van een samenleving (macroniveau), op het niveau van sociale groepen (mesoniveau) of op het niveau van het individu (microniveau).

Dat de kwaliteit van het leven op zich een multidimensionaal concept is, blijkt uit de diversiteit aan indicatoren die men hanteert om het te meten (Parmenter, 1994). Zo is er het onderscheid tussen subjectieve en objectieve indicatoren. Binnen de benadering op grond van zogenaamde objectieve indicatoren wordt er vaak nog het onderscheid gemaakt tussen economische indicatoren enerzijds en “andere” sociale indicatoren anderzijds (Veenhoven, 1996). Sommige auteurs meten de kwaliteit van het leven enkel en alleen door middel van subjectieve indicatoren. Dit is onder meer het geval bij Terhune (referentie gevonden in Veenhoven, 2000). Anderen opteren er dan weer voor om zowel objectieve als subjectieve indicatoren op te nemen (zie paragraaf 2.2). Een voorbeeld hiervan is de theorievorming van Cummins (1997) en Veenhoven (2000). Ook zijn er auteurs die enkel objectieve indicatoren gebruiken in de definiëring en de operationalisering van het concept. Dit is onder meer het geval bij het werk van McCall. Hij rechtvaardigt het gebruik van uitsluitend objectieve indicatoren onder meer door, in navolging van Rescher, een onderscheid te maken tussen de notie geluk¹ aan de ene kant en de noodzakelijke voorwaarden voor geluk aan de andere kant. Zo stelt hij dat het mogelijk is dat tegemoetgekomen is aan de “noodzakelijke” condities voor geluk, terwijl niemand echt gelukkig is. De studie van de kwaliteit van het leven betreft, aldus McCall enkel en alleen de “noodzakelijke” condities voor geluk. Daarin maakt hij nog een onderscheid tussen “*general happiness requirements*”, die universeel zouden zijn, en “*individual happiness requirements*”, die kunnen variëren van persoon tot persoon (McCall, 1975). Spijtig genoeg beperkt deze auteur zich tot het domein van de theorievorming. Diverse andere auteurs beperken hun studie van de kwaliteit van het leven tot het gebruik van economische en sociale indicatoren (Holcombe, 1995) of enkel en alleen economische indicatoren (Baumol & Oates, 1979; Dasgupta, 1993; Stanovnik e.a., 2000).

Het ontbreken van een algemeen theoretisch kader voor de studie van de kwaliteit van het leven is eigen aan dit onderzoeksveld. Men gaat in sterke mate de kwaliteit van het leven definiëren naargelang van de wijze waarop men deze kan of zal meten. In die zin heeft men te weinig aandacht voor het concept kwaliteit van het leven op zich (Raphael e.a., 1996). *‘If a simple*

1 De term geluk die door McCall wordt gebruikt, komt overeen met wat wij onder de term subjectief welzijn verstaan.

definition of quality of life is difficult to achieve, the universal agreement on how to measure it is virtually impossible. All too often, the variables chosen to measure quality of life are selected simply on the basis of available statistics rather than from any conceptual or theoretical consideration. Consequently, replication of studies is difficult, and comparability among them is virtually non-existent.' (Cutter, 1985, 7).

Het intuïtieve belang van het concept kwaliteit van het leven leidde er daarenboven toe dat de invulling van het begrip beïnvloed werd door diverse sociaal-politieke trends en dat het gebruikt werd in de meest diverse contexten. De kwaliteit van het leven is dan ook een sociaal construct, *'the essential meaning (of which) may be understood by all, but when it is related to real people's lives, it is interpreted in any number of ways.'* (Brown, 1994, ii; referentie gevonden in Raphael e.a., 1996). Dit komt eveneens naar voor wanneer we stilstaan bij het achterliggende gedachtegoed bij de specifieke benaderingen van de kwaliteit van het leven (zie 2.1.4).

1.2. Gepercipieerde kwaliteit van het leven of subjectief welzijn

In deze SVR-Studie komt de nadruk nogal sterk te liggen op het gebruik van subjectieve indicatoren. Dit is meteen ook de reden waarom we stilstaan bij de invulling van het concept "subjectief welzijn". Net zoals bij de definiëring van het begrip kwaliteit van het leven, is ook bij de omschrijving van het begrip gepercipieerde kwaliteit van het leven of het subjectief welzijn onduidelijkheid troef. Sommigen spreken over een "totaal non-concept" in de sociale wetenschappen (Kammann e.a., 1984). Weinig onderzoek over het subjectief welzijn vindt plaats vanuit theoretische overwegingen. Het overgrote deel van het onderzoek ter zake vindt plaats vanuit een eerder positivistische invalshoek. Om het met de woorden van Michalos (1991, 1) te zeggen *'the positivist knife has made a very deep cut in this area'*. Er is een grote diversiteit in de elementen die men in rekening brengt. Veelal zijn de omschrijvingen die men geeft ook vrij vaag. Zo definiëren Andrews & Withey (1976) subjectief welzijn als het oordeel dat een persoon maakt over zijn of haar leven als een geheel.

De verschillende invullingen hangen deels samen met de discipline waarin het onderwerp wordt bestudeerd. Vanuit filosofische hoek wordt het subjectief welzijn gebruikelijk omschreven als een algemene en blijvende tevredenheid met het leven als geheel. Vanuit de psychologische invalshoek blijkt het echter aangewezen om het gevoel van tevredenheid uit te breiden en te verrijken. In deze benadering wordt er zowel rekening gehouden met het ervaren van een aangenaam leven als met het ervaren van overwegend positieve en relatief weinig negatieve ervaringen (Kammann e.a., 1984). De definitie van Bradburn is typerend voor deze invulling. Volgens Bradburn is subjectief welzijn een kwaliteit van ervaring die voortkomt uit het relatieve overzicht van positieve gevoelens tegenover negatieve gevoelens (Kammann, 1984). Andere onderzoekers actief in de psychologische wetenschappen hebben het over de "mentale gezondheid", nog anderen gebruiken de term "aanpassing", "psychologisch welzijn" of "psychologisch leed". Sociologen en sociale psychologen hebben dan weer de voorkeur voor het gebruik van de term "kwaliteit van het leven" wanneer ze het hebben over de beleving van het dagdagelijks leven. Economen van hun kant hanteren vaak de begrippen "welvaart" en "bruikbaarheid" (*utility*), ook wanneer ze het hebben over subjectief welzijn (Heady e.a., 1985).

Het onderscheid tussen de begrippen welvaart en welzijn vraagt enige uitleg. Zo zijn er auteurs die de begrippen welzijn en welvaart als synoniemen gebruiken (Dasgupta, 1993). Toch is het belangrijk om het nuanceverschil te benadrukken. Wanneer men het heeft over welvaart, duidt men dit vaak in hoofdzaak of uitsluitend in economische zin. In dat opzicht is het begrip welzijn veel ruimer. Dit blijkt onder meer uit de omschrijving die Bertrand (1981, 114-115) geeft: *‘Onder (sociaal en cultureel) welzijn verstaan we dan ook (...) de situatie waarin niet alleen een ruime mate van beschikbare hoeveelheid goederen en diensten aanwezig is, maar tevens een realisering van hooggeschatte waarden zoals gezondheid, onderwijs, wonen, gelijkheid e.d. zichtbaar wordt’*. Niettemin stellen we vast dat de termen welvaart versus welzijn vaak min of meer als synoniemen worden gebruikt in discussies over bijvoorbeeld politiek beleid (Jordan, 2008).

Daarnaast komt nog dat begrippen zoals kwaliteit van het leven, subjectief welzijn, geluk en levenstevredenheid door vele auteurs op diverse wijzen worden geïnterpreteerd en al dan niet als synoniemen worden gebruikt. Dit zorgt voor verwarring en deze onenigheid hindert de ontwikkeling van de kennis op dit onderzoeksdomein. Als reactie hierop is al vele malen geprobeerd om te komen tot standaarddefinities. Dit zette echter weinig zoden aan de dijk. Een reden hiervoor is dat dergelijke wetenschappelijke definities weinig effect hebben op het dagelijkse taalgebruik. Daarnaast kunnen dergelijke oefeningen bijdragen tot nog meer verwarring aangezien de sociale wetenschappers in het onderzoeksveld het niet eens kunnen geraken over de omschrijving van de begrippen (Veenhoven, 2000).

Niettemin, subjectief welzijn zou men voorzichtig kunnen omschrijven als de evaluatie van een persoon van zijn of haar leven. Deze beoordeling is zowel cognitief (dit is hoe men denkt over zijn of haar leven, beoordelingen van levenstevredenheid) als affectief (hoe men zich voelt tegenover zijn of haar leven, aangename en niet-aangename emotionele reacties) (Diener & Diener, 1996). Verder kunnen we een onderscheid maken tussen appreciaties over het leven als geheel, dan wel over specifieke domeinen van het leven. De globale appreciaties van het subjectief welzijn, vinden we onder meer terug in de studies over de algemene levenstevredenheid en het geluk. Bij het beoordelen van specifieke aspecten van het leven, komen we doorgaans terecht bij de tevredenheid over verschillende domeinen van het leven (zie ook de bijdrage van Verlet & Callens in deze SVR-Studie).

2. Onderzoekstradities in de empirische studie van de kwaliteit van het leven

2.1. Studie van de kwaliteit van het leven door middel van drie types indicatoren

2.1.1. Studie van de kwaliteit van het leven door middel van economische indicatoren

In de eerste plaats is er de meting van de kwaliteit van het leven op grond van louter economische indicatoren, zoals inkomen per capita. Deze benadering gaat ervan uit dat de hoeveelheid van goederen en diensten die door een samenleving wordt geproduceerd of door een individu wordt verworven, de kwaliteit van het leven van respectievelijk deze samenleving of dit individu weerspiegelt. De onderzoekers in deze traditie veronderstellen dat een hogere economische productiviteit de kwaliteit van het leven verhoogt. Wanneer een samenleving een overvloed aan

goederen en diensten produceert, kunnen de mensen in deze samenleving (althans diegene die zich deze kunnen permitteren) de goederen en diensten kiezen welke het best bij hun behoeften passen en zo bijdragen tot een “gewenst” leven. De menselijke noden en behoeften worden in deze visie het best vervuld in een samenleving waar veel goederen en diensten worden geproduceerd (Diener & Suh, 1999).

Het onderzoek naar de kwaliteit van het leven enkel en alleen op basis van economische indicatoren en de mogelijkheid van individuen om goederen en diensten te verwerven meer specifiek, houdt echter een aantal beperkingen in. In eerste instantie garandeert economische vooruitgang geenszins andere belangrijke facetten van de zogenaamde “objectieve kwaliteit van het leven”. Zo garandeert economische vooruitgang niet dat de criminaliteit daalt en kan economische voorspoed bijvoorbeeld samengaan met een teloorgang van het milieu. Ten tweede maken de keuzes van de zogenaamde “homo economicus” hem daarom nog niet gelukkig. Deze keuzes kunnen bijvoorbeeld in strijd zijn met de vigerende normatieve idealen. Economische indicatoren kan men niet gelijkstellen met psychologische tevredenheid, geluk et cetera (Carley, 1981). Een derde kritische bedenking betreft de twijfelachtige veronderstellingen over rationaliteit en transitiviteit bij het maken van keuzes. Ten slotte is er in het marktdenken geen plaats voor de invloed van belangrijke elementen zoals liefde of zingeving in het leven. Deze “irrationele” aspecten hebben niettemin een niet te onderschatten waarde voor de kwaliteit van het leven (Diener, 1995; Diener & Suh, 1997; Kahneman e.a., 1999; Wirtz e.a., 2009).

2.1.2. Studie van de kwaliteit van het leven door middel van sociale indicatoren

De benadering op basis van sociale indicatoren kreeg vorm in het midden van de jaren zestig. Aanvankelijk was deze beweging een reactie op de eenzijdige benadering van de kwaliteit van het leven op basis van louter economische indicatoren. Maar al gauw groeide deze beweging uit tot een heuse onderzoeksdiscipline waarbij men een grote diversiteit aan sociaal-economische gegevens in kaart bracht, gaande van zeer specifieke metingen zoals van de woonkwaliteit tot veel bredere metingen van de kwaliteit van het leven als geheel (Carley, 1981).

Diener en Suh (1997, 194) geven ons een omschrijving van wat zij verstaan onder sociale indicatoren *‘Social indicators are societal measures that reflect people’s objective circumstances in a given cultural or geographical unit’*.

Volgens Carley (1981) hebben sociale indicatoren twee belangrijke kenmerken, ze zijn surrogaten en ze zijn meetinstrumenten. Als surrogaten staan sociale indicatoren niet op zich, sociale indicatoren moeten altijd worden teruggekoppeld naar het op zich onmeetbaar concept waar naar ze peilen. Zo kan men bijvoorbeeld het aantal diefstallen per dag zien als een te analyseren, concrete operationalisering van het op zich abstracte en onmeetbare concept van veiligheid in de buurt. Als meetinstrument heeft een sociale indicator betrekking op informatie die conceptueel kwantificeerbaar is. Daarbij moet men informatie vermijden die niet kan worden uitgedrukt op een of andere geordende schaal.

Kenmerkend voor deze sociale indicatoren is dat ze gebaseerd zijn op objectieve, kwantitatieve statistieken eerder dan op perceptie van individuen over hun dagelijks leven. Voorbeelden van dergelijke sociale indicatoren zijn kindersterfte, aantal huisartsen per duizend inwoners en zelfmoordcijfers. Sommigen, zoals Brusegard, beperken de reikwijdte van de sociale indicatoren.

Zij hanteren enkel de indicatoren van sociale fenomenen die kunnen beïnvloed worden door het beleid.²

Zo komt men tot een andere invulling van het begrip kwaliteit van het leven. Deze benadering van de kwaliteit van het leven impliceert andere karakteristieken of kwaliteiten die een “goede” samenleving kenmerken. Men noemt andere kwaliteiten van een samenleving en ontwikkelt methoden om ze te meten. Zo zou de goede samenleving naast een hoge economische productiviteit, ook gekenmerkt kunnen worden door weinig criminaliteit, hoge levensverwachting, respect voor de mensenrechten, een gelijke verdeling van de rijkdom et cetera. Binnen deze benadering trachten wetenschappers veelal samenlevingen te vergelijken op grond van indicatoren die een verscheidenheid aan belangrijke sociale indicatoren omvatten.³ Voor een historiek over de zogenaamde social indicators movement kunnen we verwijzen naar het werk van Boelhouwer (2010).

Diener en Suh (1997) stellen dat er drie belangrijke voordelen zijn aan het gebruik van sociale indicatoren. De objectiviteit is één van de grootste voordelen. Dit kan men op verschillende wijzen interpreteren. Zo kan objectiviteit betekenen dat er een brede consensus is over de waarde van dergelijke indicatoren. Zo is quasi iedereen akkoord dat kindersterfte slecht is terwijl bijvoorbeeld geletterdheid goed is. Objectiviteit kan ook inhouden dat de karakteristiek in kwestie met grote nauwkeurigheid kan worden gemeten, met andere woorden zonder veel meetfouten. Zo kan bijvoorbeeld kindersterfte nauw worden omschreven en gemeten. Ten slotte kan de objectiviteit als kenmerk van sociale indicatoren inhouden dat het weinig afhankelijk is van de persoonlijke perceptie van mensen.

Een tweede voordeel is dat de sociale indicatoren ook een beeld geven van de normatieve idealen en de gedeelde waarden van een samenleving. De sociale karakteristieken die worden gemeten zijn niet enkel gebaseerd op hun invloed op bijvoorbeeld het geluk van de inwoners, maar geven ook een aantal wijdverspreide gedeelde waarden weer. Men meet met andere woorden wat men belangrijk acht.

Ten slotte kunnen sociale indicatoren belangrijke elementen weergeven die men niet door middel van puur economische indicatoren of subjectieve indicatoren (zie verder) kan laten zien (Diener & Suh, 1997).

Er zijn evenwel ook een aantal nadelen. Een eerste groep nadelen houdt verband met de “objectiviteit” van de sociale indicatoren. Zo zijn dergelijke indicatoren ook feilbaar, denken we maar aan de onderrapportering van het aantal diefstallen. Stel dat we deze sociale indicatoren toch accuraat kunnen meten, dan stelt zich nog het probleem van de interpretatie van de bekomen cijfergegevens. Een daarmee gerelateerd probleem is de onvermijdelijke rol van subjectieve beslissingen in het selecteren, meten en interpreteren van sociale indicatoren. Als men het aantal diefstallen wil rapporteren, moet men onvermijdelijk ook een omschrijving geven van wat men precies verstaat onder het begrip diefstal. Daardoor is het onmogelijk te verhinderen dat subjectieve beoordelingen een invloed hebben op schijnbaar “objectieve” gegevens (Diener & Suh, 1997). Dit methodologisch probleem houdt verband met het feit dat sociale indicatoren veelal betrekking hebben op niet-kwantificeerbare of vage concepten (zoals gezondheid en veiligheid) die worden gemeten door surrogaten (zoals levensverwachting en aantal diefstallen).

2 De auteur in kwestie (Brusegard, 1979) bleef evenwel bijzonder vaag over de additionele waarde van deze bijkomende voorwaarde.

3 Een voorbeeld van deze benadering vinden we onder andere in het werk van Diener (1995).

Deze surrogaten worden veelal gekozen op basis van de beschikbaarheid van data of het gemak waarmee ze kunnen worden gemeten, eerder dan op basis van theoretische overwegingen (Cutter, 1985).

Stel dat we in staat zijn bepaalde sociale indicatoren op een accurate manier te meten en dat men het eens is over de operationalisering van deze indicatoren. In dat geval is het dan nog de vraag of deze indicatoren een eensgezind beeld geven van wat als “goed” wordt ervaren. Het is vaak moeilijk om te komen tot eensgezindheid over het optimale niveau van indicatoren en over de afweging tussen diverse specifieke indicatoren en waarden. In wezen betreft dit een probleem inzake de selectie van variabelen (Cutter, 1985).

Een ander probleem is de vaststelling dat specifieke sociale indicatoren op een ad hoc wijze worden geselecteerd. De keuze van de sociale indicatoren is in wezen subjectief (Diener & Suh, 1997). Dit geeft aanleiding tot eindeloze controverses over de te selecteren indicatoren en de weging ervan (Drewnowski, 1980). Deze onenigheid heeft ook zijn repercussies op het beleidsmatig gebruik van het onderzoek op grond van sociale indicatoren (Carley, 1981). Het veelal impliciete waardeoordeel dat verbonden is aan de keuze van specifieke sociale indicatoren is dan ook een belangrijk nadeel van deze benadering. Het potentieel gevaar van het gebruik van specifieke sociale indicatoren bestaat erin dat men deze kan gebruiken om specifieke politieke belangen te dienen of worden vertekend door administratieve onwil of slecht weergegeven data. Zo stelt men vast dat de social indicators movement eerder ad hoc uitgroeide op basis van de specifieke noden aan informatie in het kader van de beleidsvoering. Een systematisch wetenschappelijk raamwerk op grond van theorie en causale relaties ontbreekt in hoge mate (Carley, 1981).

Een ander bezwaar is dat sommige sociale indicatoren sterk correleren met de puur economische indicatoren. Maar sterke correlaties tussen economische en sociale indicatoren betekenen helemaal niet dat we deze laatste niet nodig hebben. In tegendeel, één van de voordelen van sociale indicatoren is juist dat ze informatie bevatten die economische indicatoren niet kunnen vatten. Toch is het zo dat economische indicatoren ons een indicatief beeld kunnen geven van de materiële kwaliteit van het leven in een gegeven gemeenschap (Diener & Diener, 1995).

Een ander probleem is eerder van methodologische aard: als sociale indicatoren gekwantificeerde surrogaten zijn voor andere –in wezen– onmeetbare fenomenen, kan het zeer moeilijk zijn om het verband te leggen tussen wat men meet en het onmeetbare. Dit is onder meer de reden waarom meer en meer aandacht ging naar zogenaamde subjectieve indicatoren (Carley, 1981). Dit houdt verband met het volgende punt van kritiek.

Wellicht de grootste beperking van sociale indicatoren om de kwaliteit van het dagelijkse leven te meten, is namelijk dat deze objectieve karakteristieken ons geenszins garanties geven over het belang dat inwoners eraan hechten in de ervaring van hun dagelijks leven of hun kwaliteit van het leven (Andrews, 1974). Hoe individuen het dagelijks leven ervaren, is veel complexer dan wordt verondersteld door descriptieve sociale indicatoren. Want uiteindelijk zijn deze gebaseerd op (voor het individu op zich) externe omstandigheden in een samenleving. Zoals Sneider al in 1975 aangaf is er geen a priori reden om te geloven dat een aggregatie van sociale indicatoren ook een weerspiegeling is van de kwaliteit van het leven zoals deze door de inwoners wordt ervaren. Een dergelijke misvatting geeft, aldus Schneider, aanleiding tot een verwarring van wat hij noemt de fysische en psychische aspecten van “het welzijn”. Er is

in de benadering op grond van economische of sociale indicatoren geen plaats voor de visie van het individu (Ziller, 1974). Daarenboven werd in diverse onderzoeken duidelijk dat de sociale indicatoren slechts matig of niet correleerden met de gerapporteerde niveaus van het subjectief welzijn van individuen (zie Campbell e.a., 1976). Sociale indicatoren slagen er met andere woorden niet in om de perceptie door de individuen te meten (Fletcher & Lorenz, 1985). Gezien de niet-perfecte relatie tussen objectieve omstandigheden enerzijds en de ervaring door de individuen anderzijds, raakten meer en meer wetenschappers en beleidsverantwoordelijken overtuigd van het belang van zogenaamde subjectieve indicatoren van de kwaliteit van het leven (Diener & Suh, 1997).

2.1.3. Studie van de kwaliteit van het leven door middel van subjectieve indicatoren

Een derde benadering is dan deze die de kwaliteit van het leven meet door middel van subjectieve indicatoren. Deze aanpak wordt ook wel eens de studie van de “gepercipieerde kwaliteit van het leven” of het “subjectief welzijn” genoemd. In deze benadering ligt de nadruk op de evaluatie van het individuele leven, zowel in de zin van de beoordeling van de (algemene) levenstevredenheid (het cognitieve) als in de zin van affectieve reacties (gemoedstoestand en emoties). Binnen deze benadering is het individu met een “wenselijk” of “goed” leven een individu dat een hoge mate van (algemene) levenstevredenheid heeft en veel aangename emoties en weinig onaangename emoties ervaart. In deze visie is de ideale samenleving gedefinieerd als een samenleving waarin alle mensen gelukkig en tevreden zijn en zich goed voelen. De lijst van algemene subjectieve indicatoren van de kwaliteit van het dagelijkse leven kan aangevuld worden met een reeks meer specifieke indicatoren zoals verschillende facetten van levenstevredenheid (bijvoorbeeld de tevredenheid over de huidige werksituatie, de vrije tijd, het gezin, et cetera) (Diener & Suh, 1999).

De ontwikkeling en het gebruik van subjectieve indicatoren in het onderzoek naar de kwaliteit van het dagelijks leven komt voort uit de wens van onderzoekers om een beeld te krijgen van de eigenlijke levenservaringen van mensen. Het probleem met de benadering op grond van economische of sociale indicatoren is namelijk de veronderstelling dat deze objectieve indicatoren een betekenis op zich hebben (Kennedy e.a., 1978). We zouden kunnen stellen dat deze benaderingen van de kwaliteit van het leven de betekenis van de objectieve wereld voor het individu voorschrijft.

Om het subjectief welzijn van een individu te kunnen begrijpen, is het belangrijk om op een directe manier de cognitieve en affectieve beoordeling van het individu zijn of haar leven te meten. Globaal wordt er aangenomen dat we drie fundamentele dimensies moeten onderscheiden in het subjectief welzijn: het cognitieve (levenstevredenheid), positief affect en negatief affect (Andrews & Withey, 1976; Andrews & McKennell, 1980; Argyle, 1987; Campbell e.a., 1976). In de bijdrage over algemene levenstevredenheid komen we daar uitgebreid op terug.

Deze onderzoekstraditie is voornamelijk begaan met de eigen, interne, beoordeling van het welzijn eerder dan met indicatoren die beleidsverantwoordelijken, academici of anderen als belangrijk beschouwen. De interne reactie op en de ervaring van gebeurtenissen en situaties in het leven zijn essentieel in het onderzoek naar het subjectief welzijn (Diener & Suh, 1997). Dat subjectieve indicatoren een directe meting zijn, is dan ook een belangrijk gegeven in deze bena-

dering van de kwaliteit van het leven (Harwood, 1976). Kortom, de ervaringen van de mensen op zich staan centraal in het onderzoek naar subjectief welzijn.

Aangezien de meeste objectieve sociale indicatoren slechts indirecte metingen zijn van hoe de mensen denken over hun leefomstandigheden, hebben metingen van het subjectief welzijn een belangrijke meerwaarde in het onderzoek over de kwaliteit van het leven. De subjectieve indicatoren kunnen de bevindingen op grond van (objectieve) economische en sociale indicatoren vervolledigen. Subjectieve indicatoren verlenen directe metingen van de evaluaties door individuen in verband met hun eigen (subjectief) welzijn. Wanneer objectieve en subjectieve indicatoren convergeren, sterkt dit de conclusies over de kwaliteit van het leven. Wanneer in het andere geval de resultaten uiteenlopen, is dit een reden om de betekenis van de indicatoren aan een nader onderzoek te onderwerpen (Diener & Suh, 1997). De objectieve en de subjectieve kwaliteit van iemands leven dient niet noodzakelijk overeen te stemmen met elkaar. Zo kan iemand die in ideale omstandigheden verkeert, zich toch nog slecht voelen (Veenhoven, 2000). Kennis omtrent subjectieve indicatoren kan een belangrijke rol spelen in het vastleggen van de prioriteiten in de ontwikkeling van objectieve sociale indicatoren (Andrews, 1974). Door rekening te houden met de perceptie van de inwoners, wordt de beleidsrelevantie van de gehanteerde indicatoren om de kwaliteit van het leven te meten (door middel van economische, sociale of subjectieve indicatoren) verhoogd (Findlay e.a., 1988).

Een tweede voordeel van de meting van het subjectief welzijn situeert zich op het gebied van het comparatief onderzoek. Aangezien bij de bestudering van het subjectief welzijn vaak gemeenschappelijke dimensies worden gebruikt, zoals de mate van levenstevredenheid, leent een dergelijke schaal zich beter tot het vergelijken van onderzoeksresultaten uit diverse populaties. De vergelijkbaarheid van sociale en economische indicatoren tussen landen is vaak problematischer aangezien er vaak verschillende maatstaven worden gebruikt in het definiëren en meten van (objectieve) economische en sociale indicatoren (Andrews, 1974; Harwood, 1976; Diener & Suh, 1997).

Een ander voordeel is dat ze het detecteren van specifieke problemen die bijzondere aandacht moeten krijgen vergemakkelijken. Deze problemen kunnen betrekking hebben op specifieke facetten van het leven en/of voor specifieke subgroepen binnen een populatie (Davis & Fine-Davis, 1991).

Ondanks het feit dat de term “subjectief” wellicht minder wetenschappelijke betrouwbaarheid oproept bij velen, blijken metingen van subjectief welzijn een vrij hoge validiteit en betrouwbaarheid te hebben (Tov & Diener, 2007). In diverse onderzoeken kwam men tot een vrij hoge stabiliteit doorheen de tijd voor verschillende operationalisering van het subjectief welzijn. Zo werden er sterke correlaties gevonden tussen de waarden op diverse schalen voor subjectief welzijn op verschillende tijdstippen bij dezelfde personen. Deze correlaties – die een indicatie geven van de temporele stabiliteit – kunnen we situeren in de grootteorde van 0,5 tot 0,7 over verschillende jaren (Diener, 1994). Overigens moeten subjectieve indicatoren beschikken over twee belangrijke eigenschappen: stabiliteit in onveranderende omstandigheden en gevoeligheid in veranderende omstandigheden. Uit het onderzoek van Atkinson bleek dit het geval te zijn (Atkinson, 1982). Ook bleken de zogenaamde “respons-artefacten” niet zo sterk te zijn zoals velen beweren (Diener e.a., 1994). Daarnaast werd vastgesteld dat de scores die de res-

pondenten zelf gaven op de schalen die hun subjectief welzijn meten, sterk correleerden met de beoordeling van significante anderen (zoals familie en vrienden) (Diener & Suh, 1997).

Hoewel de zelfgerapporteerde metingen van subjectief welzijn over een goede validiteit en betrouwbaarheid blijken te beschikken, zou het naïef zijn om te stellen dat de antwoorden van elk individu accuraat zijn. Zo werd er door onder meer Schwartz en Strack gewezen op een aantal situationele factoren die een invloed kunnen hebben op de rapportering van subjectief welzijn, waaronder “mood”-effecten (Schwarz & Strack, 1991).

Tevens moeten we ons ervan bewust zijn dat subjectieve indicatoren mogelijkerwijze geen goede afspiegeling zijn van de “objectieve” kwaliteiten van een bepaalde samenleving. Zo kunnen metingen van subjectief welzijn eerder afhankelijk zijn van persoonlijke karaktertrekken en relaties in plaats van de “objectieve” kenmerken van een samenleving. In deze context is het belangrijk om te wijzen op de invloed van processen zoals aanpassing aan de gegeven situatie en verwachtingen van individuen. Deze processen kunnen een invloed hebben op de beoordeling van de kwaliteit van het dagelijkse leven door individuen (Diener & Suh, 1997). Dus wanneer we de kwaliteit van een samenleving willen beoordelen is het belangrijk om ook oog te hebben voor het subjectieve welzijn van de inwoners, zonder dat dit evenwel het enige criterium kan zijn in de beoordeling.

Ten slotte is het belangrijk om zich ervan bewust te zijn dat subjectief welzijn op zich een waarde is. Het belang dat men aan deze waarde hecht, kan variëren van individu, van sociale groep en van samenleving tot samenleving (Diener & Suh, 1997; Diener e.a., 1995; Wirtz e.a., 2009). Zo kan men de bezorgdheid over de kwaliteit van het leven in het algemeen en het subjectief welzijn op zich zien als een postmaterialistische waarde (Inglehart, 1981; Bearden e.a., 1993). Anderen wezen op de ideologische ondertoon die mogelijkerwijze aanwezig is in de meting van het subjectief welzijn. De redenering daarbij is dat de algemene levenstevredenheid deels mede zou bepaald zijn door “instemming” met, “tevredenheid” over of eerder conservatieve oriëntaties tegenover maatschappelijke instituties. Buttel, Wilkening en Martinson stelden dit aspect aan de kaak en voerden er een empirische studie over uit. Hun argument was namelijk dat de ideologische oriëntering van een individu, geoperationaliseerd door zijn tevredenheid over de samenleving op zich, zijn of haar subjectief welzijn kan beïnvloeden. Een tegenargument is dat ook de tevredenheid over het maatschappelijke/politieke bestel kan worden aanzien als één van de verschillende facetten die vorm geeft aan de beleving van het dagelijks leven. Hoewel Buttel, Wilkening en Martinson er niet overtuigend in slaagden om dergelijke politiek-ideologische component te detecteren in de meting van het subjectief welzijn, is het niettemin interessant om ook oog te hebben voor een mogelijke samenhang tussen indicatoren van subjectief welzijn enerzijds en een aantal politieke attitudes anderzijds (Buttel e.a., 1979).

Gezien de voor- en nadelen van de diverse benaderingen van de sociaalwetenschappelijke studie van de kwaliteit van het leven, is het belangrijk om de complementariteit van de drie verschillende benaderingen te benadrukken (Scheer, 1980; Carley, 1981; Diener & Suh, 1997). Het besef is gegroeid dat de verschillende types van indicatoren interessante, bruikbare en complementaire informatie geven over de kwaliteit van het leven (Andrews, 1980).

2.1.4. Gedachtegoed gelinkt aan deze benaderingen

Samen met Kuz (1978, 412) kunnen we stellen dat iedere meting van de kwaliteit van het leven (los van de indicatoren die men hanteert) enigszins normatief is, namelijk *'the higher the value on a given variable the better off the community'*. Naargelang van de types indicatoren kunnen we een meer specifiek gedachtegoed of filosofie onderscheiden. Door de kwaliteit van het leven op een bepaalde wijze te meten of te beschrijven, geeft men ook enigszins een indicatie van wat men verstaat onder de notie van het goede leven.

Een eerste bestaat uit het omschrijven van het “goede” leven op basis van de bevrediging van preferenties. Binnen de beperkingen van de middelen waarover men beschikt, wordt verondersteld dat mensen datgene kiezen dat hun kwaliteit van het leven het meest verhoogt. Binnen deze denkrichting is de definitie van de kwaliteit van het leven gebaseerd op de mate waarin men de dingen die men wenst ook kan verkrijgen. Deze gedachtegang hangt samen met de beoordeling van de kwaliteit van het leven op grond van economische indicatoren (Diener & Suh, 1997).

Een tweede gedachtegoed omvat een omschrijving van de karakteristieken die een samenleving moet hebben om het “goede” leven te benaderen. Het betreft karakteristieken die worden ingegeven door normatieve idealen op grond van religieuze, filosofische of andere overtuigingen. De Amerikaanse filosoof Brock noemde dergelijke theorieën *'ideal theories of good life'* (Brock, 1993, 96). Zo kan men ervan overtuigd zijn dat het helpen van de anderen essentieel is in het goede leven aangezien het wordt voorgeschreven door zijn of haar waarden en normen. Deze benadering van de kwaliteit van het leven is niet gebaseerd op de subjectieve ervaringen door individuen noch op het bevredigen van behoeften. Deze gedachtegang leunt het dichtst aan bij de benadering op grond van sociale indicatoren. Wanneer men de kwaliteit van het leven meet aan de hand van objectieve economische of sociale indicatoren zoals type woningen, gezondheid en inkomen, postuleert men een soort consensus dat dergelijke omstandigheden inherent zijn aan de definitie van het goede leven en dat de veranderingen in deze indicatoren normatief kunnen worden beoordeeld. Een hoger gemiddeld inkomen is dan bijvoorbeeld beter dan een laag inkomen. Conceptueel wordt de kwaliteit van het leven een functie van de objectieve condities die men gaat meten (Schneider, 1975).

Een derde benadering definieert de kwaliteit van het leven in termen van ervaringen van individuen. Als een individu zijn of haar leven als wenselijk ervaart, wordt dit geacht zo te zijn. Centraal in deze benadering zijn gevoelens zoals geluk en algemene levenstevredenheid. Welke criteria het individu juist gebruikt in de beoordeling van de mate waarin hij gelukkig is of tevreden is, staat hier niet centraal. Wel het feit dat hij van oordeel is dat hij of zij al dan niet gelukkig of tevreden is. Het is duidelijk dat deze benadering om de kwaliteit van het leven te bestuderen het meest geassocieerd wordt met de onderzoekstraditie inzake subjectief welzijn (Brock, 1993; Scanlon, 1993; Diener & Suh, 1997).

Men stelt tevens dat deze benadering op grond van subjectieve indicatoren een utilitaristische visie veronderstelt. Men gaat namelijk een goede samenleving karakteriseren als zijnde een samenleving die het hoogste subjectief welzijn verleent aan het hoogste aantal personen (Diener & Lucas, 2000).

2.2. Subjectieve versus objectieve indicatoren van de kwaliteit van het leven en hun (beperkte) samenhang

Sociale indicatoren worden niet altijd onderscheiden van economische indicatoren. Vele auteurs stellen het onderscheid tussen economische en sociale indicatoren in vraag. Zij beschouwen beide als objectieve indicatoren om de kwaliteit van het leven in een bepaalde geografische entiteit te meten (Khan, 1991). Aangezien de economische wetenschappen kunnen worden gezien als één van de sociale wetenschappen, zou men even goed de economische indicatoren kunnen beschouwen als een bepaald type sociale indicator. In wezen zijn het produceren van goederen en diensten en andere economische bedrijvigheden sociale activiteiten. Het onderscheid tussen economische en sociale indicatoren is historisch gegroeid. Met de zogenaamde social indicator movement reageerde men op de sterk eenzijdige en daardoor vertekende visie op de samenleving door economen die de kwaliteit van het leven enkel en alleen definieerden en operationaliseerden door middel van economische factoren (zie onder meer Bunge, 1975; Noll, 2004).

We zouden eigenlijk kunnen stellen dat er twee globale conceptualiseringën zijn van het concept “kwaliteit van het leven” leefomstandigheden enerzijds en de ervaring van het leven anderzijds (Oppong e.a., 1980). In deze context spreekt Veenhoven (1996) van de objectieve kwaliteit van het leven en de subjectieve kwaliteit van het leven.

Het onderscheid tussen objectieve versus subjectieve indicatoren gaf aanleiding tot het gebruik van diverse benamingen naargelang het type indicatoren dat men hanteerde. Zo spreekt Veenhoven bijvoorbeeld van veronderstelde kwaliteit van het leven (*assumed quality of life*) wanneer deze wordt gemeten aan de hand van aan- of afwezigheid van kenmerken van een samenleving die worden geacht in positieve zin bij te dragen tot de kwaliteit van het leven (bijvoorbeeld rijkdom, onderwijs, milieu,...). Dit komt neer op een benadering op grond van objectieve indicatoren. Hij heeft het over de klaarblijkelijke kwaliteit van het leven (*apparent quality of life*) wanneer er wordt nagegaan in welke mate de inwoners gedijen in een samenleving, hoe men denkt over en zich voelt in een samenleving (Veenhoven, 1996).

Het onderscheid dat Harwood (1976) maakt tussen “*ascriptive*” and “*testimonial*” conceptualiseringën van de kwaliteit van het leven kunnen we ook duiden door het onderscheid tussen objectieve en subjectieve indicatoren. Wanneer objectieve indicatoren worden gebruikt (zij het nu economische of sociale), is er sprake van een ascriptieve of “toewijzende” selectie van indicatoren waarbij er geen consultatie is van de onderzoekspopulatie met de vraag welke factoren zij al dan niet als belangrijk ervaren in hun dagelijks leven. Wanneer er wel sprake is van een dergelijke directe bevraging van de respondenten en dus gebruik wordt gemaakt van subjectieve indicatoren om de kwaliteit van het leven van de respondenten te meten, spreekt Harwood van een “*testimonial*” benadering van de kwaliteit van het leven.

We moeten echter benadrukken dat de zogenaamde objectieve indicatoren ook het product zijn van percepties en bijgevolg enigszins subjectief zijn (Cummins, 2000). Dit was dan ook de argumentatie van sommige onderzoekers om het nut van het onderscheid tussen subjectieve en objectieve indicatoren in twijfel te trekken. Zogenaamde objectieve indicatoren worden ongetwijfeld beïnvloed door subjectieve elementen (zie boven). Percepties en gevoelens zijn on-

getwijfeld subjectieve gegevens, maar ze zijn echt voor de mensen die het ervaren (Campbell, 1980).

Opvallend is dat de meerderheid van het onderzoek naar de kwaliteit van het leven bestaat uit informatie over de leefomstandigheden van bepaalde populaties en subpopulaties. Men maakt dus voornamelijk gebruik van objectieve indicatoren. De informatie over de manier waarop de mensen binnen deze populaties denken en voelen over hun leefomstandigheden maakt slechts een minderheid uit van het bestaand onderzoek. Rodgers en Converse kwamen tot deze vaststelling in 1975. Hoewel er al belangrijke stappen zijn gezet in de studie van de gepercipieerde kwaliteit van het leven, moeten we, enkele decennia later, besluiten dat dit nog steeds het geval is. Een belangrijke reden voor deze nadruk op het beschrijven van de leefomstandigheden van een populatie is, volgens Rodgers en Converse, in eerste instantie “*convenience*”, gemak. Het is namelijk zo dat de zogenaamde objectieve indicatoren gemakkelijker beschikbaar zijn dan de zogenaamde subjectieve indicatoren. Daarnaast leefde lang de overtuiging dat subjectieve indicatoren voor de kwaliteit van het leven minder betrouwbaar en minder valide en (daardoor) minder bruikbaar zouden zijn dan objectieve indicatoren (Rodgers & Converse, 1975).

De vaststelling dat ook subjectieve indicatoren worden gebruikt in de studie van de kwaliteit van het leven komt omdat de term “kwaliteit van het leven” deels ook refereert naar de wijze waarop individuen hun eigen leven percipiëren en evalueren. Deze redenering impliceert dat voor elke objectieve indicator die men hanteert er een duidelijke link zou moeten zijn tussen deze indicator en de gevoelens en houding van de mensen waarop deze indicator van toepassing is. Deze stelling kan in contrast worden geplaatst met de stelling dat bepaalde omstandigheden objectief beter zijn dan andere omstandigheden. In deze laatste logica maakt het weinig uit of dergelijke verschillen in omstandigheden hun weerslag vinden in de subjectieve evaluaties van mensen die deze omstandigheden ervaren (Rodgers & Converse, 1975).

In navolging van Converse, Rodgers en vele anderen, zijn we de mening toegedaan dat beide types van indicatoren essentieel zijn om inzicht te krijgen in de kwaliteit van het leven. Zo zijn objectieve gegevens over fenomenen zoals werkloosheid, gezondheidszorg en misdaad op zich betekenisloos tenzij deze fenomenen enige implicaties hebben voor de beleving van het dagdagelijkse leven van de mensen waarop deze gegevens betrekking hebben. De attitudes en percepties van bepaalde groepen die te maken hebben met een reeks problemen komen niet altijd overeen met deze van de totale populatie. Om deze reden kan de directe meting van de percepties en evaluaties van een specifiek doelpubliek noodzakelijk zijn voor de interpretatie van de objectieve gegevens. Het is echter zo dat mensen een opmerkelijke aanpassing of gewenning vertonen aan bepaalde situaties die anderen onaccepteerbaar achten. Wanneer er in sterke mate sprake zou zijn van gewenning, bestaat het gevaar dat subjectieve data alleen de mate waarin er sprake is van echte ongelijkheden verdoezelen (Rodgers & Converse, 1975).

Over de link tussen economische groei en het subjectief welzijn, bestaat nogal wat discussie in de literatuur. Zo stelt bijvoorbeeld de leefbaarheidstheorie dat enkel het absolute niveau van objectieve variabelen een invloed heeft op het subjectief welzijn (Veenhoven & Ehrhardt, 1995). De vergelijkingstheorie stelt daarentegen dat niet het absolute niveau van objectieve variabelen het subjectief welzijn beïnvloedt, maar enkel de verschillen in objectieve variabelen (Lance e.a., 1995). Deze theorieën hebben belangrijke beleidsimplicaties. Wanneer de vergelijkingstheorie het bij het rechte eind zou hebben, betekent dit dat wat de overheden ook doen om de objectieve

kwaliteit van het leven te verbeteren, het subjectief welzijn van de inwoners zal erdoor niet stijgen. De inwoners zouden zich namelijk gewoon aanpassen aan de nieuwe situatie, zonder dat dit aanleiding geeft tot een verhoging van het subjectief welzijn. Mocht de leefbaarheidstheorie het daarentegen bij het rechte eind hebben, dan zouden overheden die de objectieve omstandigheden van de respondenten verhogen wel worden beloond door inwoners met een hoger subjectief welzijn. Hagerty (1999) onderzocht de hypothesen van de leefbaarheidstheorie en de vergelijkingstheorie aan de hand van respectievelijk het absolute en het relatieve niveau van het bruto nationaal product per inwoner. Uit zijn onderzoek bleek dat beide theorieën te verenigen waren. Enerzijds werd er op korte termijn een effect gevonden van de relatieve toename van de economische welvaart (zie vergelijkingstheorie) terwijl anderzijds het absolute niveau belangrijk was voor de algemene levenstevredenheid op langere termijn (zie leefbaarheidstheorie).

Het is belangrijk om rekening te houden met omgevingsfactoren. Op deze manier kan men nagaan in welke mate diverse karakteristieken van de omgeving waarin respondenten wonen samengaan met de objectieve en subjectieve kwaliteit van het leven (Shin e.a., 1983). Het is belangrijk dat men naast de omstandigheden waarin mensen leven, ook aandacht heeft voor de attributies van mensen die er leven. Men moet namelijk ook een beeld hebben van de wijze waarop mensen hun leefomgeving percipiëren. In een geografische analyse ligt –logischerwijze– het accent eerder op plaatsen dan wel op individuen. De individuele perceptie van het leven wordt dan geaggregeerd op het niveau van geografische eenheden waarbij men de link kan leggen met karakteristieken van deze geografische eenheden. Op deze manier kan men zowel subjectieve als objectieve indicatoren van de kwaliteit van het leven integreren (Cutter, 1985). In deze context kunnen we ook verwijzen naar de bijdrage van Vanderleyden & Pickery in deze studie.

Een verrassende vaststelling in verband met het type indicatoren, is dat er een beperkte samenhang werd gevonden tussen de “objectieve” leefomstandigheden enerzijds en het subjectief welzijn anderzijds. Verschillende redenen daarvoor werden door Glatze en Mohr (1987) op een rijtje gezet. Ze kwamen tot een zestal verklaringen. Ten eerste zouden mensen de eigen individuele verbetering in hun levensomstandigheden enkel beoordelen in vergelijking met een voor hen relevante groep met een relatief hoog subjectief welzijn. Verbeterde omstandigheden voor de groep als geheel zouden niet worden beoordeeld. Een tweede verklaring legt de oorzaak bij de rol die sociale wenselijkheid zou kunnen spelen in de meting door middel van subjectieve indicatoren (zie verder). Een derde mogelijke verklaring is gelegen in de aanpassing van de verwachtingen naargelang de omstandigheden. Ten vierde zou men de verklaring kunnen zoeken in het feit dat het uiten van ontevredenheid cultureel geconditioneerd is en daardoor deels onafhankelijk is van de actuele ervaringen. Een vijfde mogelijke verklaring zoekt men in de stelling dat diegenen die in betere leefomstandigheden leven in hogere mate openstaan voor andere waardestandaarden en daardoor eerder kritiek en ontevredenheid zouden uiten. Een zesde en laatste verklaring die wordt aangegeven door Glatze en Mohr is dat verschillende individuele vergelijkingsstandaarden worden gebruikt door mensen in vergelijkbare sociale omstandigheden. Al deze mogelijke verklaringen zijn elementen die de relatie tussen de leefomstandigheden op zich en de beoordeling ervan kunnen verzwakken.

Daarnaast kan men ook andere methodologische argumenten aanbrengen. Zowel objectieve als subjectieve indicatoren worden in meer of mindere mate gekenmerkt door meetfouten. Lee en Marans (1980) gingen dieper in op deze meetfouten in hun zoektocht naar de reden waarom objectieve en subjectieve indicatoren niet sterk correleren met elkaar. Ze behandelden uitvoerig

de zogenaamde “*scale discordance*”, het verschil in schaal waarop ze worden gemeten. Deze term wordt gebruikt om erop te duiden dat objectieve sociale indicatoren worden verzameld voor specifieke territoriale eenheden (bijvoorbeeld op het niveau van de steden, deelgemeenten, statistische sectoren) terwijl dit wellicht niet het geval is voor subjectieve indicatoren. Het is namelijk weinig waarschijnlijk dat de territoriale basis van de perceptie van een individu exact samenvalt met de grenzen van de administratieve omschrijvingen die werden gehanteerd bij de gegevensverzameling van de sociale indicatoren. Men illustreerde dit onder meer met de term buurt.

Een andere reden voor de beperkte samenhang van objectieve en subjectieve maatstaven voor de kwaliteit van het leven is van statistische aard. Zo is bij de meting van het subjectief welzijn doorgaans een bovengrens (bijvoorbeeld een score van 10 op een schaal van 0 tot 10), terwijl vele objectieve indicatoren (zoals economische groei) op zich geen absoluut maximum kennen (Johns & Ormerod, 2007).

Door een aantal auteurs werd er eveneens op gewezen dat systematische fouten en toevalsfouten mogelijkwijze mee aan de basis liggen van een relatief zwak verband tussen objectieve, sociologisch relevante, indicatoren enerzijds en het subjectief welzijn anderzijds. Een voorbeeld van een systematische fout is het gegeven dat enkele mensen consequent de neiging hebben om telkens “akkoord” te zijn met een reeks uitspraken, los van de inhoud ervan. Een voorbeeld van zogenaamde toevalsfouten zijn de zogenaamde “*mood-of-the-day effects*”. Bij dergelijke effecten speelt de gemoedstoestand van de respondenten op een bepaald moment een rol (Moum, 1988). Anderzijds zouden we kunnen opmerken dat het meten van gevoelens van respondenten op zich een belangrijk aspect vormt van het peilen naar het subjectief welzijn van de respondenten. Daarbij wijzen we op de belangrijke affectieve dimensies bij de meting van het subjectief welzijn, die in wezen peilt naar de gevoelens van respondenten. Desalniettemin kunnen gevoelens ook een invloed hebben op de algemene levenstevredenheid die eerder peilt naar de cognitieve dimensie van het subjectief welzijn.

De vaststelling dat de samenhang tussen objectieve en subjectieve indicatoren voor de kwaliteit van het leven niet sterk is, impliceert dat elke set van indicatoren verschillende karakteristieken van een samenleving meet. De zwakke correlatie tussen subjectieve en objectieve indicatoren kan enerzijds worden gehanteerd als een argument om de onmisbaarheid van de invalshoek op grond van subjectieve indicatoren te staven. Deze zwakke correlatie kan anderzijds ook gehanteerd worden om de validiteit van subjectieve indicatoren aan te vechten (Bush, 1983). Campbell, Converse en Rodgers (1976, 115) formuleerden dit dilemma zeer kort maar krachtig ‘*We become most suspicious of bias or measurement inadequacy when subjective assessments come into conflict with objective situations, although such discrepancies taken substantively are almost the principal reason for the conduct of the study.*’.

Besluitend kunnen we stellen dat zowel objectieve als subjectieve indicatoren onontbeerlijk zijn voor het in kaart brengen van de kwaliteit van het leven. Beide benaderingen hebben elk hun verdienste en zijn in hoge mate complementair (Noll, 2002). De scherpe discussies over de optie voor objectieve dan wel subjectieve karakteristieken, hebben plaats geruimd voor discussies over de mate waarin men de nadruk legt op objectieve dan wel subjectieve indicatoren (Boelhouwer, 2010).

3. De kwaliteit van het leven en het beleid: een verschuiving van de aandacht naar meer subjectieve indicatoren

Sinds de jaren veertig is er een toename van de interesse in de meting van de kwaliteit van het leven. Pas midden de jaren vijftig werd de kwaliteit van het leven ook een politiek thema in de Verenigde Staten. In Europa was dit het geval in de jaren zestig. Het aantal wetenschappelijke publicaties over de kwaliteit van het leven bleef echter beperkt tot in de jaren zeventig. Pas dan werd dit politiek gegeven ook een onderzoeksdomein binnen de (sociale) wetenschappen. Sindsdien kende het onderzoek een exponentiële groei binnen een brede waaier aan wetenschappelijke disciplines zoals psychologie, medische wetenschappen, sociologie et cetera. Veel literatuur focuste zich enkel en alleen op specifieke groepen zoals hartpatiënten, kankerpatiënten en psychiatrische patiënten. Daardoor kwam het onderzoek over de kwaliteit van het leven binnen grotere populaties wat in de schaduw te staan (Evans, 1994).

Een belangrijke impliciete doelstelling van beleidsverantwoordelijken is het verbeteren van de kwaliteit van het leven. Dit is op zich geen nieuw gegeven (zie Milbrath, 1979). Daarbij is het essentieel dat men niet enkel en alleen oog heeft voor een benadering op grond van economische of sociale indicatoren. Wanneer enkel dergelijke objectieve indicatoren van de kwaliteit van een samenleving worden gehanteerd, gaat er waardevolle informatie verloren, met name de evaluatie van het leven door de inwoners zelf. Het gebruik van subjectieve indicatoren is een belangrijke complementaire invalshoek naast de benadering op grond van economische of sociale indicatoren om de kwaliteit van het leven in een samenleving te meten (Diener & Suh, 1999).

Veel overheden hebben lange tijd vastgehouden aan economische indicatoren als de indicatoren bij uitstek voor de kwaliteit van het leven in een samenleving. In deze redenering staat het verlenen van een job en een inkomen garant voor een toenemende kwaliteit van het leven. Na verloop van tijd werd men zich ervan bewust dat ook andere sociale indicatoren van belang zijn om de kwaliteit van het leven in kaart te brengen. Nog later in de studie van de kwaliteit van het leven kwamen ook zogenaamde subjectieve indicatoren in beeld.

Al in 1979 stelde Milbrath echter vast dat de beleidsrelevantie een specifieke zwakte is van de meting van de kwaliteit van het leven. Er is te weinig toegepast onderzoek (Milbrath, 1979). Tot op vandaag wordt er in beleidsmatige toepassingen relatief weinig gebruik gemaakt van de kennis over de kwaliteit van het leven. Uit de literatuurstudie bleek dat de beleidsmatige toepassingen van het onderzoek ter zake zich voornamelijk situeren in het gebruik van objectieve indicatoren (Miller, 1979; Robinson & Sismondo, 1979; Mukherjee, 1981; Schwirian e.a. 1995; Vingilis & Sarkella, 1997). Toch zijn er ook studies die uitsluitend gebruik maken van subjectieve indicatoren (Michalos, 1982; Michalos & Zumbo, 1999). Natuurlijk zijn er ook beleidsondersteunende studies die gebruik maken van zowel objectieve als subjectieve indicatoren in de meting van de kwaliteit van het leven (Zapf, 1979).

Resultaten uit het onderzoek naar de kwaliteit van het leven vinden hun toepassing op diverse beleidsdomeinen zoals ruimtelijke planning, geografische spreiding van dienstverlening, leef-

baarheid, bevolkingsdichtheid en sociale gevolgen van het economisch beleid (Cohen & Felson, 1979; Cicherchia, 1999; Chan, 1999).

Economische en sociale indicatoren zijn aanzienlijk gemakkelijker te gebruiken in het kader van de beleidsformulering dan subjectieve indicatoren. Dit kan echter een nadeel worden wanneer het perspectief van het individu uit het oog wordt verloren en aspecten worden gemeten die door de individuen helemaal niet als relevant worden ervaren in hun dagelijks leven. Natuurlijk kunnen we ook argumenteren dat de economische en sociale indicatoren bepaalde aspecten van de maatschappelijke werkelijkheid in kaart kunnen brengen welke niet worden gepercipieerd door belangrijke delen van de bevolking of als niet relevant worden beschouwd voor diegenen voor wie het geen probleem is. Een combinatie van objectieve en subjectieve indicatoren is dan ook aangewezen (Harwoord, 1976). Enkel op die manier kan men een degelijk beeld vormen van de kwaliteit van het leven. Een volledige analyse laat bijvoorbeeld toe om ongenoegen te duiden en/of de impact en de effectiviteit van het beleid te evalueren.

Dat het gebruik van subjectieve indicatoren geen evidentie is voor het beleid, blijkt alleen al uit de diversiteit aan metingen en conclusies die daaruit voortkomen. Zo zou negatief affect en positief affect bijvoorbeeld samenhangen met elk een afzonderlijke set van factoren (Michalos, 1991). In hetzelfde kader is het belangrijk om te duiden op de verschillende beleidsimplicaties resulterend uit het onderzoek naar het zogenaamde “*ill-being*” tegenover deze naar het zogenaamde “*well-being*”. Er werd vastgesteld dat verschillende factoren bijdragen tot de twee dimensies. Daaruit volgt dat een ander beleid noodzakelijk is om de twee dimensies beleidsmatig te sturen (Heady e.a., 1984, 1985). Bij het in kaart brengen van het algemeen subjectief welzijn peilt men vaak naar de algemene levenstevredenheid en het geluk (zie ook Verlet & Callens, 2010). Daarnaast bleek uit vorig onderzoek dat de factoren die de algemene levenstevredenheid enerzijds en het geluk anderzijds beïnvloeden enigszins anders zijn. Wanneer men als overheid een beleidsplan wil opstellen om “het” subjectief welzijn van een bepaalde groep te verhogen, is het dan ook aangewezen om duidelijk aan te geven welk aspect men wil beïnvloeden (Michalos, 1991). Hoewel het mogelijk en in zekere zin zelfs waarschijnlijk is dat de verschillende dimensies en schalen in verband met het subjectief welzijn elkaar beïnvloeden, moet de kennis over de bepalende factoren in de verschillende metingen van het subjectief welzijn leiden tot een meer verfijnd beleid (Michalos, 1986).

Als we kijken naar de tevredenheid over diverse domeinen van het leven, stelt men over het algemeen vast dat men het meest tevreden is over domeinen die nauw aansluiten bij de private levenssfeer. Daarenboven stelde men vast dat het voornamelijk deze facetten van het leven zijn die een belangrijke invloed uitoefenen op het meer algemeen subjectief welzijn. Het zijn evenwel ook juist deze aspecten van het leven waar de overheid het minst direct vat op heeft. De overheid kan voor deze facetten een rol spelen in het scheppen van een kader dat op zijn beurt een belangrijke invloed kan hebben op de beleving van deze facetten van het leven (Verlet, 2003; Verlet & Devos, 2008).

Ondanks het feit dat er onenigheid bestaat over de manier waarop het subjectief welzijn moet worden verhoogd, is er niettemin een quasi universele eensgezindheid dat het verhogen van het subjectief welzijn een belangrijk doel op zich is dat de moeite loont om actief na te streven (Andrews & Withey, 1976). In zijn onderzoek naar de gevolgen van subjectief welzijn, wat hij –onzes inziens onterecht (zie Verlet & Callens, 2010)– omschrijft met “geluk”, komt Veenhoven

tot de vaststelling dat voor diverse facetten van het maatschappelijk leven de effecten van subjectief welzijn niet schadelijk zijn, in tegendeel zelfs *'Happiness does not lead to rosy passivity of self-complacent egoism. Rather, enjoyment of living stimulates active involvement and encourages social contacts. It also preserves health and tends to lengthen life slightly. Society is therefore likely to flourish to a greater extent with happy citizens than with unhappy ones. Politically, because happy citizens are not less critical, but on the contrary are rather more concerned about social problems and more consistent in their stand. Economically, because happy citizens tend to be more healthy and hard working. Socially, because happy citizens weave closer intimate networks and provide their children with warmer homes, thus laying the basis for a sane society.'* (Veenhoven, 1988, 351).

Het belang van het subjectief welzijn voor een samenleving in haar geheel komt eveneens naar voor in de analyses van Tov & Diener (2007). Wat het politieke systeem betreft, verwijst men onder meer naar de legitimerende en stabiliserende rol dat het subjectief welzijn heeft. De link tussen het subjectief welzijn, op zich een waarde in de individuele private levenssfeer, en het publieke leven getuigt van een wederzijdse afhankelijkheid. Enerzijds zijn er aanduidingen dat een overheid door onder meer het aanzwengelen van sociale contacten kan bijdragen tot een hoger subjectief welzijn (zie Verlet & Devos, 2008). Anderzijds stellen we vast dat een klimaat van een relatief hoog subjectief welzijn op zijn beurt kan bijdragen tot onder meer een gunstig economisch klimaat en een warmere samenleving (zie Veenhoven, 1988; Diener & Seligman, 2004; Tov & Diener, 2007). In dat opzicht kunnen we de aandacht voor het subjectief welzijn in het streven naar een kwaliteitsvolle samenleving enkel onderschrijven, zonder afbreuk te doen aan de meer traditionele benaderingen door middel van economische en andere sociale indicatoren.

UITLEIDING

Uit deze eerste beschouwing leren we alvast dat er weinig eensgezindheid is over de invulling die men geeft aan "de" kwaliteit van het leven. Dit maakt onderzoek over dit thema en de beleidsrelevantie ervan daarom niet minder belangrijk, zelfs in tegendeel.

Dit is meteen ook de reden waarom we in deze SVR-Studie de nadruk leggen op het subjectief welzijn, de beleving van de kwaliteit van het leven zo men wil. Zowel de algemene appreciatie van het leven, in termen van algemene levenstevredenheid, als de tevredenheid over verschillende domeinen van het leven komen aan bod. Daarnaast hebben we eveneens aandacht voor benaderingen waarin economische en andere sociale indicatoren aan bod komen.

In hun bijdrage stellen Verlet & Callens de algemene levenstevredenheid van de Vlamingen centraal. Ze gaan er meer specifiek op zoek naar het profiel van deze in meer of mindere mate contente Vlaming.

In het daaropvolgende hoofdstuk plaatsen Callens en Verlet de algemene levenstevredenheid in een tijdsperspectief en behandelen ze ook een internationale vergelijking van deze algemene levenstevredenheid.

Vanderleyden en Pickery stellen in hun bijdrage de buurttevredenheid centraal. Zij hebben onder andere aandacht voor een diversiteit aan mogelijke determinanten van de mate waarin men tevreden is over zijn of haar buurt.

Vervolgens is er de analyse van Corijn die de aandacht vestigt op een ander cruciaal domein van het dagelijkse leven, met name de gezondheid. Meer specifiek focust ze in haar bijdrage op de gezondheidsbeleving in Vlaanderen.

In zijn eerste bijdrage gaat Van Dongen op zoek naar een geïntegreerde benadering waarin hij tijdsverdeling naar voor schuift als motor voor het dagelijks leven. Hij doet dit door het dagelijks leven te ontwarren in een aantal basisactiviteiten.

In zijn tweede bijdrage in deze SVR-Studie neemt Van Dongen de arbeidsverdeling onder de loep. We vinden er een gedetailleerde analyse terug van de verdeling tussen beroepsarbeid en -inkomen tussen mannen en vrouwen.

Tot slot is er de bijdrage van Vergeynst. We kunnen zijn analyse situeren in een eerder klassiek economische benadering. Een belangrijke nuance hierbij is dat de auteur ook stilstaat bij de perceptie van het inkomen.

Afronden doen we deze SVR-Studie met een beschouwing over de inzichten die de diversiteit aan bijdragen ons bijbrengt.

BIBLIOGRAFIE

- Andrews, F.M. & Withey, S.B. (1976). *Social indicators of well-being: Americans' perceptions of life quality*. New York: Plenum press.
- Andrews, F.M. (1974). Social indicators of perceived life quality. In: *Social Indicators Research*, 1 (3), 279-299.
- Andrews, F.M. (1980). Comparative studies of life quality: comments on the current state of the art and some issues for future research. In: Szalai, A., Andrews, F.M., (red.), *The quality of life. Comparative studies*. London/Beverly Hills: Sage Publications.
- Ansay, P. (2000). De kwaliteit van het 'dagelijks' leven duikt op als politieke eis. In: *Nieuw Tijdschrift voor Politiek*, 5 (1), 59-86.
- Atkinson, T. (1982). The stability and validity of quality of life measures. In: *Social Indicators Research*, 10 (2), 113-132.
- Baumol, W.J. & Oates, W.E. (1979). *Economics, environmental policy, and the quality of life*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- Bertrand, T., *Politieke democratie en welzijn. Een operationalisering door middel van politieke en sociale indicatoren op het niveau van 115 staten*. Alphen aan den Rijn/Brussel: Samson Uitgeverij.
- Boelhouwer, J. (2009). Leefsituatie en kwaliteit van leven. In: Bijl, R., Boelhouwer, J., Pommer, E., Schyns, P. (red.). *De sociale staat van Nederland 2009*. Den Haag: Sociaal-Cultureel Planbureau.
- Boelhouwer, J. (2010). *Wellbeing in the Netherlands. The scp life situation index since 1974*. Den Haag: Sociaal-Cultureel Planbureau.
- Brock, D. (1993). Quality of life in health care and medical ethics. In: Nussbaum, M.C. & Sen, A., (red.), *The quality of life*. Oxford: Clarendon press.
- Bunge, M. (1975). What is a quality of life indicator? In: *Social Indicators Research*, 2 (1), 65-79.
- Bush, W.E. (1983). Subjective and objective indicators of regional quality of life in Switzerland. In: *Social Indicators Research*, 12 (4), 337-391.
- Buttel, F.H., Martinson, O.B. & Wilkening, E.A. (1979). Size of place and community attachment: a reconsideration. In: *Social Indicators Research*, 6 (4), 475-485.
- Campbell, A. (1980). *The sense of well-being in America: recent patterns and trends*. New York: McGraw-Hill.
- Campbell, A., Converse, P.E. & Rodgers, W.L. (1976). *The quality of American life: perceptions, evaluations, and satisfactions*. New York: Russell Sage foundation.
- Carley, M. (1981). Political and bureaucratic dilemmas in social indicators for policy making. In: *Social Indicators Research*, 8 (1), 15-33.
- Carley, M. (1981). *Social measurement and social indicators. Issues of policy of theory*. London: George Allen & Unwin.
- Chan, Y.-K. (1999). Density, crowding, and factors intervening in their relationship evidence from a hyper-dense metropolis. In: *Social indicators Research*, 48, 2, 103-124.
- Cicerchia, A. (1999). Measures of optimal centrality indicators of city effect and urban overloading. In: *Social Indicators Research*, 46, 3, 273-299.
- Cohen, L.E. & Felson, M. (1979). On estimating the social costs of national economic policy: a critical examination. In: *Social Indicators Research*, 6, 2, 251-259.
- Cummins, R.A. (1997). *Comprehensive Quality Of Life Scale – Adult, fifth edition (ComQol-A5), Manual*. Melbourne: School of Psychology, Deakin University.
- Cummins, R.A. (2000). Objective and subjective quality of life: an interactive model. In: *Social Indicators Research*, 42 (1), 55-72.

- Cutter, S.L. (1985). *Rating places. A geographer's view on quality of life*. Washington, D.C.: Association of American Geographers.
- Dasgupta, P. (1993). *An inquiry into well-being and destitution*. Oxford: Clarendon Press.
- Davis, E.E. & Fine-Davis, M. (1991). Social indicators of living conditions in Ireland with European comparisons. In: *Social Indicators Research*, 25 (2-3), 103-365.
- Diener, E. (1994). Assessing subjective well-being: progress and opportunities. In: *Social Indicators Research*, 31 (2), 103-157.
- Diener, E. (1995). A value based index for measuring national quality of life. In: *Social Indicators Research*, 36 (2), 107-127.
- Diener, E. & Diener, C. (1996). Most people are happy. In: *Psychological Science*, 7 (3), 181-185.
- Diener, E. & Diener, C. (1995). The wealth of nations revised: income and quality of life. In: *Social Indicators Research*, 36 (3), 275-286.
- Diener, E. & Lucas, R.E. (2000). Explaining differences in societal levels of happiness: relative standards, need fulfilment, culture, and evaluation theory. In: *Journal of Happiness Studies*, 1 (1), 41-78.
- Diener, E., & Seligman, M. E. P. (2004). Beyond money: Toward an economy of well-being. In: *Psychological Science in the Public Interest*, 5, 1-31.
- Diener, E. & Suh, E. (1997). Measuring quality of life: economic, social, and subjective indicators. In: *Social Indicators Research*, 40 (2), 189-191.
- Diener, E. & Suh, E. M. (1999). National differences in Subjective Well-Being. In: Kahneman, D., Diener, E. & Schwarz, N., (red.). *Well-Being: The Foundations of Hedonic Psychology*. New York: Russell Sage Foundation.
- Diener, E., Suh, E.M., Smith, H. & Shao, L. (1994). National differences in reported subjective well-being: why do they occur? In: *Social Indicators Research*, 34 (1), 7-32.
- Drewnowski, J. (1980). Social indicators, quality of life and economic theory. A suggestion for establishing a theoretical basis for social indicators and quality of life research. In: *Philosophica*, 25 (1), 15-32.
- Evans, D.R. (1994). Enhancing quality of life in the population at large. In: *Social Indicators Research*, 33, 1, 47-48.
- Findlay, A., Rogerson, R. & Morris, A. (1988). In what sense 'indicators' of quality of life? In: *Built Environment*, 1988, 14 (2), 96-106.
- Fletcher, C.N. & Lorenz, F.O. (1985). Structural influences on the relationship between objective en subjective indicators of economic well-being. In: *Social Indicators Research*, 16 (3), 333-345.
- Glatzer, W. & Mohr, H.-M. (1987). Quality of life: concepts and measurement. In: *Social Indicators Research*, 19 (1), 15-24.
- Hagerty, M.R. (1999). Unifying livability and comparison theory cross-national time-series analysis of life-satisfaction. In: *Social Indicators Research*, 47, 3, 343-356.
- Harwood, P.D. (1976). Quality of life: ascriptive and testimonial conceptualisations. In: *Social Indicators Research*, 3 (3-4), 471-496.
- Headey, B., Holmström, E. & Wearing, A. (1984). Well-being and ill-being: different dimensions? In: *Social Indicators Research*, 14(2), 115-139.
- Heady, B., Holmström, E. & Wearing, A. (1985). Models of well-being and ill-being. In: *Social Indicators Research*, 1985, 17 (3), 211-234.
- Heady, B., Kelley, J. & Wearing, A. (1993). Dimensions of mental health: life satisfaction, positive affect, anxiety and depression. In: *Social Indicators Research*, 29 (1), 63-82.
- Holcombe, R.G. (1995). *Public policy and the quality of life: market incentives versus government planning*. Westport/ London: Greenwood Press.
- Inglehart, R. (1981). Post-Materialism in an environment of insecurity. In: *The American Political Science Review*, 75 (4), 880-900.

- Johns, H. & Ormero, P. (2007). *Happiness, Economics and Public Policy*. London: Institute of Economic Affairs, Research Monograph 62.
- Jordan, B. (2008). *Welfare and well-being. Social value in public policy*. Bristol, The Policy Press, University of Bristol.
- Kahneman, D., Diener, E. & Schwartz, N., (red.) (1999). *Well-being: the foundations of hedonic psychology*. New York: Russell Sage Foundation.
- Kammann, R., Farry, M. & Herbison, P. (1984). The analysis and measurement of happiness as a sense of well-being. In: *Social Indicators Research*, 15 (2), 91-115.
- Kennedy, L.W., Northcott, H.C. & Kinzel, C. (1978). Subjective evaluation of well-being: problems and prospects. In: *Social Indicators Research*, 5 (4), 457-474.
- Khan, H. (1991). Measurement and determinants of socio-economic development: a critical conspectus. In: *Social Indicators Research*, 24 (2), 153-173.
- Kuz, T. (1978). Quality of life, an objective and subjective variable analysis. In: *Regional Studies. Journal of the regional studies association*, 12 (4), 409-417.
- Lance, C.E., Mallard, A.G. & Michalos, A.C. (1995). Test of the causal directions of global-life facet satisfaction relationships. In: *Social Indicators Research*, 34(1), 62-92.
- Lee, T. & Marans, R.W. (1980). Objective and subjective indicators: effects of scale discordance on interrelationships. In: *Social Indicators Research*, 8 (1), 47-64.
- McCall, S. (1975). Quality of life. In: *Social Indicators Research*, 2 (2), 229-248.
- Michalos, A.C. (1986). An application of multiple discrepancies theory (MDT) to seniors. In: *Social Indicators Research*, 18(4), 349-373.
- Michalos, A.C. (1980). *North American social report: a comparative study of the quality of life in Canada and the USA from 1964 to 1974. I: Foundations, population, and wealth*. Dordrecht: Reidel.
- Michalos, A.C. (1991). *Global report on student well-being. 2: Family, friends, living partner, and self-esteem*. New York: Springer.
- Michalos, A.C. (1982). The satisfaction and happiness of some senior citizens in rural Ontario. In: *Social Indicators Research*, 11(1), 1-30.
- Michalos, A.C. & Zumbo, B.D. (1999). Public services and the quality of life. In: *Social Indicators Research*, 48(2), 125-156.
- Michener, J.A. (1970). *The quality of life*. London: Secker & Warburg.
- Milbrath, L.W. (1979). Policy relevant quality of life research. In: *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 444, 32-45.
- Miller, M.K. (1979). An operational framework for policy modelling in the social sciences. In: *Social Indicators Research*, 6(3), 373-387.
- Mukerjee, R. (1981). On the use of social indicators for planning. In: *Social Indicators Research*, 9(2), 183-195.
- Moum, T. (1988). Yea-saying and mood-of-the-day effects in self-reported quality of life. In: *Social Indicators Research*, 20 (2), 117-139.
- Noll, H.-H. (2004). Social indicators and quality of life research: background, achievements and current trends. In: Genov, N. (ed.). *Advances in sociological knowledge over half a century*. Wiesbaden: Verlag für Sozialwissenschaften, 151-181.
- Oppong, J.R., Ironside, R.G. & Kennedy, L.W. (1988). Perceived quality of life in a centre-periphery framework. In: *Social Indicators Research*, 20 (6), 605-620.
- Parmenter, T.R. (1994). Quality of life as a concept and measurable entity. In: *Social Indicators Research*, 33 (1), 9-46.

- Raphael, D., Renwick, R., Brown, I. & Rootman, I. (1996). Quality of life and health: current status and emerging conceptions. In: *Social Indicators Research*, 39 (1), 65-88.
- Robinson, T.R. & Sismondo, S. (1979), Analysis of social pathologies in a policy context a paradigm for action. In: *Social Indicators Research*, 6(1), 41-72.
- Rodgers, W.L. & Converse, P.E. (1975). Measures of the perceived overall quality of life. In: *Social Indicators Research*, 2 (2), 127-152.
- Scanlon, T. (1993). Value, desire, and quality of life. In: Nussbaum, M.C., Sen, A. (red.) *The quality of life*. Oxford: Clarendon press.
- Scheer, L. (1980). Experience with quality of life comparisons. In: Szalai, A., Andrews, F.M., (red.). *The quality of life. Comparative studies*. London/Beverly Hills: Sage Publications.
- Schneider, M. (1975). The quality of life in large American cities: objective and subjective social indicators. In: *Social Indicators Research*, 1 (4), 495-509.
- Schwarz, N. & Strack, F. (1991). Evaluating one's life: a judgment model of subjective well-being. In: Strack, F., Argyle, M. & Schwarz, N., (red.). *Subjective well-being. An interdisciplinary perspective*. Oxford: Pergamon Press, 27-48.
- Schwirian, K.P., Nelson, A.L. & Schwirian, P.M. (1995), Modeling urbanism economic, social and environmental stress in cities. In: *Social Indicators Research*, 35(2), 201-223.
- Shin, D.C., Ahn, C.S., Kom, K.D. & Lee, H.K. (1983). Environmental effects on perceptions of life quality in Korea. In: *Social Indicators Research*, 12(4), 393-416.
- Stanovnik, T., Stropnik, N. & Prinz, C., (red.) (2000). *Economic well-being of the elderly. A comparison across five European countries*. Aldershot: Ashgate Publishing Limited.
- Tov, W., & Diener, E. (2007). Culture and subjective well-being. In: Kitayama, S. & Cohen, D. (Eds.), *Handbook of cultural psychology*. New York: Guilford, 691-713.
- Veenhoven, R. (1988). The utility of happiness. In: *Social Indicators Research*, 20(4), 333-354.
- Veenhoven, R. (1996). Developments in satisfaction-research. In: *Social Indicators Research*, 37 (1), 1-46.
- Veenhoven, R. (2000). The four qualities of life. Ordering concepts and measures of the good life. In: *Journal of Happiness Studies*, 1 (1), 1-39.
- Veenhoven, R. & Ehrhardt, J. (1995). The cross-national pattern of happiness test of predictors implied in three theories of happiness. In: *Social Indicators Research*, 34(1), 33-68.
- Verlet, D. (2003). Determinanten van het subjectief welzijn en hun verklarende waarde voor de partijvoorkeur op lokaal vlak. Stad Gent. Gent: onuitgegeven doctoraal proefschrift.
- Verlet, D. & Callens, M. (2010). De contente Vlaming. Algemene levenstevredenheid bij de doorsneebevolking in Vlaanderen. In: Verlet, D. & Callens, M. (red.). *De kwaliteit van het leven, een mozaïek van het dagelijks leven*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, 35-66.
- Verlet, D. & Devos, C. (2009). The Main Determinants for Subjective Well-Being: A Quest for the Holy Grail? Can Governments Enhance the Perceived Quality of Life? In: Møller, V. & Huschka, D., (red.). *Quality of Life and the Millennium Challenge. Advances in Quality-of-Life Studies, Theory and Research* (Social Indicators Research Series, volume 35), Springer, 193-219.
- Vingilis, E. & Sarkella, J. (1997). Determinants and indicators of health and well-being tools for educating society. In: *Social Indicators Research*, 40(2), 159-178.
- Wirtz, D., Chiu, C., Diener, E., & Oishi, S. (2009). What constitutes a good life? Cultural differences in the role of positive and negative affect in subjective well-being. In: *Journal of Personality*, 77, 1167-1196.
- Zapf, W. (1979). Applied social reporting: a social indicators system for West German society. In: *Social Indicators Research*, 6(4), 397-419.
- Ziller, R.C. (1974). Self-other orientations and quality of life. In: *Social Indicators Research*, 1 (3), 301-327.

De contente Vlaming

Algemene levenstevredenheid bij de doorsneebevolking in Vlaanderen

Dries Verlet
Marc Callens

Inleiding	36
1. Theoretische situering van het thema: de zoektocht naar tevredenheid	36
1.1. <i>Subjectief welzijn als concept en de meting ervan</i>	36
1.2. <i>Dimensies van het subjectief welzijn: affect en cognitie</i>	38
1.3. <i>Algemene levenstevredenheid als proxy voor het algemeen subjectief welzijn</i>	38
2. Bronnen voor subjectief welzijn: een zoektocht naar een speld in de hooiberg?	40
2.1. <i>Sociaaldemografische karakteristieken</i>	42
2.2. <i>Sociale contacten</i>	45
2.3. <i>Gezondheid</i>	47
2.4. <i>Algemene waarden</i>	47
2.5. <i>Politieke attitudes</i>	48
Slotsom	48
3. De algemene levenstevredenheid van de Vlaming in beeld	49
3.1. <i>Hoe is het gesteld met de algemene levenstevredenheid?</i>	49
3.2. <i>De tevredenheid over de domeinen van het leven</i>	51
3.3. <i>Hoe is het gesteld met de potentiële bronnen van de algemene levenstevredenheid?</i>	54
Uitleiding	60
Bibliografie	62

INLEIDING

Het belang van de kwaliteit van het leven in het algemeen en het subjectief welzijn in het bijzonder blijkt niet alleen uit filosofische geschriften maar ook uit het dagdagelijks leven van mensen zoals u en wij. Dagelijks wordt men geconfronteerd met vragen zoals “Hoe maakt u het?”, “Hoe gaat het ermee?” en “Alles goed?”. Dergelijke vragen komen voor in vele culturen en werden ook in een verder verleden vaak gesteld (Szalai, 1980). De bezorgdheid omtrent het subjectief welzijn van onze medemens blijkt inherent te zijn aan onze sociale contacten (Diener e.a., 1998; Sastre, 1999). Toegegeven, dergelijke vragen in hun dagelijks gebruik zijn veelal niet zeer diepgaand. Veelal dient het als een min of meer formele vorm van beleefdheid. Toch is het belangrijk om even stil te staan bij een dergelijk dagdagelijks gebruik. Zo is het opvallend dat mensen over het algemeen vrij direct kunnen en willen antwoorden op deze vraag. Over het algemeen heeft men er geen probleem mee om zijn of haar leven in het algemeen te beoordelen. In essentie zijn dergelijke vragen, vragen naar het algemeen subjectief welzijn van mensen (Szalai, 1980). De studie van de kwaliteit van het leven op grond van subjectieve indicatoren kunnen we omschrijven als de studie van de gepercipieerde kwaliteit van het leven of als de studie van het subjectief welzijn (zie hoger).

In deze bijdrage wensen we de algemene levenstevredenheid als proxy voor het subjectief welzijn centraal te stellen. Naast de algemene levenstevredenheid op zich, hebben we eveneens oog voor het verband met tal van andere factoren die samenhangen met dit subjectief welzijn. In wat volgt bestuderen we in eerste instantie wat de literatuur ons vertelt over deze thematiek. Daarna volgt een empirische toets op grond van de survey “Sociaal-Culturele Verschuivingen in Vlaanderen”.

1. Theoretische situering van het thema: de zoektocht naar tevredenheid

1.1. Subjectief welzijn als concept en de meting ervan

De wetenschappelijke studie van het subjectief welzijn ontwikkelde zich deels als reactie op de onderzoekstradities in de psychologie die de nadruk leggen op negatieve gemoedstoestanden (Argyle, 1987). Onderzoekers in het domein van het subjectief welzijn onderkennen dat mensen niet alleen problemen ontwijken maar ook op zoek gaan naar positieve stimuli (Ryff, 1989). Daarnaast had men in de psychologische wetenschappen lange tijd bijna uitsluitend interesse voor specifieke groepen mensen met psychische problemen. Het dagdagelijks leven van “gewone” mensen werd vaak buiten beschouwing gelaten (Warr, 1978). Daarenboven zijn onderzoekers van het subjectief welzijn de mening toegedaan dat de kwaliteit van het leven niet enkel en alleen kan worden gemeten door middel van objectieve (economische of sociale) indicatoren. Mensen reageren nu eenmaal divers op dezelfde omstandigheden en men evalueert zogenaamde “objectieve” omstandigheden op grond van de eigen verwachtingen, waarden en vroegere ervaringen (Diener e.a., 1999).

Subjectief welzijn in een definitie vatten is niet evident. Gezien de vaagheid van het concept en de diverse invullingen die eraan worden gegeven, spreken sommigen over een “totaal non-

concept” in de sociale wetenschappen (Kammann e.a., 1984). Weinig onderzoek over het subjectief welzijn vindt plaats vanuit theoretische overwegingen. Het overgrote deel van het onderzoek in het kader van het subjectief welzijn vindt plaats vanuit een eerder positivistische invalshoek. Om het met de woorden van Michalos (1991, 1) te zeggen: *‘the positivist knife has made a very deep cut in this area!’*. Er is een grote diversiteit in de elementen die men in rekening brengt bij de omschrijving van het subjectief welzijn. De verschillen in de invulling die men geeft aan het begrip subjectief welzijn hangen deels samen met de discipline waarin het onderwerp wordt bestudeerd (Kammann e.a., 1984). Veelal zijn de omschrijvingen die men geeft ook vrij vaag. Zo definiëren Andrews en Withey (1976) subjectief welzijn als het oordeel dat een persoon maakt over zijn of haar leven als een geheel. Toch dienen we op te merken dat theoretische overwegingen en een positivistische invalshoek elkaar niet ipso facto uitsluiten.

Subjectief welzijn zou men voorzichtig kunnen omschrijven als de evaluatie van een persoon zijn of haar leven. Deze beoordeling is zowel cognitief (hoe men denkt over zijn of haar leven, beoordelingen van levenstevredenheid) als affectief (hoe men zich voelt tegenover zijn of haar leven, aangename en niet-aangename emotionele reacties) (Diener & Diener, 1996).

Naast het omschrijven van het concept, is er ook de meting van het subjectief welzijn. Volgens Diener (1984) zijn er drie kerneigenschappen aan de hand waarvan we de meting van subjectief welzijn kunnen omschrijven.

In eerste instantie is het in wezen subjectief, het betreft de ervaringen van het individu. In de meeste omschrijvingen van het subjectief welzijn zijn “noodzakelijke” objectieve omstandigheden zoals gezondheid, enige rijkdom, comfort et cetera afwezig. Subjectief welzijn wordt met andere woorden gedefinieerd in termen van interne ervaringen van individuen (Diener, 1984; Diener e.a., 1997).

Ten tweede omvat het peilen naar subjectief welzijn positieve metingen. Men meet het subjectief welzijn dus niet enkel en alleen door het ontbreken van negatieve factoren. Dit staat in contrast met de invalshoek van vele klinisch psychologen die voornamelijk oog hebben voor negatieve fenomenen zoals angst en depressie. Dit blijkt onder meer uit het onderscheid dat sommigen maken tussen het “*well-being*” enerzijds en “*ill-being*” anderzijds (Bradburn, 1969; Heady e.a., 1984, Heady, 1993; Massé e.a., 1998).

Ten derde omvatten metingen van het subjectief welzijn meestal globale (cognitieve en/of affectieve) beoordelingen van het leven als geheel. Hoewel men soms ook peilt naar gevoelens of tevredenheid over bepaalde domeinen van het leven, ligt de nadruk meestal op een geïntegreerde beoordeling van het leven. In dezelfde context kunnen we eveneens de nadruk op gemoedstoestanden van langere duur situeren, in plaats van zeer kortstondige momentane gemoedstoestanden (Diener, 1984, 1994; Diener e.a., 1997).

Als we de empirische studies inzake subjectief welzijn bestuderen, kunnen we die opdelen naargelang van hun onderzoeksopzet.

In eerste instantie zijn er studies die zich concentreren op de eigenlijke meting van het subjectief welzijn. Hierbij zijn er als eerste belangrijke verschillen in de mate waarin men de nadruk legt op de affectieve dan wel de cognitieve componenten van het subjectief welzijn. Daarnaast zijn er verschillen in de reikwijdte. Zo kunnen we een onderscheid maken tussen studies die het “algemeen” subjectief welzijn in kaart brengen en studies die de nadruk leggen op bepaalde domeinen van het subjectief welzijn zoals de tevredenheid over verschillende domeinen van het leven (Andrews & Withey, 1976).

In tweede instantie zijn er de studies die de nadruk leggen op het detecteren en meten van de verschillende factoren die het subjectief welzijn beïnvloeden. Een fundamentele vraag in het onderzoek naar het subjectief welzijn is namelijk hoe mensen komen tot een bepaald niveau van subjectief welzijn en welke de factoren zijn die dit subjectief welzijn beïnvloeden (Abbey & Andrews, 1985).

1.2. Dimensies van het subjectief welzijn: affect en cognitie

Wanneer we ons richten op de meting van het algemeen subjectief welzijn, dan stellen we vast dat schalen, de invloed van zowel cognitie (de rationele component), als affect (het gevoelsmatige, emotionele, de irrationele component) alsook andere factoren (zoals meetfouten) weerspiegelen (Campbell e.a., 1976; Veenhoven, 1984; Horley & Little, 1985).

De cognitieve dimensie wordt veelal gemeten door te peilen naar de algemene levenstevredenheid. Deze algemene levenstevredenheid kunnen we omschrijven als een bewust, cognitief oordeel over de tevredenheid over het leven als geheel. De affectieve dimensie van zijn kant peilt naar een emotionele respons, bijvoorbeeld door na te gaan hoe frequent men een reeks positieve of negatieve gevoelens ervaart (Huebner & Dew, 1996).

Het is in dezelfde context dat we het verschil tussen “tevredenheid” en “geluk” kunnen situeren. Sommige onderzoekers maken een expliciet onderscheid tussen algemene levenstevredenheid, dat eerder cognitief geladen is, en geluk, als een eerder affectieve beoordeling van het leven (Diener, 1994). Sommigen hanteren de noties geluk en algemene levenstevredenheid dan weer als synoniemen (bijvoorbeeld Veenhoven, 1984) of tenminste als nauw verweven constructen (bijvoorbeeld Wheeler, 1991). Zo omschrijft Veenhoven (1996) de termen geluk en levenstevredenheid als synoniemen aangezien ze, naar zijn mening, beide een eerder affectief geladen antwoord oproepen. Ook Stones en Kozma (1985) komen tot de conclusie dat we schalen die geluk en levenstevredenheid meten, kunnen beschouwen als schaalconstructies die in wezen hetzelfde meten. Niettemin, in tal van studies komt de eerder affectieve geladenheid van geluk en de eerder cognitieve geladenheid van algemene levenstevredenheid bovendien (Andrews & McKennell, 1980; Michalos, 1980; Schwarz & Clore, 1983; Lewinsohn e.a., 1991; Crooker & Near, 1998; Cummins, 1998). Naast de eerder cognitieve lading van levenstevredenheid en de eerder affectieve lading van geluk, stellen we ook vast dat er een verschil is qua tijdsperspectief. Zo heeft geluk meer betrekking op kortere termijn-evaluaties, terwijl de tevredenheid een meer stabiele evaluatie omvat (Helliwell & Putnam, 2004).

1.3. Algemene levenstevredenheid als proxy voor het algemeen subjectief welzijn

Het is ongetwijfeld zo dat de ervaring van het algemeen subjectief welzijn veel complexer is dan we kunnen meten door de diverse schalen. Maar indien we een onderscheid maken tussen de cognitieve en affectieve dimensies komen we een stap dichterbij de betekenis van het op zich vage concept van het subjectief welzijn (McKennell, 1978). Een verdere specificatie van “het” algemeen subjectief welzijn kan gebeuren door de aandacht voor tevredenheid over verschillende domeinen van het leven.

In eerder onderzoek werd vastgesteld dat diverse domeinen van levenstevredenheid een directe invloed hebben op het subjectief welzijn. De invloed van onder andere de sociale achtergrond, de persoonlijkheid of de sociale steun die men ervaart vanuit zijn of haar omgeving, zou dan eerder een indirect effect hebben op de algemene levenstevredenheid, via de tevredenheid over de diverse domeinen van het leven (Heady e.a., 1991).

Men kan diverse redenen aanhalen waarom men beter de algemene levenstevredenheid op een directe manier bevraagt. Een alternatief voor het bevragen van de algemene levenstevredenheid is dat men bij de respondenten peilt naar de tevredenheid over diverse domeinen van het leven. Op basis van deze gegevens kan men vervolgens een al dan niet gewogen parameter voor algemene levenstevredenheid construeren.

Een eerste reden waarom het interessant is om te peilen naar de algemene levenstevredenheid op zich is, dat de onderzoeker onmogelijk alle domeinen van het leven kan bevragen die door de verschillende individuele respondenten worden gehanteerd om te komen tot hun globale appreciatie van het leven.

Ten tweede is het belangrijk om op te merken dat de beoordeling van de algemene levenstevredenheid uiteindelijk gebeurt door de respondent in kwestie. Ieder individu maakt voor zichzelf uit op welke grond hij zijn of haar algemene levenstevredenheid beoordeelt. De onderzoeker kan en mag zich niet in de plaats stellen van het individu en arbitrair oordelen welke domeinen met welk gewicht bijdragen tot de algemene levenstevredenheid.

Een derde reden bij het aggregeren tot een globale maat voor levenstevredenheid is, dat het belang dat men hecht aan diverse domeinen van het leven in sterke mate kan variëren naargelang de tijd en de cultuur.

Een vierde reden bestaat erin dat niet alle domeinen van het leven van toepassing zijn voor alle individuen. Zo bijvoorbeeld is de vraag naar de tevredenheid over domeinen zoals de huidige werksituatie niet van toepassing voor de totale bevolking (Veenhoven, 1984).

Een laatste reden voor het onderscheid tussen de algemene levenstevredenheid en de opdeling in domeinen ervan houdt verband met de samenhang met de affectieve en cognitieve dimensies. Zo werd de invloed nagegaan van de gemoedstoestand van mensen op de beoordeling van de algemene levenstevredenheid en van diverse domeinen ervan. Schwarz e.a. (1987) stelden de hypothese voorop dat individuen de complexe taak van het evalueren van hun leven als geheel trachten te vergemakkelijken door deels terug te vallen op hun gemoedstoestand op het moment van de beoordeling. Bij de beoordeling van meer specifieke domeinen zou men zich voornamelijk baseren op domeinspecifieke informatie en minder op gevoelens. In hun empirisch onderzoek konden ze dat bevestigen. Deze bevindingen interpreteerden de auteurs als een steun voor de hypothese dat de gemoedstoestand van individuen ook een informatieve functie heeft.

Weging van verschillende domeinen tot een algemene indicator is geen evidentie, al is het maar omdat de weging door de verschillende afzonderlijke individuen heel verschillend is en omdat het onmogelijk is om alle domeinen in rekening te brengen (zie Jordan, 2008). Dit alles brengt met zich mee dat het niet aangewezen is om de algemene levenstevredenheid op een indirecte wijze te meten door middel van het bijeenbrengen van de tevredenheid over diverse domeinen van het leven. Desalniettemin is het op zich interessant om naast de algemene levenstevredenheid ook te peilen naar de tevredenheid over meer specifieke domeinen van het leven. Zo krijgen we ook een beeld van de beleving op deze domeinen van het leven. Diverse domeinen zoals

inkomen, gezondheid en buurt komen ook in de volgende hoofdstukken van deze SVR-Studie expliciet aan bod.

Over het causaal verband tussen schalen die peilen naar het algemeen subjectief welzijn en schalen die peilen naar tevredenheid of gevoelens over meer specifieke domeinen van het leven, bestaat er onenigheid. Zo zijn Stones en Kozma van oordeel dat men de diverse schalen die peilen naar het subjectief welzijn kan samenbrengen in één gemeenschappelijke dimensie. Ze vonden er meteen ook steun voor hun hiërarchisch of “*top down*”-model voor subjectief welzijn. Dit model gaat ervan uit dat er een centraal subjectief welzijn bestaat dat een invloed uitoefent op domeinen van het subjectief welzijn die van een lager niveau zijn, zoals de tevredenheid over verschillende domeinen van het leven (Andrews & Withey, 1976; Stones & Kozma, 1985; Feist, 1995).

Daartegenover staat het “*multicomponent*”- of “*bottum-up*”-model voor het subjectief welzijn (Diener, 1984, 565-566). Zoals de benaming van het model al aangeeft, veronderstelt men hier een omgekeerde causaliteit. Zo zou men op basis van bijvoorbeeld de tevredenheid over specifieke domeinen van het leven komen tot de mate van algemene levenstevredenheid (Stones & Kozma, 1985). In het “*bottum-up*”-model gaat men er dus vanuit dat het algemeen subjectief welzijn tot stand komt op basis van een appreciatie van specifieke domeinen in het leven. Zoals vaak kan vastgesteld worden bij dergelijke controversen, ligt de waarheid wellicht meer in het midden en zijn er zowel “*bottum-up*”- als “*top-down*”-mechanismen werkzaam. Zo stelden Heady, Veenhoven en Wearing vast dat er verschillende mechanismen werkzaam zijn naargelang van het specifieke facet van het leven (Heady e.a., 1991).

2. Bronnen voor subjectief welzijn: een zoektocht naar een speld in de hooiberg?

Een basisveronderstelling in het onderzoek over het subjectief welzijn is dat mensen een gevoel van subjectief welzijn nastreven. Hoewel het niveau van aspiraties verschilt (Michalos, 1980), wordt er verondersteld dat mensen voornamelijk positieve gevoelens en levenstevredenheid willen ervaren. Ontevredenheid en negatieve gevoelens tracht men te vermijden en te beperken. Deze veronderstelling wordt veelal niet expliciet weergegeven door onderzoekers van het subjectief welzijn. Wellicht deels omdat men niet wil stellen dat mensen gewoon hedonistisch zijn, dit is gewoon op zoek naar positieve gevoelens. Het is echter belangrijk om aan te geven dat subjectief welzijn het resultaat kan zijn van zeer diverse condities waarin men leeft. Zo kan het voortkomen uit persoonlijke of familiale relaties, vanuit de geloofsovertuiging, vanuit het hebben van materieel succes et cetera. We moeten echter expliciet onderkennen dat prioriteiten in het leven en de wijze waarop men persoonlijk subjectief welzijn nastreeft, kunnen verschillen van persoon tot persoon (Heady, 1984).

Een belangrijk deel van het onderzoek met betrekking tot het subjectief welzijn gaat na in welke mate er verschillen zijn in de appreciatie van het leven naargelang van de verschillen in de leefomstandigheden of condities waarin men leeft. De kern van het onderzoek naar het subjectief welzijn is de studie van de relatie tussen het dagelijks leven en de psychologische reacties van individuen (Bradburn, 1969). Twee verschillende visies vormen de aanzet tot dergelijk onderzoek. Enerzijds zijn de meeste onderzoekers ervan overtuigd dat de appreciatie van het leven, in casu het subjectief welzijn, gebaseerd is op de “kwaliteit” van de leefomgeving waarin

men leeft. Deze onderzoekers stellen tot doel deze condities te detecteren die het meest cruciaal zijn.

Anderzijds is er ook een aantal onderzoekers die vertrekken van de veronderstelling dat het subjectief welzijn in essentie een relatief gegeven is. Meer specifiek gaan deze onderzoekers ervan uit dat het subjectief welzijn gewoon het resultaat is van de perceptie dat men het relatief goed heeft, los van de eigenlijke kwaliteiten van de leefomgeving, dit zijn condities waarin ze leven (Veenhoven, 1984).

De verklaring van het subjectief welzijn kunnen we plaatsen in een theoretisch kader. Dit theoretisch kader is nodig om het concept subjectief welzijn te linken met enkele condities. In het empirisch luik komt dit erop neer dat een aantal “onafhankelijke” variabelen moet worden gelinkt aan de afhankelijke variabele, in casu de algemene levenstevredenheid. In de literatuur over het subjectief welzijn werden diverse theoretische invalshoeken geformuleerd. Het theoretisch kader van deze studie zou men kunnen omschrijven als een “*resource theory*”. In wezen is dit een vrij traditioneel theoretische benadering: subjectief welzijn wordt gezien als het resultaat van bepaalde leefomstandigheden of condities. Wanneer deze leefomstandigheden beter zijn, gunstiger met betrekking tot een aantal persoonlijke en sociale noden, kunnen we spreken over betere bronnen (“*resources*”) of condities voor de vervulling van deze noden. In deze onderzoekstraditie komt het erop neer om de relevante bronnen of condities te vinden welke bijdragen tot een hoger subjectief welzijn. Het is echter aangewezen om deze bronnen niet al te nauw te definiëren in termen van objectieve leefomstandigheden (Schulz, 1995).

Deze benadering vinden we ook terug in het werk van Elchardus & Smits (2007). In hun analyse delen ze de verschillende bronnen/condities in in wat ze noemen het “VAW-model”. De “V” staat voor voorwaarden van geluk (in hun analyse gezondheid, geld en tijd). De “A” betreft de “anderen” als bron van liefde, steun, betrokkenheid, loyauteit, maar ook als referentiegroep. De “W” in hun model staat voor “wijsheid” vanuit het idee dat geluk ook een kwestie is van wijsheid.

Een nadeel van de “*resource theory*” is dat deze niet toelaat om alle omstandigheden te definiëren die noodzakelijk zijn voor het bereiken van een hoog niveau van subjectief welzijn. Een ander nadeel is de vraag in welke mate we de “bronnen” of condities op een objectieve wijze kunnen meten. Elke vorm van objectieve realiteit is namelijk op een of andere manier gevoelig voor perceptie (Schulz, 1995).

De “bronnen” waarover men beschikt of de condities waarin men leeft, kunnen we relateren met het subjectief welzijn aangezien ze mensen helpen in het bereiken en realiseren van persoonlijke doeleinden. Emmons (1986) toonde overtuigend aan dat diverse dimensies van persoonlijke streefdoelen duidelijk gerelateerd zijn aan het subjectief welzijn. Het is dan ook zo dat het belang van bepaalde condities kan verschillen van individu tot individu aangezien mensen nu eenmaal verschillende doeleinden nastreven in hun leven. Daarom kan in een aantal gevallen een meer specifieke analyse wellicht meer aangewezen zijn in de plaats van een zoektocht naar algemene bevindingen voor grotere groepen.

Er zijn echter verschillende redenen die men kan aangeven waarom de condities waarin men verkeert, een eerder lage voorspellende waarde zouden hebben omtrent het subjectief welzijn van personen. Een eerste reden is dat mensen zich vrij vlug aanpassen aan de condities waarin

ze leven. Een tweede mogelijke verklaring voor een beperkte samenhang tussen condities en het subjectief welzijn kan men zoeken in het feit dat er veel verschillende potentiële condities zijn die onderling slechts matig correleren. Het effect van de ene conditie wordt dan getemperd door de andere. Een derde mogelijke verklaring kan men vinden in de condities die onderzoekers hanteren. Zo wordt vaak de nadruk gelegd op materiële aspecten, meer bepaald het inkomen. Een algemene vaststelling is dat inkomen slechts een zeer zwakke verklarende kracht heeft voor de mate van het subjectief welzijn. Zo bleek het inkomen van mensen in hoger ontwikkelde samenlevingen minder belangrijk te zijn, aangezien de meeste mensen kunnen voldoen aan hun materiële noden. In een wereldwijd onderzoek werd er een opmerkelijk sterkere band gevonden tussen inkomen en subjectief welzijn in minder ontwikkelde landen dan in westerse landen (Veenhoven, 1991). Het is belangrijk om, in de context van het voorliggend onderzoek, ook oog te hebben voor “bronnen” of condities zoals het actief lidmaatschap van verenigingen en de mate waarin mensen sociale steun ervaren vanuit hun omgeving. Hier kunnen we het belang van het concept sociaal kapitaal situeren. De aanwezigheid van sociaal kapitaal kan, naast andere “bronnen” of condities bijdragen tot het subjectief welzijn (Dekker & Uslaner, 2001). Daarnaast zijn persoonlijkheidskenmerken potentieel belangrijke “bronnen” in het bereiken van persoonlijke doeleinden die op hun beurt een invloed hebben op het subjectief welzijn. We kunnen veronderstellen dat in een hoogontwikkelde samenleving persoonlijke en sociale karakteristieken belangrijker zijn dan zogenaamde materiële condities in het verklaren van het subjectief welzijn. Het lijkt plausibel dat de evaluatie van het subjectief welzijn positiever zal zijn wanneer een persoon over “bronnen” beschikt en in condities verkeert die belangrijk worden geacht in zijn of haar cultuur (Diener & Fujita, 1995).

In het empirisch onderzoek naar het subjectief welzijn, zien we dat er een grote diversiteit is aan bronnen/condities die aanleiding geven tot een bepaald niveau van subjectief welzijn. Veenhoven is van oordeel dat men de condities of de determinanten van het subjectief welzijn kan zoeken op twee niveaus: externe omstandigheden en innerlijke psychologische processen (Veenhoven, 1995). Desalniettemin lijkt het ons, in navolging van Sastre (1999), aangewezen om een meer specifieke opdeling te maken.

In wat volgt wordt er een overzicht gegeven van diverse types van condities en bronnen die men kan linken aan het subjectief welzijn. We geven ook telkens de voornaamste conclusies uit eerder onderzoek aan voor een aantal meer specifieke variabelen. Dit overzicht is geenszins volledig. Omdat men bij het meten van het subjectief welzijn gebruik maakt van zeer uiteenlopende schalen en men niet altijd duidelijk weergeeft welke schalen werden gebruikt, is de nodige voorzichtigheid geboden. Niettemin kunnen we de grote lijnen van de resultaten weergeven.

2.1. Sociaaldemografische karakteristieken

Een constante in het onderzoek naar het subjectief welzijn is de vaststelling dat “objectieve” leefomstandigheden slechts in beperkte mate samenhangen met het subjectief welzijn. Niettemin gaat er in de literatuur bijzonder veel aandacht naar deze aspecten. Deze objectieve omstandigheden kunnen we op twee niveaus situeren: objectieve omstandigheden van de leefomgeving enerzijds en objectieve karakteristieken van het individu anderzijds. In eerste instantie zijn er wat Sastre (1999) “*social resources*” noemde of de mogelijkheden die aan de individuen worden geboden als een resultaat van de specifieke karakteristieken van de omgeving (zie Diener,

1995). Voorbeelden van dergelijke bronnen zijn de algemene economische toestand van een land (Diener & Diener, 1995) of de mate van ongelijkheid in een samenleving (Veenhoven & Ouweneel, 1995). Dergelijke “*social resources*” kan men meten door middel van economische en sociale indicatoren. Men heeft het in dit verband over karakteristieken van een bepaalde geografische entiteit. Voor dit aspect verwijzen we naar de bijdrage van Pickery & Vanderleyden in deze SVR-Studie.

Ten tweede zijn er ook de objectieve karakteristieken van de respondenten zelf. In deze context situeert men de klassiek sociaaldemografische karakteristieken. Over het algemeen blijken sociaaldemografische variabelen (zoals geslacht, opleiding, leeftijd, sociaal-economische situatie, et cetera) weinig verklarende waarde te hebben voor het subjectief welzijn (Lykken & Tellegen, 1996; Heady e.a., 1984). De samenhang tussen het subjectief welzijn en een reeks klassieke socio-demografische kenmerken is al uitgebreid geanalyseerd. De voornaamste resultaten vormen dan ook het voorwerp van tal van recente en minder recente overzichtswerken (bijvoorbeeld Diener & Ryan, 2009).

Zo stelde men vast dat er over het algemeen zeer geringe verschillen zijn in het subjectief welzijn, gemeten door een diversiteit van schalen, naargelang van het geslacht van de respondenten (Veenhoven, 1984; Argyle, 1987; Shmotkin, 1990).

Het verband tussen leeftijd en het subjectief welzijn is niet eenduidig. Men stelt wel vast dat oudere mensen een hogere algemene levenstevredenheid hebben en iets gelukkiger zijn. Daarentegen ervaren de ouderen minder positieve gevoelens, maar ook minder negatieve gevoelens. Uit diverse onderzoeken blijkt dat de jongeren een meer bewogen emotioneel leven hebben (Heady, e.a., 1984; Heady, 1993; McKennell, 1978).

Wat de beroepssituatie van de respondenten betreft, stelt men in diverse studies vast dat de “professionelen” gekenmerkt worden door een hogere mate van subjectief welzijn, terwijl de ongeschoolde arbeiders relatief het laagste subjectief welzijn rapporteren (Veenhoven, 1984).

Over het subjectief welzijn naargelang van het opleidingsniveau is er geen eensgezindheid in de literatuur. Zo werd in enkele studies een iets lager subjectief welzijn gevonden bij hooggeschoolden. De verschillen zijn evenwel eerder beperkt (Campbell e.a., 1976; Campbell, 1980; Easterlin, 2001). Daarnaast zijn er echter ook onderzoeken waarbij men geen noemenswaardige verschillen vaststelt of waar zelfs een statistisch negatief verband wordt vastgesteld (dit is een toenemend subjectief welzijn naarmate men lager geschoold is). Verder stelde men in een aantal studies vast dat dit verband kan worden toegeschreven aan de invloed van het inkomensniveau van de respondenten. In die zin zou niet het opleidingsniveau op zich een invloed uitoefenen, maar wel het inkomensniveau dat daarmee samenhangt (Veenhoven, 1984).

Een constante in het empirisch onderzoek naar het verband tussen het subjectief welzijn en de burgerlijke staat van de respondenten is dat de gehuwde respondenten over het algemeen een hoger subjectief welzijn hebben. Dit werd ook vastgesteld in onderzoeken waar men de invloed van andere variabelen zoals opleiding, inkomensniveau, beroep en leeftijd constant houdt (Argyle, 1987). Het subjectief welzijn van respondenten die gescheiden zijn of weduw(e)naar zijn geworden, is beduidend lager (Bradburn, 1969). Sommigen argumenteren dat de verschillen in het subjectief welzijn naargelang van het al dan niet gehuwd zijn afnemen (Mastekaasa, 1993), terwijl andere studies aangeven dat er een toenemend verschil is (Veenhoven, 1983). Niet

alleen de gehuwden worden gekenmerkt door een hoger subjectief welzijn, ook diegenen die een vaste partner hebben (los van het feit of men al dan niet gehuwd is) (Veenhoven, 1984). Het samenleven met een partner kan worden gezien als de meest hechte band met anderen die op zijn beurt resulteert in een hoger subjectief welzijn (Campbell, 1980).

Een algemene vaststelling over het verband tussen het inkomensniveau en het subjectief welzijn is dat er een toename is van het subjectief welzijn naarmate men een hoger inkomen heeft (Duncan, 1975; Diener e.a., 1985, 1993).¹ Belangrijk hierbij is dat men een lineaire relatie vaststelt tussen deze variabelen. Dit in tegenstelling tot de veronderstelling van enkele onderzoekers dat dit verband onderhevig zou zijn aan de wet van de “*diminishing returns*”, de dalende marginale meerwaarde (Bradburn, 1969; Veenhoven, 1984; Diener e.a., 2009). Over het algemeen blijkt het verband tussen het inkomensniveau en het subjectief welzijn evenwel niet zo sterk te zijn. Sommigen schrijven dit voornamelijk toe aan meetfouten (Sarıs, 2001).

In het werk van Lyard (2006) vinden we drie redenen waarom subjectief welzijn relatief zwak correleert met de economische situatie waarin iemand verkeert. Ten eerste is het zo dat de appreciatie van het leven negatief gecorreleerd is met het inkomen van anderen. Hoe hoger het inkomen van (relevante) anderen, hoe minder hoog het eigen subjectief welzijn. Ten tweede wijst hij eveneens op het fenomeen van de aanpassing of verslaving zo men wil. Eens men in een economisch gunstigere situatie verkeert, went dit vlug en wil men al gauw meer. Ten derde wijst hij erop dat geluk en de mate waarin dit wordt ervaren in belangrijke mate cultureel bepaald is.

Daarnaast kan men evenwel ook peilen naar de appreciatie van het gezinsinkomen. Er werd vastgesteld dat de mate waarin men het gezinsinkomen “voldoende” vindt, in veel sterkere mate samenhangt met het subjectief welzijn dan het inkomen op zich (Ackerman & Paolucci, 1983; Veenhoven, 1984; Davis & Fine-Davis, 1991).

Ten slotte is er de levensbeschouwing van de respondenten, die veelal wordt ondergebracht onder de noemer sociaaldemografische kenmerken. De link tussen religie en vooral de intensiteit waarmee men deze beleeft, is reeds uitvoerig omschreven in de literatuur. Een belangrijke vaststelling ter zake is de link met het ervaren van meer positieve gevoelens en op die manier een hoger algemeen subjectief welzijn (Veenhoven, 1984; Kim-Prieto & Diener, 2009). Niettemin, zijn de verschillen in het subjectief welzijn naargelang de levensbeschouwing van de respondenten eerder gering. Toch stelt men in enkele studies in Nederland en de Verenigde Staten vast dat diegenen die er geen religie op nahouden, gekenmerkt worden door een (iets) lager subjectief welzijn (Veenhoven, 1984).

Een algemene vaststelling is dat de diverse sociaaldemografische kenmerken samen een beperkte verklarende waarde hebben voor het subjectief welzijn (Andrews & Withey, 1976). Een belangrijk verklaringsmechanisme hier is het proces van de “aanpassing”. Tevredenheid over het leven in het algemeen of over een specifiek facet van het leven is namelijk het resultaat van de vergelijking tussen iemands “*aspiration level*” of verwachtingsniveau en iemands gepercipieerde situatie. Dit verwachtingsniveau wordt aangepast naargelang van de situatie waarin

---

1 Wanneer men het over “inkomen” heeft, doelt men doorgaans op het gezinsinkomen.

men verkeert, althans op langere termijn. In hun onderzoek vinden Inglehart en Rabier (1986) steun voor wat ze noemen het “*aspiration-adjustment model*”. Zo zouden op korte termijn gunstige sociale en economische veranderingen wel een hoger subjectief welzijn teweegbrengen. Aangezien het verwachtingspatroon zich aanpast wanneer deze veranderingen standhouden, vermindert en verdwijnt het effect van deze sociaal-economische veranderingen. Daarenboven gaan, nog steeds volgens Inglehart en Rabier, langdurige periodes van economische en fysieke veiligheid gepaard met een kwalitatieve verandering van het waardepatroon en de doeleinden die men nastreeft, in casu een meer postmaterialistische houding. Daardoor veranderen ook de criteria die men hanteert om te komen tot een zeker subjectief welzijn.

Eysenck (1990) geeft nog twee andere redenen aan waarom sociaaldemografische factoren slechts een beperkte rol spelen in het verklaren van de verschillen in het subjectief welzijn. Ten eerste is hij van oordeel dat het subjectief welzijn in belangrijke mate bepaald wordt door de persoonlijkheid van de respondenten. Volgens Eysenck is er nog een tweede reden die vaak over het hoofd wordt gezien. Het is namelijk een algemeen fenomeen in de westerse samenleving dat mensen gaan wonen in gebieden waar anderen wonen die behoren tot dezelfde sociale groepen als zichzelf. Men kiest ook zijn of haar vrienden in dezelfde sociale strata. Zo wonen mensen met een hoge sociaal-economische status in eerder residentiële buurten en zoekt men ook zijn of haar vrienden in deze kringen. Zo gaan mensen met jonge kinderen ook veel meer in contact treden met mensen die jonge kinderen hebben et cetera. Dit heeft tot gevolg dat men veel minder geneigd is zich te vergelijken met andere groepen in de samenleving, wat met zich meebrengt dat het subjectief welzijn slechts in beperkte mate wordt beïnvloed door sociaal-demografische variabelen.

2.2. Sociale contacten

Een kritiek die sommigen uiten over het onderzoek van subjectief welzijn is dat men veelal weinig oog heeft voor de invloed van interpersoonlijke relaties op het subjectief welzijn. Positieve relaties met en attitudes tegenover anderen zijn echter ook belangrijk voor het subjectief welzijn (Ryff, 1989). Centrale begrippen in deze context zijn vertrouwen in de medemens, maatschappelijke zekerheid, machteloosheid, gemeenschapssolidariteit en sociale participatie. Op zich kunnen we ook hier de mate waarin men individualistisch is ingesteld situeren, net zoals postmaterialisme (Martinson e.a., 1984). Naast deze attitudes, kunnen we ook diverse vormen van formele en informele participatie situeren in de context van sociale condities.

Wat de attitudes betreft, blijkt uit diverse empirische studies het belang van sociale steun vanuit de familiale en bredere sociale omgeving (Heady, 1993; Jordan, 2008; Soons, 2009). De nadruk komt dan ook te liggen op interpersoonlijke verhoudingen in termen van het verenigingsleven, sociale integratie, et cetera. Sommigen maken binnen de groep variabelen in verband met sociale steun een onderscheid tussen de mate waarin formele en informele “sociale steun” beschikbaar is voor de respondenten (Larson, 1996). Martinson e.a. (1985) operationaliseren bijvoorbeeld de formele steun door te peilen naar het actief lidmaatschap van diverse verenigingen en de deelname aan religieuze diensten. Vragen die peilen naar informele steun gaan onder andere over contacten met vrienden. Ook in het voorliggend onderzoek hebben we aandacht voor zowel de formele als de informele sociale steun zoals deze door Martinson e.a. werd geïnterpreteerd.

Participatie draagt namelijk onder meer bij tot (en is tevens deels het resultaat van) de aanwezigheid van diverse zogenaamde “bronnen” of condities, die op hun beurt bijdragen tot het verwezenlijken van persoonlijke doeleinden. Het is juist deze realisatie van persoonlijke doelstellingen die in belangrijke mate bijdraagt tot het subjectief welzijn (Cantor & Sanderson, 1999). Een goede verstandhouding met de medemens en sociale interactie is dan ook een belangrijk gegeven (Argyle & Martin, 1991; Myers, 1999).

Uit het onderzoek naar de kwaliteit van het leven in steden komt naar voor dat de evaluatie van de kwaliteit van het leven, dit is de subjectieve kant, meer afhankelijk blijkt te zijn van sociale relaties dan van de fysieke omgeving. Daarbij wordt de nadruk gelegd op het belang van informele netwerken (Frick, 1986; Altergot, 1990; Ryan & Deci, 2001). De aanwezigheid van sterke relaties met significante anderen wordt vaak over het hoofd gezien in conceptuele benaderingen van de kwaliteit van het leven (Parmenter, 1994; Lane, 2000).

Informele participatie verleent niet enkel een gevoel van integratie en aanvaarding, het verleent ook een context waarin een persoon zijn waarden en standaarden kan toetsen. Betrokkenheid bij vrienden en familie is een indicator van het aanvaarden van iemands sociale context en is voor het individu ook een bron van informatie en sociale steun wanneer hij of zij met problemen wordt geconfronteerd. Bepaalde vormen van participatie kunnen evenwel ook een indicatie zijn van ontevredenheid over een bestaande situatie waaraan men iets wil doen (Wilkening & McGranahan, 1978).

In zijn overzichtswerk over de “conditions of happiness” maakt Veenhoven (1984) melding van een licht verband tussen het vertrouwen dat men heeft in zijn of haar medemens en het subjectief welzijn. Wie blij geeft van een hoger vertrouwen in de medemens wordt ook gekenmerkt door een hoger subjectief welzijn. Ook Ingelhart & Rabier (1986) stellen een zekere samenhang vast tussen het vertrouwen in de medemens enerzijds en het subjectief welzijn anderzijds.

De mate van sociale steun blijkt in sterke mate samen te hangen met het subjectief welzijn. Hoe hoger de mate van sociale steun die men ervaart vanuit zijn of haar omgeving, hoe hoger het subjectief welzijn (Compton e.a., 1996).

Sociale steun kan, volgens House (1986), op verschillende wijzen bijdragen tot het subjectief welzijn. In eerste instantie kan sociale steun op een directe wijze bijdragen tot het subjectief welzijn aangezien het tegemoetkomt aan een basisbehoefte aan betekenisvolle relaties. Ten tweede kan sociale steun indirect bijdragen tot een hoger subjectief welzijn doordat het stress en andere (mentale) gezondheidsproblemen reduceert. Ten derde kan sociale steun een buffer zijn voor de nadelige effecten van stress en andere mentale gezondheidsproblemen.

Daarnaast wordt er in het onderzoek naar het subjectief welzijn aandacht geschonken aan het lidmaatschap van diverse verenigingen en het al dan niet verrichten van vrijwilligerswerk (Argyle, 1987). Uit onderzoek blijkt dat diegenen die actief zijn in het verenigingsleven over het algemeen blij geven van een hoger subjectief welzijn. Daarnaast werd ook vastgesteld dat diegenen die vrijwilligerswerk verrichten een hoger subjectief welzijn hebben. We moeten evenwel voorzichtig zijn met de causaliteit van dit verband. Zo kan men argumenteren dat men een hoger subjectief welzijn heeft doordat men participeert aan het verenigingsleven en vrijwilligerswerk verricht, terwijl men met even sterke argumenten kan stellen dat het voornamelijk

diegenen zijn die een hoog subjectief welzijn hebben die participeren aan dergelijke activiteiten (Veenhoven, 1984).

2.3. Gezondheid

Een derde type bronnen of condities dat men kan onderscheiden, zijn fysische en psychologische karakteristieken van de respondenten. Dergelijke bronnen of condities zijn bijvoorbeeld de gezondheid (mentaal en fysisch) en persoonlijkheidstrekken. Het subjectief welzijn is namelijk niet alleen afhankelijk van de omstandigheden waarin men leeft, maar hangt ook in belangrijke mate samen met persoonlijke karakteristieken zoals de perceptie van de eigen gezondheid en persoonlijkheidskarakteristieken (Campbell, 1980). De persoonlijkheid van iemand kunnen we zien als een belangrijke bron of hulpmiddel tot het verwezenlijken van persoonlijke doeleinden (Emmons, 1986; Diener & Jujita, 1995). Een constante in het onderzoek naar persoonlijkheid en subjectief welzijn is dat het subjectief welzijn matig tot sterk correleert met persoonlijkheidstrekken (Diener e.a., 1990; Watten e.a., 1995; Doyle & Youn, 2000).

Net zoals persoonlijkheidstrekken, bleek het subjectief welzijn relatief stabiel te zijn naargelang van verschillende situaties en doorheen de tijd, zelfs na ingrijpende gebeurtenissen in het leven. Er zijn zelfs aanwijzingen dat het subjectief welzijn –gedeeltelijk– aangeboren zou zijn (Lykken & Tellegen, 1996). Persoonlijkheidskarakteristieken die het sterkst blijken te correleren met subjectief welzijn, zijn extraversie en neurotisme. Extraversie zou matig gecorreleerd zijn met positieve gevoelens terwijl neurotisme eerder met negatieve gevoelens zou correleren (Diener & Lucas, 1999). De link met persoonlijkheidskenmerken komt in het empirisch luik niet meer aan bod.

Er is een vrij sterk verband tussen de beoordeling van de eigen gezondheidstoestand en het subjectief welzijn. Hoe gunstiger men zijn of haar gezondheid beoordeelt, hoe hoger het subjectief welzijn (Veenhoven, 1984; Wright, 1985; Argyle, 1987; Woodruff & Conway, 1992). Voor een meer uitgebreide analyse van de link tussen gezondheid en de (gepercipieerde) kwaliteit van het leven kunnen we verwijzen naar de bijdrage van Corijn (2010) verder in deze studie.

2.4. Algemene waarden

Daarnaast veronderstellen we dat de interactie in het dagdagelijks leven met de sociale omgeving mede vorm geeft aan de sociaalpsychologische attitudes van mensen. Deze sociaalpsychologische attitudes hebben op hun beurt een invloed op hun subjectief welzijn (Abbey & Andrews, 1985; Andrews, 1986).

Daarnaast wordt ook het individualisme in verband gebracht met het subjectief welzijn. Over het algemeen stelt men een positieve relatie vast tussen een individualistische houding en het subjectief welzijn. Een meer individualistische houding gaat gepaard met een hoger subjectief welzijn (Veenhoven, 1999). We moeten evenwel voorzichtig zijn met de interpretatie van dit verband. Zo ligt in het voorliggend onderzoek de nadruk op een specifieke vorm van individualisme, met name de mate waarin men utilitair individualistisch is ingesteld. Daartegenover kunnen we bijvoorbeeld het expressief individualisme plaatsen (zie Elchardus & Heyvaert, 1990).

Het subjectief welzijn in het bijzonder en de aandacht voor de kwaliteit van het leven in het algemeen, kunnen we op zich zien als een product van een eerder postmaterialistische waardenoriëntatie (Inglehart, 1981; Bearden e.a., 1993). Daarnaast stelde men vast dat een meer postmaterialistische houding over het algemeen ook in zekere mate gepaard gaat met een hoger subjectief welzijn (La Barbara & Gürhan, 1997; Sirgy, 1998; Keng e.a., 2000 ; Swinyard e.a., 2001).

2.5. Politieke attitudes

In 1978 stelde McKennell vast dat de resultaten uit het onderzoek over de gepercipieerde kwaliteit van het leven niet of onvoldoende gerelateerd worden aan het “politieke”. Tot nu toe zijn er binnen de politieke wetenschappen weinig tot geen studies te vinden over het subjectief welzijn. Wel kwam Citrin tot de vaststelling dat politieke machteloosheid negatief correleert met tevredenheid over de lokale gemeenschap, job, levensstandaard en veiligheidsgevoel, maar positief correleert met persoonlijk geluk. Dit komt erop neer dat een hogere mate van politieke machteloosheid enerzijds gepaard gaat met een lagere tevredenheid over de lokale gemeenschap, de werksituatie, de levensstandaard en het veiligheidsgevoel, maar anderzijds ook gepaard gaat met een hogere mate aan geluk. McKennell (1978) suggereert dat de invloed van politieke attitudes op het subjectief welzijn –voor zover dit het geval zou zijn– zich wellicht vooral manifesteert in de cognitieve beoordeling van het subjectief welzijn eerder dan bij de affectieve beoordeling ervan.

Zoals aangegeven is er weinig onderzoek dat het subjectief welzijn koppelt aan het “politieke”. Wanneer dit al gebeurt, komt het veelal neer op het vergelijken van politieke regimes² of wordt de kwaliteit van het leven veelal enkel gemeten door middel van objectieve (economische en sociale) indicatoren.³

Wasserman (1982) is een van de weinige auteurs die de link tussen politieke overtuigingen en het subjectief welzijn nagaat. Dit subjectief welzijn werd door deze auteur gemeten door te peilen naar algemene levenstevredenheid en de tevredenheid over meer specifieke domeinen van het leven (waaronder de tevredenheid over de overheid en over het leven in de buurt). Wasserman stelde onder meer een sterk verband vast tussen de mate van politieke machteloosheid en de tevredenheid over de overheid en zijn beleid. Een andere –onzes inziens belangrijker– conclusie uit dit onderzoek is dat individuen trachten om hun tevredenheid over private domeinen van het leven te scheiden van de meer “publieke” tevredenheid over de overheid en de gemeenschap waarin ze leven. Daarbij zou het “publieke ongenoegen” in termen van politieke machteloosheid weinig impact hebben op de tevredenheid over eerder private domeinen van het leven.

Slotsom

Diverse bronnen of condities die mogelijkwijze samenhangen met het subjectief welzijn passeerden de revue. Er werd een beeld geschetst van de diverse factoren die kunnen bijdragen tot

2 Een samenvatting van de resultaten uit dergelijk onderzoek vinden we bij Veenhoven (1984). Illustraties van dergelijk onderzoek vinden we bij Frey & Al-Roumi (1999), Frey & Stutzer (2000) en Möller (2001).

3 Een voorbeeld van dergelijk onderzoek vinden we in het werk van Hagerty e.a. (2000).

het duiden van het subjectief welzijn. In het voorliggende onderzoek willen we de verklarende waarde van diverse bronnen of condities voor het subjectief welzijn in één studie samenbrengen. Dat er een verband is tussen de meeste van de vermelde bronnen of condities en het subjectief welzijn, zoals blijkt uit vorig onderzoek, is één iets. De vraag die zich echter opdringt, is hoe sterk deze verbanden zijn. Op deze manier kunnen we een beeld vormen van de voornaamste “determinanten” van het subjectief welzijn. De term “determinanten” plaatsen we tussen aanhalingstekens omdat we op basis van het voorliggend onderzoek niet kunnen oordelen over de causaliteit van de verbanden. Noodgedwongen moeten we ons beperken tot de samenhang tussen de diverse schalen voor het subjectief welzijn en de verschillende bronnen of condities. Deze bronnen en condities vormen de onafhankelijke variabelen in ons onderzoeksopzet.

Zoals dat het geval is bij de meeste onderzoeken in verband met het subjectief welzijn, kunnen we ons in het voorliggende onderzoek niet uitspreken over de causaliteit van de (eventuele) verbanden. Hoewel men vaak een zekere causaliteit gaat veronderstellen, moeten we ons beperken tot het weergeven van de relatieve sterkte van de verbanden. Op basis van cross-sectionele gegevens kan men namelijk onmogelijk de causaliteit van relaties toetsen (Katzner & Rossi, 1979). Dit is ook de reden waarom men beter spreekt over “condities van het subjectief welzijn” dan over bronnen (of oorzaken) van het subjectief welzijn. Het gebruik van de terminologie “bronnen” of oorzaken zou –ten onrechte– een zekere causaliteit suggereren (Campbell, 1980). In de literatuur spreekt men vaak van “bronnen van het subjectief welzijn”.

3. De algemene levenstevredenheid van de Vlaming in beeld

Voor het empirisch luik van deze bijdrage doen we een beroep op de Sociaal-Culturele Verschuivingen (SCV)-survey. Deze bevraging is een jaarlijkse survey bij een representatieve steekproef van Nederlandstalige Belgen in het Vlaamse Gewest en het Brusselse Hoofdstedelijke Gewest. De survey peilt naar waarden, opvattingen en overtuigingen van Vlamingen met betrekking tot maatschappelijke en beleidsrelevante thema's. De Studiedienst van de Vlaamse Regering verzorgt deze jaarlijkse survey sinds 1996. Elk jaar worden in de periode maart-juni 1.500 toevallig getrokken respondenten tussen 18 en 85 jaar persoonlijk geïnterviewd. De data waarop we onze analyse baseren is de SCV-survey van 2008. In deze survey beschikken we uiteindelijk over de gegevens van 1465 respondenten. Net zoals bij elke bevraging kan de uitval differentieel zijn. Daarom werd de representativiteit van de feitelijk gerealiseerde steekproef nagegaan. De gegevens werden gewogen op geslacht, leeftijd en opleidingsniveau. Op die manier verkrijgen we een feitelijk gerealiseerde steekproef die een goed staal vormt van de beoogde onderzoekspopulatie en laat het ons toe om uitspraken te doen over Vlaanderen als geheel (Carton, Vander Molen & Pickery, 2009).

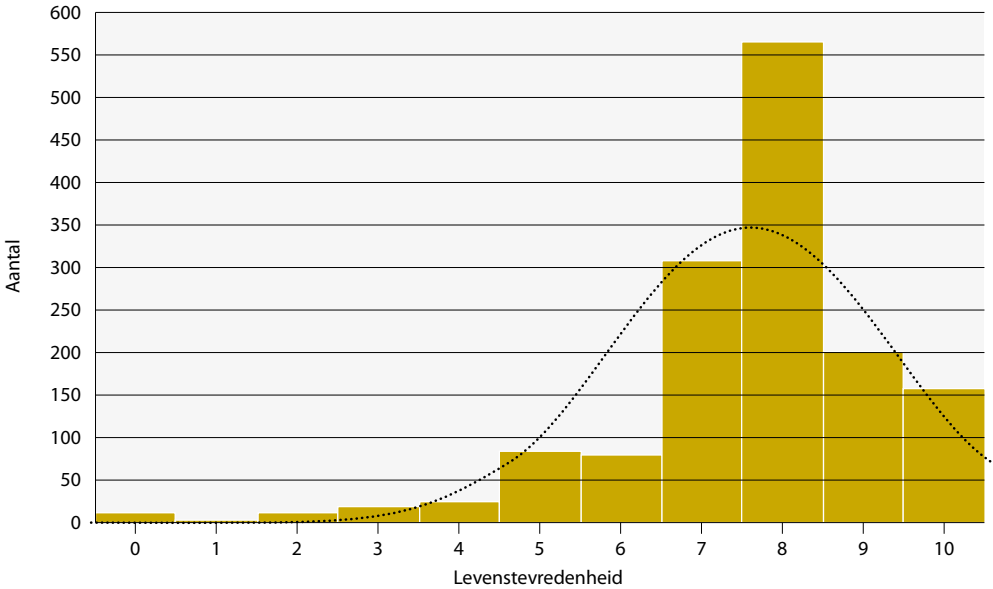
3.1. Hoe is het gesteld met de algemene levenstevredenheid?

Centraal in de empirische analyse staat de algemene levenstevredenheid van de Vlamingen. De algemene levenstevredenheid wordt op een vrij directe wijze gemeten. Het betreft hier namelijk een enkelvoudige schaal, met (zie Robinson e.a., 1990) als vraag:
‘Alles bij elkaar genomen, hoe tevreden bent u vandaag de dag met uw leven over het algemeen?’

Bij deze vraag kreeg men een antwoordkaart aangeboden waarbij ‘0 uiterst ontevreden betekent en 10 uiterst tevreden betekent.’.

De respondenten kunnen dus antwoorden met een score op een elfpuntenschaal gaande van 0 tot 10. In figuur 1.1 wordt de frequentieverdeling voor deze afhankelijke variabele weergegeven.

FIGUUR 1.1 Frequentieverdeling van de algemene levenstevredenheid in 2008 (N = 1.465)

Bron: SCV-survey 2008, bewerking SVR

Overigens, kunnen we meegeven dat op één respondent na, iedereen kon antwoorden op de vraag naar de algemene levenstevredenheid. Het geeft alvast aan dat respondenten zich wel degelijk een beeld kunnen vormen van hoe tevreden men is met zijn of haar leven als geheel (zie Andrews, 1974). Daarnaast zien we dat men blijkt geeft van een vrij hoog subjectief welzijn. De gemiddelde score op de schaal voor algemene levenstevredenheid bedraagt namelijk 7,61 met een standaardafwijking van 1,68. 84,1% geeft een score van zeven of hoger. Slechts 4,8% geeft een score lager dan 5 op de elfpuntenschaal.

Deze hoge gemiddelde score voor de algemene levenstevredenheid ligt volledig in de lijn van de verwachtingen in de literatuur. In zijn zoektocht naar een “gouden standaard” voor subjectief welzijn in het algemeen en algemene levenstevredenheid in het bijzonder, stelde Robert Cummins vast dat de gemiddelde score op een schaal voor algemene levenstevredenheid overeenkomt met de waarde die men kan uitdrukken als 75,0% van de maximumscore van de schaal met een foutenmarge van 2,5% (Cummins, 1995).⁴ De voornaamste reden waarom de zeer hoge scores op de diverse schalen voor het subjectief welzijn artificieel lijken, is wellicht

⁴ In een verder onderzoek kwam hij tot een soortgelijk resultaat waarbij hij deze “gouden” standaard echter uitdrukte als 70,0% met een variantie van 5,0% (Cummins, 1998).

omdat situaties van ontevredenheid veel meer in het oog springen dan situaties van tevredenheid (Campbell, 1976).

3.2. De tevredenheid over de domeinen van het leven

Naast de variabele over de algemene levenstevredenheid werd er ook gepeild naar de tevredenheid over 11 specifieke domeinen van het leven. Hiertoe kregen de respondenten de volgende antwoordmogelijkheden voorgeschoteld: heel ontevreden, ontevreden, tevreden en heel tevreden. Het overzicht van de domeinen vindt men terug in tabel 1.1. Hoewel op die manier niet alle mogelijke domeinen in kaart werden gebracht, kunnen we niettemin stellen dat de voornaamste domeinen afgedekt zijn. In de analyse van Hagerty e.a. (2001) over de vereiste spanwijdte van de domeinen heeft men het over de volgende domeinen: relaties met vrienden en familie, emotioneel welzijn, materieel welzijn, gezondheid, werksituatie, het zich deel voelen van de lokale gemeenschap en de persoonlijke veiligheid.

In tabel 1.1 geven we een overzicht weer van hoe het is gesteld met de tevredenheid op de verschillende domeinen. Naast het aantal respondenten dat een bepaald antwoord geeft, worden ook telkens de relatieve frequenties weergegeven (ten opzichte van het totaal aantal respondenten). We zien hoge niveaus van tevredenheid. Zo zien we bijvoorbeeld dat 96,3% tevreden of heel tevreden is over de buurt waarin men woont, 96,0% is deze mening toegedaan wat zijn woning betreft en 95% wat de sociale contacten met vrienden betreft. De laagste percentages qua tevredenheid vinden we over het inkomen en het werk dat men doet. Bij diegenen die antwoorden in termen van tevredenheid, zien we dat respectievelijk 73,1% en 66,8% (heel) tevreden is.

Daarnaast zien we dat niet iedereen kan oordelen over alle domeinen van het leven. Zo kan 4,1% zich niet uitspreken over de tevredenheid over het inkomen, 8,3% kan niet oordelen over de contacten met huisgenoten, terwijl 29,5% niet kan oordelen in termen van tevredenheid wat de werksituatie betreft.

TABEL 1.1 Frequentieverdeling van de tevredenheid over de verschillende domeinen van het leven (in percentages, N = 1.465) en de gemiddelde scores en standaardafwijkingen

	Heel ontevreden	Ontevreden	Tevreden	Heel tevreden	WN/GA	Gem.	Std. afw.	N
... woning waarin u woont	0,8	3,1	51,0	46,0	0,0	3,41	0,59	1.465
... buurt waarin u woont	1,0	2,7	56,0	40,0	0,0	3,36	0,58	1.465
... uw inkomen	4,0	19,0	61,0	12,0	4,1	2,84	0,68	1.405
... werk dat u doet	1,1	2,6	46,0	21,0	30,0	3,23	0,58	1.033
... uw levensstandaard	1,2	8,9	71,0	19,0	0,2	3,08	0,56	1.462
... manier besteden vrije tijd	0,8	10,0	66,0	23,0	0,3	3,11	0,60	1.460
... uw gezondheidstoestand	3,4	9,3	64,0	23,0	0,1	3,07	0,67	1.464
... tijd om te doen wat gedaan moet worden	1,2	18,0	65,0	16,0	0,5	2,95	0,62	1.457
... sociale contacten met huisgenoten	0,3	2,3	51,0	38,0	8,3	3,39	0,55	1.343
... sociale contacten met familie	0,9	5,8	60,0	33,0	0,2	3,25	0,60	1.462
... sociale contacten met vrienden	0,5	3,9	61,0	34,0	0,6	3,29	0,56	1.456

Bron: SCV-survey 2008, bewerking SVR

De tevredenheid over domeinen van het leven kunnen we ook uitdrukken door middel van een score op een schaal van 1 (heel ontevreden) tot 4 (heel tevreden). Deze gemiddelde scores worden eveneens weergegeven in tabel 1.1. We stellen vast dat de gemiddelde tevredenheid het hoogst is als het gaat over de woning waarin men woont en de sociale contacten met huisgenoten. Het minst tevreden is men dan weer met de beschikbare tijd om te doen wat moet gedaan worden en het inkomen.

Verder is er een sterke onderlinge samenhang wat de tevredenheid over de verschillende domeinen betreft. We kunnen ons hierbij de vraag stellen in welke mate er latente dimensies te vinden zijn. Op grond van een principale componentenanalyse kunnen we hierop een antwoord krijgen. Hieruit blijkt dat we drie latente dimensies kunnen onderscheiden. In deze analyse hebben we de tevredenheid over de werksituatie niet weerhouden.⁵ In tabel 1.2 geven we de ladingen weer voor de drie componenten. Een eerste dimensie heeft betrekking op de tevredenheid over sociale contacten. Een tweede dimensie kunnen we labelen als de appreciatie van de eigen leefsituatie: het inkomen, levensstandaard, vrije tijd, gezondheid en de tijd nodig om alles rond te krijgen. Deze laatste variabele laadt ook vrij sterk op de eerste dimensie met betrekking tot de appreciatie van de sociale contacten. De derde en laatste dimensie betreft de woonomgeving.

TABEL 1.2 Factorladingen voor de dimensies in de tevredenheid over verschillende domeinen van het leven (Varimax-rotatie)

	Factor 1	Factor 2	Factor 3
Woning waarin u woont	0,192	0,139	0,834
Buurt waarin u woont	0,215	0,105	0,831
Uw inkomen	-0,135	0,671	0,388
Uw levensstandaard	0,058	0,694	0,409
Manier besteden vrije tijd	0,398	0,583	0,032
Uw gezondheidstoestand	0,145	0,697	-0,009
Tijd om te doen wat gedaan moet worden	0,483	0,528	-0,066
Sociale contacten met huisgenoten	0,789	0,072	0,198
Sociale contacten met familie	0,794	0,114	0,177
Sociale contacten met vrienden	0,809	0,129	0,124

Bron: SCV-survey 2008, bewerking SVR

Verder is er ook een duidelijke link tussen de tevredenheid over levensdomeinen en de algemene levenstevredenheid. De correlaties zijn het hoogst bij de tevredenheid met de levensstandaard, hun inkomen en de gezondheid (correlaties van respectievelijk 0,431; 0,359 en 0,346). De bivariate correlaties tussen de algemene levenstevredenheid en de tevredenheid over de manier waarop men zijn of haar vrije tijd besteedt, het werk en de woning waarin men woont, bedragen respectievelijk 0,265; 0,253 en 0,251. Verder is er een zwakke correlatie met de tevredenheid met de tijd die men heeft om te doen wat gedaan moet worden en de buurt waarin men woont (respectievelijk 0,205 en 0,165). De laagste bivariate correlaties zijn deze over de tevredenheid over de sociale contacten met vrienden (0,165), familie (0,148) en de huisgenoten (0,143).

⁵ De reden ligt voor de hand: deze variabele telt immers relatief veel missing values (29,5%).

Qua grootteorde liggen deze correlaties wat lager dan wat men kan verwachten op grond van eerder onderzoek ter zake (zie Verlet, 2003; Verlet & Devos, 2009). Wellicht kunnen we dit deels verklaren doordat in de SCV-survey van 2008 vierpuntenschalen gebruikt werden voor de tevredenheid over de domeinen, terwijl de algemene levenstevredenheid gemeten werd door een elfpuntenschaal. Wat de lengte van de antwoordschalen betreft, argumenteren Andrews en Withey (1976) dat het beter is om antwoordschalen te hanteren die uit relatief veel punten bestaan (7, 9 of 11) in plaats van de veel gebruikte vierpuntenschalen. In eerste instantie stelt dit de respondenten in staat om een meer genuanceerd oordeel te vellen. Een tweede argument is puur statistisch: een meerpuntenschaal kan meer variantie vatten (Veenhoven, 1984; Andrews & Whithey, 1976). Bij een meerpuntenschaal kan men de grote concentratie op de hoogste waarden ietwat vermijden (Heady, 1984). Globaal genomen kunnen we stellen dat antwoordschalen met veel antwoordcategorieën meer valide zijn om te komen tot een globaal oordeel over de mate van algemene levenstevredenheid (Andrews & McKennell, 1980).

Tot slot van dit onderdeel van de analyse hebben we een regressiemodel opgesteld met daarin de tevredenheid over de verschillende domeinen om een zicht te krijgen op de verklarende waarde van deze variabelen samen.⁶ Daarnaast is het ook interessant om te zien welke variabelen binnen zo'n globaal model, rekening houdend met de onderlinge samenhang, significant bijdragen tot het duiden van het algemene model. Als eerste stellen we op grond van de regressieanalyse vast dat 20,9% van de variantie in de algemene levenstevredenheid kan verklaard worden indien we de tevredenheid over de bestudeerde domeinen in rekening brengen. Verder stellen we vast dat in het globale model enkel de tevredenheid over de levensstandaard, het inkomen en de gezondheidstoestand significant bijdragen tot het duiden van de algemene levenstevredenheid. Hierbij valt vooral de doorslaggevende rol van de tevredenheid over de levensstandaard op.

TABEL 1.3 Regressiemodel voor algemene levenstevredenheid: de tevredenheid over de verschillende domeinen van het leven

	B	Std. fout	Sign.
Intercept	2,302	0,365	0,000
Woning waarin u woont	0,093	0,092	0,313
Buurt waarin u woont	0,080	0,092	0,381
Uw inkomen	0,252	0,075	0,001
Uw levensstandaard	0,719	0,098	0,000
Manier besteden vrije tijd	0,160	0,083	0,054
Uw gezondheidstoestand	0,398	0,070	0,000
Tijd om te doen wat gedaan moet worden	0,006	0,079	0,937
Sociale contacten met huisgenoten	0,069	0,097	0,478
Sociale contacten met familie	0,036	0,095	0,709
Sociale contacten met vrienden	-0,075	0,101	0,458

Bron: SCV-survey 2008, bewerking SVR

⁶ Omwille van het hoge aantal missing values werd ook hier de variabele "tevredenheid met het werk" weggelaten uit de analyse.

3.3. Hoe is het gesteld met de potentiële bronnen van de algemene levenstevredenheid?

In wat volgt overlopen we de samenhang tussen de algemene levenstevredenheid en de verschillende mogelijke bronnen van het subjectief welzijn. Deze bronnen of condities ordenen we thematisch, zoals in het theoretische gedeelte van deze bijdrage. Na een korte beschouwing over de bivariate samenhang van de algemene levenstevredenheid en de verschillende mogelijke bronnen/condities, wordt er telkens een overzicht gegeven van een regressiemodel dat ons een beeld geeft van de verklarende waarde van de (groep) variabelen voor de algemene levenstevredenheid. Deze regressiemodellen per subgroep vormen dan ook meteen de basis om te komen tot een finaal model teneinde de algemene levenstevredenheid te duiden.

In eerste instantie zijn er de sociaaldemografische karakteristieken. Zo stellen we vast dat er significante verschillen zijn naargelang van het geslacht van de respondenten. De vrouwelijke respondenten geven immers blijk van een lagere algemene levenstevredenheid dan de mannen (respectievelijk 7,52 en 7,70).

Ondanks het feit dat de tevredenheid net iets hoger is bij de jongste respondenten in de steekproef, alsook bij de 65-74-jarigen (respectievelijk 7,79 en 7,82 tegenover 7,61 gemiddeld), zijn de verschillen globaal genomen niet significant.

Naargelang van het opleidingsniveau zien we wel duidelijke verschillen. Het verband is daarenboven rechtlijnig: hoe hoger het opleidingsniveau, hoe hoger de algemene levenstevredenheid (van 7,26 bij de laagstopgeleiden tot 7,90 bij de universitaireren).

Verder zien we uitgesproken verschillen naargelang van de beroepssituatie. De hoogste tevredenheid vinden we terug bij diegenen die volledig dagonderwijs volgen en bij de huismannen/vrouwen (respectievelijk 7,97 en 7,79). Diegenen met een betaalde job halen een gemiddelde score van 7,70, net iets hoger dan de gepensioneerden (7,61). De laagste tevredenheid vinden we terug in de categorie “andere” en de uitkeringsgerechtigde werklozen (respectievelijk 6,52 en 6,43).

Naargelang van de leefvorm zijn de verschillen conform met de verwachtingen na lezing van de literatuur ter zake. Meer specifiek vinden we de hoogste tevredenheid bij diegenen die samenwonen met een partner (zonder kinderen) en bij zij die (nog) inwonen bij de ouders (respectievelijk 7,82 en 7,73). Bij de alleenstaanden is de algemene levenstevredenheid het laagst (7,04), vooral indien men zonder partner leeft, maar wel kinderen onder zijn of haar hoede heeft (6,66).

Wat het inkomen betreft, zien we een heel duidelijke trend in de data. Hoe hoger het inkomen, hoe hoger ook de algemene levenstevredenheid (van 7,22 bij diegenen met een relatief laag gezinsinkomen (< 1 500 EUR netto per maand) tot 7,79 bij diegenen met een inkomen hoger dan 2 500 EUR)).

Deze verschillen zijn nog meer uitgesproken indien we peilen naar de mate waarin dit inkomen hen toelaat om de nodige uitgaven te dekken. Bij diegenen die het heel erg moeilijk hebben om rond te komen met het huidige inkomen, strandt de algemene levenstevredenheid op gemiddeld 6,02. Deze score stijgt tot 8,14 bij diegenen die van oordeel zijn dat ze comfortabel kunnen leven met hun nettogezinsinkomen.

Tot slot zijn er significante verschillen naargelang van de levensbeschouwing van de respondenten. We vinden een lage tevredenheid bij diegenen die naar eigen zeggen geen geloof hebben, vrijzinnigen, protestanten en “andere” (respectievelijk 7,36; 7,30; 7,29 en 7,08). Bij de overgrote meerderheid van de geënquêteerden die zich katholiek noemen, is de algemene levenstevredenheid het hoogst (7,71 tegenover 7,61 gemiddeld).

Het is voor de hand liggend dat een aantal van deze socio-demografische variabelen onderling met elkaar samenhangt. Daarom bekijken we in welke mate afzonderlijke socio-demografische kenmerken nog een unieke verklarende waarde hebben voor de algemene levenstevredenheid indien we rekening houden met alle sociaaldemografische variabelen. Dit doen we aan de hand van een lineaire regressie.

TABEL 1.4 F-toetsen voor de sociaaldemografische kenmerken en hun verklarende waarde voor de variantie in de algemene levenstevredenheid

	F	Sig.
Geslacht	2,178	0,140
Leeftijd	1,774	0,101
Opleidingsniveau	2,494	0,041
Beroepssituatie	4,599	0,000
Leefvorm	3,971	0,001
Inkomen	1,337	0,261
Voldoende inkomen?	37,580	0,000
Levensbeschouwing	3,198	0,013

$N = 1.565$, $Adj. R^2 = 13,7\%$, $p < 0,001$

Bron: SCV-survey 2008, bewerking SVR

We stellen vast dat de socio-demografische kenmerken samen 13,7% van de variantie kunnen verklaren. Dit is meer dan dat we verwacht hadden uit de literatuurstudie. We zien dat de verklarende waarde vooral te wijten is aan het belang van de variabele omtrent de mate waarin het inkomen voldoet om de noodzakelijke uitgaven te dekken. In zekere zin is dat op zich geen socio-demografisch kenmerk en is het eigenlijk een variabele die peilt naar de tevredenheid over het inkomen. Indien we deze variabele weglaten verklaren alle socio-demografische variabelen samen 7,4%. Dit is dan wel weer conform met de resultaten uit eerder onderzoek. Verder zien we dat in het gezamenlijk model (inclusief de extra variabele met betrekking tot inkomen) het opleidingsniveau, de beroepssituatie, de leefvorm alsook beide variabelen in verband met het inkomen significant bijdragen tot het duiden van de algemene levenstevredenheid. We nemen deze variabelen dan ook op in de constructie van het finale model (zie verder).

Een tweede cluster onafhankelijke variabelen zijn diegene die duiden op de sociale contacten. Onder deze noemer ressorteren de volgende variabelen: het al dan niet actief lidmaatschap van een vereniging, deelname aan vrijwilligerswerk, het vertrouwen dat men heeft in de medemens en de frequentie van de contacten met burens/familie en vrienden.

— Eerst zien we dat diegenen die actief zijn in het verenigingsleven getuigen van een hogere algemene levenstevredenheid (7,78 tegenover 7,40 bij diegenen die niet actief zijn). Bij zij die actief zijn in het vrijwilligerswerk stellen we eveneens een hogere tevredenheid vast (7,95 tegenover 7,51).

— Verder is er een sterk significante correlatie met de mate waarin men vertrouwen heeft in de medemens ($r = 0,173$). Hoe hoger het vertrouwen, hoe hoger ook de algemene levenstevredenheid.

— In de survey wordt ook gepeild naar de frequentie van het contact met de burens, niet-inwonende vrienden en (niet-inwonende) familie. Als we dat linken aan de algemene levenstevredenheid, vinden we een significante correlatie met het contact met burens en vrienden

(respectievelijk $r = 0,096$ en $r = 0,095$), terwijl het verband met de frequentie van het contact met familie niet significant is. Hoe hoger de frequentie van het contact met burens en vrienden, hoe hoger de algemene levenstevredenheid (en omgekeerd).

Indien we alle zes de variabelen in één model onderbrengen om de algemene levenstevredenheid te verklaren, zien we dat deze samen 4,5% van de variantie kunnen verklaren. Eigenaardig is dat in dit model de frequentie van het contact met vrienden niet significant kan bijdragen tot het duiden van de algemene levenstevredenheid, terwijl dit nu wel het geval is voor de frequentie van het contact met familie. Alle overige variabelen dragen significant bij tot het duiden van de algemene levenstevredenheid.

TABEL 1.5 F-toetsen voor de sociale contacten en de verklarende waarde voor de variantie in de algemene levenstevredenheid

	F	Sig.
Actief lidmaatschap verenigingen	5,202	0,023
Vrijwilligerswerk	5,616	0,018
Vertrouwen in de medemens	34,518	0,000
Contact met burens	5,354	0,021
Contact met familie	4,426	0,036
Contact met vrienden	0,786	0,375

$N = 1.566$, *Adj. R*² = 4,5%, $p < 0,001$

Bron: SCV-survey 2008, bewerking SVR

Verder werden er ook een aantal attitudes opgenomen, zoals de mate waarin men utilitair individualistisch is ingesteld; naast de mate van anomie/maatschappelijke onzekerheid. Gelinkt aan de algemene levenstevredenheid, vinden we geen significant verband met de mate waarin men utilitair individualistisch is ingesteld (-0,019). De correlatie met de schaal voor anomie is wel significant en bedraagt -0,176. Dus hoe hoger de maatschappelijke onzekerheid/anomie, hoe lager de algemene levenstevredenheid. Als we beide variabelen opnemen in een regressiemodel draagt enkel de mate van anomie significant bij tot het duiden van de algemene levenstevredenheid. Samen verklaren ze 3,1% van de variantie in de algemene levenstevredenheid.

In de survey van 2008 zijn er verschillende variabelen die betrekking hebben op de buurt waarin men woont. Gezien Pickery & Vanderleyden de buurt als focus hebben voor hun bijdrage in deze SVR-Studie, maken we in dit hoofdstuk niet ten volle gebruik van al deze potentiële variabelen. We beperken ons tot de tevredenheid met het leven in de buurt en de stad als globale indicator voor de appreciatie van de woonomgeving. Er is een duidelijke positieve correlatie tussen de tevredenheid over de buurt waarin men woont en de algemene levenstevredenheid (0,203). Hoe meer/minder men tevreden is met het leven in de buurt, hoe meer/minder ook de tevredenheid over het leven als geheel (en omgekeerd).

Verder is er een correlatie van 0,132 met de tevredenheid over de stad waarin men woont. Dus niet alleen de tevredenheid met de buurt hangt samen met de algemene levenstevredenheid, dit is ook het geval voor de tevredenheid over de stad. Als we zowel de tevredenheid over de buurt als over de stad meenemen in een regressiemodel voor algemene levenstevredenheid, kan 3,9% van de variantie in de algemene levenstevredenheid worden verklaard. Beide variabelen dragen significant bij tot het verklaren van de algemene levenstevredenheid.

In de survey werd ook een vragenbatterij opgenomen over veiligheidsgevoelens (zie ook Verlet e.a., 2009). In de analyse komt naar voor dat een hoger veiligheidsgevoel, ook gepaard gaat met een hogere algemene levenstevredenheid ($r = 0,074$). De verklarende waarde van het veiligheidsgevoel is relatief zwak (0,5%), maar niettemin statistisch significant ($p = 0,005$).

De verklarende waarde van de gepercipieerde gezondheidstoestand is wel indrukwekkend. Zo kan maar liefst 10,9% van de variantie in de algemene levenstevredenheid worden verklaard op grond van de kennis van de gezondheid. Hoe beter het naar eigen zeggen gesteld is met de gezondheid, hoe hoger ook de algemene levenstevredenheid. “Als we maar gezond zijn”, een klassieker bij wensen allerhande, is dus in dat opzicht geen holle uitspraak. Voor een meer uitgewerkte analyse van de link tussen gezondheid en de kwaliteit van het leven, verwijzen we naar de bijdrage van Martine Corijn in deze SVR-Studie.

Tot slot zijn er de karakteristieken die betrekking hebben op het politieke. In eerste instantie omvat deze groep variabelen de mate van politieke machteloosheid. Deze variabele is geconstrueerd op grond van een schaal die ook in het ISPO-onderzoek werd gehanteerd.⁷ Als we die schaa score linken aan de algemene levenstevredenheid, levert dit een correlatiecoëfficiënt op van -0,110. Dus hoe hoger de politieke machteloosheid, hoe lager de algemene levenstevredenheid (en omgekeerd).

Verder peilt men in deze survey naar de tevredenheid over de werking van de democratie en het beleid op de verschillende bestuursniveaus. Deze tevredenheid staat niet los van de algemene levenstevredenheid (correlaties van respectievelijk 0,132 en 0,111). Dus hoe hoger de tevredenheid over het functioneren van de democratie en het gevoerde beleid, hoe hoger ook de algemene levenstevredenheid (en omgekeerd).

Naast het algemeen vertrouwen in de overheid werd in de SCV-survey ook het vertrouwen in 19 publieke instellingen gemeten. Hierachter schuilen drie latente dimensies. Als eerste is er het vertrouwen in de politieke organen (zoals het Vlaamse en federale parlement). Een tweede component heeft betrekking op het vertrouwen in de administratie (op Vlaams en lokaal niveau), onderwijs en gerecht. Een derde dimensie omvat het vertrouwen in de kerk, werknemers- en werkgeversorganisaties, de Koning en het leger. De correlatie tussen algemene levenstevredenheid en het algemeen vertrouwen bedraagt 0,139. De correlaties met de drie dimensies in het vertrouwen in specifieke instellingen zijn respectievelijk 0,109; 0,143 en 0,073. Dus, hoe hoger het vertrouwen in de politiek en de maatschappelijke instellingen, hoe hoger ook de algemene levenstevredenheid (en omgekeerd).

De verschillen in de algemene levenstevredenheid zijn eveneens significant als we het linken aan de partijvoorkeur van de respondenten. Meer specifiek stellen we vast dat kiezers voor het Vlaams Belang, SP.a/Spirit en Groen! relatief laag scoren qua algemene levenstevredenheid (respectievelijk 7,38; 7,37 en 7,35 tegenover 7,61 gemiddeld). De laagste tevredenheid vinden we bij de kleine schare kiezers die niet gaan stemmen (6,53). De hoogste algemene levenstevredenheid vinden we dan weer bij de kiezers voor Open VLD, CD&V/N-VA en diegenen die stemmen voor een “andere” partij (respectievelijk 7,79; 7,91 en 8,44).

De algemene levenstevredenheid kan tenslotte niet losgezien worden van de algemene interesse die men heeft voor politiek ($r = 0,068$). Een hogere interesse voor politiek gaat globaal genomen gepaard met een hogere algemene levenstevredenheid.

⁷ Een volledig overzicht van deze uitspraken vinden we terug in Swyngedouw e.a., 1998.

Een model waarin al deze variabelen in verband met politiek worden samengebracht, vinden we terug in tabel 1.6. Samen kan deze cluster variabelen 5,9% van de variantie in de algemene levenstevredenheid verklaren. In het model zien we dat enkel de tevredenheid over de werking van de democratie, het vertrouwen in de administratieve diensten en de partijvoorkeur significant bijdragen tot het duiden van de algemene levenstevredenheid.

TABEL 1.6 F-toetsen voor de politieke variabelen en hun verklarende waarde voor de variantie in de algemene levenstevredenheid

	F	Sig.
Politieke machteloosheid	1,404	0,236
Tevredenheid werking democratie	6,182	0,013
Tevredenheid beleid	0,101	0,751
Algemeen vertrouwen in de overheid	0,824	0,364
Vertrouwen in politieke organen	0,224	0,636
Vertrouwen administratie	7,891	0,005
Vertrouwen "andere" instellingen	0,028	0,868
Interesse voor politiek	2,380	0,123
Partijvoorkeur	4,254	0,000

$N = 1.381$, $Adj. R^2 = 5,9\%$, $p < 0,001$

Bron: SCV-survey 2008, bewerking SVR

Tot slot van deze analyse over de potentiële bronnen/condities voor de algemene levenstevredenheid, stellen we een algemeen model op, het zogenaamde finaal model. Gezien de grote hoeveelheid onafhankelijke variabelen in onze analyse, weerhouden we bij de modelopbouw enkel die variabelen die per groep ook significant blijken bij te dragen tot het duiden van de algemene levenstevredenheid. Op die manier worden er 18 onafhankelijke variabelen opgenomen in dit finaal model. De resultaten ervan worden weergegeven in tabel 1.7.⁸ In deze tabel nemen we eveneens een model op waarin we ook de tevredenheid met de domeinen van het leven opnemen. Meer specifiek nemen we er de drie domeinen (levensstandaard, inkomen en gezondheid) op die ook in de deelanalyse een unieke verklarende waarde hadden bij het duiden van de algemene levenstevredenheid (zie tabel 1.3).

TABEL 1.7 Finaal regressiemodel voor het duiden van de variantie in de algemene levenstevredenheid

	Model 1: zonder tevredenheid domeinen		Model 2: inclusief tevredenheid domeinen	
	B	Sig.	B	Sig.
Opleidingsniveau (ref. = univ.)				
geen/lager onderwijs	0,056	0,733	0,093	0,571
lager secundair	0,142	0,326	0,140	0,336
hoger secundair	0,238	0,062	0,330	0,010
hogeschool korte type/prof bachelor	0,076	0,591	0,144	0,302

⁸ In deze analyse werd ook rekening gehouden met het mogelijke probleem van multicollineariteit.

De contente Vlaming
Algemene levenstevredenheid bij de doorsneebevolking in Vlaanderen

	Model 1: zonder tevredenheid domeinen		Model 2: inclusief tevredenheid domeinen	
	B	Sig.	B	Sig.
Beroepssituatie (ref. = werkend)				
gepensioneerd	0,261	0,025	0,253	0,028
huisvrouw of huisman	0,499	0,002	0,395	0,015
uitkeringsgerechtigd werkloos	-0,497	0,031	-0,333	0,142
studeert in volledig dagonderwijs	0,013	0,953	0,062	0,831
andere	-0,266	0,222	-0,134	0,531
Leefvorm (ref. = partner en kinderen)				
woont bij ouders	-0,133	0,409	-0,082	0,603
woont alleen	-0,251	0,070	-0,225	0,098
woont nt met partner wel met kind(eren)	-0,551	0,015	-0,374	0,095
andere	0,030	0,920	0,198	0,509
woont met partner	0,204	0,040	0,147	0,134
Voldoende inkomen?	0,361	0,000	0,112	0,083
Levensbeschouwing (ref. = katholiek)				
vrijzinnig	-0,407	0,007	-0,287	0,057
geen geloof	-0,215	0,059	-0,156	0,172
andere	-0,165	0,437	-0,127	0,547
geen antwoord	-1,496	0,085	-1,506	0,077
Actief lidmaatschap verenigingen (ref. = niet actief)	-0,003	0,968	0,020	0,816
Vrijwilligerswerk (ref. = niet)	0,190	0,058	0,196	0,053
Vertrouwen in de medemens	0,063	0,010	0,059	0,014
Frequentie contact buren	0,026	0,515	0,044	0,273
Frequentie contact vrienden	0,085	0,049	0,059	0,167
Anomie	-0,150	0,001	-0,112	0,017
Tevredenheid buurt	0,163	0,005	0,093	0,109
Tevredenheid stad	0,047	0,461	0,011	0,868
Veiligheidsgevoel	0,124	0,041	0,110	0,067
Gezondheid	0,492	0,000	0,352	0,000
Tevredenheid werking democratie	0,151	0,054	0,088	0,261
Vertrouwen administratie	0,128	0,100	0,107	0,171
Partijvoorkeur (ref. = CD&V)				
SP.a/Spirit	-0,280	0,028	-0,234	0,069
Open VLD	-0,080	0,512	-0,043	0,728
Groen!	-0,186	0,251	-0,105	0,523
Vlaams Belang	0,025	0,874	0,039	0,804
Lijst Dedecker	-0,171	0,268	-0,144	0,348
Andere	0,082	0,856	0,581	0,235
blanco/ongeldig	0,087	0,658	0,082	0,669
zou niet gaan stemmen	-0,857	0,014	-0,578	0,091
WN/GA	-0,303	0,088	-0,187	0,286
Tevredenheid inkomen			0,174	0,034
Tevredenheid levensstandaard			0,658	0,000
Tevredenheid gezondheid			0,178	0,037

Model 1: $N = 1.455$, $Adj. R^2 = 22,9\%$, $p < 0,001$; Model 2: $N = 1.395$, $Adj. R^2 = 28,1\%$, $p < 0,001$

Bron: SCV-survey 2008, bewerking SVR

We zien dat in een dergelijk globaal model een aantal variabelen niet meer significant bijdraagt tot het duiden van de algemene levenstevredenheid. Dit is onder meer het geval voor het opleidingsniveau, het actief lidmaatschap van verenigingen, het vrijwilligerswerk, voor de frequentie van het contact met burens en vrienden en de tevredenheid over de stad. Verder vallen ook diverse politieke variabelen uit de globale boot: de tevredenheid over de werking van de democratie, het vertrouwen in de administratie en de partijvoorkeur.

Welke variabelen blijven overeind in het globale model? We zien hier een aantal socio-demografische variabelen opduiken, namelijk de beroepssituatie van de respondenten, hun leefvorm, de mate waarin ze rondkomen met het gezinsinkomen en hun levensbeschouwing. Meer specifiek vinden we een hogere algemene levenstevredenheid bij studenten, huismannen en vrouwen, samenwonenden, zij die voldoende inkomen hebben en katholieken. Verder blijkt ook een hoger vertrouwen in de medemens en een lagere maatschappelijke onzekerheid gepaard te gaan met een hogere algemene levenstevredenheid. Daarnaast zien we diegenen die tevreden zijn met de buurt, zich veilig voelen en in (naar eigen zeggen) goede gezondheid verkeren, gekenmerkt worden door een hogere algemene levenstevredenheid. Al deze variabelen samen kunnen 22,8% van de variantie in de algemene levenstevredenheid verklaren.

Als we in ons model bovendien rekening houden met de tevredenheid over de domeinen van het leven (zie deel 2.2.), stijgt de verklarende waarde van het finale model tot 28,1%. Meer specifiek zien we dat vooral de tevredenheid over de levensstandaard en in iets mindere mate de tevredenheid over de gezondheid de verklarende waarde doen toenemen. In dat model zien we dat de mate waarin men voldoende inkomen heeft en de tevredenheid over de buurt op zich niet meer significant kunnen bijdragen. Het benadrukt het belang van de tevredenheid over de domeinen van het leven, zonder dat deze de verklarende van de verschillende condities/bronnen volledig teniet doet.

UITLEIDING

In deze bijdrage komt de algemene levenstevredenheid als proxy voor het subjectief welzijn van de Vlaming aan bod. Hoewel we genoegzaam vertrouwd zijn met appreciaties van het leven als geheel, leren we uit de literatuur dat het niet evident is om het subjectief welzijn als concept te vatten. Toch kunnen we door middel van de eenvoudige vraag over de algemene levenstevredenheid een betrouwbaar en valide blik krijgen van het subjectief welzijn.

Deze algemene levenstevredenheid strandt op een gemiddelde score van 7,61 op een elfpunten-schaal gaande van 0 tot 10. Of dit nu opmerkelijk hoog of laag is, komt aan bod in het volgende hoofdstuk (Callens & Verlet, 2010). Uit het voorliggende hoofdstuk blijkt alvast dat er tal van condities zijn waarin mensen getuigen van een opmerkelijk hogere of lagere algemene levenstevredenheid. Klassiek gaat er veel aandacht naar de traditionele socio-demografische kenmerken. Deze aandacht verdient enige nuancering. In deze analyse komt naar voor dat de appreciatie van het inkomen een belangrijke verklarende waarde heeft. Verder komt naar voor dat het belangrijk is om te kijken naar de zogenaamde "sociale condities". Hoe iemand in het maatschappelijke leven staat, is immers essentieel wanneer we algemene levenstevredenheid willen duiden. Dit komt ook naar voor bij het bestuderen van belendende attitudes zoals anomie. Zo gaat een hoog vertrouwen in de medemens en een lage maatschappelijke onzekerheid

gepaard met een hoge algemene levenstevredenheid. Verder komt duidelijk naar voor dat de appreciatie van de eigen gezondheid in sterke mate samenhangt met de algemene levenstevredenheid. Tot slot zien we duidelijke verschillen in de algemene levenstevredenheid naargelang van een aantal kenmerken in de politieke sfeer. Zo zijn er de verschillen naargelang van de partijvoorkeur van de respondenten. Deze variabelen blijven niet overeind indien we rekening houden met de andere variabelen in ons statistisch model.

Naast de algemene appreciatie van het leven is er ook de tevredenheid over de verschillende domeinen van het leven. Vooral de appreciatie van de eigen levensstandaard, het inkomen en de gezondheid blijken essentieel te zijn in het licht van de algemene levenstevredenheid. Deze thema's verdienen dan ook een nadere uitwerking, zoals ze ook aan bod komen in de volgende bijdragen in deze SVR-Studie.

BIBLIOGRAFIE

- Abbey, A. & Andrews, F.M. (1985). Modelling the psychological determinants of life quality. In: *Social Indicators Research*, 16 (1), 1-34.
- Ackerman, N. & Paolucci, B. (1983). Objective and subjective income adequacy: their relationship to perceived life quality measures. In: *Social Indicators Research*, 12 (1), 25-48.
- Altergot, K. (1990). Age, gender and daily life: an analysis of social involvements. In: *Social Indicators Research*, 1990, 23 (4), 367-380.
- Andrews, F.M. (1974). Social indicators of perceived life quality. In: *Social Indicators Research*, 1 (3), 279-299.
- Andrews, F.M. (red.) (1986). *Research on the quality of life*. Michigan: Survey Research Center – Institute for Social Research – University of Michigan, 85-116.
- Andrews, F.M. & McKennell, A.C. (1980). Measures of self-reported well-being: their affective, cognitive, and other components. In: *Social Indicators Research*, 8 (2), 127-155.
- Andrews, F.M. & Withey, S.B. (1976). *Social indicators of well-being: Americans' perceptions of life quality*. New York: Plenum press.
- Argyle, M. (1987). *The psychology of happiness*. London: Methuen.
- Argyle, M. & Martin, M. (1991). The psychological causes of happiness. In: Strack, F., Argyle, M. & Schwarz, N., (ed.), *Subjective well-being. An interdisciplinary perspective*. Oxford, Pergamon Press, 77-100.
- Bearden, W.O., Netemeyer, R.G. & Mobley, M.F. (1993). *Handbook of marketing scales: multi-item measures for marketing and consumer behaviour research*. Newbury Park/London/New Delhi: Sage Publications.
- Bradburn, N. (1969). *The structure of psychological well-being*. Chicago: Aldine Publishing Company.
- Callens, M. & Verlet, D. (2010). Temporele aspecten van levenstevredenheid: Vlaanderen in Europa. Een Hiërarchische Leeftijd-Periode-Cohort Analyse. In: Verlet, D. & Callens, M. (red.) *De kwaliteit van het leven, een mozaïek van het dagelijks leven*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, 67-96.
- Campbell, A. (1980). *The sense of well-being in America: recent patterns and trends*. New York: McGraw-Hill.
- Campbell, A., Converse, P.E. & Rodgers, W.L. (1976). *The quality of American life: perceptions, evaluations, and satisfactions*. New York: Russell Sage foundation.
- Cantor, N. & Sanderson, C. A. (1999). Life Task Participation and Well-Being: the importance of taking part in daily life. In: Kahneman, D., Diener, E. & Schwartz, N. (red.). *Well-being: the foundations of hedonic psychology*. New York: Russell Sage Foundation.
- Carton, A., Vander Molen T. & Pickery, J. (2009). *Sociaal-culturele verschuivingen in Vlaanderen 2008. Basisdocumentatie. SVR-Technisch Rapport 2009/2*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering.
- Compton, W.C., Smith, M.L., Cornish, K.A. & Qualls, D.L. (1996). Factor structure of mental health measures. In: *Journal of Personality and Social Psychology*, 1996, 71 (2), 406-413.
- Corijn, M. (2010). Als we maar gezond zijn!? Het belang en de betekenis van de gezondheidsbeleving in Vlaanderen. In: Verlet, D. & Callens, M. (red.), *De kwaliteit van het leven, een mozaïek van het dagelijks leven*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, 125-146.
- Crooker, K.J. & Near, J.P. (1998). Happiness and satisfaction: measures of affect and cognition? In: *Social Indicators Research*, 1998, 44 (2), 195-224.
- Cummins, R.A. (1995). On the trail of the gold standard for subjective well-being. In: *Social Indicators Research*, 35 (2), 179-200.
- Cummins, R.A. (1998). The second approximation to an international standard for life satisfaction. In: *Social Indicators Research*, 43 (3), 307-334.

- Davis, E.E. & Fine-Davis, M. (1991). Social indicators of living conditions in Ireland with European comparisons. In: *Social Indicators Research*, 25 (2-3), 103-365.
- Dekker, P. & Uslaner, E.M., (red.) (2001). *Social capital and participation in everyday life*. London/New York: Routledge.
- Diener, E. (1984). Subjective well-being. In: *Psychological Bulletin*, 95 (3), 565-566.
- Diener, E. (1994). Assessing subjective well-being: progress and opportunities. In: *Social Indicators Research*, 31 (2), 103-157.
- Diener, E. (1995). A value bases index for measuring national quality of life. In: *Social Indicators Research*, 36 (2), 107-127.
- Diener, E. & Diener, C. (1996). Most people are happy. In: *Psychological Science*, 7 (3), 181-185.
- Diener, E. & Fujita, F. (1995). Resources, Personal Strivings, and Subjective Well-Being: a Nomothetic and Idiographic Approach. In: *Journal of Personality and Social Psychology*, 68 (5), 926-935.
- Diener, E. & Lucas, R.E. (1999). Personality and subjective well-being. In: Kahneman, D., Diener, E. & Schwartz, N., (red.), *Well-being: the foundations of hedonic psychology*. New York: Russell Sage Foundation, 213-229.
- Diener, E., Ng, W., & Tov, W. (2009). Balance in life and declining marginal utility of diverse resources. *Applied Research in Quality of Life*, 3, 277-291.
- Diener, E., & Ryan, K. (2009). Subjective well-being: A general overview. In: *Southern African Journal of Psychology*, 39 (4), 391-406.
- Diener, E., Sandvik, E., Pavot, W. & Fujita, F. (1992). Extraversion and subjective well-being in a U.S. national probability sample. In: *Journal of Research in Personality*, 26, 205-215.
- Diener, E., Sandvik, E., Seidlitz, L. & Diener, M. (1993). The relationship between income and subjective well-being: relative or absolute? In: *Social Indicators Research*, 28 (3), 195-223.
- Diener, E., Sapyta, J.J. & Suh, E. (1998). Subjective well-being is essential to well-being. In: *Psychological Inquiry*, 9 (1), 33-37.
- Diener, E., Suh, E., & Oishi, S. (1997). Recent findings on subjective well-being. *Indian Journal of Clinical Psychology*, 24, 25-41.
- Doyle, K.O. & Youn, S. (2000). Exploring the traits of happy people. In: *Social Indicators Research*, 2000, 52 (2), 195-209.
- Duncan, O.D. (1975). Does money buy satisfaction? In: *Social Indicators Research*, 2 (3), 267-274.
- Easterlin, R.A. (2001). Life cycle welfare: trends and differences. In: *Journal of Happiness Studies*, 2001, 2 (1), 1-12.
- Elchardus, M. & Heyvaert, P. (1990). *Soepel, flexibel en ongebonden*. Brussel: VUBPress.
- Elchardus, M. & Smits, W. (2007). *Het grootste geluk*. Leuven: LannooCampus.
- Emmons, R.A. (1986). Personal strivings: an approach to personality and subjective well-being. In: *Journal of Personality and Social Psychology*, 53 (5), 1058-1068.
- Eysenck, M.W. (1990). *Happiness: facts and myths*. Hove (Sussex): Laurence Erlbaum Associates.
- Feist, G.J., Bodner, T.E., Jacobs, J.F., Miles, M. & Tan, V. (1995). Integrating top-down structural models of subjective well-being: a longitudinal investigation. In: *Journal of Personality and Social Psychology*, 68 (1), 138-150.
- Frey, B.S. & Stutzer, A. (2000). Happiness prospers in democracy. In: *Journal of Happiness Studies*, 1 (1), 79-102.
- Frey, R.S. & Al-Roumi, A. (1999). Political democracy and the physical quality of life: the cross-national evidence. In: *Social Indicators Research*, 47 (1), 73-97.
- Frick, D. & Hoefert, H. (1986). *The quality of urban life. Social, psychological, and physical conditions*. Berlin/New York: Walter de Gruyter.

- Hagerty, M., Naik, P. & Tsai, C.-L. (2000). The effects of quality of life on national elections: a multi-country analysis. In: *Social Indicators Research*, 49 (3), 347-362.
- Hagerty, M., Cummins, R., Ferris, A.L., Land, K., Michalos, A.C., Peterson, M., Sharpe, A., Sirgy, H. & Vogel, J. (2001). Quality of life indexes for national policy: review and agenda for research. In : *Social Indicators Research*, 55, 1-96.
- Heady, B., Holmström, E. & Wearing, A. (1984). Well-being and ill-being: different dimensions? In: *Social Indicators Research*, 14 (2), 115-139.
- Heady, B., Veenhoven, R. & Wearing, A. (1991). Top-down versus bottom-up theories of subjective well-being. In: *Social Indicators Research*, 24 (1), 81-100.
- Heady, B. (1993). An economic model of subjective well-being: integrating economic and psychological theories. In: *Social Indicators Research*, 28 (1), 97-116.
- Helliwell J.F. & Putnam R.D. (2004). The social context of well-being. In: *Philosophical Transactions of the Royal Society Lond B Biological Science*, 359:1435-1446.
- Horley, J. & Little, B.R. (1985). Affective and cognitive components of global subjective well-being measures. In: *Social Indicators Research*, (2), 189-197.
- House, J.S. (1986). Social support and the quality and the quantity of life. In: Andrews, F.M. (red.), *Research on the quality of life*. Michigan: Survey Research Center – Institute for Social Research – University of Michigan.
- Huebner, E.S. & Dew, D. (1996). The interrelationships of positive affect, negative effect, and life satisfaction in an adolescent sample. In: *Social Indicators Research*, 1996, 38 (2), 129-137.
- Inglehart, R. (1981). Post-Materialism in an environment of insecurity. In: *The American Political Science Review*, 75 (4), 880-900.
- Inglehart, R. & Rabier, J.R. (1986). Aspirations adapt to situations – But why are the Belgians so much happier than the French? A cross-cultural analysis of the subjective quality of life. In: Andrews, F.M., (red.), *Research on the quality of life*. Michigan: Survey Research Center – Institute for Social Research – University of Michigan, 1-56.
- Jordan, B. (2008). Welfare and well-being. *Social value in public policy*. Bristol: the policy press.
- Kammann, R., Farry, M. & Herbison, P. (1984). The analysis and measurement of happiness as a sense of well-being. In: *Social Indicators Research*, 15 (2), 91-115.
- Katzner, D.W. & Rossi, P.H. (1979). Choice and the quality of life. Beverly Hills (Calif.): Sage.
- Keng, K.A., Jung, K., Juan, T.S. & Wirtz, J. (2000). The influence of materialistic inclination on values, life satisfaction and aspirations: an empirical analysis. In: *Social Indicators Research*, 49 (3), 317-333.
- Kim-Prieto, C., & Diener, E. (2009). Religion as a source of cultural variation in the experience of positive and negative emotions. *The Journal of Positive Psychology*, 4, 447-460.
- La Barbara, P.A. & Gürhan, Z. (1997). The role of materialism, religiosity, and demographics in subjective well-being. In: *Psychology & Marketing*, 14 (1), 71-97.
- Lane, R.E. (2000). Diminishing returns to income, companionship and happiness. In: *Journal of Happiness Studies*, 1 (1), 103-119.
- Larson, J.S. (1996). The world health organisation's definition of health: social versus spiritual health. In: *Social Indicators Research*, 38 (2), 181-192.
- Layard, R. (2006). Happiness and public policy: a challenge to the profession. In: *The Economic Journal*, 116, Issue 510, C24–C33.
- Lewinsohn, P.M., Redner, J.E. & Seeley, J.R. (1991). The relationship between life satisfaction and psychosocial variables: new perspectives. In: Strack, F., Argyle, M., & Schwarz, N., (red.), *Subjective well-being. An interdisciplinary perspective*. Oxford: Pergamon Press.
- Lykken, D. & Tellegen, A. (1996). Happiness is a stochastic phenomenon. In: *Psychological Science*, 7 (3), 186-189.

- Martinson, O.B., Wilkening, E.A. & Linn, J.G. (1985). Life change, health status and life satisfaction: a reconsideration. In: *Social Indicators Research*, 13 (3), 301-313.
- Martinson, O.B., Wilkening & McGranahan, E.A. (1984). Predicting overall life satisfaction: the role of life cycle and social psychological antecedents. In: *Social Indicators Research*, 1984, 14 (1), 99-108.
- Mastekaasa, A. (1993). Marital status and subjective well-being: a changing relationship? In: *Social Indicators Research*, 29 (3), 249-276.
- McKinnell, A.C. (1978). Cognition and affect in perceptions of well-being. In: *Social Indicators Research*, 11 (1), 389-426.
- Michalos, A.C. (1980). Satisfaction and Happiness. In: *Social Indicators Research*, 8 (3), 385-422.
- Michalos, A.C. (1991). *Global report on student well-being. 2: Family, friends, living partner, and self-esteem*. New York: Springer.
- Möller, V. (2001). Happiness trends under democracy: where will the new South African set-level come to rest? In: *Journal of Happiness Studies*, 2 (1), 33-53.
- Myers, D.G. (1999). Close relationships and quality of life. In: Kahneman, D., Diener, E. & Schwartz, N., (ed.), *Well-being: the foundations of hedonic psychology*. New York, Russell Sage Foundation, 374-391.
- Parmenter, T.R. (1994). Quality of life as a concept and measurable entity. In: *Social Indicators Research*, 33 (1), 9-46.
- Robinson, J.P., Shaver, P.R. & Wrightsman, L.S., (red.) (1990). *Measures of personality and social psychological attitudes*. San Diego (Calif.): Academic press.
- Ryan, R.M. & Deci, E.L. (2001). On happiness and human potentials: a review of research on hedonic and eudaimonic well-being. In: *Annual Review of Psychology*, 52, 141-166.
- Ryff, C.D. (1989). Happiness is everything, or is it? Explorations on the meaning of psychological well-being. In: *Journal of Personality and Social Psychology*, 57 (6), 1069-1081.
- Saris, W.E. (2001). The relationship between income and satisfaction: the effect of measurement error and suppressor variables. In: *Social Indicators Research*, 53 (1), 117-136.
- Sastre, M.T. (1999). Lay conceptions of well-being and rules used in well-being judgments among young, middle-aged, and elderly adults. In: *Social Indicators Research*, 47 (2), 203-231.
- Schulz, W. (1995). Multiple-discrepancies theory versus resource theory. In: *Social Indicators Research*, 34 (1), 153-169.
- Schwarz, N. & Clore, G.L. (1983). Mood, misattribution and judgments of well-being: informative and directive functions of affective states. In: *Journal of Personality and Social Psychology*, 45 (3), 513-523.
- Schwarz, N., Strack, F., Kommer, D. & Wagner, D. (1987). Soccer, rooms, and the quality of your life: Mood effects on judgments of satisfaction with life in general and with specific domains. In: *European Journal of Social Psychology*, 17 (1), 69-79.
- Sirgy, M.J. (1998). Materialism and quality of life. In: *Social Indicators Research*, 43 (3), 227-260.
- Shmotkin, D. (1990). Subjective well-being as a function of age and gender: a multivariate look for differentiated trends. In: *Social Indicators Research*, 23 (3), 201-230.
- Soons, J. (2009). *Love, life and happiness. A study of partner relationships and well-being in young adulthood*. Amsterdam: aksant.
- Stones, M.J. & Kozma, A. (1985). Structural relationships among happiness scales: a second order factorial study. In: *Social Indicators Research*, 17 (1), 19-28.
- Swinyard, W.R., Kau, A.-K. & Phua, H.-Y. (2001). Happiness, materialism, and religious experience in the US and Singapore. In: *Journal of Happiness Studies*, 2 (1), 13-32.
- Swyngedouw, M., Carton, A., Billiet, J. & Beerten, R., (red.) (1998). *De (on)redelijke kiezer. Onderzoek naar de politieke opvattingen van Vlamingen. Verkiezingen van 21 mei 1995*. Leuven: Acco.

- Szalai, A. (1980). The meaning of comparative research on the quality of life. In: Szalai, A. & Andrews, F.M. (red.) (1980). *The quality of life. Comparative studies*. London/Beverly Hills: Sage Publications, 10-15.
- Veenhoven, R. (1983). The growing impact of marriage. In: *Social Indicators Research*, 12 (1), 49-63.
- Veenhoven, R. (1984). *Conditions of Happiness*. Dordrecht/Boston/Lancaster: D. Reidel Publishing Company.
- Veenhoven, R. (1991). Is Happiness relative? In: *Social Indicators Research*, 24 (1), 1-34.
- Veenhoven, R. (1995). The study of life-satisfaction. In: Saris, W.E., Veenhoven, R., Scherpenzeel, A.X. & Bunting, B., (ed.), *A comparative study of satisfaction with life in Europe*. Budapest: Eötvös University Press.
- Veenhoven, R. (1996). Developments in satisfaction-research. In: *Social Indicators Research*, 37 (1), 1-46.
- Veenhoven, R. (1999). Quality-of-life in individualistic society. A comparison of 43 nations in the early 1990's. In: *Social Indicators Research*, 48 (2), 157-186.
- Veenhoven, R. & Ouweneel, P. (1995). Liveability of the welfare-state. Appreciation-of-life in nations varying in state-welfare-effort. In: *Social Indicators Research*, 36 (1), 1-49.
- Verlet, D. (2003). *Determinanten van het subjectief welzijn en hun verklarende waarde voor de partijvoorkeur op lokaal vlak. Stad Gent*. Gent: onuitgegeven doctoraal proefschrift.
- Verlet, D., Callens, M. & Pleysier, S. (2009). De Vlaming en zijn (on-)veiligheidsgevoel: ongelijk verdeeld en verspreid? In: Pickery, J. (red.). *Vlaanderen gepeild! 2009*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-studie 2009/2, 241-272.
- Verlet, D. & Devos, C. (2009). The Main Determinants for Subjective Well-Being: A Quest for the Holy Grail? Can Governments Enhance the Perceived Quality of Life? In: Møller, V. & Huschka, D., (red). *Quality of Life and the Millennium Challenge. Advances in Quality-of-Life Studies, Theory and Research* (Social Indicators Research Series, volume 35), Springer, 193-219.
- Warr, P. (1978). A study of psychological well-being. In: *British Journal of Psychology*, 69, 111-121.
- Wasserman, I.M. (1982). Political beliefs and subjective indicators of quality of life. In: *Social Indicators Research*, 11 (2), 167-180.
- Watten, R.G., Vassend, O., Syversen, J.-L. & Lyhrer, T. (1995). Personality and quality of life. In: *Social Indicators Research*, 35 (3), 289-302.
- Wheeler, R.J. (1991). The theoretical and empirical structure of general well-being. In: *Social Indicators Research*, 24 (1), 71-79.
- Wilkening, E.A. & McGranahan, D., Correlates of subjective well-being in Northern Wisconsin. In: *Social Indicators Research*, 5 (2), 211-234.
- Woodruff, S.I., & Conway, T.L. (1992). Impact of health an fitness-related behaviour on quality of life. In: *Social Indicators Research*, 26 (4), 391-405.
- Wright, S. (1985). Subjective evaluation of health: a theoretical review. In: *Social Indicators Research*, 16 (2), 169-179.

Temporele aspecten van levenstevredenheid: Vlaanderen in Europa

Een Hiërarchische Leeftijd-Periode-Cohort- analyse

Marc Callens
Dries Verlet

Inleiding	68
1. Algemene levenstevredenheid: temporeel, sociaal en internationaal	69
1.1. <i>Algemene levenstevredenheid</i>	69
1.2. <i>Temporele stratificatie: cohorte, trend en levenscyclus</i>	70
1.3. <i>Sociale stratificatie: geslacht, opleiding en tijdsinteractie</i>	72
1.4. <i>Internationale stratificatie</i>	73
1.5. <i>Onderzoeksvragen</i>	73
2. Contextuele analyse via herhaalde cross-sectionele surveys	73
2.1. <i>Eurobarometer trend data</i>	73
2.1.1. <i>Mannheim Eurobarometer Trend File</i>	73
2.1.2. <i>Variabelen in de analyse</i>	74
2.2. <i>Hiërarchische Leeftijd-Periode-Cohortregressie</i>	75
2.2.1. <i>Leeftijd-Periode-Cohort-analyse</i>	75
2.2.2. <i>Cross-classified random intercept regressie-analyse</i>	78
3. Resultaten	82
3.1. <i>Vlaanderen</i>	82
3.1.1. <i>Inleiding</i>	82
3.1.2. <i>Geslacht, opleiding, levenscyclus, trend en generatie</i>	84
3.1.3. <i>Geslacht en opleiding over de levenscyclus</i>	87
3.1.4. <i>Geslacht: trend en generatiewissel</i>	88
3.2. <i>Vlaanderen in Europa</i>	89
Uitleiding	93
Bibliografie	94

INLEIDING

Introspectieve percepties van subjectief welzijn vinden gestaag maar traag hun weg naar het beleid: niet alleen als bouwsteen voor de sociale indicatoren om de levenskwaliteit van de algemene populatie en kansengroepen te bepalen, maar ook om te evalueren in welke mate samenlevingen al dan niet tegemoetkomen aan de noden van hun burgers. Maar op internationale fora zoals de Stiglitz-commissie (Stiglitz e.a., 2009), het OESO-project “Measuring the progress of Societies” (OECD, 2010) en het EU-initiatief “Beyond GDP” (Commissie van de Europese Gemeenschappen, 2009) woedt de discussie nog volop: vormen subjectieve maatstaven een valabel alternatief voor de klassiek economische maatstaf BBP? Ontwikkeld in de nasleep van de Grote Depressie als instrument om tijdig economische rampspoed te detecteren, groeide BBP alras uit tot dé maatstaf voor maatschappelijke vooruitgang.

De dominante positie van BBP als maatstaf voor maatschappelijke vooruitgang ligt echter onder vuur. Naast intrinsieke beperkingen van economische aard, is de basiskritiek dat noch de sociale noch de ecologische dimensie in BBP goed wordt weerspiegeld. Over de aard van het probleem is zich – mede door de inspanningen in de eerder genoemde internationale fora – stilaan een consensus aan het ontwikkelen. Over de aard van de remedie staat men echter niet veel verder dan het suggereren van een aantal alternatieve mogelijkheden.

Een vrij veel geciteerde kandidaat voor het meten van sociale vooruitgang is “geluk”, gemeten onder de vorm van algemene levenstevredenheid. Vurig pleitbezorger voor deze benadering is de Nederlandse gelukssocioloog Veenhoven (2004). Maar niet iedereen is even overtuigd (Stiglitz e.a., 2009). De veelvuldige intrinsiek psychometrische kritiek wordt door de voorstanders van de geluksmaat evenwel met schijnbaar gemak gepareerd. Op het punt van kritiek dat subjectieve maatstaven zoals algemene levenstevredenheid en geluk door de burger in een survey gemakkelijk gemanipuleerd kunnen worden – zeker als het besef groeit dat manipulatie van surveydata het beleid kan beïnvloeden – is het echter niet zo gemakkelijk om een antwoord te vinden.

Een ander punt van kritiek is blijkbaar het gebrek aan fijnmazigheid van wat we kunnen noemen de “geluksbarometer”. Het peilen naar geluk is, net zoals het in kaart brengen van de algemene levenstevredenheid, een veel gebruikte maatstaf voor het algemeen subjectief welzijn (zie Verlet & Callens, 2010). Uit een analyse van de algemene levenstevredenheid in Vlaanderen eerder in deze studie op basis van de SCV-survey 2008, blijkt dat de gebruikte maatstaf al bij al weinig heterogeniteit vertoont en dat het niet bepaald de sociaaldemografische verschillen zijn die deze heterogeniteit verklaren (Verlet & Callens, 2010). Bovendien lijkt het dat, daar waar BBP in staat is om heel fijn de minste fluctuaties van de economische conjunctuur te detecteren, het niveau van de algemene levenstevredenheid in de ontwikkelde wereld weinig of geen fluctuaties vertoont de laatste decennia. Uit internationale vergelijkingen onthouden we dan weer dat ontwikkelde landen zich wel degelijk van elkaar lijken te onderscheiden, ook al kan niet volledig uitgesloten worden dat deze internationale verschillen omwille van meettechnische redenen deels illusoir zijn.

Met deze bijdrage gaan we nader in op het vraagstuk van de sociale, temporele en internationale stratificatie van algemene levenstevredenheid. We maken daarbij gebruik van de Mannheim Eurobarometer Trend File (MEBTF, 1970-2002). Deze dataset bevat geharmoniseerde data voor een honderdtal veel voorkomende trendvragen in de standaard Eurobarometers, waaronder algemene levenstevredenheid (Schmitt e.a., 2005).

De centrale onderzoeksvragen in deze bijdrage zijn: (1) wat zijn de nettolevenscyclus-, trend- en generatie-effecten; (2) in welke mate zijn geslacht- (en opleidings)effecten leeftijd, periode en cohortafhankelijk en (3) waar positioneert Vlaanderen zich tegenover 7 "nabije" EU-landen: Frankrijk, Italië, het voormalige West-Duitsland, Nederland, Groot-Brittannië (dus zonder Noord-Ierland), Ierland en Denemarken. We gebruiken daarvoor informatie van 414.996 respondenten uit 28 verschillende Eurobarometersurveys, gespreid over de periode 1973-2002. De klemtoon van deze bijdrage ligt dus op de langetermijntrend en minder op het maximaliseren van het internationaal vergelijkende. Het internationaal vergelijkende laten primeren zou immers inhouden dat we temporeel noodgedwongen het kortetermijnperspectief zouden moeten hanteren.

Voor het uiteenrafelen van nettoleeftijd-, periode- en cohorteffecten maken we gebruik van Hiërarchische Age-Period-Cohort (HAPC)-analyse, een techniek die vrij recent door de Amerikaanse sociologen Yang en Land werd ontwikkeld (2006, 2008), waarmee APC-analyse eindelijk van zijn methodologische demonen verlost lijkt te worden. Het innovatieve van de Hiërarchische APC-benadering is dat historische tijd en geboortecohorte conceptueel én technisch als een crossclassificatie worden beschouwd, met andere woorden dat de respondenten van de 28 herhaalde cross-sectionele surveys opgedeeld worden in netjes afgebakende groepen respondenten met als gecombineerd gemeenschappelijk groepskenmerk dezelfde historische tijd en generatie.

Uit de analyse blijkt dat in Vlaanderen de trendschommelingen belangrijker zijn dan levenscyclus- of generatie-effecten. Maar dat beeld is niet representatief voor de andere beschouwde landen/regio's. Algemeen gezien overstijgt de internationale heterogeniteit duidelijk de temporele dimensie. Maar ook de individuele variatie is een belangrijke component.

In deel 1 schetsen we de theoretische en empirische stand van zaken van de temporele heterogeniteit inzake algemene levenstevredenheid. In deel 2 beschrijven we de Mannheim Eurobarometer Trend File en de analysetechniek, Hiërarchische Age-Period-Cohort (HAPC)-analyse, een techniek specifiek geschikt voor herhaalde cross-sectionele surveys. Aangezien HAPC-analyse van vrij recente datum is, wordt hier voor de methodologisch geïnteresseerde lezer vrij uitvoerig bij stilgestaan. Deel 3 bevat de resultaten van de analyses, meer bepaald op het vlak van de sociale stratificatie van levenscyclus-, trend- en generatie-effecten in internationaal perspectief.

1. Algemene levenstevredenheid: temporeel, sociaal en internationaal

1.1. Algemene levenstevredenheid

Zoals in Verlet (2010) uitvoerig is uiteengezet kan men subjectief welzijn omschrijven als de zelfevaluatie van een persoon van zijn of haar leven. Deze beoordeling bestaat zowel uit een cognitieve (hoe men denkt over zijn of haar leven) als een affectieve (hoe men zich voelt tegenover zijn of haar leven) component.

De cognitieve component wordt meestal gemeten door “algemene levenstevredenheid”, de affectieve component door “geluk”. Algemene levenstevredenheid is dan een bewust, cognitief oordeel over de tevredenheid over het leven als geheel (Huebner & Dew, 1996, 129). Mensen zijn in staat hun leven verstandelijk te beoordelen door vergelijkingen te maken tussen wens en werkelijkheid en door in te schatten in welke mate het waarschijnlijk is dat hun wensen gerealiseerd zullen worden: ze zijn dan in mindere of meerdere mate tevreden (Veenhoven, 2002). Mensen hebben een sterk ontwikkeld vermogen tot gevoelsmatige evaluatie inclusief schatting van gevoel over langere periodes. Veenhoven (2002) noemt de mate waarin iemand zich doorgaans prettig voelt het “hedonistisch gevoelsniveau” of nog “geluk”.

In de literatuur woedt echter een debat over de vraag in welke mate de bestaande meetschalen voor algemene levenstevredenheid en geluk beide subdimensies van subjectief welzijn al dan niet exclusief (kunnen) meten. Zo stelt Veenhoven (1996) dat geluk en levenstevredenheid in de feiten meer of min samenvallen, aangezien beide een eerder affectief geladen antwoord oproepen. De vraag naar levenstevredenheid peilt dan eigenlijk naar geluk. Niet geluk als een vaag paraplubegrip voor kwaliteit van het leven, maar in de zin van individuele levensvoldoening: de ‘*overall appreciation of one’s life as a whole*’ van duurzame aard, de waardering van het tegenwoordige leven, en daarmee onderscheiden van herinneringen over het verleden en hoop voor de toekomst (Veenhoven, 1984, 25). Wanneer geluk in die betekenis wordt gehanteerd is geluk relevant als richtsnoer voor beleid (Veenhoven, 2002).

1.2. Temporele stratificatie: cohorte, trend en levenscyclus

Uit eerder onderzoek naar de sociale stratificatie van levenstevredenheid in Vlaanderen en België blijkt dat sociaaldemografische variabelen zoals leeftijd, geslacht en opleiding over weinig of geen verklarende kracht beschikken (bijvoorbeeld: Elchardus & Smits, 2007; Van Geel, 2003 en Verlet & Callens, 2010).

Uit een vergelijkende trendstudie bij 15 ontwikkelde landen over meerdere decennia (Veenhoven, 2009) blijkt dat de algemene levenstevredenheid in België sinds 1973 onveranderd is gebleven (een niet-significante daling van -0,76%). Ook op temporeel vlak lijkt er dus – althans voor België, maar ook in Ierland, Griekenland, West-Duitsland en Japan – sprake te zijn van weinig of geen heterogeniteit.¹

In de meeste bestudeerde landen, onder meer in de Verenigde Staten, het Verenigd Koninkrijk, Luxemburg, Frankrijk, Denemarken, Spanje en Italië is er echter wel sprake van een significante stijging, gaande van +2,31% in Nederland tot +8,47% in Italië. Portugal is de ongelukkige uitzondering met een reële daling van 4,07%. Internationaal gezien is er dus wel sprake van een zekere heterogeniteit. Wanneer we het algemeen niveau van levenstevredenheid anno 2009 onder de loep nemen, dan stellen we vast dat de geografische heterogeniteit hier zelfs vrij aanzienlijk is: Denemarken is de absolute uitblinker met een score van 76%; Portugal haalt amper 48%.

1 Er wordt vastgesteld dat de levenstevredenheid in België in de periode 1973-2009 met 0,76% is afgenomen, maar deze afname is niet significant.

In deze bijdrage bekijken we zowel de sociale, temporele als geografische stratificatie van algemene levenstevredenheid er van dichtbij. De klemtoon ligt daarbij op de temporele invalshoek. We opteren voor een analyse van de langetermijntrend in Vlaanderen en dit in een vergelijkend perspectief. Scherp stellen op één type stratificatie houdt echter noodgedwongen in dat de blik op de andere stratificaties waziger wordt. Zowel het aantal landen als het aantal sociale stratificatievariabelen dat in de analyse opgenomen kan worden, wordt dan toch wel wat beperkt.

In de temporele dimensie onderscheiden we drie aspecten: leeftijd (levenscyclus), historische tijd (periode, trend) en geboortecohorte. Het onderscheid tussen leeftijd-, periode- en cohort-effecten is cruciaal. Leeftijdseffecten representeren leeftijdsgebonden ontwikkelingsveranderingen over de levenscyclus. Levenscycluseffecten zijn in principe algemener en gelden in principe ongeacht tijd en geboortecohorte.

Periode- en cohorteffecten verwijzen naar exogene contextuele veranderingen in bredere sociale condities. Periode-effecten ontstaan ten gevolge van culturele en economische veranderingen die uniek zijn voor specifieke tijdsperioden (bijvoorbeeld de gevolgen van een oorlog of een zware economische recessie) en gelden dus voor iedereen ongeacht de leeftijd.

Volgens Ryder (1965) vormen cohorteffecten de essentie van sociale verandering. Zo wordt een geboortecohorte niet alleen bepaald door het tijdstip van geboorte als dusdanig, maar beleeft ze ook cumulatief dezelfde soort maatschappelijke ervaringen: de sociale condities in de vroege levensjaren, de formele opleiding, dezelfde historische en sociale factoren en dit gedurende de ganse levenscyclus. Men kan zich dan ook de vraag stellen of dit soort gecumuleerde ervaringen ook een differentiële impact heeft op de algemene levenstevredenheid.

Uit een screening van eerder onderzoek naar algemeen welbevinden door Yang (2008) blijkt dat geluk wel degelijk varieert naargelang leeftijd, historische tijd of geboortecohorte. Maar de meeste van die studies zijn niet adequaat omdat ze slechts oog hebben voor één tijdsdimensie en daarbij dus uitgaan van de veronderstelling dat het effect van de andere twee tijdsdimensies nul is. Bovendien zijn de resultaten vaak inconsistent qua richting (negatief of positief) als qua functionele vorm (bijvoorbeeld lineair stijgend/dalend, concaaf, u-vormig,...) en niet informatief op het vlak van het relatieve belang van de tijdsdimensies.

Neemt het algemeen subjectief welzijn toe met de leeftijd? Gezondheidsproblemen en verlies van sociale relaties vormen een tegenindicatie, maar volgens de rollentheorie (Gove e.a., 1989) is er wel degelijk sprake van een toename met de leeftijd en dit ten gevolge van een toegenomen maturiteit. Maar de empirie blijkt eigenwijs. Uit Yangs review van de onderzoeksliteratuur (2008) komt een grote heterogeniteit in de resultaten naar voor: zowel negatieve, positieve, constante als U-effecten. Hoe komt dit? Onder meer omdat de meeste resultaten gebaseerd zijn op eenmalige cross-sectionele studies waarin niet alleen de historische tijd constant wordt gehouden, maar waarin ook leeftijd en cohorteffecten niet te onderscheiden zijn.

Hoe is het algemeen subjectief welzijn geëvolueerd de laatste decennia: is het toe- of eerder afgenomen? Het uitgangspunt van de meeste theoretici is de toegenomen welvaart gedurende de laatste decennia. De relatieve nutstheoretici (bijvoorbeeld Davis, 1984) voorspellen bij toegenomen welvaart toch geen toename van het algemeen subjectief welzijn: niet het absolute welvaartsniveau van een individu is van belang, wel zijn relatieve positie, hetzij tegenover

de anderen (referentiethese), hetzij tegenover het eigen verleden (adaptatiethese). Volgens de adepten van de absolute nutstheorie (bijvoorbeeld Veenhoven, 2005) resulteert de gestegen welvaart in het vervullen van meer behoeften en neemt het subjectief welzijn dan ook toe. Easterlin (1995) vindt weinig of geen empirische steun voor een toename van het subjectief welzijn. In de VS zou er recent zelfs sprake zijn van een lichte afname (Blanchflower & Oswald, 2004). Maar de meeste trendstudies zoals de eerder geciteerde trendstudie bij 15 ontwikkelde landen (Veenhoven, 2009) controleren niet of nauwelijks voor leeftijd of andere relevante covariaten. Het is dus zeer de vraag of de ruwe trends voldoende robuust zijn voor statistische controle.

Varieert het algemeen welbevinden naargelang de cohorte: zijn babyboomers intrinsiek gelukkiger dan generatie X? Yang (2008) stelt vast dat er weinig of geen empirische studies bestaan waarin cohorteffecten voor subjectief welzijn multivariaat worden getoetst. Aan hypothesen nochtans geen gebrek. De postmaterialismehypothese (Rodgers, 1982) voorspelt bij recente cohorten een minder snelle toename van het algemeen welbevinden wegens hun grotere aandacht voor maatschappelijke problemen. Elder (1974) voorspelt een lager subjectief welzijn bij de depressie- en oorlogscohorten. Ook de babyboomgeneratie zou het dan minder goed stellen dan de voorgaande en volgende cohorten: een grote cohorte creëert meer competitie voor banen en sociale stijging (Easterlin, 1987).

1.3. Sociale stratificatie: geslacht, opleiding en tijdsinteractie

De stratificatiehypothese (Davis, 1984) stelt dat een hogere rang meer subjectief welzijn produceert. Yang (2008) stelt vast dat deze hypothese door de empirie wordt bevestigd: er is een gematigde stratificatie naargelang geslacht en een sterke stratificatie naargelang Sociaal Economische Status (SES). Echter, vrouwen zijn gelukkiger dan mannen (wat tegengesteld is aan de stratificatiehypothese). Een hoge opleiding is geassocieerd met meer algemeen subjectief welzijn (en dat effect is onafhankelijk van het effect van inkomen).

Veel minder duidelijk is of en hoe deze sociale stratificatie evolueert naargelang de fase in de levenscyclus, historische tijd en/of geboortecohorte. Met andere woorden bestaan er interactie-effecten tussen geslacht en SES enerzijds en leeftijd, periode of cohorte anderzijds? Yang stelt vast dat er weinig of geen multivariate empirische studies bestaan waarin dergelijke interactie-effecten worden vastgesteld. Nochtans is er ook hier niet echt een gebrek aan hypothesen, zeker niet op het vlak van interacties tussen sociale stratificatie en leeftijd. Zo poneert Shmotkin (1990) een omslag van de geslachtskloof: vrouwen zijn gelukkiger dan mannen als ze jong zijn, maar dat keert om bij hoge leeftijd wegens de nadelige gevolgen van het weduwschap en toegenomen gezondheidsproblemen. Ook SES-verschillen zouden variëren naargelang de leeftijd. Yang (2008) onderscheidt drie mogelijkheden: divergentie ten gevolge van cumulatieve effecten van het initiële voordeel (een voorbeeld van het zogenaamde Mattheuseffect), convergentie door de impact van andere negatieve levensgebeurtenissen zoals een sterfgeval of een statusquo op voorwaarde dat levenscycluseffecten universeel zijn.

Over tijdsperiode- en cohortinteracties met geslacht en opleiding is de theorievorming veel minder uitdrukkelijk. Niettemin kan men zich afvragen of de toegenomen arbeidsparticipatie van vrouwen de geslachtskloof inzake subjectief welzijn al dan niet beïnvloedt? En heeft de toegenomen structurele werkloosheid voor laaggeschoolden de afstand betreffende subjectief

welzijn tegenover hooggeschoolden nog doen toenemen? En ten slotte, zal de grote recessie een blijvende impact hebben op de actuele generatie schoolverlaters? Met andere woorden, zal de ongeluksgradiënt van deze generatie groter zijn dan bij de voorgaande generaties?

1.4. Internationale stratificatie

In een analyse van Eurobarometer Trend Data voor de periode 1992-2002 stellen Pittau e.a. (2010) vast dat de noordelijke landen consistent meer tevreden zijn dan de andere Europese landen. De zuiderse landen zijn het minst tevreden en de westerse landen bevinden zich ergens middenin. Er is dus sprake van een noord-zuidgradiënt op het vlak van algemeen subjectief welzijn. Niet alleen is er sprake van een grote variabiliteit tussen landen onderling, ook binnen de landen is er sprake van een sterke heterogeniteit op NUTS 1-niveau². Zo bevindt het Vlaamse Gewest zich in het 3de deciel en het Waalse Gewest zich in 7de deciel. De landen met de sterkste interne heterogeniteit zijn België, Duitsland, Spanje, Italië en Portugal. Nederland is dan weer heel homogeen: de 4 Nederlandse regio's bevinden zich in het topdeciel.

1.5. Onderzoeksvragen

Samenvattend kunnen we stellen dat er veelvuldig aanwijzingen van sociale, temporele en internationale gradiënten voorhanden zijn op het vlak van subjectief welzijn. Aangezien zowel theorievorming als empirie vaak gekenmerkt wordt door tegenstrijdige elementen, is het niet mogelijk in de huidige stand van zaken precieze onderzoekshypotheses te formuleren. De onderzoeksvragen zijn dus noodgedwongen van een algemene, verkennende aard:

1. *Wat is de relatieve impact van leeftijd, tijdsperiode en geboortecohorte op algemene levenstevredenheid in het Vlaamse Gewest in de periode 1973-2002?*
2. *Wat is de relatieve impact van geslacht en SES op algemene levenstevredenheid in het Vlaamse Gewest in de periode 1973-2002?*
3. *In welke mate is er in Vlaanderen gedurende dezelfde periode sprake van interactie-effecten tussen geslacht en SES enerzijds en leeftijd, tijdsperiode en geboortecohorte anderzijds.*
4. *Hoe algemeen of hoe specifiek zijn de resultaten voor Vlaanderen wat de onderzoeksvragen 1., 2. en 3. betreft, wanneer de vergelijking wordt gemaakt met 7 “nabije” landen.*

2. Contextuele analyse via herhaalde cross-sectionele surveys

2.1. Eurobarometer trend data

2.1.1. Mannheim Eurobarometer Trend File

De Mannheim Eurobarometer Trend File (MEBTF) dataset is het resultaat van een samenwerking van het Mannheimer Zentrum für Europäische Sozialforschung (MZES) en het Zentrum für Umfragen, Methoden und Analysen (ZUMA). Deze dataset combineert en harmoniseert

² NUTS (Nomenclature des Unités Territoriales Statistiques) is een systeem voor de indeling van het grondgebied van de Europese Unie, de zogenaamde NUTS-regio's. NUTS 1-gebieden bevatten 3 tot 7 miljoen inwoners.

de belangrijkste trendvragen van de Eurobarometersurveys uitgevoerd in de periode 1970 tot 2002. Uiteindelijk werden 105 trendvragen weerhouden. Het criterium daarbij is dat een vraag minstens vijf keer in een of andere standaard Eurobarometer is opgenomen. Editie 2.01 van de Mannheim Eurobarometer Trend File bevat 146 variabelen en 86 tijdpunten (Europese Gemeenschap studie 1970 tot Standaard Eurobarometer 57.2). De trendfile bevat informatie van 1.134.384 respondenten uit vijftien lidstaten van de Europese Unie en Noorwegen. De eerste Eurobarometersurveys werden enkel gehouden in de toenmalige lidstaten (in totaal zes). Gaandeweg, naarmate de Europese Unie uitbreiding nam, nam ook het aantal deelnemende landen toe (Schmitt e.a., 2005, 2006).

De cumulatieve trendvragen hebben vooral betrekking op de kennis van en de opinie over de Europese Gemeenschap/Europese Unie. Maar ook verschillende andere topics van economische, maatschappelijke en politieke aard, waaronder de algemene levensvredeheid, is in de surveys opgenomen.

In de trendfile is vrij veel demografisch en ander achtergrondmateriaal opgenomen zoals leeftijd, geslacht, burgerlijke staat, het aantal leden in het huishouden, de leeftijd bij het beëindigen van de studies, beroep, religie, subjectieve sociale klasse, lidmaatschap van een politieke partij, huishoudelijk inkomen, regio, ... Het probleem is echter dat de item non-respons bij de meeste van de achtergrondvariabelen aanzienlijk is. In de praktijk is het aantal achtergrondvariabelen dat in een multivariate analyse kan opgenomen worden dus heel beperkt. Wat men aan temporele variatie wint, verliest men in de diepte.

De in de Eurobarometer Trend File opgenomen informatie heeft betrekking op personen van vijftien jaar en ouder met verblijfplaats in de Europese Unie. Deze informatie werd verzameld door middel van face-to-facesurveys in nationale steekproefsurveys. De 16 deelnemende landen zijn: Oostenrijk, België, Denemarken, Frankrijk, Finland, Duitsland, Groot-Brittannië, Griekenland, Ierland, Italië, Luxemburg, Nederland, Noorwegen, Portugal, Spanje en Zweden.

Aangezien we in onze analyse vooral geïnteresseerd zijn in hoe de ontwikkelingen van algemene levensvredeheid eruitzien op lange termijn, is het aantal landen/regio's noodgedwongen beperkt tot die 8 landen/regio's die in 1973 al deel uitmaakten van de Europese Unie: Denemarken, Frankrijk, het voormalige West-Duitsland, Groot-Brittannië (dit is zonder Noord-Ierland), Ierland, Italië en Nederland en het Vlaamse Gewest. De steekproefomvang per land per survey bedraagt standaard 1.000 eenheden.³

2.1.2. Variabelen in de analyse

De afhankelijke variabele in deze bijdrage is algemene levensvredeheid. De focus van algemene levensvredeheid in de Eurobarometersurveys is het leven dat men leidt in het algemeen waarbij het tijds kader onbepaald is: *'On the whole, are you very satisfied, fairly satisfied or not at all satisfied with the life you lead? Would you say you are ...?'.* De respondenten rapporteren zelf aan de hand van een verbale vierpuntenschaal: *'Very satisfied (1), satisfied (2), not satisfied (3), not very satisfied (4)'.* In onze analyse keren we de scores om zodat *not very satisfied* overeenkomt met de laagste score (1) en *very satisfied* met de hoogste score (4). Op deze

³ Luxemburg werd, omwille van het klein aantal respondenten, niet weerhouden voor analyse.

wijze komt een hoge score overeen met een hoge mate van tevredenheid. De item non-respons voor algemene levenstevredenheid bedraagt slechts 0,9%, wat naar Eurobarometer Trendfile normen heel laag is. Het is alvast op zich een indicatie dat respondenten het er niet zo moeilijk mee hebben om zich in termen van algemene levenstevredenheid uit te spreken.

Als onafhankelijke variabelen gebruiken we: historische tijd, geboortecohorte, leeftijd, geslacht, land (of regio), opleidingsniveau en burgerlijke staat. Andere theoretisch relevante variabelen zoals het aantal leden in het huishouden, beroep, religie, subjectieve sociale klasse, lidmaatschap van een politieke partij en huishoudelijk inkomen worden niet in de analyse opgenomen omwille van hun relatief tot extreem hoge item non-respons. Vooral gecombineerd zou opname van deze variabelen in de analysedataset tot een hoge uitval en een ongewenste selectiviteit leiden.

Historische tijd bevat 28 verschillende kalenderjaren tussen 1973 en 2002. Twee kalenderjaren (1974 en 1996) ontbreken in deze reeks omdat in beide jaren de vraag naar algemene levenstevredenheid niet werd opgenomen in de Eurobarometer. *Geboortecohorte* van de respondent is geoperationaliseerd als 19 vijfjaarlijkse⁴ geboortecohorten: tot en met 1899, 1900-1904, ..., 1980-1984, vanaf 1985. *Leeftijd* van de respondent (in jaren) is gecentreerd rond de algemeen gemiddelde leeftijd. In de multivariate analyses wordt leeftijd in kwadratische vorm gespecificeerd (zie verder).

Geslacht is uiteraard dichotoom met vrouw als referentiecategorie. *Opleidingsniveau* (leeftijd bij het einde van de studies) bestaat uit 4 categorieën: vijftien jaar en minder, 16-19 jaar (referentie), meer dan 20 jaar, nog studeren. De controlevariabele *Burgerlijke staat* bestaat eveneens uit vier categorieën: alleenstaand, gehuwd (referentiecategorie), gescheiden en verweerd. De variabele *natie* bestaande uit 8 categorieën: Denemarken, Frankrijk, West-Duitsland, Groot-Brittannië, Ierland, Italië, Nederland en het Vlaamse Gewest.

In de analysedataset is informatie opgenomen over 414.996 personen. De totale steekproefomvang voor de 7 landen varieert van 53.286 voor Ierland tot 56.420 voor Italië; voor de regio 'Vlaamse Gewest' is de steekproefomvang beduidend lager: 30.013. In tabel 2.1 wordt een overzicht gepresenteerd van descriptieve statistieken van de variabelen die in de analyse zijn opgenomen.

2.2. Hiërarchische Leeftijd-Periode-Cohortregressie

2.2.1. Leeftijd-Periode-Cohort-analyse

De Mannheim Eurobarometer Trend File biedt een unieke gelegenheid om de netto-effecten van leeftijd, cohorte en periode te ontrafelen met behulp van Age-Period-Cohort (APC)-analyse. Door de data van 28 surveyjaren⁵ te poolen in één globale dataset bekomt men een zogenaamd herhaalde cross-sectionele surveydesign. Men kan de aldus gecombineerde dataset voorstellen

4 Alle geboortecohorten vóór 1900 en na 1985 werden opgenomen in de analyse; de twee extreme geboortecohorten (tot en met 1899 en vanaf 1985) werden dus niet getrunceerd tot vijfjaarlijkse geboortecohorten.
5 De SCV-survey van de Studiedienst van de Vlaamse Regering is een ander voorbeeld van een herhaalde cross-sectionele survey, evenwel niet in geharmoniseerde vorm beschikbaar.

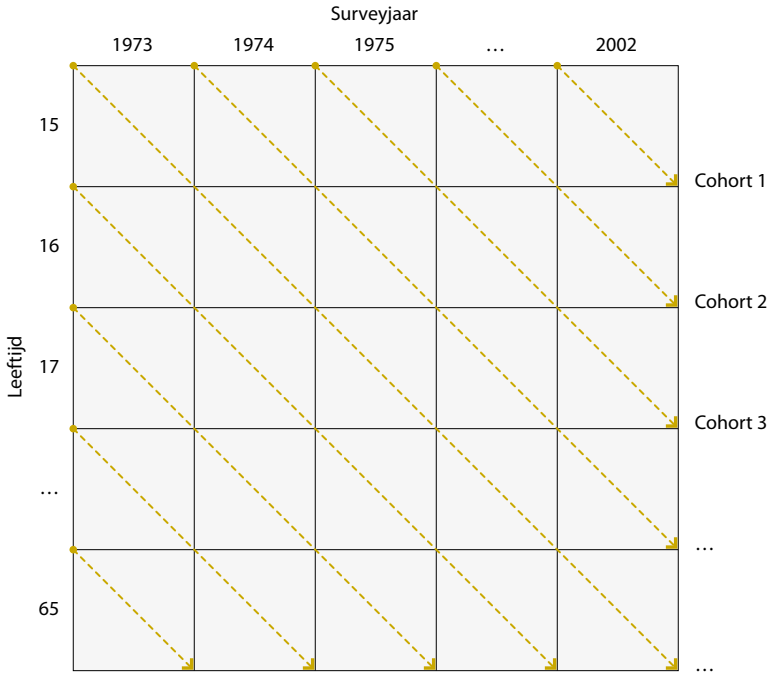
TABEL 2.1 Descriptieve statistieken voor de Mannheim Eurobarometer Trend File algemene levenstevredenheid data, Vlaanderen en 7 Europese landen, 1973-2002

Land/Regio	Tevredenheid		Man %	Leeftijd einde studies (%)					Leeftijd		Periode		Cohort		N
	X	SD		14-15	16-19	20-22	Studie	$\bar{X}$	SD	Min	Max	Min	Max		
Frankrijk	2,83	0,74	48,37	29,87	40,25	20,63	9,25	41,97	17,57	1973	2002	1985	1895	55.902	
Nederland	3,37	0,63	47,33	27,32	38,46	24,52	9,70	42,53	17,05	1973	2002	1985	1895	54.419	
West-Duitsland	3,03	0,64	48,10	39,73	39,28	13,66	7,34	44,02	17,58	1973	2002	1985	1895	55.510	
Italië	2,77	0,75	48,53	51,55	22,14	14,35	11,95	42,57	17,70	1973	2002	1985	1895	56.420	
Denemarken	3,54	0,59	49,22	31,52	24,68	34,66	9,13	44,13	17,97	1973	2002	1985	1895	53.396	
Ierland	3,18	0,76	49,19	32,21	49,92	8,38	9,48	41,23	17,97	1973	2002	1985	1895	53.286	
Groot-Brittannië	3,14	0,73	47,29	43,65	41,16	10,11	5,08	43,83	18,37	1973	2002	1985	1895	56.050	
Vlaanderen	3,23	0,66	49,11	31,30	40,72	19,59	8,39	42,94	17,80	1973	2002	1985	1895	30.013	
Totaal	3,13	0,74	48,34	36,28	36,82	18,08	8,81	42,94	17,80	1973	2002	1985	1895	414.996	

Bron: Mannheim Eurobarometer Trend File, bewerking SVR

als een rechthoek met als dimensies leeftijd en historische tijd. In de diagonalen van deze rechthoek vinden we de historische ontwikkeling van de verschillende (synthetische) cohorten (Zie figuur 2.1 voor een illustratie).

FIGUUR 2.1 Cohorttabel voor 15-65 jarigen en surveyjaren 1973-2002

Dergelijk design is uitermate geschikt voor een klassieke demografische analyse, namelijk de (synthetische) cohortanalyse.

APC-analyse onderscheidt drie types tijdgerelateerde variaties: variatie geassocieerd met verschillende leeftijdsgroepen (levenscycluseffecten), variatie naargelang de historische periode (trends) en variatie naargelang de geboortecohorte waartoe men behoort (geboortecohortever verschillen). Dit onderscheid is niet louter semantisch maar van essentieel belang voor de aard van de verklaringsgrond van de variatie. Domineren de levenscycluseffecten de beide andere tijdsdimensies, dan is de verklaringsgrond vaak intern te zoeken (zo nemen bijvoorbeeld ziektes toe met de leeftijd en kan op basis daarvan verwacht worden dat de algemene levenstevredenheid afneemt). Aan de basis van trends en geboortecohortever verschillen liggen dan weer voornamelijk externe oorzaken: bijvoorbeeld de Chernobylramp (trend) of softenon⁶ (cohort). Chernobyl trof alle individuen ongeacht hun leeftijd, terwijl softenon enkel de kinderen van een generatie zwangere vrouwen trof (tot het geneesmiddel uit circulatie werd genomen).

6 Softenon, eind de jaren vijftig van de vorige eeuw populair bij zwangere vrouwen als geneesmiddel tegen ochtendmisselijkheid en als slaapmiddel, veroorzaakte bij ca 10.000 pasgeborenen ernstige afwijkingen zoals ontbrekende of onderontwikkelde ledematen.

Hoe aantrekkelijk APC-analyse vanuit conceptueel standpunt ook mag zijn, in de praktijk is de techniek nog steeds controversieel. De controverse slaat vooral op de klassieke variant van APC-analyse, namelijk wanneer het de analyse van geaggregeerde data op populatieniveau betreft, gekend onder de noemer meervoudige classificatie. Het APC meervoudig classificatiemodel lijdt onder het zogenaamde identificatieprobleem: omwille van een exacte lineaire afhankelijkheid tussen leeftijd, periode en cohorte (periode – leeftijd = cohorte; bijvoorbeeld 1980 – 65 = 1915) zijn de geschatte regressiecoëfficiënten niet uniek wat tot inferentieproblemen leidt (Mason e.a., 1973). In de technische literatuur werden verwoede pogingen ondernomen om het identificatieprobleem op te lossen, maar steeds opnieuw lijkt de voorgestelde oplossing nieuwe problemen op te leveren (Glenn, 1976, 2005).

2.2.2. Cross-classified random intercept regressie-analyse

Anders is het gesteld wanneer de onderzoeker, zoals in het geval van de Eurobarometer Trend file, de beschikking heeft over microdata onder de vorm van (voldoende) herhaalde cross-sectionele surveys. In een serie recente artikelen stellen Yang & Land (2006, 2008) een reeks methodologische vernieuwingen voor die niet alleen een oplossing vormen voor het identificatieprobleem, maar ook innovatieve analysemogelijkheden bieden zoals het opnemen van periode- en cohortcovariaten.

De oplossing voor het identificatieprobleem in het geval van herhaalde cross-sectionele data bestaat erin de lineaire afhankelijkheid te doorbreken door verschillende temporele groepen te gebruiken voor de leeftijd-, periode- en cohortdimensies in combinatie met een non-lineaire transformatie van ofwel leeftijd of periode of geboortecohorte. In onze analyse zien de verschillende temporele groepen eruit als volgt: voor leeftijd: een enkel jaar; voor periode: het jaar waarin de surveys zijn uitgevoerd en voor cohorte: vijfjaarlijkse intervallen. Ook passen we een kwadratische transformatie toe op leeftijd; we veronderstellen dus impliciet dat leeftijdseffecten variëren naargelang de specifieke fase in de levenscyclus, al staat de vorm van deze functie niet bij voorbaat vast.

In tabel 2.2 wordt de hiërarchische datastructuur van de Mannheim Eurobarometer data geïllustreerd. Respondenten (niveau 1) zijn hiërarchisch geclusterd in een gekruiste classificatie van 2 sociale contexten (niveau 2) gedefinieerd door geboortecohorte en tijdsperiode. Anders uitgedrukt: alle respondenten zijn gelijktijdig lid van precies één geboortecohorte en één tijdsperiode. Het kernidee is om geboortecohorte én tijdsperiode als sociale contexten te beschouwen (Yang & Land, 2008).

Om de impact van tijdsperiode en geboortecohorte te modelleren zijn er twee basisstrategieën beschikbaar: vaste effecten en effecten geconditioneerd door een statistische modellering.⁷ Beide methoden, elk op eigen wijze, laten toe om de totale variatie te verdelen over een “tussen de geboortecohorten en tijdsperiode”- en een “binnen de geboortecohorten en tijdsperiode”-variëtiëfractie. Technisch gezien wordt dit mogelijk gemaakt door intercepten en/of regressiecoëfficiënten te laten variëren naargelang de geboortecohorte en tijdsperiode. In de klassieke benadering is deze variatie verdelingsvrij. In de moderne benadering daarentegen wordt de variatie

7 In Callens (2010) wordt de logica van beide modelleringsstrategieën geïllustreerd voor een strikt hiërarchisch model waarin respondenten genest zijn binnen landen.

TABEL 2.2 Cross-classificatie in de Mannheim Eurobarometer Data: aantal respondenten per Cohorte × Periode cluster

	Periode															
	1973	1975	1976	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	
1895	2	476	397	325	268	105	98	62	110	76	56	50	48	18		
1900	592	642	624	450	437	197	168	174	270	234	201	159	149	95		
1905	760	1.050	929	862	816	357	322	267	502	454	403	359	329	257		
1910	854	1.204	1.077	1.037	965	507	492	445	841	789	770	724	649	536		
1915	752	1.104	915	934	951	470	409	416	832	838	780	781	741	620		
1920	1.005	1.330	1.291	1.235	1.210	596	622	578	1.013	1.136	1.152	1.112	1.098	989		
1925	1.039	1.286	1.243	1.274	1.112	566	535	601	1.139	1.119	1.116	1.087	1.132	1.057		
1930	1.060	1.339	1.303	1.167	1.272	584	612	544	1.019	980	1.002	1.086	1.053	968		
1935	1.219	1.391	1.344	1.402	1.350	683	615	668	1.170	1.126	1.155	1.111	1.019	1.075		
1940	1.086	1.488	1.518	1.503	1.503	707	673	643	1.302	1.216	1.231	1.198	1.241	1.165		
1945	1.340	1.569	1.618	1.625	1.591	838	817	843	1.622	1.630	1.508	1.450	1.339	1.353		
1950	1.208	1.652	1.531	1.522	1.619	800	794	807	1.587	1.576	1.608	1.631	1.622	1.545		
1955	817	1.436	1.440	1.483	1.447	766	779	812	1.689	1.719	1.570	1.579	1.567	1.521		
1960	0	156	330	772	1.100	674	734	761	1.459	1.455	1.583	1.626	1.631	1.668		
1965	0	0	0	0	0	0	106	234	815	1.013	1.353	1.452	1.402	1.484		
1970	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	214	477	772		
1975	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0		
1980	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0		
1985	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0		
Totaal	11.734	16.123	15.560	15.591	15.641	7.850	7.776	7.855	15.370	15.361	15.488	15.619	15.497	15.123		

TABEL 2.2 (vervolg). Cross-classificatie in de Mannheim Eurobarometer Data: aantal respondenten per Cohorte × Periode cluster

Cohort	Periode																	Totaal
	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1997	1998	1999	2000	2001	2002	Totaal			
1895	13	27	18	6	8	2	2	2	0	0	0	0	0	0	0	2.169		
1900	51	121	82	21	38	17	13	1	2	3	12	2	8	0	0	4.763		
1905	81	366	233	131	247	93	64	28	10	6	18	10	16	1	0	8.971		
1910	212	845	594	326	620	264	249	99	52	53	77	77	105	20	0	14.483		
1915	287	1.150	835	479	901	438	448	159	127	112	207	171	225	67	0	16.149		
1920	540	2.049	1.416	900	1.755	809	689	328	270	266	475	468	553	170	0	25.055		
1925	486	1.974	1.584	1.098	2.192	1.056	998	453	398	360	770	676	938	283	0	27.572		
1930	528	1.999	1.545	911	1.868	867	918	478	511	494	957	890	1.369	377	0	27.701		
1935	481	2.040	1.488	1.058	1.986	986	999	461	448	467	965	968	1.556	558	0	29.789		
1940	583	2.348	1.729	1.080	2.334	1.126	1.139	584	521	510	1.035	1.063	1.439	483	0	32.448		
1945	638	2.704	1.966	1.373	2.465	1.262	1.373	648	659	614	1.320	1.237	1.782	576	0	37.760		
1950	767	2.896	2.093	1.402	2.697	1.363	1.396	677	681	600	1.146	1.235	1.918	622	0	38.995		
1955	757	3.153	2.330	1.593	3.234	1.556	1.501	723	727	706	1.316	1.349	1.943	608	0	40.121		
1960	860	3.280	2.310	1.528	2.983	1.597	1.615	832	815	838	1.539	1.493	2.131	676	0	36.446		
1965	782	3.175	2.643	1.671	3.162	1.587	1.512	784	747	784	1.532	1.562	2.474	820	0	31.094		
1970	539	2.556	2.118	1.471	2.911	1.439	1.479	760	798	756	1.408	1.405	2.063	683	0	21.849		
1975	0	0	283	451	1.429	977	1.259	671	665	690	1.318	1.354	2.070	691	0	11.858		
1980	0	0	0	0	0	0	0	86	272	436	1.123	1.127	1.691	658	0	5.393		
1985	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	171	510	282	0	963		
Totaal	7.605	30.683	23.267	15.499	30.830	15.439	15.654	7.774	7.703	7.695	15.218	15.258	22.791	7.575	413.579			

Bron: Mannheim Eurobarometer Trend File, bewerking SVR

van intercepten en/of regressiecoëfficiënten geconditioneerd door een statistische verdeling, typisch een multivariate normaalverdeling.

In een zogenaamd ancova herhaald cross-sectioneel regressiemodel wordt het effect van geboortecohorte en tijdsperiode gespecificeerd (“gecontroleerd”) door de opname van dummyvariabelen.⁸ De nadelen van deze vaste effectenbenadering zijn: (1) onderschatting van het significantieniveau van regressiecoëfficiënten van covariaten op geboortecohorte- en tijdsperiodeniveau; (2) de onmogelijkheid om op geboortecohorte- en tijdsperiodeniveau intercepten en covariaten te introduceren.

Een alternatieve benadering die bovenstaande nadelen niet heeft, is het gebruik van random effecten in zogenaamde multilevel modellen (Snijders & Boskers, 1999; Goldstein, 2003; Raudenbush & Bryk, 2002), meer specifiek een cross-classified random intercept APC-model. In een dergelijk model wordt de variabiliteit in algemene levenstevredenheid geassocieerd met individuen, geboortecohorten en tijdsperiodes, gespecificeerd als volgt:

$$Tevredenheid_{ijk} = (\gamma_{000} + u_{0j} + v_{0k} + \varepsilon_{ijk}) + \beta_1 Leeftijd_{ijk} + \beta_2 Opleiding_{ijk} + \dots \quad (1)$$

voor $i = 1, 2, \dots, n_{jk}$ individuen in cohorte j en tijdsperiode k ;
 $j = 1, \dots, 19$ geboortecohorten
 $k = 1, \dots, 28$ tijdsperiodes

waarbij $(\gamma_{000} + u_{0j} + v_{0k} + \varepsilon_{ijk})$ het random intercept voorstelt. Dit random intercept bestaat uit het intercept γ_{000} voor de gemiddelde combinatie van geboortecohorte en tijdsperiode, het random effect u_{0j} voor geboortecohorte j , random effect v_{0k} voor tijdsperiode k en random effect ε_{ijk} voor individu ijk . Met elk van de drie random effecten is een variantieparameter geassocieerd. Door de omvang van de geschatte varianties onderling te vergelijken, kan men het relatieve belang van het individuele niveau en het geboortecohorte- en tijdsperiodeniveau bepalen. De interpretatie van de β -parameters is die van een regressiecoëfficiënt in een klassiek meervoudig regressiemodel.

Aangezien de schatting van niet-lineaire multilevel modellen nog steeds heel wat problemen stelt, onder meer omwille van convergentieproblemen (Callens, 2004) verkiezen we hier te werken met een lineaire specificatie voor algemene levenstevredenheid in plaats van geordende logits of een binaire specificatie. Trouwens volgens Ferrer-i-Carbonell & Frijters (2004) maakt het weinig of niets uit of scores voor levenstevredenheid ordinaal dan wel cardinaal zijn.

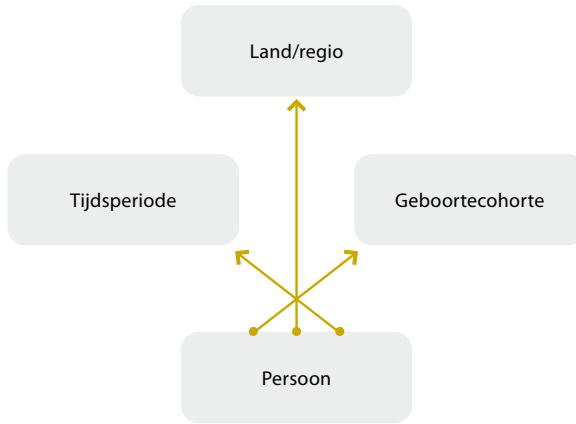
Hoe de impact van land/regio modelleren? Naast de twee eerder genoemde sociale contexten geboortecohorte en tijdsperiode, vatten we land/regio ook op als een sociale context. Zoals in Callens (2010) wordt uiteengezet zijn er voor het specificeren van land/regio als sociale context drie modelleringstrategieën mogelijk: afzonderlijke regressies, ancova regressie en multilevel-regressie. Het gebruik van multilevel modellen is elegant, maar kan hier niet toegepast worden omdat het aantal beschikbare landen/regio's te klein is. Om die reden gebruiken we hier afzonderlijke regressies per land/regio. Het nadeel van afzonderlijke regressies is evenwel dat er geen

8 Wanneer geboortecohorte en tijdsperiode niet als controlevariabelen worden opgenomen, dan heeft men het over een gepoold herhaald cross-sectioneel regressiemodel.

verklarende variabelen op landniveau in de analyses kunnen ingebracht worden. We kunnen dus wel vaststellen of landen/regio's onderling verschillen, maar niet waarom regio's/landen verschillen.

De hiërarchische datastructuur is samengevat in figuur 2.2. Respondenten behoren tot 3 sociale contexten: op het hoogste niveau is dat land/regio; op het intermediaire niveau een specifieke combinatie van geboortecohorte en tijdsperiode.

FIGUUR 2.2 Hiërarchische datastructuur voor algemene levenstevredenheid

3. Resultaten

3.1. Vlaanderen

3.1.1. Inleiding

Tabel 2.3 bevat de resultaten van 8 cross-classified random effects leeftijd-periode-cohort regressiemodellen voor algemene levenstevredenheid in Vlaanderen voor de periode 1973-2002. Deze resultaten zijn uitgedrukt in ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënten voor de vaste effecten en varianties voor de random effecten. De interpretatie van de vaste effecten is vrij eenvoudig: algemene levenstevredenheid is gemeten op een schaal van 1 tot 4. Een vast effect van 0,1 voor één specifieke onafhankelijke variabele stemt dus overeen met een toename van 3,33% op de tevredenheidsschaal⁹ per stijging van 1 eenheid op de schaal voor die specifieke onafhankelijke variabele. Categorische onafhankelijke variabelen zijn een speciaal geval: hier heeft een vast effect de interpretatie van het verschil in algemene tevredenheid van de beschouwde subgroep tegenover een referentiegroep.

⁹ Het bereik van de schaal voor algemene levenstevredenheid is 3 (= 4 - 1). Een verschil van 0,1 op de Eurobarometer schaal stemt dus overeen met $0,1 \times 100 \div 3 = 3,33$ op een percentschaal.

TABEL 2.3 Algemene levenstevredenheid, resultaten van cross-classified random effect leeftijd-periode-cohort regressies, 8 submodellen, Vlaanderen, 1972-2002

Vaste effecten	Model 1		Model 2		Model 3		Model 4		Model 5		Model 6		Model 7		Model 8	
	Beta	p	Beta	p	Beta	p	Beta	p	Beta	p	Beta	p	Beta	p	Beta	p
Intercept	3,2250	***	3,2016	***	3,228	***	3,2274	***	3,2049	***	3,2107	***	3,2108	***	3,2505	
Leeftijd			-0,0031	***					-0,0022	***	-0,0019	***	-0,0019	***	-0,0010	
Leeftijd ²			0,0001	***					0,0001	***	0,0001	***	0,0001	***	0,0001	***
Man					-0,006				-0,0196		-0,0132		-0,0144		-0,0279	**
Opleiding (ref. = 16-19 jr)																
Opleiding 1 (14-15 jr)					-0,0548	***			-0,0458	***	-0,0326	**	-0,0327	**	-0,0302	**
Opleiding 2 (20-22 jr)					0,0665	***			0,0685	***	0,0714	****	0,0711	***	0,0718	***
Nog studeren					0,1030	***			0,0519	**	-0,5637		-0,0558		-0,0183	
Leeftijd x man											0,0014	**	0,0013	***	0,0002	
Leeftijd x Opleiding 1											-0,0021	***	-0,0021	***	-0,0019	**
Leeftijd x Opleiding 2											0,0006		0,0006		0,0007	
Leeftijd x Studeren											-0,0048		-0,0048		-0,0045	
Burgerlijke staat (ref. = gehuwd)																
Ongehuwd															-0,1059	***
Gescheiden															-0,3219	***
Verweduwd															-0,2264	***
Random effecten	Model 1		Model 2		Model 3		Model 4		Model 5		Model 6		Model 7		Model 8	
Periode effect																
Intercept	0,014	***	0,011	***	0,014	***	0,013	***	0,012	***	0,012	***	0,012	***	0,010	***
Man															0,001	*
Cohorteffect	0,004	*	0,001		0,004	*	0,000		0,001	*	0,001		0,001		0,000	
Individuele variantie	0,422	***	0,422	***	0,422	***	0,421	***	0,421	***	0,420	***	0,420	***	0,413	***
Goodness of Fit	56.878		56.779		56.885		56.775		56.717		56.737		56.728		56.260	

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

Bron: Mannheim Eurobarometer Trend File, bewerking SVR

Model 1 is een zogenaamd leeg model, dit is een model zonder onafhankelijke variabelen, maar wel met variantieschattingen op het individuele niveau en twee tijdsniveaus: cohorte en periode. Een leeg model wordt in multilevelanalyse aangewend om na te gaan of een multilevel (met random effecten) dan wel een ancova regressiestrategie (zonder random effecten) aangewezen is. Hamvraag hier is of er wel degelijk sprake is van cohort- en/of periodevariantie. Als dat zo is dan is een multilevelbenadering aangewezen. Beide varianties op tijdsniveau zijn klein maar significant. We opteren bijgevolg voor een multilevelbenadering. Uitgedrukt als een fractie van de totale variantie bedraagt het aandeel van de periode variantie in de totale variantie 3%, dat van de cohortvariantie nauwelijks 1%. Het is duidelijk dat de individuele variantie (96%) de twee andere variantiecomponenten domineert.

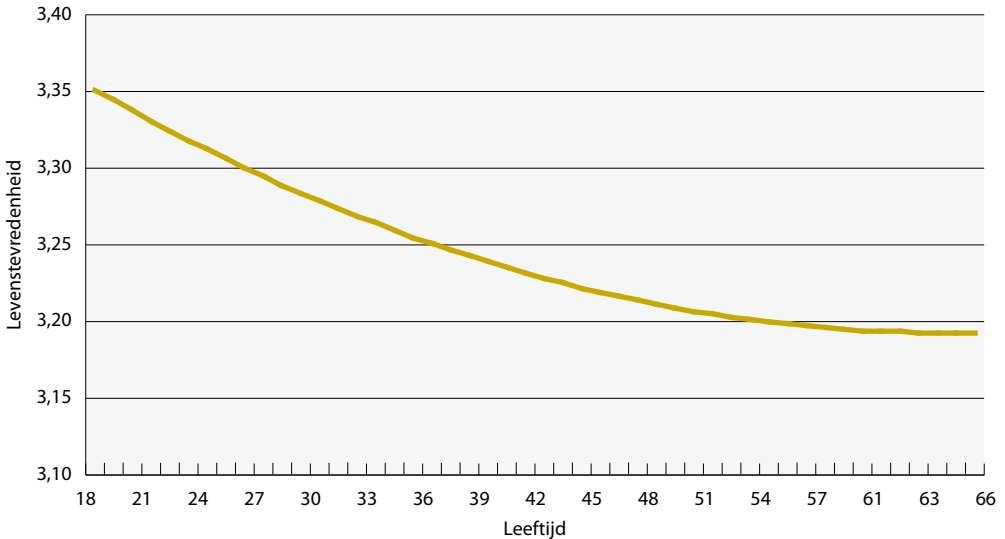
Daarna beschouwen we in de submodellen 2 tot en met 5 de hoofdeffecten voor leeftijd, periode, cohorte, geslacht en opleidingsniveau. Vervolgens gaan we aan de hand van de modellen 6 tot en met 8 na of en hoe de gevonden effecten voor geslacht en opleidingsniveau variëren naargelang de fase van de levenscyclus, de historische tijd en geboortecohorte.

3.1.2. Geslacht, opleiding, levenscyclus, trend en generatie

Modellen 2 tot en 4 bevatten de bivariate schattingen voor respectievelijk leeftijd (model 2), geslacht (model 3) en opleidingsniveau (model 4). Model 5 is een multivariaat model met alle hoofdeffecten op individueel niveau.

Uit de resultaten van model 2, gepresenteerd in figuur 2.3, kan afgeleid worden dat er een significant kwadratisch leeftijdeffect bestaat en dit gecontroleerd voor random periode- en cohorteffecten. De levenstevredenheid neemt dus af met de leeftijd aan een weliswaar bescheiden tempo: 0,003 eenheden per levensjaar. Deze afname is niet constant over de levenscyclus: naarmate men ouder wordt, vertraagt de afname geleidelijk, namelijk 0,000076 eenheden per levensjaar. Over een volledig beroepsactief leven (18-65 jaar) bedraagt het verschil gecumuleerd 0,16 eenheden, dit is een vermindering met 5,3% (zie ook figuur 2.3). De maturiteitshypothese, dat bij het ouder worden de tevredenheid toeneemt wegens psychische adaptatieprocessen zoals een toegenomen zelfvertrouwen, wordt voor Vlaanderen dus niet bevestigd. Na de gelukkige tienerjaren gaat het in de middenleeftijd bergaf. Pas op latere leeftijd vertraagt de afname. Of de afname van de algemene levenstevredenheid te maken heeft met gezondheidsproblemen en/of verlies van sociale relaties, valt eveneens te betwijfelen. Dat zijn aspecten van het leven die eerder op latere leeftijd voorkomen. Maar de terugval van de levenstevredenheid doet zich vooral voor tijdens de vroege middenleeftijd, op het moment dat carrière en gezin de volle aandacht vergen. Blijkbaar zijn de maatschappelijke omstandigheden in Vlaanderen dusdanig dat de combinatie gezin en arbeid tot een – weliswaar beperkte – terugslag in de algemene levenstevredenheid leidt.

FIGUUR 2.3 Algemeen effect van leeftijd op algemene levenstevredenheid, Vlaanderen, 1973-2002

Bron: Mannheim Eurobarometer Trend File, bewerking SVR

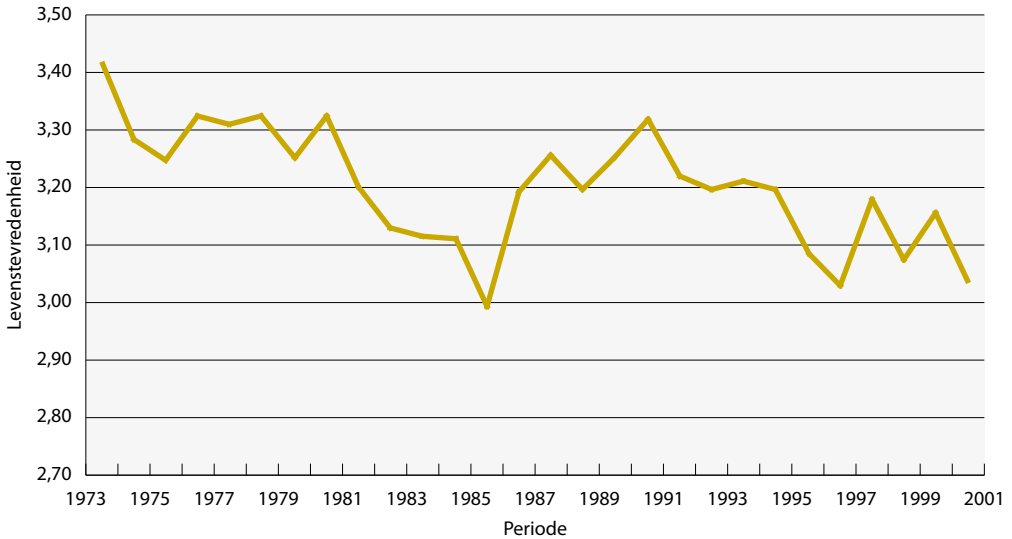
In figuur 2.4 geven we de geschatte periode-effecten weer. Dit zijn de voorspelde waarden voor levenstevredenheid per kalenderjaar op de gemiddelde leeftijd (dit is 43 jaar) voor de gemiddelde geboortecohorte.¹⁰ Merk op dat het hier gaat over nettoperiode-effecten, gecontroleerd voor leeftijds- en generatie-effecten. Via het verloop van die periode-effecten over de tijd krijgt men een idee over de netto maatschappelijke ontwikkelingen op het vlak van algemene levenstevredenheid in Vlaanderen in de afgelopen decennia. Het ontwikkelingspatroon is op het eerste gezicht wat grillig, maar bij nader inzien blijkt de tijdreeks toch enige structuur te bevatten. Globaal genomen is er over de periode 1973-2002 sprake van een lichte daling van de algemene levenstevredenheid. De piekwaarde situeert zich bij de start van de waarnemingen in 1973 (3,42), een piekwaarde die sindsdien niet meer werd gehaald. Na 1973 is de algemene levenstevredenheid stelselmatig gedaald om een dieptepunt te bereiken in 1986 (3,00). Na 1986 is er een vrij snelle opleving met een tweede piek in 1991 (3,32). Sindsdien daalt de algemene levenstevredenheid opnieuw, ditmaal vrij geleidelijk. Deze trends op het gebied van algemene levenstevredenheid correleren grosso modo met de grote macro-economische ontwikkelingen in Vlaanderen: de absolute piek in 1973 refereert naar de nadagen van de onbezorgde golden sixties met hun volledige tewerkstelling, tijdens het dal midden de jaren 1980 scheerde de werkloosheid nooit geziene toppen en de tweede piek in 1991 komt overeen met een economisch topjaar in Vlaanderen (Callens e.a., 2009).

Op het eerste gezicht hebben de absolute nutstheoretici dus het gelijk aan hun kant: een toe- of afname van de welvaart resulteert in een toe- of afname in de algemene levenstevredenheid. Maar dat er op de lange termijn geen toename is van de algemene levenstevredenheid strookt dan weer eerder met de uitgangspunten van de relatieve nutstheoretici. Echter geen van beide economische theorieën kan een verklaring bieden voor het feit dat de algemene

¹⁰ De geschatte periode-effecten zijn gelijk aan de som van het intercept en het periode-specifieke random effect.

levenstevredenheid in de periode 1973-2002 globaal genomen is gedaald. Welke maatschappelijke langetermijnontwikkelingen komen hiervoor dan wel in aanmerking? Is het de toegenomen individualisering, de voortschrijdende secularisering, de gewijzigde rollenpatronen? Of moeten we het dan toch zoeken in de economische hoek? De gestegen welvaart in Vlaanderen wordt mede gerealiseerd door een uitgesproken productiviteit. Maar die productiviteit heeft een keerzijde: de productieven staan onder druk, de niet-productieven vallen uit de boot (Van Hootegem e.a., 2009).

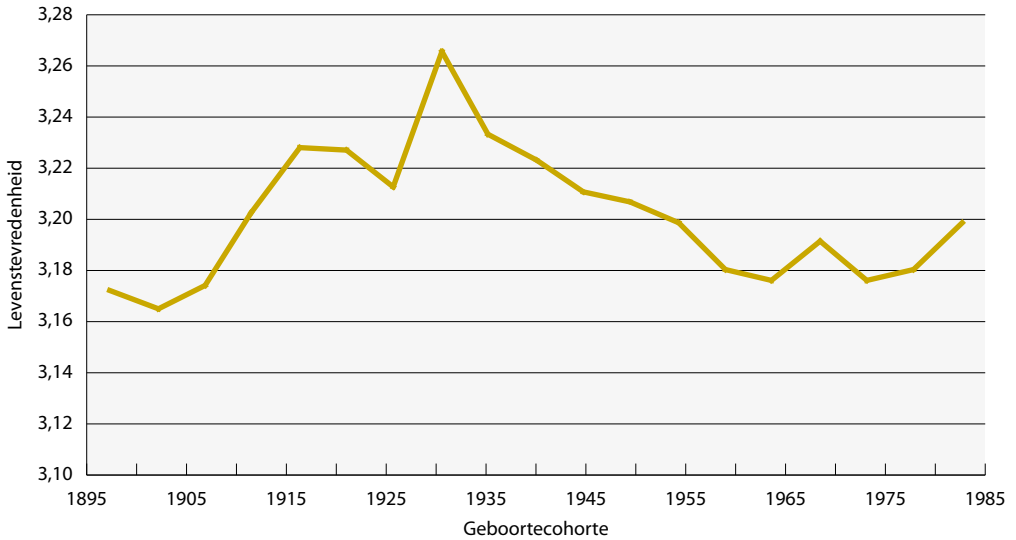
FIGUUR 2.4 Algemeen effect van tijdsperiode op algemene levenstevredenheid, Vlaanderen, 1973-2002

Bron: Mannheim Eurobarometer Trend File, bewerking SVR

Figuur 2.5 bevat de geschatte random effecten naar geboortecohorte. In vergelijking met de leeftijds- en periode-effecten vallen deze cohorteffecten relatief laag uit. Van een trend in deze of gene zin is helemaal geen sprake. De enige statistische significante (opwaartse) piekwaarde is die van de geboortecohorten 1930-1934 en 1935-1939. Elder (1974) verwachtte precies het tegengestelde resultaat: de negatieve ervaring van de depressiegeneraties zou tot een verminderde levenstevredenheid leiden. Uit de cijfers blijkt het tegendeel. Wat zou de verklaring kunnen zijn? De generaties 1930-1934 en 1935-1939 hebben tijdens hun kinder- en tienertijd inderdaad vele ontberingen gekend. Maar na de tweede wereldoorlog hebben zij volop kunnen profiteren van een economische vooruitgang zonder weerga in de economische geschiedenis. Tegen hun eigen initiële verwachtingen in, hebben beide generaties het eigenlijk uitstekend gedaan, vandaar wellicht hun positieve appreciatie.

FIGUUR 2.5 Algemeen effect van geboortecohorte op algemene levenstevredenheid, Vlaanderen, 1973-2002

Bron: Mannheim Eurobarometer Trend File, bewerking SVR

De resultaten in model 3 en model 4 geven aan dat, zoals verwacht, vrouwen en hogeropgeleiden meer tevreden zijn dan mannen en lageropgeleiden. De “geslachtskloof” (-0,006) is echter niet statistisch significant, de opleidingskloof wel. Het verschil tussen hoger- en lageropgeleiden bedraagt 0,121 eenheden. Studenten vormen een speciale groep: hun tevredenheid is het hoogst van allemaal. Het verschil tussen de gemiddeld opgeleiden (16-19 jaar) en de lager- en hogeropgeleiden is even groot maar tegengesteld (respectievelijk -0,055 en 0,066 eenheden): het verband tussen opleiding en tevredenheid is dus lineair. Op zich zijn dat geen verrassende resultaten (zie ook Verlet & Callens, 2010). Wat wel belangrijk is om vast te stellen, is dat deze resultaten robuust zijn voor controle door random- en cohorteffecten en vice versa.

In model 5 brengen we leeftijd, geslacht en opleiding, gecontroleerd voor random periode- en cohorteffecten, samen in één globaal model. De resultaten van dit globale model stemmen in grote lijnen overeen met de resultaten van de modellen 3 en 4 op twee uitzonderingen na: in het globale model is (1) het kwadratisch effect van leeftijd minder uitgesproken en (2) de positie van nog studerende wordt naar beneden toe bijgesteld (tot op het niveau van hooggeschoolden).

3.1.3. Geslacht en opleiding over de levenscyclus

In model 6 wordt aan de hand van interactie-effecten tussen leeftijd enerzijds en geslacht en opleiding anderzijds nagegaan of en hoe de geslachts- en opleidingskloof verandert over de levenscyclus. Bij mannen en lageropgeleiden is er inderdaad sprake van een interactie-effect met leeftijd. Over de levensloop gezien ontstaat er een geslachtskloof: naarmate mannen ouder worden, verbeteren ze heel geleidelijk hun positie tegenover vrouwen. Van een echte geslachtsomslag zoals in de Shmotkin-these (1990) is dus geen sprake, wel van divergentie. Een mogelijke verklaring voor deze divergentie is dat mannen geleidelijk en cumulatief de

maatschappelijke voordelen van hun geslachtspositie kunnen omzetten in een voorsprong op het vlak van levenstevredenheid.

Ook qua scholing stellen we een divergente ontwikkeling vast: naarmate laaggeschoolden ouder worden, neemt hun achterstand tegenover de andere opleidingscategorieën geleidelijk toe. Blijkbaar bouwen laaggeschoolden bovenop hun initiële achterstand versneld en cumulatief negatieve levenservaringen op. Een mogelijke verklaring is dat laaggeschoolden op relatief jonge leeftijd, al relatief meer en ernstiger gezondheidsproblemen ontwikkelen (Corijn, 2010). Maar ook de vaak zware werkomstandigheden of de negatieve gevolgen van langdurige werkloosheid spelen hier wellicht een rol. Tussen de andere opleidingsgroepen zijn er onderling geen verschillen over de levensloop vast te stellen. Nog op te merken valt dat in het interactiemodel het hoofdeffect voor de studenten niet meer significant is.

In model 8 brengen we de controlevariabele burgerlijke staat in. Graag hadden we hier ook andere controlevariabelen zoals inkomen, gezondheid, kinderen, religie, activiteit, enzovoort opgenomen, maar dit zou tot een te grote – selectieve – uitval leiden. Andere belangrijke variabelen zoals al dan niet een partner hebben, zijn dan weer gewoon niet beschikbaar. Het is duidelijk dat burgerlijke staat een sterke invloed uitoefent. Ongehuwden (-0,11), maar vooral gescheidenen (-0,32) en verweduwden (-0,22) zijn minder tevreden dan gehuwden. Hoe robuust zijn de leeftijd-, geslacht-, opleiding- en interactie-effecten voor deze controle? Voor opleiding vinden we opnieuw het divergentiepatroon tussen laag- en hoogopgeleiden. Het leeftijdseffect en de leeftijd-geslacht-interactie blijken niet robuust te zijn. Het leeftijdseffect blijft wel kwadratisch aflopend maar is niet meer statistisch significant. Bovendien zien we nu -in plaats van een divergerende geslachtskloof- een geslachtskloof die constant blijft over de ganse levenscyclus: vrouwen blijven hun initiële voorsprong tot op hoge leeftijd behouden. De Shmotkin-these wordt hiermee ontkracht.

3.1.4. Geslacht: trend en generatiewissel

In vergelijking met het lege model (model 1), stellen we vast dat zowel de periodevariantie als de cohortvariantie in model 6 fors gedaald zijn: de periodevariantie met ongeveer 20% tot 0,012 en de cohortvariantie zelfs met 75% tot een niet-significante 0,001. Kunnen deze beide varianties verklaard worden door geslachtsverschillen naargelang trend of generatie?

Om na te gaan of de trend in algemene levenstevredenheid in figuur 2.4 varieert naargelang geslacht, laten we in model 7 en model 8 de regressiecoëfficiënt voor geslacht (random) variëren volgens periode. Uit de resultaten blijkt dat met deze random coëfficiënt voor geslacht een weliswaar kleine, maar significante variantie geassocieerd is. Dit houdt in dat de trend in de periode 1972-2002 inderdaad varieert naargelang het geslacht.

Aangezien de variantie voor geboortecohorte in model 7 niet significant is, heeft het weinig zin om ook voor geboortecohorte een random geslachtscoëfficiënt of random opleidingscoëfficiënt te specificeren. Dit betekent dat het verschil in algemene levenstevredenheid tussen mannen en vrouwen en tussen laag- en hooggeschoolden niet varieert tussen de generaties onderling. Met andere woorden, de mindere positie van mannen en laaggeschoolden is over de generaties heen steeds constant gebleven. Vanuit het perspectief van gelijke kansen en sociale verandering is dat toch wel een opmerkelijke conclusie: opeenvolgende generatiewissels sinds

het einde van de 19de eeuw hebben, in weerwil van sociale en economische vooruitgang, niet geleid tot een relatief betere positie voor mannen en laaggeschoolden op het vlak van algemene levenstevredenheid.

3.2. Vlaanderen in Europa

In deze paragraaf plaatsen we de algemene levenstevredenheid in Vlaanderen in perspectief tegenover een 7-tal andere Europese landen/regio's, namelijk Denemarken, Nederland, Ierland, Groot-Brittannië, West-Duitsland, Frankrijk en Italië. We concentreren ons hierbij op een beperkt aantal aspecten zoals het gemiddelde tevredenheidsniveau, de verschillende variantie-componenten: cohorte-, tijdsperiode- en individuele variantie, het leeftijdseffect, de geslachtskloof en de leeftijd-geslachtinteractie. Zoals in de analyse voor Vlaanderen, gebruiken we hiervoor cross-classified random effect leeftijd-periode-cohort regressiemodellen. Deze paragraaf is eerder beschrijvend van aard. Een formele vergelijking van Vlaanderen met andere landen/regio's valt, wegens de omvang van dit soort analyse, buiten het bestek van deze bijdrage.

In tabel 2.4 rapporteren we over het gemiddelde tevredenheidsniveau per land. Deze gegevens zijn afkomstig van 8 afzonderlijke random interceptmodellen. Denemarken spant de kroon met een algemene levenstevredenheid van 3,54. Omgerekend op een percentageschaal is dat 85%. Italië kent een algemene levenstevredenheid van 2,78 of 59%. Het verschil tussen beide landen, ongeveer een kwart van de range, is vrij groot. Vlaanderen leunt met een score van 3,28 (74%) vrij dicht aan bij Denemarken. Met enige zin voor verbeelding kan je in de resultaten van tabel 4 een Noord-Zuid gradiënt ontwaren, met tussenin de centraal gesitueerde Europese landen.

TABEL 2.4 Algemene levenstevredenheid, afzonderlijke cross-classified random effects leeftijd-periode-cohort regressies, resultaten voor het lege model, Vlaanderen en 7 Europese landen, 1973-2002

Land	Intercept	N
Denemarken	3,54	53.396
Nederland	3,38	54.419
Vlaanderen	3,28	30.013
Ierland	3,22	53.286
Groot-Brittannië	3,15	56.050
West-Duitsland	3,02	55.510
Frankrijk	2,87	55.902
Italië	2,78	56.420
Totaal		414.996

Bron: Mannheim Eurobarometer Trend File, bewerking SVR

Voor elk van de 8 landen/regio's is in tabel 2.5 de periode-, geboortecohorte- en residuele variantie opgenomen. Het land met de grootste individuele variantie is Ierland (0,581). Denemarken kent de laagste individuele variantie (0,349). De individuele variantie in Vlaanderen is eveneens aan de lage kant (0,422). De groep landen met relatief hoge individuele varianties bevat de Britse eilanden en 2 zuidelijke landen (Frankrijk en Italië). De groep met relatief lage individuele varianties bestaat uit noordelijk-centrale regio's: Denemarken, Vlaanderen, Nederland en

West-Duitsland. Opnieuw stellen we dus een zekere geografische structurering vast. Vlaanderen behoort dus tot de groep noordelijke landen/regio's waar de ongelijkheid op het vlak van algemene levenstevredenheid eerder beperkt is. In een land zoals Groot-Brittannië spelen individuele kenmerken duidelijk een grotere rol. Wellicht heeft een en ander te maken met het type welvaartsregime waartoe een land behoort. In een land van het liberale type zoals Groot-Brittannië wegen de macro-economische factoren sterker door en is er minder sprake van sociale bescherming, terwijl in een land van het sociaal-democratische type het gelijkheidsstreven ingebakken zit in de algemene en sociale politiek.

Wanneer we de periodevariantie nader beschouwen, dan blijkt dat de landen/regio's op dat vlak sterk verschillen. De grootste periodevariantie vinden we terug in Vlaanderen (0,014). In de andere 7 landen/regio's zijn de trendschommelingen tot 14 maal kleiner. In landen zoals Denemarken, Nederland en Groot-Brittannië zijn de trendschommelingen vrij beperkt. Voor Vlaanderen stelden we in de vorige paragraaf wel degelijk trendschommelingen vast, die we gelinkt hebben aan de algemene macro-economische ontwikkeling in de periode 1973-2002. Waarom de link tussen macro-economische ontwikkelingen en algemene levenstevredenheid in de andere landen/regio's veel minder uitgesproken is dan in Vlaanderen, is niet duidelijk.

Ook de cohort-variantie varieert sterk naargelang het land/de regio. Het land met de laagste cohortvariantie is Denemarken (0,000). In de twee zuiderse landen (Italië en Frankrijk) is de cohortvariantie het tienvoudige. Vlaanderen neemt met een cohortvariantie van 0,003 een tussenpositie in. Uit deel 2 weten we dat er in Vlaanderen weinig of geen generatieverschillen bestaan. In de andere landen/regio's is dat dus ook het geval, behalve in Frankrijk en Italië (en in mindere mate Ierland) waar er wel generatieverschillen bestaan. Ook hier ligt een verklaring voor deze internationale verschillen niet meteen voor de hand.

TABEL 2.5 Periode-, cohort- en residuele variantie per land/regio, resultaten van cross-classified random effect leeftijd-periode-cohort regressies, 8 submodellen, Vlaanderen en 7 landen/regio's, 1973-2002

Land	Periode		Cohorte		Residuele	
	Variantie	Rang	Variantie	Rang	Variantie	Rang
Denemarken	0,009	5	0,001	8	0,990	2
Nederland	0,006	7	0,005	5	0,989	3
Vlaanderen	0,032	1	0,008	4	0,960	8
Ierland	0,015	3	0,008	3	0,977	6
Groot-Brittannië	0,002	8	0,002	6	0,996	1
West-Duitsland	0,013	4	0,001	7	0,986	4
Frankrijk	0,007	6	0,016	2	0,977	5
Italië	0,020	2	0,016	1	0,964	4

Bron: Mannheim Eurobarometer Trend File, bewerking SVR

Tabel 2.6 bevat het relatieve aandeel van de periode-, cohort- en individuele variantie in de totale variantie. In alle landen/regio's is de individuele variantie aanzienlijk groter dan de twee andere variantiecomponenten. In Groot-Brittannië (0,996) domineert de individuele variantie de twee andere variantiecomponenten totaal. Vlaanderen is te vinden aan het andere uiteinde van het spectrum: hier is het aandeel van de individuele variantie het laagst (0,960). In de

meeste landen is de periode-variantie (vaak beduidend) groter dan de cohortvariantie. Een uitzondering is Frankrijk waar de generatieschommelingen blijkbaar belangrijker zijn dan de trendschommelingen. Nog een uitzondering is Groot-Brittannië, waar het aandeel van én de periodevariantie én de cohortvariantie heel beperkt is.

TABEL 2.6 Periode, cohort, residuele en totale variantie per land/regio, resultaten van cross-classified random effect leeftijd-periode-cohort regressies, 8 submodellen, Vlaanderen en 7 landen/regio's, 1973-2002

Land	Periode			Cohorte			Residuele	Totale		
	Var	p	Rang	Var	p	Rang	Var	Var	p	Rang
Denemarken	0,003	***	6	0,000	*	8	0,349	0,353	***	8
Nederland	0,002	**	7	0,002	**	5	0,398	0,403	***	7
Vlaanderen	0,014	***	1	0,003	*	4	0,422	0,440	***	5
Ierland	0,009	***	3	0,005	**	3	0,567	0,581	***	1
Groot-Brittannië	0,001	**	8	0,001	*	6	0,532	0,534	***	4
West-Duitsland	0,005	***	4	0,000	*	7	0,404	0,410	***	6
Frankrijk	0,004	***	5	0,009	**	2	0,533	0,546	***	3
Italië	0,011	***	2	0,009	**	1	0,551	0,571	***	2

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

Bron: Mannheim Eurobarometer Trend File, bewerking SVR

In tabel 2.7 presenteren we een overzicht van de leeftijdseffecten naargelang het land/de regio. We stellen vast dat er heel wat verschillende patronen bestaan. In de meeste landen is er sprake van een – eerder geleidelijke – toename van de algemene levenstevredenheid over de levenscyclus. Deze toename is het meest uitgesproken in Ierland. In Frankrijk, Italië en West-Duitsland is de toename een stuk beperkter. In Vlaanderen is de evolutie over de levensloop negatief. Dat is ook het geval – maar in mindere mate – voor buurland Nederland en Italië. In het egalitaire Denemarken is het leeftijdseffect vlak. Toe- en afname komen zowel in kwadratische als in lineaire vorm voor. Het Vlaams levenscycluspatroon is dus niet de dominante vorm. Waarom in het ene land de algemene levenstevredenheid over de levenscyclus toeneemt en in het andere land de algemene levenstevredenheid afneemt, is vooralsnog een open vraag.

TABEL 2.7 Levenscycluseffect per land/regio, resultaten van cross-classified random effect leeftijd-periode-cohort regressies, 8 submodellen, Vlaanderen en 7 landen/regio's, 1973-2002

Land	Leeftijd	p	Leeftijd ²	Vorm	
Frankrijk	0,0015	***	0,0002	Quadratisch	+
Ierland	0,0042	***	0,0001	Quadratisch	+
Groot-Brittannië	0,0018	***	0,0001	Quadratisch	+
Nederland	-0,0010	***	0,0001	Quadratisch	-
Vlaanderen	-0,0020	***	0,0001	Quadratisch	-
West-Duitsland	0,0009	**		Lineair	+
Italië	-0,0010	**		Lineair	-
Denemarken				Nul	0

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

Bron: Mannheim Eurobarometer Trend File, bewerking SVR

In tabel 2.8 beschouwen we de geslachtskloof naargelang het land/de regio. In de meeste landen is de algemene levenstevredenheid bij vrouwen groter dan bij mannen. Italië is de enige uitzondering: hier zijn de mannen in het voordeel. In Ierland, Nederland en Groot-Brittannië zijn de vrouwen het meest tevreden. Opvallend is dat in het anders zo egalitaire Denemarken er toch een duidelijke geslachtskloof in het voordeel van de vrouwen bestaat. Uit deze vergelijking blijkt dat de geslachtskloof in Vlaanderen toch relatief beperkt is

TABEL 2.8 Geslachtskloof per land/regio, resultaten van cross-classified random effect leeftijd-periode-cohort regressies, 8 submodellen, Vlaanderen en 7 landen/regio's, 1973-2002

Land	Man	p
Italië	0,037	***
West-Duitsland	-0,007	
Frankrijk	-0,009	
Vlaanderen	-0,013	
Denemarken	-0,035	***
Groot-Brittannië	-0,042	***
Nederland	-0,074	***
Ierland	-0,083	***

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

Bron: Mannheim Eurobarometer Trend File: bewerking SVR

Ten slotte gaan we in tabel 2.9 na of de geslachtskloof al dan niet varieert over de levenscyclus.

In de meeste landen is dat niet het geval: de geslachtskloof blijft er constant. Niet zo in Frankrijk, Ierland, Vlaanderen waar de geslachtskloof afneemt en Nederland waar de geslachtskloof toeneemt. Ook hier dus diversiteit troef.

TABEL 2.9 Geslachtskloof over de levenscyclus per land/regio, resultaten van cross-classified random effect leeftijd-periode-cohort regressies, 8 submodellen, Vlaanderen en 7 landen/regio's, 1973-2002

	Frankrijk		Ierland		Nederland	
	Effect	p	Effect	p	Effect	p
Leeftijd	0,002	***	0,002	***	-0,001	
Geslacht	-0,020	*	-0,090	***	-0,099	***
Interactie	0,002	***	0,002	***	-0,001	**
Geslachtskloof	neemt af		neemt af		neemt toe	

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

Bron: Mannheim Eurobarometer Trend File, bewerking SVR

UITLEIDING

In deze bijdrage hebben we de (sociale stratificatie van) algemene levenstevredenheid geanalyseerd vanuit een dubbel perspectief: temporeel en internationaal vergelijkend. We onthouden dat Vlaanderen getypeerd kan worden als een regio met een gemiddeld profiel met een paar uitschieters: het algemeen tevredenheidsniveau is er hoog en de trendschommelingen vrij uitgesproken. Het algemeen beeld dat we overhouden uit deze analyse is dat vooral de internationale heterogeniteit groot is en dat deze internationale verschillen sterker zijn dan de temporele. Met andere woorden, de macro-context differentieert sterk en van convergentie door generatiewisselingen en historische ontwikkelingen is blijkbaar weinig of geen sprake. Welke factoren uit de macro-context aan de basis liggen van de vastgestelde internationale verschillen is vooralsnog onduidelijk. Om op deze kwestie een adequaat antwoord te kunnen formuleren, is een onderzoeksdesign met minstens 15 à 20 landen nodig. Een bijkomende moeilijkheid is dat er, naast de eerder geciteerde macro-effecten, ongetwijfeld ook methode-effecten meespelen: in welke mate zijn de meetinstrumenten in de onderscheiden landen al dan niet equivalent?

Een tweede belangrijke vaststelling is dat in elk van de beschouwde landen en regio's de individuele heterogeniteit de temporele variatie grotendeels domineert. Slechts een heel beperkt deel van deze individuele heterogeniteit kan verklaard worden met de sociaaldemografische variabelen waarover wij in deze studie kunnen beschikken, namelijk geslacht, opleidingsniveau en burgerlijke staat. Het is duidelijk dat ook hier de beschikbare onderzoeksdesign niet ideaal is. Te veel relevante covariaten ontbreken, ofwel omdat ze niet beschikbaar zijn, ofwel omdat als ze wel beschikbaar zijn de non-respons te groot is.

In deze bijdrage ligt de klemtoon op de temporele heterogeniteit. Dankzij herhaalde Eurobarometersurveys uit de periode 1973-2002 is het met behulp van hiërarchische leeftijd-periode-cohorteregressiemodellen mogelijk de netto-effecten van leeftijd-, periode- en cohort-effecten te bepalen. In Vlaanderen zijn de trendschommelingen sterker dan de levenscycluseffecten; van generatie-effecten is er in Vlaanderen nauwelijks sprake. In andere landen zijn er dan weer nauwelijks of geen trendschommelingen, maar wel tekenen van een generatiewissel.

Of algemene levenstevredenheid kan ingezet worden als een instrument om maatschappelijke vooruitgang te meten, blijft een open vraag. Op basis van de Vlaamse resultaten zijn we voorzichtig optimistisch. Dergelijk instrument moet vooral in staat zijn trends goed te detecteren. Dat lijkt voor Vlaanderen wel het geval te zijn. Het onderscheidingsvermogen van een vierpuntenschaal is echter zwak en we pleiten ervoor om over te stappen op een fijngevoeliger meetinstrument zoals de elfpuntenschaal die in de SVC-survey vanaf 2008 werd ingevoerd. Maar voor internationale doeleinden zien we de zaken toch wel wat somberder in. De verschillen tussen de landen onderling zijn gewoon te groot om aan te nemen dat enkel inhoudelijke verschillen hier een rol spelen.

BIBLIOGRAFIE

- Blanchflower, D. & Oswald, A. (2004). Well-being over Time in Britain and the USA. In: *Journal of Public Economics*, 88, 1359-1386.
- Callens, M. (2004). *Essays on multilevel logistic regression*. Ongepubliceerde doctoraatsverhandeling. KULeuven: Faculteit Economische en Toegepaste Economische Wetenschappen.
- Callens, M. (2010). *Contextuele regressiemethoden voor internationaal vergelijkend onderzoek*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering.
- Callens, M., Noppe, J. & Vanderleyden, L. (2009). Politiek-institutionele, macro-economische, sociaaldemografische en sociaal-culturele context. In: Vanderleyden, L., Callens, M., Noppe, J. (red.). *De Sociale Staat van Vlaanderen 2009*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, 9-29.
- Commissie van de Europese Gemeenschappen (2009). *Het BBP en verder. Meting van de vooruitgang in een veranderende wereld*. Mededeling van de Commissie aan de Raad en het Europees Parlement.
- Corijn, M. (2010). Als we maar gezond zijn!? Het belang en de betekenis van de gezondheidsbeleving in Vlaanderen. In: Verlet, D. & Callens, M. (red.). *De kwaliteit van het leven: een mozaïek van het dagelijks leven*. Brussel. Studiedienst van de Vlaamse Regering, 125-146.
- Davis, J. (1984). New Money, an Old Man/Lady and 'Two's Company': Subjective Welfare in the NORC General Social Surveys, 1972-1982. In: *Social Indicators Research*, 15, 319-350.
- Easterlin, R. (1987). *Birth and Fortune: The Impact of Numbers on Personal Welfare*. Chicago: University of Chicago.
- Easterlin, R. (1995). Will raising the income of all increase the happiness of all? In: *Journal of Economic Behaviour and Organisation*, 27, 35-48.
- Elchardus, M. & Smits, W. (2007). *Het grootste geluk*. Leuven: LannooCampus.
- Elder, R. (1974). *Children of the Great Depression: Social Change in Life Experience*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Ferrer-i-Carbonell, A., Frijters, P. (2004). How Important is Methodology for the Estimates of the Determinants of Happiness? In: *Economic Journal*, 114, 641-659.
- Glenn, N.D. (1976). Cohort Analysts' Futile Quest: Statistical Attempts to Separate Age, Period, and Cohort Effects. In: *American Sociological Review*, 41, 900-905.
- Glenn, N.D. (2005). *Cohort Analysis, 2nd edition*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Goldstein, H. (2003). *Multilevel Statistical Models*. New York: Wiley & Sons.
- Gove, W., Ortega, S. & Style, C. (1989). The maturational and role perspectives on aging and self through the adult years: an empirical evaluation; In: *American Journal of Sociology*, 94, 1117-1145.
- Huebner, E. & Dew, D. (1996). The interrelationships of positive affect, negative affect and life satisfaction in an adolescent sample. In: *Social Indicators Research*, 38 (2), 129-137.
- Mason, K., Mason, W., Winsborough, H. & Poole, K. (1973). *Some Methodological Issues in Cohort Analysis of Archival Data*. In: *American Sociological Review*, 38, 242-258.
- Organisation for Economic Cooperation and Development (OECD) (2010). *Global Project on 'Measuring the Progress of Societies'*.
- Pittau, M., Zelli, R. & Gelman, A., (2010). Economic Disparities and Life Satisfaction in European Regions. In: *Social Indicators Research*, 96 (2), 339-361.
- Raudenbush, S. & Bryk, A. (2002). *Hierarchical Linear Models: Applications and data analysis Methods*. Thousand Oaks: Sage.
- Rodgers, W. (1982). Trends in Reported Happiness within Demographically Defined Subgroups. 1957-78. In: *Social Forces*, 60, 826-842.

- Ryder, N.B. (1965). The Cohort as A Concept in the Study of Social Change. In: *American Sociological Review*, 30, 843-861.
- Schmitt, H., Scholz, E., Leim, I. & Moschner, M. (2005). *The Mannheim Eurobarometer Trendfile 1970-2002. Data Set Edition 2.01*. Zentralarchiv für Empirische Sozialforschung (Gesis).
- Schmitt, H., Scholz, E., Leim, I. & Moschner, M. (2006). *The Mannheim Eurobarometer Trendfile 1970-2002. Data Set Edition 2.01. Codebook and Unweighted Frequency Distributions*. Zentralarchiv für Empirische Sozialforschung (Gesis).
- Shmotkin, D. (1990). Subjective Well-Being is a Function of Age and Gender: A Multivariate Look for Differentiated Trends. In: *Social Indicators Research*, 23, 201-230.
- Snijders, T., & Bosker, R. (1999). *Multilevel Analysis: An Introduction to Basic and Advanced Multilevel Modeling*. Sage Publishers: London.
- Stiglitz, J.E., Sen, A. & Fitoussi, J. (2009). *Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress*.
- Van Geel, H. (red.), (2003). Vijf steken diep graven naar levenskwaliteit. *Stativaria*, 28, MVG/APS, Brussel.
- Van Hootehem, G., De Winne, S., Forrier, A., Marescaux, E., Sels, L. & Huys, R. (2009). Bezig Vlaanderen. In: Vanderleyden, L., Callens, M., Noppe, J. (red.). *De Sociale Staat van Vlaanderen 2009*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, 69-111.
- Veenhoven, R. (1984). *Conditions of happiness*. Kluwer Academic: Dordrecht.
- Veenhoven, R. (1996). Developments in satisfaction research. In: *Social Indicators Research*, 37, 1-46.
- Veenhoven, R. (2002). Het grootste geluk voor het grootste aantal. In: *Sociale Wetenschappen*, 4, 1-43.
- Veenhoven, R. (2004). World Database of happiness: Continuous register of subjective appreciation of life. In: Glatzer, W., VonBelow, S. & Stoffregen, M. (eds.), *Challenges for quality of life in the contemporary world: Advances in quality-of-life studies, theory and research*, 2004, Social Indicators Research Series, 24, Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 75-89.
- Veenhoven, R. (2005). *Trend Average Happiness in nations 1946-2004: How Much People Like the Life They Live*. World Database of Happiness. Trend Report 2005-1d.
- Veenhoven, R. (2009). *Trends Inequality-Adjusted Happiness in Nations 1946-2008: How well nations combine a high level of happiness with an equitable distribution*. World Database of Happiness. Trend Report 2009-4 Internet address: http://www.worlddatabaseofhappiness.eur.nl/hap_nat/findinreports/list_of_report.htm
- Verlet, D. (2010). De kwaliteit van het leven in het vizier. Een inleidende situering. In: Verlet, D. & Callens, M. (red.). *De kwaliteit van het leven: een mozaïek van het dagelijks leven*. Brussel. Studiedienst van de Vlaamse Regering, 11-34.
- Verlet, D. & Callens, M. (2010). De contente Vlaming. Algemene levensstevredenheid bij de doorsneebevolking in Vlaanderen. In: Verlet, D. & Callens, M. (red.). *De kwaliteit van het leven: een mozaïek van het dagelijks leven*. Brussel. Studiedienst van de Vlaamse Regering, 35-66.
- Yang, Y. (2006). Bayesian Inference for Hierarchical Age-Period-Cohort Models of Repeated Cross-Section Survey Data. In: *Sociological Methodology*, 36, 39-74.
- Yang, Y. (2008). Social Inequalities in Happiness in the United States, 1972 to 2004: An Age-Period-Cohort Analysis. In: *American Sociological Review*, 73, 204-226.
- Yang, Y. & Land, K. (2006). A Mixed Models Approach to the Age-Period-Cohort Analysis of Repeated Cross-Section Surveys, with an Application to Data on Trends in Verbal Test Scores. In: *Sociological Methodology*, 36, 75-97.
- Yang, Y. & Land, K. (2008). Age-Period-Cohort Analysis of Repeated Cross-Section Surveys: Fixed or Random Effects? In: *Sociological Methods and Research*, 36, 297-326.

Determinanten van buurttevredenheid en de relatie met algemene levenstevredenheid

Lieve Vanderleyden
Jan Pickery

Inleiding	98
1. Een blik op de onderzoeksliteratuur	99
1.1. <i>Determinanten voor buurttevredenheid</i>	100
1.1.1. <i>Omschrijving van en operationalisering van buurttevredenheid</i>	100
1.1.2. <i>Impact van individuele kenmerken en buurtkenmerken</i>	101
1.2. <i>Determinanten voor algemene levenstevredenheid met bijzondere aandacht voor buurtkenmerken en buurttevredenheid</i>	105
1.2.1. <i>Terminologie</i>	105
1.2.2. <i>Bevindingen uit onderzoek</i>	106
2. Onderzoeksvragen en gehanteerd model	108
3. Data, variabelen en methode	109
4. Resultaten	112
4.1. <i>Algemene buurttevredenheid</i>	112
4.2. <i>Wat maakt mensen tevreden? Aspecten van de kwaliteit van de buurt die de buurttevredenheid bepalen</i>	113
4.3. <i>Wie is er tevreden met zijn/haar buurt? Impact van sociaaldemografische, sociaal-economische en buurtkenmerken</i>	114
4.4. <i>Buurttevredenheid en algemene levenstevredenheid</i>	119
Uitleiding	120
Bibliografie	122

INLEIDING

In "Veel geluk in 2007", de nieuwjaarsuitgave van het Sociaal en Cultureel Planbureau, wordt op verschillende domeinen van het leven en voor verschillende groepen in de samenleving een beeld geschetst van hoe het gesteld is met het geluk en de tevredenheid met de eigen situatie van de burger. De openingsbijdrage is van Veenhoven die het onderzoek naar geluk in Nederland introduceerde en er jarenlang onderzoek naar heeft gedaan. Veenhoven (2007) poneert dat geluk in belangrijke mate wordt bepaald door de omgeving waarin mensen leven, werken en wonen. Zijn stelling is dat de levenskwaliteit kan worden verhoogd mits verbeteringen binnen de leefomgeving maar dan moet wel onderzocht worden welke aspecten van de leefomgeving bepalend zijn voor het geluk. Het onderzoek daarover is eerder beperkt.

In dit hoofdstuk trachten we aan het onderzoek een bescheiden bijdrage te leveren. In eerste instantie trachten we de vraag te beantwoorden in welke mate sociaaldemografische en sociaal-economische factoren bepalend zijn voor de buurttevredenheid en wat de impact is van woon- en buurtkenmerken op de tevredenheid met de buurt. Vervolgens gaan we na in welke mate de tevredenheid met de buurt en buurtkenmerken, naast andere factoren, van belang zijn voor de algemene levenstevredenheid.

Het behoort niet tot de opzet van deze bijdrage om in te gaan op de conceptuele benadering van geluk. Geluk wordt soms ook omschreven als tevredenheid of levensvoldoening (zie onder meer Boelhouwer, 2007, 144). Geluk wordt ook in verband gebracht met kwaliteit van leven. Nog anderen hebben het over subjectief welzijn of subjectief welbevinden of hanteren de term persoonlijk welbehagen (zie onder meer Elchardus & De Groof, 2005, Elchardus e.a., 2003; geciteerd in: Marcoen, 2006, 338).

Vast staat dat er vele definities en omschrijvingen zijn te vinden waarin één of meerdere elementen gemeenschappelijk zijn (bijvoorbeeld algemene tevredenheid als één aspect van de kwaliteit van leven), dat afhankelijk van de doelgroep andere accenten of perspectieven worden gehanteerd of in mindere of meerdere mate belangrijk zijn.

Voor de verdere conceptualisering verwijzen we naar de bijdragen van Verlet (2010) en van Verlet & Callens (2010) waar de verschillende concepten worden uiteengezet aan de hand van de (internationale) literatuur. Dat neemt niet weg dat we bij de uitwerking van dit hoofdstuk minstens zullen aangeven hoe het concept empirisch wordt ingevuld.

In een eerste deel van deze bijdrage wordt ingegaan op de literatuur in verband met buurttevredenheid en de bepalende elementen daarvoor en op aspecten van leefbaarheid in relatie tot levenskwaliteit. In een tweede deel worden de onderzoeksvragen voorgesteld die we in deze bijdrage trachten te beantwoorden en duiden we de concepten die gekoppeld zijn aan de gebruikte databron. In een derde deel worden de databron en de gebruikte variabelen toegelicht met de nodige verantwoording. Het vierde deel van de bijdrage brengt de onderzoeksresultaten in beeld en bespreekt de belangrijkste uitkomsten. In een laatste deel volgen enkele conclusies en geven we een aantal beleidsaanbevelingen.

1. Een blik op de onderzoeksliteratuur

Kwaliteit van leven heeft betrekking op de mens. De woonomgeving is naast vele andere, een van de perspectieven waarmee op die kwaliteit kan worden ingezoomd. Vaak ligt de nadruk allereerst op sociale aspecten van de woonomgeving, zoals de bevolkingssamenstelling, de sociale cohesie, de criminaliteit en gevoelens van (on)veiligheid. Daarnaast zijn ook ruimtelijke kenmerken belangrijk, bijvoorbeeld het type woningen in de buurt, de hoeveelheid groen in de buurt, de afstand tot voorzieningen en diensten, parkeermogelijkheden, enzovoort. Ten slotte speelt de kwaliteit van het milieu een rol, zoals rust en schone lucht (Thorborg e.a., 2006).

Figuur 3.1 brengt die verschillende perspectieven in beeld. Daaruit blijkt dat kwaliteit van leven te maken heeft met een aantal zekerheden, met netwerken (familie) en dagelijkse activiteiten, met gezondheid, met de omgeving. Die omgeving, en meer bepaald de fysieke omgeving (woning, buurt, milieu), maakt een onderdeel uit van de mogelijke invloeden die de kwaliteit van het leven sturen. Het is dit perspectief dat in deze bijdrage aan bod komt.

FIGUUR 3.1 Belangrijkste elementen van kwaliteit van leven, gezondheid en dagelijkse leefomgeving (leefbaarheid)

Bron: van Poll & van Kamp, 2001

In het hiernavolgende literatuuroverzicht dat niet de bedoeling heeft exhaustief te zijn, wordt in de eerste plaats getracht een summier overzicht te geven van onderzoeksresultaten die de determinanten voor woontevredenheid of de tevredenheid met de buurt in beeld brengen. Vervolgens wordt ingezoomd op onderzoek dat de buurtcomponent, naast andere onafhankelijke variabelen, meeneemt ter bepaling van de algemene levenstevredenheid.

1.1. Determinanten voor buurttevredenheid

Als eerste is het de vraag wat onder buurt en buurttevredenheid moet verstaan worden.

1.1.1. Omschrijving van en operationalisering van buurttevredenheid

In *'A landing on the sun'* van Michael Frayn (geciteerd in: Donovan & Halpern, 2002, 6) lezen we: *'I should say that happiness is being where one is and not wanting to be somewhere else'*. Dit citaat nodigt uit te onderzoeken wat maakt dat mensen tevreden of niet tevreden zijn met de omgeving of buurt waarin ze wonen en leven en wie er uiteindelijk meer of minder tevreden is.

De buurt verwijst naar een bepaalde plaats, locatie, waarbinnen een aantal sociale processen zich voordoen en waaraan individuen een stuk van hun identiteit kunnen ontlenuen. In die context wordt er in de literatuur gesproken over "a sense of place". *'A significant body of theoretical and empirical-based studies discuss sense of place as an outcome; variously expressed by individuals, of interconnected psychological, social and environmental processes in relation to physical place(s)'* (geciteerd in: Muhajarine e.a., 2008, 56). De "sense of place" kan met positieve of negatieve connotaties gepaard gaan. Als het gaat om positieve connotaties, als mensen een positief beeld hebben van hun omgeving, dan kan men spreken van tevredenheid met de buurt.

Volgend op deze omschrijving is de vraag welke maatstaf onderzoekers hanteren om het concept "buurttevredenheid" te meten. De discussie gaat dan (veelal) over het al dan niet gebruik van een single item.

In *'What makes people dissatisfied with their neighbourhoods?'* pleiten Parkes e.a. (2002) voor het gebruik van een enkelvoudige vraag om het concept "neighbourhood satisfaction" in kaart te brengen. Een van de redenen daarvoor is dat het een bindend concept is dat de variëteit van omgevingsprioriteiten, die verschillende mensen hanteren, een plaats geeft.

Anderen opteren voor een meer complex construct dat de verschillende aspecten van de buurt afzonderlijk opneemt. Zo gebruikten Morrissy & Handal (1981) een satisfactieschaal met vier items en Adams (1992) hanteerde een schaal bestaande uit vijf items gaande van ratings van "vriendelijke mensen", "een goede plek om te leven", "aangenaam", "goede burens" tot een "algemene buurttevredenheid". Het gebruik ervan kan onderzoekers helpen bij de interpretatie van het begrip "satisfactie" maar, aldus Allen e.a. (1985), *'... it risks confusing overall satisfaction with neighbourhood attributes used to predict it'*.

Zo maken Steptoe & Feldman (2001) gebruik van een lijst van tien items als een maatstaf voor buurtproblemen gaande van afval op de straat, over problemen met honden; geluidsoverlast; aanwezigheid van winkels; gebrek aan entertainment zoals cafés, cinema's, pubs; overlast van

buren, ..., waarbij aan de hand van een driepuntenschaal een schatting werd gemaakt van het probleem (geen probleem, enig probleem, ernstig probleem).

Nog andere onderzoekers (bijvoorbeeld Muhajarine e.a., 2008) hanteren naast een algemene tevredenheidsvraag met betrekking tot de buurt en de stad, een reeks van vragen die verschillende facetten van de buurt trachten in kaart te brengen. Dat gaat van een “neighbourliness score” (samengesteld uit vier items waarbij de score een weerspiegeling is van de mate waarin bewoners zich deel voelen van de buurt), over veiligheidsgevoelens, gaande tot een beoordeling van “neighbourhood conditions” zoals het uitzicht van de buurt, aanwezigheid van voorzieningen, kwaliteit van de infrastructuur, ...

Toch lijkt in nogal wat onderzoek naar buurttevredenheid gewerkt te worden met een single item. Naast het werk van Parkes e.a. (2002) geldt dat ook in het onderzoek van (onder meer) Mohan & Twigg (2007), Lu (1999), van der Laan Bouma-Doff & van der Land (2007), van Dijk & Oppelaar (2007). Ook het onderzoek naar woonmobiliteit in Vlaanderen (Heylen & Winters, 2009) hanteert een enkelvoudige vraag om zowel de tevredenheid met de woning als de tevredenheid met de woonomgeving te bevragen. Aan de respondenten werd gevraagd in welke mate ze tevreden zijn met de buurt: zijn ze zeer tevreden, tevreden, noch tevreden noch ontevreden, ontevreden of zeer ontevreden. Vaak worden dan de “zeer tevreden respondenten” afgezet tegenover de “minder dan zeer tevreden respondenten”. Volgens Parkes e.a. (2002) is deze split verantwoord omdat is vastgesteld dat de antwoordcategorie “tevreden” ook wordt vermeld door degenen die, zij het in zeer lichte mate, negatieve connotaties toedichten aan de buurt en daarnaast ook omdat de split op basis van empirische gronden meestal resulteert in twee groepen met min of meer gelijke aantallen.

1.1.2. Impact van individuele kenmerken en buurtkenmerken

Op basis van de 1997/98 Survey of English Housing testten Parkes e.a. (2002) verschillende modellen uit om na te gaan welke factoren het meest bijdragen aan een verschil in tevredenheid met de buurt. De auteurs komen tot de bevinding dat achtergrondvariabelen op zich wel een verklaring bieden voor verschillen in buurttevredenheid maar het percentage verklaarde variantie is eerder gering (minder dan 10%). Mannen, jongere leeftijdsgroepen, economisch niet-actieven, lagere inkomensgroepen en degenen die geen verwanten hebben in de buurt, hebben meer kans om ontevreden te zijn met de buurt. Dat geldt ook voor degenen die al langer in de buurt wonen en voor zij die een appartement bewonen.

Het tweede model bevat enkel buurtkenmerken gemeten aan de hand van de perceptie van de respondent: “zeer vriendelijke buurt versus minder dan zeer vriendelijke buurt”, “geen probleem van criminaliteit versus wel een probleem”, “zeer goede bereikbaarheid van voorzieningen versus minder dan zeer goede bereikbaarheid (supermarkt, postkantoor, lokale shop)” en ook de tevredenheid met de woning “zeer tevreden versus minder dan zeer tevreden”. De buurtkenmerken blijken meer verklaring te geven voor buurttevredenheid dan de individuele kenmerken van de bewoners vermits het percentage verklaarde variantie aanzienlijk hoger ligt dan in het eerste model; het bedraagt nu 28%. De twee kenmerken met de hoogste oddsratio zijn het algemeen voorkomen van de buurt zoals gepercipieerd door de bewoner en zijn of haar tevredenheid met de woning¹. Bij toevoeging van de achtergrondvariabelen stijgt het percentage

1 Bij deze twee kenmerken kan wel de causale relatie in vraag gesteld worden. Tevredenheid met de woning en tevredenheid met de buurt hangen waarschijnlijk sterk samen. Het lijkt onmogelijk om één van de kenmerken eenduidig als oorzaak te bestempelen en het andere als gevolg.

tot 30%. De achtergrondkenmerken zoals leeftijd, sociaal-economische status, aanwezigheid van verwanten in de buurt, blijven significant maar verhogen het percentage verklaarde variantie niet sterk. Verder is er de bevinding dat de impact van de buurtkenmerken verschilt naargelang het type van buurt. Als aanbeveling geven de auteurs mee dat het beleid de nodige aandacht moet besteden aan de beoordeling die residenten maken van de eigen buurt.

Mohan & Twigg (2007) hebben evenals Parkes e.a. (2002) gebruik gemaakt van de Survey of English Housing om buurttevredenheid te duiden maar baseerden zich op de data van golf 2002/03. In een multilevel model nemen ze achtereenvolgens individuele kenmerken van de bewoners op, en voegen vervolgens andere elementen toe: kenmerken van de accommodatie van de bewoners, de tevredenheid met hun accommodatie, objectieve karakteristieken van de buurt en tot slot de perceptie van de bewoners over problemen in de buurt zoals criminaliteit, antisociaal gedrag.

Meerdere individuele karakteristieken van de bewoner zijn geassocieerd met een geringere buurttevredenheid. Zo blijkt bijvoorbeeld dat de aanwezigheid in het huishouden van iemand met een chronische ziekte de tevredenheid met de buurt negatief beïnvloedt. Dat geldt ook in geval de bewoner geen wagen bezit. Een hogere leeftijd en een groter inkomen verlagen de kans op dissatisfactie. Geslacht, huishoudcompositie en burgerlijke staat blijken in het model helemaal niet significant te zijn. Opmerkelijk is de associatie tussen lengte van verblijf² in de woning en buurttevredenheid: hoe langer men woont in de accommodatie, hoe groter de kans op dissatisfactie. Parkes e.a. (2002) rapporteerden dit ook al op basis van de 1997/98 Survey of English Housing. Dit is een eerder verrassend resultaat. Volgens Mohan & Twigg (2007) kan volgende overweging worden gemaakt: *‘One might think that length of residence might be associated with positive feelings about area, as people develop relationships with others in the community; it would also be reasonable to suggest that if people were dissatisfied they would move, but of course there are costs involved in doing so, which may outweigh benefits. Furthermore, there are some people who objectively have little choice of location, such as public-sector tenants’*. Ook McHugh e.a. (1990) stellen vast dat de woonduur negatief is gerelateerd aan de buurttevredenheid. Vlaams onderzoek naar het profiel van de sociale huurder stelt het tegenovergestelde vast: degenen die het langst in hun woning verblijven, vertonen de grootste buurtbetrokkenheid (Pannecoucke e.a., 2001).

Opnieuw refererend naar de studie van Mohan & Twigg (2007) blijken alle individuele kenmerken samen maar een gering percentage (3%) van de variantie in buurttevredenheid te verklaren. Het toevoegen van karakteristieken van de woning zoals het al dan niet hebben van de woning in eigendom, de categorie van gemeentebelasting waartoe de woning behoort, het type van bebouwing (open, half-open, rijwoning, ...) leidt er toe dat het effect van inkomen, bezit van een wagen en sociaal-economische status wegvallen. Het percentage verklaarde variantie stijgt tot 5%. Opmerkelijk is dat het huren van een woning niet noodzakelijk bepalend is voor dissatisfactie met de buurt. Huurders van een sociale woning zijn minder tevreden met hun buurt dan eigenaars maar het verschil is niet significant; voor private huurders echter is de kans op ontevredenheid minder groot dan voor eigenaars. Tot deze bevinding kwamen ook Parkes e.a. (2002).

2 “Length of residence” wordt hier onder de individuele karakteristieken ondergebracht terwijl dat ook als een “property” karakteristiek kan gelden.

De toevoeging in een volgende stap van “tevredenheid met de woning of met de accommodatie” wijst op de grote impact van deze variabele: het percent verklaarde variantie bedraagt nu 14%. Ook de studie van Parkes e.a. (2002) onderkende “housing satisfaction” als een belangrijke voorspeller van buurttevredenheid. In dit model blijft het effect uitgaand van de karakteristieken van de woning overeind.

In een voorlaatste stap worden milieufactoren aan het model toegevoegd, met name een deprivatie-index en een index van verstedelijking die de verklarende waarde van het model verhogen: 20% van de variantie in buurttevredenheid wordt verklaard door individuele eigenschappen van de bewoners, woningkarakteristieken en ecologische kenmerken.

Finaal wordt het model nog versterkt door de perceptie van de residenten met betrekking tot problemen met de burens, criminaliteit en lawaaioverlast. Uiteindelijk wordt 27% van de variantie in buurttevredenheid verklaard door alle in het model opgenomen factoren samen.

Zoals kon worden verwacht, gaan de aanwezigheid van lastige burens, het zich voordoen van criminele feiten en van lawaaioverlast gepaard met een geringere buurttevredenheid. Meerdere studies vonden overigens dat de aanwezigheid van criminaliteit of omgekeerd, gevoelens van persoonlijke veiligheid, belangrijke predictoren zijn van buurttevredenheid (zie onder meer Adams, 1992; Taylor, 1995). Nog anderen stellen vast dat veiligheid een geringer of zelfs geen belang heeft, vergeleken met lawaaihinder maar, aldus Parkes e.a. (2002, 2417): ‘... *knowing which neighbourhood attributes predict neighbourhood satisfaction is one thing; knowing why or how they do so is quite another*’.

Dichter bij ons, met name in Nederland, staat buurtonderzoek en tevredenheid met de wijk of buurt hoog op de agenda. Het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) ging na in welke mate de buurt zelf van invloed is op de mate waarin de bewoner tevreden is met de buurt en wat de verhouding is tussen het belang van buurtkenmerken (omgevingsfactoren) en het belang van individuele kenmerken in de verklaring van de tevredenheid van de bewoners met de woonbuurt. Het onderzoek wijst op het belang van de buurt maar toont aan dat de invloed van de buurt op de mate van tevredenheid met de woonomgeving substantieel kleiner is dan die van de persoonlijke situatie van de buurtbewoners (van Dijk & Oppelaar, 2007, 120-121). Verschillen in buurttevredenheid worden maar voor 12,5% verklaard door verschillen in sociale kenmerken van buurten. Voor de overige 87,5 % gaat het om verschillen tussen individuen.

Op het niveau van de sociale buurtkenmerken is de mate van sociale cohesie de belangrijkste voorspeller. Een tevreden buurt heeft zeker te maken met goede verhoudingen tussen de bewoners. Een hoog percentage lage-inkomensgezinnen en een sterke concentratie van niet-westerse allochtonen geeft aanleiding tot minder buurttevredenheid. Ook fysieke verloedering van de buurt leidt tot een geringere tevredenheid. Kenmerken van de woningvoorraad, bijvoorbeeld het percentage meergezinswoningen of het percentage vooroorlogse woningen, hebben geen invloed op de tevredenheid met de woonomgeving. Kortom, sociale kenmerken van de buurt en dan vooral de sociale samenstelling en de sociale cohesie dragen bij tot de buurttevredenheid van de bewoners maar het grootste deel van de tevredenheid wordt bepaald door individuele verschillen tussen de buurtbewoners. Een studie van van der Laan Bouma-Doff & van der Land (2007) brengt nog een andere individuele factor onder de aandacht: residenten die hun woning niet vrij konden kiezen (bijvoorbeeld in het kader van de sociale woningmarkt) zijn minder tevreden met hun residentiële omgeving (betreft zowel hun woning als de buurt) dan degenen die wel over een keuzemogelijkheid beschikten.

Ander onderzoek van het SCP (zie Wittebrood & van Dijk, 2007), gericht op herstructureringsmechanismen om wijken leefbaarder en veiliger te maken, komt tot vergelijkbare resultaten. De vraag is in welke mate en op welke wijze fysieke kenmerken van de buurt, sociale kenmerken van de buurt en individuele kenmerken van de buurtbewoners een invloed hebben op de mate waarin bewoners hun woonomgeving als leefbaar en veilig beleven. Via multilevel analyse werd nagegaan welk aandeel van de variantie aan het buurtniveau kan worden toegeschreven en welk aandeel ontstaat doordat individuele bewoners van buurten van elkaar verschillen. In het onderzoek werden verschillende maatstaven voor leefbaarheid en veiligheid van de buurt onderzocht zoals perceptie van sociale cohesie, perceptie van geweldscriminaliteit, perceptie van verloedering, ...

Verder wordt aandacht besteed aan de algemene tevredenheid van de bewoners met hun woonomgeving, waarbij er wordt van uitgegaan dat dit een soort van samenvattende maat is van allerlei gevoelens die bewoners hebben over hun buurt en een indicatie geeft over de leefbaarheid. De buurt is het meest relevant voor de gepercipieerde sociale cohesie en de tevredenheid met de woonomgeving: 12% van de totale variantie komt op conto van de buurt en dus is 88% voor rekening van de individuen. Dit betekent dat een belangrijk deel van de gevonden verschillen in leefbaarheid en veiligheid tussen buurten bestaan doordat zij verschillen in hun samenstelling van de bevolking naar geslacht, leeftijd, etniciteit, opleiding,... Zo hebben ouderen van 65 jaar en meer, gerefereerd aan 15- tot 24-jarigen, meer kans tevreden te zijn met de woonomgeving, een bevinding die terugkomt in vergelijkbaar onderzoek. Dat geldt ook voor gepensioneerden vergeleken met degenen die betaald werk verrichten en ook bewoners van een koopwoning hebben een hogere kans op een positief oordeel over de buurt dan degenen die een huurwoning betrekken. De studie van Mohan & Twigg (2007) nuanceerde deze bevinding door een onderscheid in te bouwen tussen sociale huurders en private huurders. Verder leveren ook opleiding, gezinssamenstelling, woningtype en duur van verblijf in de buurt een significante bijdrage (Wittebrood & van Dijk, 2007).

Het SCP-onderzoek ging verder na in welke mate herstructurering van de woningvoorraad een effectief instrument is met het oog op de verbetering van de leefbaarheid en veiligheid van een buurt. 30 grote gemeenten in Nederland³ met in totaal 634 woonbuurten werden in het onderzoek betrokken. In de periode 1995-2005 werden daar een kleine 90.000 woningen aan de voorraad onttrokken (via verbouw, verklaring van onbewoonbaarheid, afbraak, ...) en werden er een 210.000 woningen opgeleverd (nieuwbouw). Het experiment bestond erin dat in sommige buurten (de experimentele buurten) een interventie plaatsvond en in andere buurten (de controlebuurten) niet. Bij die interventies moet onder meer gedacht worden aan sloop en nieuwbouw van woningen, aan het vervangen van sociale huurwoningen door (dure) koopwoningen. Uiteraard gaat het hier niet om een experiment dat in een laboratorium kan uitgevoerd worden. Effecten van een herstructurering kunnen niet volledig geïsoleerd worden van die van andere interventies maar volgens de onderzoekers is het een stap voorwaarts vergeleken met eerder onderzoek op dit terrein. Hoewel het onderzoek gelopen heeft over een periode van tien jaar, is geweten dat herstructurering vaak over een nog langere periode plaatsvindt en dat er tijd nodig is om de rust in een buurt te herstellen.

3 Het gaat om stedelijke woonbuurten: de vier grootste steden en de vijftien middelgrote steden die in 1995 in het kader van het grotestedenbeleid (GSB) met de overheid een convenant hebben afgesproken over een gezamenlijke aanpak van de grootstedelijke problemen, aangevuld met elf steden die in de daaropvolgende jaren aansluiting hebben gevonden bij het GSB.

Samengevat kan men stellen dat fysiek ingrijpen in de woningvoorraad doeltreffend kan zijn om de sociale samenstelling van de bevolking te veranderen en zo dus het aandeel "kansarmen" in een buurt te verminderen. Herstructurering ingezet om de leefbaarheid en de veiligheid van een buurt te vergroten, vanuit de veronderstelling dat daardoor bepaalde sociale processen in gang worden gezet zoals versterking van de sociale cohesie, het sociaal kapitaal, lost de verhoogde verwachtingen niet in. De invloed van herstructurering is beperkt en lijkt maar een geringe bijdrage te leveren aan bijvoorbeeld de afname van criminaliteit en verloedering (Wittebrood & van Dijk, 2007, 67-68). Verschillen in leefbaarheid en veiligheid tussen buurten zijn vooral terug te voeren op verschillen in de kenmerken van de bewoners van die buurt. De buurt als sociale context is van minder belang. Daarmede is volgens Wittebrood & van Dijk (2007) niet gezegd dat herstructurering geen positieve bijdrage kan leveren aan het verhogen van de leefbaarheid en veiligheid van de buurt.

Vlaams onderzoek binnen de sector van de sociale huisvesting wijst erop dat de woontevredenheid van de sociale huurder zeer sterk is gerelateerd aan de betrokkenheid bij de buurt (Pannecoucke e.a., 2001, geciteerd in: Heylen e.a., 2007). Ook is gebleken dat de tevredenheid met de woonomgeving groter is in laag- of middenhoogbouw dan in hoogbouwcomplexen. Dat laatste spoort met wat eerder in Amerikaans onderzoek al meermaals is aangetoond, namelijk dat buurttevredenheid omgekeerd evenredig is met de omvang en de dichtheid van de buurt (zie Adams, 1992).

1.2. Determinanten voor algemene levenstevredenheid met bijzondere aandacht voor buurtkenmerken en buurttevredenheid

Alvorens in te gaan op de resultaten van een aantal studies, wordt vooraf een korte toelichting verstrekt bij de terminologie.

1.2.1. Terminologie

In een studie die de kwaliteit van leven tot voorwerp heeft, is een omschrijving van het concept cruciaal. In de inleiding werd al gewezen op de complexiteit van het begrip en de noodzaak een keuze te maken in het arsenaal van gehanteerde begrippen. In deze bijdrage ligt de focus op de gepercipieerde kwaliteit van leven waarbij ervan wordt uitgegaan dat het subjectief welbevinden of de algemene levenstevredenheid één dimensie is.

In de zoektocht naar relevante literatuur was het trefwoord "levenstevredenheid – life satisfaction" niet de enige zoekterm. We stellen immers vast dat in het internationaal onderzoek naar aspecten van kwaliteit van leven, er ook andere maatstaven dan levenstevredenheid worden gehanteerd om de kwaliteit van leven te duiden. Dat betekent dat er in het hiernavolgend bondig overzicht naast "quality of life" ook onderzoeksbevindingen worden gepresenteerd die de impact nagaan van buurttevredenheid en een aantal andere factoren op "subjectief welbevinden" of "subjectief welzijn", "psychologisch welzijn", "geluk", "gevoelens van onwelzijn", "depressie", "maatschappelijk onbehagen". Anders gezegd, we nemen de terminologie over die door de auteurs van de diverse artikels wordt gebruikt, zonder daarbij een uitspraak te doen over welke maatstaf het best de kwaliteit van leven in kaart brengt of een standpunt in te nemen over de positionering van de verschillende concepten.

1.2.2. Bevindingen uit onderzoek

In een op Brits onderzoek gefocust overzichtsartikel gingen Donovan & Halpern (2002) in op de determinanten van levenstevredenheid. Zij onderzochten de impact van verschillende co-variëten zoals persoonlijkheid, demografische factoren, werk en economische factoren, werkloosheid, ongelijkheid, gezondheid, opleiding en vrije tijd. De relatie met de partner bleek het grootste effect te sorteren op de levenstevredenheid. Dat stelde ook Veenhoven (2000, 8) vast in onderzoek dat aanvankelijk sterk gericht was op verschillen binnen samenlevingen. Volgens Veenhoven waren het vooral de verzorgingsstaten die het eerste onderzoek naar levenstevredenheid aanwakkerden. Op die wijze werd een legitimatie gezocht voor een verdere verbreding van diensten/voorzieningen aan achtergestelde groepen. Vandaar de teleurstelling toen werd vastgesteld dat geluk weinig verband houdt met inkomen en opleiding. De sociaalemotionele positie heeft meer belang dan de sociaal-economische positie. Mensen zonder vaste partner en met minder vrienden zijn gemiddeld genomen minder gelukkig of andersom: mensen met een partner scoren hoger op de schaal van levenstevredenheid. Ander onderzoek nuanceert de gedane bevinding omwille van een mogelijk selectie-effect.

Dat inkomen en opleiding geen of weinig verband houden met geluk geldt volgens Veenhoven (2000) niet altijd. De effecten zijn niet in alle landen dezelfde. In derdewereldlanden maakt inkomen wel een verschil. Verder is gebleken dat het verschil in geluk tussen gehuwden en alleenstaanden in Italië bijvoorbeeld minder groot is. Een mogelijke verklaring is dat de sterkere banden met de familie en de buurt er mensen minder afhankelijk maakt van persoonlijke relaties. Hoewel het effect van de buurt en kenmerken ervan niet werden mee opgenomen, blijkt er indirect toch enige impact te zijn.

Fried (1984) stelde vast dat residentiële satisfactie de tweede belangrijkste predictor is van levenssatisfactie, na huwelijksatisfactie. Het effect ervan zou vooral spelen voor de lagere sociale klassen. Ook in het onderzoek van Adams (1992) werd de impact van buurttevredenheid op levenskwaliteit significant bevonden.

Donovan & Halpern (2002) die een overzicht geven van de literatuur omtrent determinanten van levenssatisfactie in het Verenigd Koninkrijk, besteedden weinig aandacht aan de impact van de buurt op de levenstevredenheid. Hun enige referentie naar buurtkenmerken betrof de vraag naar het effect van “community participation” op levenssatisfactie. Zij argumenteerden dat Amerikaans onderzoek heeft aangetoond dat er een sterke associatie is tussen betrokkenheid bij de “community” en zelf gerapporteerd geluk. Mensen zijn gelukkiger als hun eigen sociaal kapitaal toeneemt en als het gemiddeld niveau van het sociaal kapitaal in een localiteit, bijvoorbeeld een staat, toeneemt. Een van de markantste bevindingen uit de studie van bovengenoemde auteurs was dat ondanks het feit dat het BBP in het Verenigd Koninkrijk tussen 1973 en 2000 met 80% is toegenomen, er geen aanwijzingen zijn dat het aandeel dat zegt tevreden of zeer tevreden te zijn met hun leven, is gestegen. Welvaart en welzijn houden dus klaarblijkelijk geen gelijke tred en hangen op macroniveau niet noodzakelijk samen. In de bijdrage van Verlet (2010) komt deze paradox ook aan bod.

Een studie van Muhajarine e.a. (2008) naar de zelf ingeschatte levenskwaliteit betreft in de analyse zowel individuele kenmerken (zoals leeftijd, opleidingsniveau, tewerkstellingsstatus, inkomensevaluatie, ...) als buurtervaringskenmerken (zoals de mate van betrokkenheid bij de

buurt, het veiligheidsgevoelen van de bewoners, een inschatting door de bewoner van de netheid van de buurt, de tevredenheid met diensten, ...). Via logistische regressieanalyse werd aangetoond dat zowel individuele karakteristieken als de tevredenheid met een aantal aspecten van de buurt samenhangen met de zelf ingeschatte levenskwaliteit. De individuele karakteristieken met een netto-effect zijn veelal economisch getint of hebben te maken met de sociale status. Degenen die aangeven dat ze economisch beter af zijn in vergelijking met anderen, vertonen een hogere levenskwaliteit. Dat geldt ook voor tewerkgestelde personen, voor gehuwden en singles. Wat de buurtgebonden kenmerken betreft, is er een positieve relatie tussen de betrokkenheid bij de buurt en de kwaliteit van leven. Degenen die tevreden zijn over de kwaliteit van de diensten in de buurt getuigen tevens van een hogere levenskwaliteit. Belangrijk is verder te noteren dat het effect van deze factoren enigszins verschilt naargelang van de context. Voor degenen die leven in lage-inkomensbuurten, blijken de individuele factoren gerelateerd aan bijvoorbeeld tewerkstelling, iets belangrijker te zijn voor de zelf gerapporteerde levenskwaliteit dan de buurtgebonden karakteristieken.

Ander onderzoek focust eerder op de bijdrage van buurtkenmerken voor sociale uitkomsten zoals criminaliteit, depressie, gevoelens van onwelzijn. Het artikel van Sampson e.a. (2002) brengt een aantal bevindingen samen betreffende de impact van woonomgeving op problemen zoals gedragsstoornissen (delinquentie, geweld, ...) en gezondheidsgerelateerde fenomenen. Verschillende indicatoren van mechanismen voor woonomgeving worden gehanteerd: bijvoorbeeld de sociale banden in een buurt (het sociaal kapitaal); de in een buurt bestaande normen (voorwaarden voor wederzijds vertrouwen en gedeelde verwachtingen tussen residenten), de kwaliteit, kwantiteit en diversiteit van instellingen in de wijk of buurt, ... In *'The neighborhood context of adolescent mental health'* gaan Aneshensel & Sucoff (1996) na in welke mate structurele aspecten van de omgevingscontext en meer bepaald de sociaal-economische stratificatie en de etnische segregatie, een effect sorteren op het emotionele welbevinden van adolescenten. Het onderzoek komt tot de bevinding dat jongeren in buurten met een laag sociaal-economisch profiel, een groter risico lopen op criminaliteit, geweld, druggebruik dan jongeren in buurten met een hoog sociaaleconomisch profiel. Sampson e.a. (2002) wijzen er op basis van hun overzichtartikel op dat een concentratie van armoede, ontregeling en een geringe buurtcohesie verbonden zijn met meer mentale stress en ziekte. Uit experimenteel onderzoek komt naar voren dat gezinnen die verhuizen naar buurten met lage armoede⁴ daar voordeel aan doen op het vlak van gezondheid (zowel fysiek als mentaal), veiligheid en welzijn.

Nog ander onderzoek gaat na of er een verband is tussen psychologisch welzijn en residentiële mobiliteit/stabiliteit bovenop het effect van de individuele kenmerken van de bewoners zoals leeftijd, burgerlijke staat, sociaal-economische status, eigendomstitel, aantal kinderen (zie onder meer Ross e.a., 2000). Het psychologisch welzijn of "distress" wordt geïndiceerd aan de hand van enerzijds depressie, anderzijds angst. Voor depressie werd gebruik gemaakt van een schaal met zeven items en voor de inschatting van angst werden drie items bevraagd. "Distress" is dan de gesommeerde waarde op de depressie- en angstschalen. Hoge scores indiceren dan "distress" en lage scores wijzen op psychologisch welzijn. Volgens Ross & Van Willigen (1997) zijn angst en depressie betere indicatoren van (psychologisch) welzijn dan tevredenheid: *'In fact, they are more sensitive indicators of disadvantage than is satisfaction because satisfaction*

4 Om vertekeningen inzake selectie uit te sluiten werd er gewerkt met controlegroepen.

is expressed relative to one's expectations, and the most advantaged Americans typically have the highest expectations'.

De objectieve buurtkenmerken die in de studie voorkomen zijn armoede en stabiliteit, waarbij stabiliteit wordt gemeten als het percentage van mensen die gedurende een bepaalde periode (vijf jaar) in dezelfde woning verblijven. Gepercipieerde buurtkenmerken betreffen onder meer de mate waarin bewoners van een buurt vinden dat er veel overlast is van de burens, dat er teveel graffiti wordt aangetroffen in de buurt, dat er vandalisme plaatsvindt, dat de buurt veilig is, dat mensen in de buurt te vertrouwen zijn, ... Verder werden ook de informele contacten met de burens bevestigd.

Het onderzoek toont aan dat in buurten met een grote residentiële stabiliteit, burgers een hoger psychologisch welzijn hebben op voorwaarde dat het gaat om economisch bevoorrechte buurten. De stabiliteit heeft geen impact op de mentale gezondheid van residenten in arme buurten; er is zelfs enige aanwijzing dat er een negatieve impact is (Ross e.a., 2000, 594). Residentiële stabiliteit is geassocieerd met een hoog niveau van "distress" in buurten met veel armoede; in rijkere buurten echter gaat stabiliteit samen met een lage graad van "distress". Deze bevindingen sporen met het "social isolation perspective" waarbij wordt geopperd dat de meest benadeelde buurten een hoge graad van armoede hebben én een hoge graad van stabiliteit. De resultaten gaan in tegen het "cohesiveness perspective". Volgens deze benadering is stabiliteit in alle omstandigheden goed voor het welzijn van de gemeenschap en van de individuele burgers die er leven. Een lage residentiële turnover zou de sociale integratie bevorderen en de sociale controle verhogen. De onderzoeksresultaten wijzen uit dat stabiliteit reducerend inwerkt op depressie en angst maar enkel in economisch bevoorrechte buurten.

In overeenstemming met ander onderzoek, blijft het effect van individuele kenmerken belangrijk. "Distress" is lager bij ouderen, bij mannen, bij hogergeschoolden, bij gehuwden en bij eigenaars.

Samengevat kan men stellen dat het onderzoek tal van variabelen heeft geïdentificeerd die correleren met subjectief welzijn. Slechts een beperkt aantal daarvan blijkt doorheen de tijd een consistente en significante predictor te zijn voor subjectief welzijn. Het gaat dan om persoonlijkheidskarakteristieken zoals temperament, sociale relaties, inkomen, werkloosheid en burgerlijke staat (Pavot & Diener, 2004). In de doorgevoerde analyses is echter weinig of geen rekening gehouden met elementen van de woning, de woonomgeving van de burger of de buurt. Verder blijkt dat individuele karakteristieken de meeste verklaring bieden voor verschillen in levenstevredenheid.

Dit gegeven brengt ons ertoe om in het laatste deel van dit hoofdstuk in te zoomen op de bijdrage van (elementen van) de woonomgeving aan de algemene levenstevredenheid en bij deze oefening geen rekening te houden met contextuele factoren, gelet op de eerder bescheiden impact ervan (zie onder meer het onderzoek van Helliwell, 2003; 2008).

2. Onderzoeksvragen en gehanteerd model

Een belangrijke focus in deze bijdrage is de buurttevredenheid. De buurttevredenheid wordt in eerste instantie gelinkt aan aspecten van buurtkwaliteit zoals gepercipieerd door de respondenten zelf. Een vereenvoudigde vertaling van deze onderzoeksvraag zou kunnen zijn: "Wat maakt mensen tevreden met hun buurt?".

De tweede eenvoudige onderzoeksvraag luidt dan: “Wie is tevreden met zijn buurt?”. Op basis van het korte literatuuroverzicht hebben we enkele variabelen geselecteerd waarvan we de samenhang met de buurttevredenheid willen nagaan. Het gaat om sociaaldemografische kenmerken zoals geslacht, leeftijd, gezondheid, huishoudsamenstelling, en sociaal-economische factoren zoals opleiding en inkomen. Vervolgens trachten we het effect te schatten van een aantal factoren in verband met de woning, de woonomgeving of de buurt. Meerdere studies wijzen immers op het belang van de eigendomstitel, de tevredenheid met de woning, de perceptie van de respondent met betrekking tot de samenstelling van de bevolking in de buurt. Woont de respondent bijvoorbeeld in een buurt waar bijna niemand van vreemde origine is, waar een paar personen van vreemde origine zijn of waar er veel personen van vreemde origine zijn? Ook het algemeen voorkomen van de woonomgeving of de buurt kan belangrijk zijn voor de buurttevredenheid: hoe ziet de omgeving van de woning eruit: een landelijke of bosrijke omgeving, een dorpskern of een verstedelijkt woongebied, ...? Welk type van woningen overheerst in de buurt (open bebouwing, halfopen bebouwing, gesloten bebouwing of appartementen)? Hoe is in het algemeen de staat van de woningen in de woonomgeving? Wat is de staat van de woning van de respondent als wordt vergeleken met de staat van de overige woningen in het gebied?

Beide onderzoeksvragen (Wat maakt iemand tevreden met zijn buurt? en Wie is tevreden met zijn buurt?) zijn natuurlijk nauw verwant en het onderscheid dat gemaakt wordt tussen de bepalende kenmerken is bovendien niet 100% zuiver. Bij het beantwoorden van de tweede onderzoeksvraag nemen we immers ook buurtaspecten op in het model. Het verschil is dat het bij de eerste onderzoeksvraag rechtstreeks over de appreciatie van die buurtaspecten gaat en bij de tweede eerder een beschrijving betreft. Het volgende deel dat de data toelicht zal dit onderscheid verder verduidelijken.

De derde onderzoeksvraag verlegt de klemtoon en gaat na in welke mate buurttevredenheid een bepalende factor is voor algemene levenstevredenheid, naast andere determinanten.

3. Data, variabelen en methode

Voor het beantwoorden van onze onderzoeksvragen maken we gebruik van de data van de SCV-survey van 2008. De methode en kwaliteit van die survey werden uitvoerig beschreven in Carton e.a. (2009). De survey “Sociaal-culturele verschuivingen in Vlaanderen” (SCV) is een jaarlijkse enquête bij ongeveer 1.500 respondenten tussen 18 en 85 jaar, Nederlandstalig, Belg en wonend in het Vlaamse Gewest of het Brusselse Hoofdstedelijk Gewest. De survey peilt naar waarden, opvattingen en overtuigingen van Vlamingen met betrekking tot maatschappelijk- en beleidsrelevante thema's zoals arbeid en vrije tijd, mobiliteit, migranten, vertrouwen in instellingen, ... Naast een vast gedeelte van sociaaldemografische en sociaal-economische variabelen bevat de survey een aantal wisselende modules.

In de survey werd *buurttevredenheid* tweemaal bevestigd. Dat gebeurde een eerste keer in een module over de buurt en een tweede keer in een itemreeks die peilt naar tevredenheid met verschillende levensdomeinen. Beide vraagstellingen zijn sterk vergelijkbaar. De eerste vraag luidde: “In welke mate bent u tevreden over de buurt waar u woont?” De tweede vraag bevatte dus een opsomming met als voorafgaande inleiding: “Mensen kunnen tevreden of niet tevreden

zijn over bepaalde aspecten van hun dagelijks leven. Ik zal u een aantal aspecten voorlezen. Zou u voor elk aspect willen zeggen in welke mate u hierover ontevreden of tevreden bent?” Het eerste item was de woning van de respondent en het tweede de buurt. Belangrijker dan dit kleine verschil in vraagformulering is het onderscheid in het aantal aangeboden antwoordcategorieën. Bij de eerste vraag kon de respondent kiezen uit vijf categorieën (zeer ontevreden; ontevreden; noch ontevreden, noch tevreden; tevreden; zeer tevreden) terwijl er bij de tweede vraag maar vier categorieën aangeboden werden (heel ontevreden; ontevreden; tevreden; heel tevreden). Het verschil tussen “heel” en “zeer” lijkt niet zo relevant, maar het ontbreken van het middenalternatief maakt natuurlijk wel een verschil. De resultaten laten zien dat de antwoordverdelingen grotendeels gelijklopen (zie tabellen 3.1 en 3.2), maar dat wil niet zeggen dat iedereen de vragen identiek beantwoordde. Voor onze analyse zullen we ons baseren op de eerste vraag omdat die overeenstemt met de vraag die ook in vergelijkbaar onderzoek als uitgangspunt werd gebruikt (zie bijvoorbeeld Parkes e.a., 2002; Mohan & Twigg, 2007; van Dijk & Oppelaar, 2007).

In de module over de buurt werd ook gepeild naar de *appreciatie van enkele buurtkenmerken*, zoals mooie gebouwen of propere straten en voetpaden. Die gepercipieerde buurtkenmerken worden gebruikt om te verklaren wat mensen tevreden maakt met hun buurt.

Verder bevatte de survey een hele lijst sociaaldemografische en sociaal-economische kenmerken die gebruikt zullen worden om na te gaan wie tevreden is met zijn buurt. *Huishoudtype* wordt hierbij opgedeeld in zes categorieën (woont bij ouders, woont alleen, woont zonder partner maar met kind(eren), woont met partner, woont met partner en kind(eren) en overige). *Opleidingsniveau* wordt tot drie categorieën teruggebracht (ten hoogste lager secundair onderwijs, hoger secundair onderwijs en hoger onderwijs). Voor *inkomen* wordt gekeken naar de eigen inschatting (Welke van de omschrijvingen komt het dichtst in de buurt van uw beeld van het huidige inkomen van uw huishouden: heel erg moeilijk rondkomen met het huidige inkomen, moeilijk rondkomen met het huidige inkomen, het lukt om rond te komen met het huidige inkomen, comfortabel leven met het huidige inkomen). Hierbij worden de eerste twee categorieën samengenomen. Het al dan niet *eigenaar* zijn van de woning wordt eveneens opgenomen als onafhankelijke variabele in de analyse. Voor *gezondheid* wordt net als bij inkomen gekeken naar de inschatting van de respondent (Hoe is uw gezondheid over het algemeen? Heel erg slecht, slecht, redelijk, goed en heel erg goed). Hier worden de eerste drie categorieën samengevoegd. De *tevredenheid met de woning* (heel ontevreden, ontevreden, tevreden, heel tevreden) was één element in die lijst die peilt naar tevredenheid met verschillende levensdomeinen. Hier worden de eerste twee categorieën samengevoegd. In de module over de buurt ten slotte werd aan de respondent ook nog een inschatting gevraagd van *het aandeel mensen van vreemde origine in de buurt* (Kunt u me nu de buurt waarin u momenteel woont beschrijven: een buurt waar bijna niemand van vreemde afkomst is of van een andere huidskleur dan de meerderheid van de Belgen; een buurt waar een paar personen van vreemde afkomst zijn of van een andere huidskleur dan de meerderheid van de Belgen; een buurt waar veel personen van vreemde afkomst zijn of van een andere huidskleur dan de meerderheid van de Belgen). Ook deze variabele wordt opgenomen ter verklaring van de buurttevredenheid.

Naast de data van de eigenlijke survey wordt ook gebruik gemaakt van de data van het interviewrapport. De interviewers moesten in dat rapport onder meer een beschrijving geven van de *woongeving* van de respondent (een landelijke of bosrijke omgeving met hoogstens enkele huizen of andere gebouwen in het blikveld; een niet al te grote dorpskom met gemengd uiterlijk

of een verkaveling met overwegend villa's in een groen kader; een woongebied met overwegend eengezinswoningen met voortuinen; een verstedelijkt woongebied met dichte bebouwing van overwegend eengezinswoningen zonder voortuinen; een verstedelijkt woongebied met dichte bebouwing van overwegend meergezinswoningen of appartementen; een verstedelijkt gebied met meer winkels en/of horeca dan woningen; een verstedelijkt gebied met meer kantoren, groothandels, bedrijven of andere gebouwen dan woningen en overige – de laatste vier categorieën werden samengenomen), *het type woning* (een eengezinswoning – open bebouwing of vrijstaande woning; een eengezinswoning - halfopen bebouwing; een eengezinswoning – gesloten bebouwing of rijwoning; een gebouw met maximum vier appartementen of studio's; een gebouw met vijf of meer appartementen of studio's; een kamerwoning; een rust- en verzorgings-tehuis, serviceflats en overige – de laatste vijf categorieën werden samengenomen), *de staat van de woningen in de omgeving* (zeer goede staat; goede staat; geen goede maar ook geen slechte staat; slechte staat; zeer slechte staat – de laatste drie categorieën werden samengevoegd) en *hoe de woning van de respondent zich hiertoe verhoudt* (veel betere staat; betere staat; ongeveer dezelfde staat; slechtere staat en veel slechtere staat – de eerste twee en de laatste twee categorieën werden samengevoegd). Ook deze variabelen worden in de analyse gerelateerd aan buurttevredenheid.

Tot slot wordt er in navolging van Schelfaut (2010) gekeken naar een *ruimtelijke indeling van de gemeenten* die opgenomen zijn in de steekproef. Die indeling is gebaseerd op een koppeling van de ruimtelijke typologie van het Ruimtelijk Structuurplan Vlaanderen (RSV) met de typologie die gehanteerd wordt in het Strategisch Plan Ruimtelijke Economie (SPRE). De koppeling gebeurde om een verfijning mogelijk te maken van het in het RSV gehanteerd type 'buitengebied' in 'platteland' en 'overgangsgebied'. Deze indeling blijft benaderend omdat ze gebaseerd is op de NIS-codes van de Vlaamse gemeenten. Dat leidt tot volgende gradaties van verstedelijking: grootstad, centrumstad, stedelijke rand, kleine stad, overgangsgebied en platteland.

De derde onderzoeksvraag handelt over *de algemene levenstevredenheid*. De survey bevatte een enkelvoudige vraag die de respondent aan de hand van een elfpuntenchaal kon beantwoorden (Alles bij elkaar genomen, hoe tevreden bent u vandaag de dag met uw leven over het algemeen?). Het antwoord kan variëren van 0 = uiterst ontevreden tot 10 = uiterst tevreden.

De variabele buurttevredenheid wordt in eerste instantie teruggebracht tot drie categorieën in de kruistabellen en tot twee categorieën voor de multivariate analyse nadien. Hierbij worden de zeer tevredenen onderscheiden van alle anderen. Dit mag enigszins eigenaardig lijken, maar sluit aan bij ander onderzoek (Parkes e.a., 2002; Mohan & Twigg, 2007) en bij de data aangezien het aantal ontevredenen zeer klein is. Voor die multivariate analyse gebruiken we bijgevolg een binaire logistische regressie. In die logistische regressie worden alle categorische onafhankelijke variabelen effectgecodeerd (zie bijvoorbeeld McClendon, 2002, 215-218). Dat impliceert dat het intercept de gemiddelde waarde geeft van de gemiddelden binnen de onderscheiden categorieën van de onafhankelijke variabelen en de parameters zelf het verschil geven ten overstaan van dat gemiddelde. Er is bijgevolg geen (arbitraire) referentiecategorie. Er zijn twee verschillende effectcoderingen gebruikt, zodat we de effecten kunnen geven van alle categorieën.

Aangezien de algemene levenstevredenheid wordt gemeten met een elfpuntenchaal kunnen we voor de multivariate analyse wel gebruik maken van een lineaire regressie en van een variantieanalyse voor bivariate vergelijkingen.

4. Resultaten

4.1. Algemene buurttevredenheid

De algemene buurttevredenheid werd zoals eerder gemeld, twee keer bevroegd, één keer met een afzonderlijke vraag en één keer als onderdeel van een lijst met verschillende levensdomeinen. Onafhankelijk van de vraagstelling is de tevredenheid zeer hoog (zie tabellen 3.1 en 3.2). Afhankelijk van het al dan niet aanbieden van een middenalternatief zegt meer dan 90% of zelfs meer dan 95% van de Vlamingen tevreden of zeer tevreden te zijn met de buurt waarin zij wonen.

TABEL 3.1 Tevredenheid met de buurt – afzonderlijke vraag (N = 1.474)

Tevredenheid	percentage
zeer ontevreden	2,0
ontevreden	2,5
noch ontevreden, noch tevreden	4,1
tevreden	50,7
zeer tevreden	40,7

Bron: SCV-survey 2008, bewerking SVR

TABEL 3.2 Tevredenheid met de buurt – item in lijst (N = 1.475)

Tevredenheid	percentage
heel ontevreden	1,0
ontevreden	2,7
tevreden	56,0
heel tevreden	40,3

Bron: SCV-survey 2008, bewerking SVR

Wij baseren ons op de eerste vraag met vijf antwoordcategorieën, een vraag die ook in internationaal onderzoek wordt gebruikt. In de bivariate analyse die nagaat wie er tevreden is, wordt die variabele gehercodeerd tot drie categorieën waarbij de zeer ontevreden, de ontevreden en de noch ontevreden/noch tevreden respondenten worden samengevoegd. In de multivariate analyse scheiden we de zeer tevredenen af van alle anderen.

Hoewel de meest positieve categorie in beide vraagstellingen vrijwel even hoog is, gaat het niet volledig over dezelfde groep. Ongeveer 68% van de mensen die “zeer tevreden” antwoorden op de eerste vraag, kozen “heel tevreden” bij de tweede vraag. Dat wil toch zeggen dat bijna één derde van de zeer tevredenen een ander antwoordalternatief koos (op één na gaat het om de optie “tevreden”)! De discrepantie is echter groter aan het andere uiteinde: van degenen die zegden “zeer ontevreden” te zijn op de afzonderlijke vraag, koos maar iets meer dan een vierde voor het antwoord “heel ontevreden” op de tweede vraag; de helft of zelfs meer antwoordde met “tevreden” of “heel tevreden”.

4.2. Wat maakt mensen tevreden? Aspecten van de kwaliteit van de buurt die de buurttevredenheid bepalen

Om de vraag te beantwoorden wat mensen tevreden maakt met hun buurt, kijken we naar hun beoordeling van de verschillende aspecten van buurtkwaliteit. Die beoordeling werd gemeten door te peilen naar de mate van instemming met een tiental stellingen. De respondenten konden die stellingen beoordelen met een vijfpuntenschaal gaande van helemaal oneens tot helemaal eens. Tabel 3.3 geeft hiervan de resultaten (na hercodering tot drie categorieën).

Ook de verschillende aspecten van buurtkwaliteit worden globaal gezien positief beoordeeld door de Vlamingen. De laagste scores worden opgetekend voor de voorzieningen voor kinderen en jeugd, maar ook voor die aspecten zijn er nog meer tevredenen dan ontevredenen.

TABEL 3.3 Beoordeling van de verschillende aspecten van de kwaliteit van de buurt (gewogen percentages)

Stelling	(helemaal) oneens	noch oneens noch eens	(helemaal) eens
De gebouwen in uw buurt zijn mooi	10,8	19,8	69,4
De straten en voetpaden in uw buurt zijn proper	17,0	10,3	72,7
Er is voldoende groen in uw buurt	12,6	6,6	80,8
Er is weinig last van burenlawaai in uw buurt	10,9	5,0	84,0
Er is weinig overlast van verkeersdruk en verkeerslawaai in uw buurt	24,3	10,4	65,2
In uw buurt zijn er voldoende speelvoorzieningen voor kinderen tot 12 jaar	40,9	12,7	46,5
In uw buurt zijn voldoende geschikte plekken waar de opgroeiende jeugd vanaf 12 jaar buiten kan samenkomen	41,0	15,3	43,7
In uw buurt zijn voldoende activiteiten voor ouderen / gepensioneerden	16,2	19,8	64,0
Er zijn voldoende haltes voor openbaar vervoer (trein, tram, bus, ...) in uw buurt	14,9	6,5	78,6
Het aantal bussen of trams in uw buurt is voldoende	19,5	8,3	72,2

Bron: SCV-survey 2008, bewerking SVR

Zoals Schelfaut (2010, 154-155) al aantoonde, schuilen er drie dimensies achter de tien stellingen. Tabel 3.3 groepeerde die stellingen volgens die dimensies. Schelfaut noemde de dimensies respectievelijk "perceptie van de publieke ruimte" (het vierde en het vijfde item peilen eerder naar overlast dan naar een appreciatie van de publieke ruimte), "buurtvoorzieningen voor jeugd en ouderen", en "openbaar vervoer".

De correlaties tussen de beoordelingen van de verschillende kwaliteitsaspecten en de algemene buurttevredenheid zijn positief, met uitzondering van de twee stellingen over het openbaar vervoeraanbod. Daar zijn de correlaties vrijwel gelijk aan 0 (beide kleiner dan 0,02) en niet significant. Bij de drie stellingen over het aanbod aan voorzieningen wordt er wel een significante positieve samenhang opgetekend, maar die is relatief beperkt (correlaties tussen 0,07 en 0,12).

De eerste dimensie hangt duidelijk sterker samen met de algemene buurttevredenheid. Hier variëren alle significante correlaties tussen 0,19 en 0,34.

Als de algemene buurttevredenheid afhankelijk wordt gesteld van de verschillende kwaliteitsaspecten zijn er ook enkel significante effecten voor de aspecten die thuishoren onder de eerste dimensie (perceptie van de publieke ruimte).

Om dit na te gaan werd de algemene buurttevredenheid gedichotomiseerd (zeer tevreden versus alle andere antwoordcategorieën) en opgenomen als afhankelijke variabele van een binaire logistische regressie met alle beoordelingen als onafhankelijke variabelen (metrisch, oorspronkelijke vijfpuntenschaal). De resultaten van dat model zijn weergegeven in tabel 3.4.

TABEL 3.4 Impact van de verschillende kwaliteitsaspecten op de algemene buurttevredenheid (logistische regressie met zeer tevreden/alle anderen als dichotome afhankelijke variabele)

Kwaliteitsaspect	b	standaardfout	p-waarde	e ^b
intercept	-5,820	0,517	0,000	0,003
mooie gebouwen	0,437	0,083	0,000	1,548
netheid straten	0,002	0,069	0,976	1,002
groenindruk	0,159	0,072	0,027	1,172
weinig burenlawaai	0,597	0,085	0,000	1,816
weinig overlast verkeer	0,133	0,057	0,019	1,142
speelvoorzieningen	-0,029	0,065	0,650	0,971
jeugdplekken	-0,016	0,068	0,809	0,984
activiteiten voor ouderen	0,064	0,068	0,349	1,066
haltes openbaar vervoer	-0,075	0,096	0,435	0,928
aantal bussen/trams	0,097	0,089	0,275	1,102

Bron: SCV-survey 2008, bewerking SVR

Mooie gebouwen, de groenindruk van de buurt en de afwezigheid van burenlawaai en van verkeeroverlast maken dat mensen meer tevreden zijn met hun buurt. Het sterkste effect (grootste oddsratio) heeft de afwezigheid van burenlawaai, daarna volgt de appreciatie van de gebouwen.

Uit deze analyse blijkt dat de aanwezigheid van voorzieningen voor specifieke leeftijdsgroepen en openbaar vervoerfaciliteiten geen netto-impact hebben op de algemene buurttevredenheid. Deze vaststelling spoort met de bevindingen van Pickery & Tubex (2010) dat de nabijheid van voorzieningen geen significante impact heeft op de algemene buurttevredenheid in centrumsteden. De nabijheid van openbaar buurtgroen vormt hierop een uitzondering in hun analyse. Ook uit de huidige analyse blijkt dat de aanwezigheid van groen de buurttevredenheid ten goede komt.

4.3. Wie is er tevreden met zijn/haar buurt? Impact van sociaaldemografische, sociaal-economische en buurtkenmerken

Om de tweede onderzoeksvraag te beantwoorden kijken we in eerste instantie biviaat of de buurttevredenheid verschilt volgens de in deel 3 beschreven variabelen. Tabel 3.5 toont alle bivariante samenhangen.

TABEL 3.5 Verdeling van de tevredenheid met de buurt over de verklarende variabelen (gewogen percentages, ongewogen N in laatste kolom)

	(zeer) ontevreden of noch noch	tevreden	zeer tevreden	N waarop % berekend is, ongewogen
geslacht ^{n.s.}				
man	7,6	51,2	41,2	735
vrouw	9,7	50,3	40,0	739
leeftijd ^{n.s.}				
18-24j	10,0	48,7	41,3	163
25-34j	10,8	50,0	39,2	211
35-44j	7,2	55,1	37,7	273
45-54j	11,6	49,1	39,4	289
55-64j	4,8	53,1	42,1	233
65-74j	7,9	53,9	38,2	183
75-85j	8,3	39,8	51,9	122
huishoudtype ^{n.s.}				
woont bij ouders	8,1	49,0	42,9	204
woont alleen	12,4	50,5	37,1	181
zonder partner, met kind(eren)	16,0	52,0	32,0	50
woont met partner	7,8	51,8	40,4	545
met partner en kind(eren)	8,0	51,3	40,7	466
overige	6,9	31,0	62,1	28
opleidingsniveau ^{n.s.}				
ten hoogste lager secundair	10,4	51,3	38,2	478
hoger secundair	6,5	52,4	41,1	534
hoger onderwijs	9,2	47,5	43,3	462
omschrijving inkomen ^{***}				
rondkomen is moeilijk	16,0	46,8	37,3	239
rondkomen lukt	7,8	54,5	37,8	752
kan comfortabel leven	6,0	46,3	47,7	477
eigenaar ^{***}				
nee	18,1	54,1	27,8	257
ja	6,5	50,0	43,5	1.216
gezondheid ^{***}				
heel erg slecht tot redelijk	13,7	50,3	36,0	348
goed	7,9	54,2	37,9	814
heel erg goed	4,7	42,0	53,3	311
urbanisatie ^{***}				
grootsteden	16,7	50,0	33,3	175
centrumsteden	9,1	53,7	37,2	173
stedelijke rand	7,8	46,6	45,6	214
kleinere steden	10,5	53,5	36,0	333
overgangsgebied	6,7	53,2	40,1	327
platteland	3,9	45,5	50,6	252
omschrijving buurt ^{***}				
bijna niemand van vreemde afkomst	6,7	48,3	45,0	942
een paar mensen van vreemde afkomst	8,0	56,2	35,8	445
veel personen van vreemde afkomst	32,6	50,0	17,4	85

	(zeer) ontevreden of noch noch	tevreden	zeer tevreden	N waarop % berekend is, ongewogen
woonomgeving^{***}				
landelijke of bosrijke omgeving	3,3	40,1	56,6	178
dorpskom of verkaveling met overwegend villa's	6,7	44,3	49,0	265
woongebied met eengezinswoningen met voortuin	6,0	53,1	40,9	523
verstedelijkt woongebied met eengezinswoningen	12,0	56,2	31,8	306
verstedelijkt woongebied met appartementen + andere	17,7	53,7	28,6	202
type woning^{***}				
eengezinswoning open bebouwing	4,1	47,0	48,9	646
eengezinswoning halfopen bebouwing	8,5	52,5	39,0	285
eengezinswoning gesloten bebouwing	12,3	54,7	33,0	333
appartement + andere	16,3	53,5	30,2	210
staat woningen omgeving^{***}				
zeer slecht tot noch noch	16,2	54,6	29,1	345
goed	6,8	51,9	41,3	780
zeer goed	5,3	43,6	51,0	349
relatieve staat woning respondent^{n.s.}				
(veel) slechter dan andere woningen in de omgeving	14,9	45,6	39,5	107
ongeveer dezelfde staat dan andere woningen	8,5	51,0	40,6	1.092
(veel) beter dan andere woningen in omgeving	6,9	52,5	40,6	273
tevredenheid met de woning^{***}				
(heel) ontevreden	37,9	44,8	17,2	56
tevreden	9,9	61,7	28,4	742
heel tevreden	4,8	38,9	56,2	676
totaal	8,7	50,6	40,5	1.474

n.s.: niet significant

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

Bron: SCV-survey 2008, bewerking SVR

De “klassieke” achtergrondkenmerken blijken niet samen te hangen met buurttevredenheid. Er zijn geen significante verschillen volgens *geslacht*, *leeftijd*, *huishoudtype* of *opleidingsniveau*. Deze bevindingen wijken minstens ten dele af van eerder geciteerde onderzoeksresultaten.

Vrijwel alle andere onderzochte kenmerken vertonen wel bivariate samenhangen met buurttevredenheid. Wat dit betreft, is er wel overeenstemming met de resultaten van andere studies. Mensen die moeilijker rondkomen met het *inkomen* dat ze hebben, zijn vaker minder tevreden en mensen die comfortabel kunnen leven met hun inkomen zijn het vaakst zeer tevreden. *Eigenaars* zijn ook veel vaker zeer tevreden dan mensen die wonen in een niet-eigendom. De woning is nog steeds een belangrijke bron van welvaart voor vele individuen/gezinnen en is

een indicator van status en van succes. Het eigendomschap geeft volgens Rohe & Stewart (1996) ook een zekere controle over de leefomgeving waardoor eigenaars erover waken dat hun “zekerheid” wordt veilig gesteld. *‘Thus, threats to the condition of the house and the neighborhood may be interpreted as threats to the status and security of the occupants* (Rohe & Stewart, 1996, 71). Ook met *gezondheid* is er een duidelijke samenhang. Bij de respondenten die hun gezondheid als minder goed omschrijven, zijn er meer die niet tevreden zijn met hun buurt, terwijl het grootste aandeel zeer tevreden te vinden is bij diegenen die zichzelf heel gezond vinden. Een mogelijke verklaring in dat verband is dat minder gezonde individuen zich minder kunnen identificeren met hun buurt omwille van hun geringere betrokkenheid.

Zeer opvallend zijn de verschillen volgens het zelf ingeschatte *aandeel personen van vreemde afkomst in de buurt*. Bij de respondenten die wonen in een buurt met bijna niemand van vreemde afkomst zijn er 45% zeer tevreden. Bij diegenen die wonen in een buurt met veel personen van vreemde afkomst is dat slechts 17%. In grootsteden en ook in kleinere steden zijn er minder zeer tevreden, terwijl dat aandeel op het platteland en ook in de stedelijke rand juist groter is. Deze *urbanisatiegraad* hangt natuurlijk sterk samen met de woonomgeving en ook volgens de *woonomgeving* zoals beschreven door de interviewer zijn er dus duidelijke verschillen in buurttevredenheid. In landelijke of bosrijke omgevingen is het aandeel zeer tevreden het hoogst, in verstedelijkte gebieden (en dan voornamelijk deze met veel appartementen) is dat aandeel het laagst. Hiermee samenhangend, worden er veel meer zeer tevreden aangetroffen in *eengezinswoningen in open bebouwing* dan in appartementen. Ook de *staat van de woningen* zoals geschat door de interviewer hangt samen met de buurttevredenheid van de respondenten. Als de interviewer die staat omschrijft als zeer goed is het aandeel zeer tevreden duidelijk hoger dan als de interviewer de staat gewoon als goed of als minder goed omschrijft. Hoe de woning van de respondent zich verhoudt tot woningen in de omgeving heeft geen impact. Tot slot is er nog een zeer sterke samenhang met de *tevredenheid met de woning*. Niet zo verwonderlijk zijn mensen die heel tevreden zijn met hun woning ook veel vaker zeer tevreden met hun buurt.

Omdat er zeer grote onderlinge samenhangen zijn tussen de verschillende onafhankelijke variabelen, is het zinvol om de netto-effecten van de onafhankelijke variabelen op de afhankelijke variabele na te gaan in een logistische regressie. De buurttevredenheid als afhankelijke variabele wordt tot twee categorieën herleid waarbij de zeer tevreden worden afgezet tegenover alle anderen. Als onafhankelijke variabelen worden alle variabelen van tabel 3.5 opgenomen. Alleen de tevredenheid met de woning wordt in eerste instantie weggelaten omdat het eveneens een tevredenheidsvariabele is en de causale relatie in vraag gesteld kan worden. Waarschijnlijk hangen beide gewoon sterk samen.

Stapsgewijze werden de niet significante effecten uit het model geëlimineerd. Wat overblijft, wordt beschreven in tabel 3.6. Zo valt bijvoorbeeld het effect van inkomen weg, voornamelijk als gevolg van de samenhang met eigenaarschap, dat wel een netto-impact heeft. Eigenaars hebben een grotere kans om zeer tevreden te zijn. Ook de verschillen volgens gezondheid zijn nettoverschillen. Mensen met een heel goede gezondheid hebben een grotere kans om zeer tevreden te zijn met hun buurt.

De drie andere kenmerken met netto-effecten zijn directer gerelateerd aan de buurt. Het aandeel mensen van vreemde origine in de buurt heeft een negatieve impact op de buurttevredenheid: hoe hoger het aandeel vreemden, hoe kleiner de kans om zeer tevreden te zijn. Ook de

woonomgeving en de staat van de woningen in de omgeving zoals beschreven door de interviewer speelt een rol. In landelijke of bosrijke omgevingen zijn er meer zeer tevreden, in verstedelijkte omgevingen minder. Als de interviewer de staat van de woningen in de omgeving heel goed inschat, zijn er meer zeer tevreden, bij een minder goed ingeschatte staat zijn er minder tevreden.

Eén van de effecten die zijn weggevallen is dat van de urbanisatiegraad, een effect dat nog wel gevonden werd door Schelfaut. De evidente verklaring hiervoor is de opname van de woonomgeving zoals beschreven door de interviewer. Die vertoont natuurlijk grote gelijkenissen met de urbanisatiegraad, maar is waarschijnlijk fijnmaziger dan een indeling op basis van NIS-codes (en dus gemeentegrenzen). Uit onze resultaten bleek alvast dat de omschrijving van de woonomgeving een grotere verklaringskracht heeft voor de buurttevredenheid dan de urbanisatiegraad.

TABEL 3.6 Netto-effecten op buurttevredenheid in een logistische regressie

	b	standaard- fout	p- waarde	e ^b
intercept	-0,651	0,118	0,000	0,522
bewonerstitel			0,027	
eigenaar	0,179	0,081	0,027	1,196
geen eigenaar	-0,179	0,081	0,027	0,836
omschrijving gezondheid			0,000	
heel erg slecht tot redelijk	-0,170	0,089	0,056	0,844
goed	-0,203	0,074	0,006	0,816
heel erg goed	0,373	0,092	0,000	1,452
omschrijving buurt			0,006	
bijna niemand van vreemde afkomst	0,356	0,117	0,002	1,428
een paar mensen van vreemde afkomst	0,173	0,120	0,150	1,189
veel personen van vreemde afkomst	-0,529	0,200	0,008	0,589
woonomgeving			0,002	
landelijke of bosrijke omgeving	0,500	0,135	0,000	1,649
dorpskom of verkaveling met overwegend villa's	0,101	0,121	0,401	1,106
woongebied met eengezinswoningen met voortuin	-0,080	0,094	0,395	0,923
verstedelijkt woongebied met eengezinswoningen	-0,266	0,117	0,023	0,767
verstedelijkt woongebied met appartementen + andere	-0,256	0,147	0,081	0,774
staat woningen			0,001	
zeer slecht tot noch noch	-0,305	0,096	0,002	0,737
goed	-0,010	0,075	0,895	0,990
zeer goed	0,315	0,091	0,001	1,370

Bron: SCV-survey 2008, bewerking SVR

Al bij al blijft de verklaringskracht van dit model eerder beperkt. De Nagelkerke R^2 bedraagt 0,092. De verklaarde variantie stijgt evenwel substantieel bij het opnemen van de tevredenheid met de woning als onafhankelijke variabele. De pseudo R^2 stijgt dan direct naar 0,162. Sommige

effecten veranderen ook. Zo verdwijnt het effect van de bewonerstitel en worden enkele effecten minder sterk (bijvoorbeeld die van het aandeel vreemden in de buurt en van de staat van de woningen in de omgeving). Ook uit ander onderzoek bleek de belangrijke impact van tevredenheid met de woning op buurttevredenheid. De verhoging van de verklaarde variantie is dus niet zo verwonderlijk. Maar omdat we bij de vraag naar wie tevreden is met zijn/haar buurt in eerste instantie focussen op beschrijvende variabelen en niet op andere tevredenheidsaspecten, is die variabele niet opgenomen in tabel 3.6.

4.4. Buurttevredenheid en algemene levenstevredenheid

De laatste onderzoeksvraag die wij trachten te beantwoorden, gaat na in welke mate buurttevredenheid een bijdrage levert aan de algemene levenstevredenheid.

Bivariaat blijkt er alvast een duidelijke samenhang. Hoe meer tevreden met de buurt, hoe hoger ook de algemene levenstevredenheid. De gemiddelde score op de elfpuntenschaal gaat van 6,7 voor diegenen die het minst tevreden zijn met hun buurt tot bijna 8,1 voor de zeer tevreden (zie tabel 3.7). Dit verschil is duidelijk significant ($p < 0,001$).

TABEL 3.7 Gemiddelde score op de schaal voor algemene levenstevredenheid volgens buurttevredenheid

Buurttevredenheid	gemiddelde tevredenheidsscore
(zeer) ontevreden of noch, noch	6,67
tevreden	7,49
zeer tevreden	8,07

Bron: SCV-survey 2008, bewerking SVR

Een uitgebreide analyse van de algemene levenstevredenheid is te vinden in de bijdrage van Verlet & Callens (2010). Maar in een laatste analyse in deze bijdrage wordt ook specifiek onderzocht in welke mate kan gesproken worden van een netto-effect van buurttevredenheid op de algemene levenstevredenheid.

In een lineaire regressie wordt algemene levenstevredenheid opgenomen als afhankelijke variabele en worden alle variabelen uit tabel 3.5 (in eerste instantie zonder tevredenheid met de woning) én buurttevredenheid als onafhankelijke variabelen in de analyse betrokken. De volledige resultaten van die analyse worden achterwege gelaten wegens de overlap met het model van Verlet & Callens, maar het is duidelijk dat algemene levenstevredenheid andere predictoren heeft dan buurttevredenheid. Zo zijn er bijvoorbeeld wel effecten van leeftijd, huishoudtype en inkomen, terwijl de woonomgeving, de staat van de woningen in de omgeving en het aandeel vreemden in de buurt geen effect hebben op de algemene levenstevredenheid. In dat model is er ook een significant netto-effect van buurttevredenheid op algemene tevredenheid. Mensen die zeer tevreden zijn met hun buurt scoren gemiddeld 0,88 punten hoger op de schaal van levenstevredenheid dan mensen die (zeer) ontevreden zijn met hun buurt of zij die op deze vraag het middenalternatief kozen (noch ontevreden, noch tevreden). Dit effect wordt wat kleiner als ook de tevredenheid met de woning wordt opgenomen als onafhankelijke variabele, maar er blijft wel een netto-effect. In het model van Verlet & Callens verdwijnt de tevredenheid met de

buurt uiteindelijk wel als alle tevredenheidsvariabelen (voor de verschillende levensdomeinen) worden opgenomen als onafhankelijke variabelen. Zij vinden dus geen netto-effect van buurttevredenheid op algemene levenstevredenheid. Maar in hun model worden die tevredenheidsvariabelen opgenomen als metrische onafhankelijke variabelen (ook de tevredenheid met de buurt). De afwezigheid van een effect in hun model kan erop wijzen dat er een niet-lineair effect is. Het verschil tussen de zeer ontevredenen en de ontevredenen is misschien niet hetzelfde als het verschil tussen de tevredenen en de zeer tevredenen. De dichotomisering in onze analyse kan dan wel een effect blootleggen. Bovendien zorgde de dichotomisering voor twee vrijwel gelijke groepen, wat resulteert in een verhoging van het statistisch onderscheidingsvermogen voor onze test.

UITLEIDING

Mensen zijn niet enkel in grote mate “tevreden” mensen – andere bijdragen in deze studie hebben dat aangetoond -, ze zijn dat ook wanneer ze worden gevraagd naar hun tevredenheid met de buurt of omgeving waar ze wonen. Met buurt of omgeving wordt verwezen naar een plek, locatie waaraan mensen een deel van hun identiteit (kunnen) ontlenen. Wanneer er aan die buurt of omgeving positieve connotaties worden verbonden dan is er sprake van buurttevredenheid. Volgens de data van de SCV-survey getuigen Vlamingen van een grote tevredenheid: 9 op 10 respondenten gaven in 2008 te kennen dat ze tevreden of zeer tevreden zijn over de buurt waarin ze wonen.

Op de vraag wat mensen tevreden maakt met de buurt is de conclusie dat noch de aanwezigheid van voorzieningen noch het openbaar vervoeraanbod van invloed is op de tevredenheid met de buurt. Mensen zijn wel meer tevreden met hun buurt als er mooie gebouwen staan en als er veel groeninplanting is. Verder is ook de afwezigheid van verkeersoverlast een niet te onderschatten factor. Het grootste effect gaat echter uit van de afwezigheid van burenlawaai. Anders gezegd, mensen appreciëren rustige, kalme buurten.

Bij de analyse van wie meer of minder tevreden is met zijn buurt, blijken persoonskenmerken een rol te spelen. Een multivariate analyse toont aan dat de gepercipieerde gezondheid van de respondent en al dan niet eigenaar zijn een netto-effect hebben. Gezonde mensen zijn meer tevreden met de buurt en dat geldt ook voor eigenaars. Het effect van eigendomschap vastgesteld in internationaal onderzoek, stemt niet helemaal overeen met onze bevindingen. Het huren van een woning leidt niet noodzakelijk tot meer dissatisfactie, zo luidt de stelling in een aantal internationale studies. Veel hangt af of het gaat om sociale dan wel huurders op de private markt. Ons onderzoek laat echter niet toe een onderscheid in te bouwen tussen niet-eigenaars, zijnde huurders in de sociale sector en huurders in de private sector, zodat de resultaten maar partieel kunnen getoetst worden aan het internationaal onderzoek.

Naast persoonskenmerken, onderstreept deze bijdrage in overeenstemming met ander buurttevredenheidsonderzoek, het belang van buurtkenmerken: een buurt waar er veel mensen van vreemde origine zijn, wordt minder geapprecieerd dan een buurt waar er weinig mensen van vreemde origine zijn. Ook het feit dat de woning ligt in een bosrijke omgeving dan wel in een verstedelijkt gebied met eengezinswoningen of een verstedelijkt gebied met appartementen maakt een verschil in buurttevredenheid. Daarnaast is ook de staat van de woningen van belang. Een buurt met verzorgde en “gezonde”

woningen is aangenamer en geeft aanleiding tot meer tevreden bewoners dan wanneer de staat van de woningen slecht is.

Bovenstaande resultaten zijn niet spectaculair te noemen maar houden wel enkele implicaties in die belangrijk kunnen zijn voor het beleid. Als blijkt dat mensen minder tevreden zijn wanneer een groot aantal mensen van vreemde origine in de buurt aanwezig is, dan lijkt dat erop dat ghettovorming niet wordt geapprecieerd en dat een sociale mix van mensen wellicht meer te verdedigen is om de leefbaarheid van buurten te vergroten. Toch willen we hier niet zomaar een pleidooi houden voor een sociale mix. Onderzoek (zie onder meer Heylen e.a. 2007) geeft aan dat er geen eensgezindheid is over het effect van vermenging of het nu gaat over een inkomensmix, een leeftijdsmix of een mix op basis van etniciteit. Er is op dat vlak nog meer onderzoek nodig maar het is wel een feit dat mensen in buurten met veel allochtonen minder tevreden zijn met hun buurt. Wat daar de redenen voor zijn en welke mechanismen daar achter schuilgaan, kunnen we met deze bijdrage niet achterhalen.

Verstedelijkte gebieden met eengezinswoningen en verstedelijkte gebieden met appartementen worden evenmin erg gewaardeerd maar terzelfdertijd is gebleken dat groeninplanting in de buurt bewoners meer tevreden maakt. Beleidsmatig kan daar dus op worden ingespeeld door (nog) meer aandacht te besteden aan groeninplanting en dat bij voorrang in de meer verstedelijkte gebieden.

De vaststelling dat bewoners in zeer goede gezondheid meer tevreden zijn met hun buurt dan minder gezonde personen kan betekenen dat ze hun buurt meer waarderen omwille van hun hogere betrokkenheid, maar ze getuigt ook en eens te meer van het grote belang van de factor "gezondheid". Een evenwichtige levensstijl, voldoende beweging, een gevarieerde voeding, ... dat hebben mensen voor een groot deel zelf in handen. De overheid wordt in deze vooral geacht te sensibiliseren en de burgers te attenderen op acties die de gezondheid beschermen, bevorderen of behouden. De grotere tevredenheid bij eigenaars dan bij huurders is als gegeven niet nieuw maar geeft toch aan dat een beleid dat inzet op eigendomsverwerving ook in andere sferen vruchten kan afwerpen.

Wat de algemene levenstevredenheid betreft, werd een positieve samenhang gevonden tussen buurttevredenheid en algemene levenstevredenheid en dit blijkt een netto-effect te zijn. Ook de tevredenheid met de woning vertoont een positief verband met de algemene levenstevredenheid. Inzetten op meer leefbare en veilige buurten kan derhalve bijdragen tot de algemene levenstevredenheid van mensen.

BIBLIOGRAFIE

- Adams, R.E. (1992). Is happiness a home in the suburbs? The influence of urban versus suburban neighborhoods on psychological health. In: *Journal of Community Psychology*, 20, 353-372.
- Allen, H.M., Bentler, P.M. & Gutes, B.A. (1985). Probing theories of individual well-being: a comparison of quality-of-life models assessing neighborhood satisfaction. In: *Basic and Applied Social Psychology*, 6 (3), 181-203.
- Aneshensel, C.S. & Sucoff, C.A. (1996). The neighborhood context of adolescent mental health. In: *Journal of Health and Social Behavior*, 37 (4), 293-310.
- Boelhouwer, J. (2007). Waarom zijn Drentenaren gelukkiger dan Flevolandse? In: *Veel geluk in 2007*. SCP-nieuwjaarsuitgave 2007. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 141-146.
- Carton, A., Vander Molen T. & Pickery, J. (2009). *Sociaal-culturele verschuivingen in Vlaanderen 2008*. Basisdocumentatie. SVR-Technisch Rapport 2009/2. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering.
- Donovan, N. & Halpern, D. (2002). *Life satisfaction: a review of literature and implications for government*. Prime Minister's Strategy Unit, Londen.
- Elchardus, M. & De Groof, S. (2005). Het maatschappelijk onbehagen van Vlaamse 75-jarigen. In: *Tijdschrift voor Sociologie*, 26, 208-237.
- Elchardus, M., De Groof, S. & Smits, W. (2003). *Onveiligheidsgevoelens: een literatuurstudie*. Brussel: VUB, Vakgroep Sociologie/Onderzoeksgroep TOR.
- Fried, M. (1984). The structure and significance of community satisfaction. In: *Population and Environment*, 7, 61-86.
- Helliwell, J. (2003). How's life? Combining individual and national variables to explain subjective well-being. In: *Economic Modelling*, 20, 331-360.
- Helliwell, J. (2008). *Life satisfaction and quality of development*. Cambridge MA: NBER Working Paper Series, Working Paper 14507.
- Heylen, K., Tratsaert, K. & Winters, S. (2007). *Leefbaarheid en de rol van toewijzing in de Vlaamse sociale huisvesting. Samenvatting*. Onderzoek uitgevoerd in opdracht van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap. Departement RWO – Woonbeleid. Brussel: Departement Ruimtelijke Ordening, Woonbeleid en Onroerend Erfgoed.
- Heylen, K. & Winters, S. (2009). *Woonmobiliteit in Vlaanderen. Op zoek naar een verklaring voor verhuiswensen en de transitie van huurder naar eigenaar*. Steunpunt Ruimte en Wonen.
- Lu, M. (1999). Determinants of residential satisfaction: ordered logit versus regression models. In: *Growth and Change*, 30, 264-287.
- Marcoen, A. (2006). Subjectief welbevinden op oudere leeftijd. In: Marcoen, A. & Van Ranst, N.(red.). *Als de schaduwen langer worden: psychologische perspectieven op ouder worden en oud zijn*, Leuven: LannooCampus, 335-357.
- McClendon, M.J. (2002). *Multiple Regression and Causal Analysis*. Prospect Heights (Illinois): Waveland Press.
- McHugh, K.E., Gober, P. & Reid, N. (1990). Determinants of short- and long-term mobility expectations for home owners and renters. In: *Demography*, 27 (1), 81-95.
- Mohan, J. & Twigg, L. (2007). Sense of place, quality of life and local socioeconomic context: evidence from the Survey of English Housing, 2002/03. In: *Urban Studies*, 44 (10), 2029-2045.

- Morrissy, E. & Handal, P.J. (1981). Characteristics of the residential environment scale: reliability and differential relationship to neighbourhoods. In: *Journal of Community Psychology*, 9, 125-132.
- Muhajarine, N., Labonte, R., Williams, A. & Randall, J. (2008). Person, perception and place: What matters to health and quality of life. In: *Social Indicators Research*, 85 (1), 53-80.
- Pannecoucke, I. e.a. (2001). *Profiel van de sociale huurder en subjectieve beleving van de realisaties van de sociale huisvesting*. Antwerpen: OASeS.
- Parkes, A., Kearns, A. & Atkinson, R. (2002). What makes people dissatisfied with their neighbourhoods? In: *Urban Studies*, 39 (13), 2413-2438.
- Pavot, W. & Diener, E. (2004). Findings on subjective well-being: applications to public policy, clinical interventions, and education. In: Linley, P.A. & Joseph, S. (eds.). *Positive Psychology in Practice*. New Jersey: John Wiley & Sons, Inc., 679-692.
- Pickery, J. & Tubex, S. (2010). De nabijheid van voorzieningen, een positieve impact op de tevredenheid? In: Bral, L. & Schelfaut, H. (red.). *De stad maakt het verschil. Analyses op de stadsmonitor 2008*. SVR-Studie 2010/1. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, 203-229.
- Rohe, W.M. & L.S. Stewart (1996). Homeownership and neighborhood stability. In: *Housing Policy Debate*, 7 (1), 37-81.
- Ross, C.E., Reynolds, J.R. & Geis, K.J. (2000). The contingent meaning of neighborhood stability for residents' psychological well-being. In: *American Sociological Review*, 65 (4), 581-597.
- Ross, C.E. & Van Willigen, M. (1997). Education and the subjective quality of life. In: *Journal of Health and Social Behavior*, 38, 275-297.
- Sampson, R.J., Morenoff, J.D. & Gannon-Rowley, Th. (2002). Assessing "neighborhood effects": social processes and new directions in research. In: *Annual Review of Sociology*, 28, 443-478.
- Schelfaut, H. (2010). Maakt de stad het verschil? Ruimtelijke verschillen in subjectieve beleving. In: Bral, L. & Schelfaut, H. (red.). *De stad maakt het verschil. Analyses op de stadsmonitor 2008*. SVR-Studie 2010/1. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, 145-172.
- Stephoe, A. & Feldman, P.J. (2001). Neighborhood problems as sources of chronic stress: development of a measure of neighborhood problems, and associations with socioeconomic status and health. In: *Annals of Behavioural Medicine*, 23 (3), 177-185.
- Taylor, R.B. (1995). The impact of crime on communities. In: *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 539, 28-45.
- Thorborg, H.W.M., Leidelmeijer, K. & Dassen, A.G.M. (2006). *Leefomgevingskwaliteit en leefbaarheid: naar beleidsevaluatie en onderzoek*. Rapport 500132001/2006. Bilthoven: Directie Milieu- en Natuurplanbureau.
- van der Laan Bouma-Doff, W. & van der Land, M. (2007). *Little to choose, much to lose: freedom of choice and residential satisfaction*. Paper voor de 'International Conference on Sustainable Urban Areas', 25-28 June 2007, Rotterdam.
- Van Dijk, T. & Oppelaar, J. (2007). Een tevreden buurt. In: *Veel geluk in 2007*. SCP-nieuwjaarsuitgave 2007. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 119-123.
- van Poll, R. & van Kamp, I. (2001). *Werkgroep omgevingskwaliteit*. RIVM rapport 268900 003.
- Veenhoven, R. (1998). Vergelijken van geluk in landen. In: *Sociale Wetenschappen*, 41, 58-84.
- Veenhoven, R. (2000). Beeld van geluk in wetenschap en belletrie. In: *Berichten aan de Vrienden van de Jan Campert Stichting*, aflevering 16, 20-29.

- Veenhoven, R. (2007). Groter geluk voor een groter aantal. Kan dat in Nederland? In: *Veel geluk in 2007*. SCP-nieuwjaarsuitgave 2007. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 10-15.
- Verlet, D. (2010). De kwaliteit van het leven in het vizier. Een inleidende situering. In: Verlet, D. & Callens, M. (red.). *De kwaliteit van het leven, een mozaïek van het dagelijks leven*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, 11-34.
- Verlet, D. & Callens, M. (2010). De contente Vlaming. Algemene levenstevredenheid bij de doorsneebevolking in Vlaanderen. In: Verlet, D. & Callens, M. (red.). *De kwaliteit van het leven, een mozaïek van het dagelijks leven*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, 35-66.
- Wittebrood, K. & van Dijk, T. (2007). *Aandacht voor de wijk. Effecten van herstructurering op de leefbaarheid en veiligheid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Als we maar gezond zijn!?

Het belang en de betekenis van de gezondheidsbeleving in Vlaanderen

Martine Corijn

Inleiding	126
1. Levenstevredenheid en gezondheid	127
1.1. <i>De algemene levenstevredenheid versus de domeinspecifieke tevredenheid</i>	127
1.2. <i>De algemene levenstevredenheid en de (tevredenheid met de) gezondheid</i>	128
1.3. <i>De samenhang tussen de algemene levenstevredenheid en de tevredenheid met de gezondheid bij Vlamingen</i>	130
2. Componenten van de gezondheidsbeleving	135
2.1. <i>Subjectieve gezondheid: fysieke, psychische en/of sociale componenten</i>	135
2.2. <i>De subjectieve gezondheid bij Vlamingen: fysieke, psychische en/of sociale componenten?</i>	137
2.3. <i>De subjectieve gezondheid bij Vlamingen en specifieke aandoeningen</i>	140
Uitleiding	142
Bibliografie	144

INLEIDING

Het antwoord op de dagdagelijkse vraag “Hoe gaat het?” beperkt zich doorgaans tot “Goed” of “Het gaat wel”. Als het antwoord verder gaat, dan is dat vaak in de richting van een commentaar over het weer, de gezondheid, het werk of de kinderen. Ook op de vraag naar hoe het met de gezondheid is, wordt doorgaans in eerste instantie een kort antwoord gegeven. Mensen zijn blijkbaar in staat om hun vele ervaringen en belevingen samen te vatten in één woord of enkele woorden. Maar wat zit vervat in het antwoord op deze vragen?

De vraag “Hoe gaat het?” is de dagdagelijkse variant van de vraag naar de subjectieve levenskwaliteit (quality of life), het subjectief welzijn (personal well-being), de levenstevredenheid (life satisfaction) of het persoonlijke geluk (happiness). In deze bijdrage gaan we na welke plaats de tevredenheid met de gezondheid bij Vlamingen inneemt in hun algemene levenstevredenheid. De vraag “Hoe is het met de gezondheid?” is de courante variant van de vraag naar de subjectieve gezondheid (subjective health) of de gezondheidsgerelateerde levenskwaliteit (health-related quality of life). Om de betekenis van het antwoord op deze vraag te achterhalen, gaan we in deze bijdrage na welke aspecten van de gezondheid (fysieke, psychische, sociale) Vlamingen verrekenen als ze hun eigen gezondheid beoordelen. Beide onderzoeksvragen beantwoorden we aan de hand van zelfbeoordelingen verzameld in een survey-onderzoek aan de hand van een mondeling interview.

In de wetenschappelijke literatuur lopen de conceptuele definities van de begrippen subjectieve levenskwaliteit, subjectief welzijn, subjectieve gezondheid en gezondheidsgerelateerde levenskwaliteit volgens sommigen enorm uiteen onder meer omdat ze vanuit uiteenlopende onderzoekslijnen (medische, sociologische, psychologische) zijn gegroeid. In deze omschrijvingen gaat men ervan uit dat al deze begrippen multidimensioneel zijn. In hun componenten of dimensies raken deze begrippen elkaar (opnieuw) (Camfield & Skevington, 2008). Zowel de subjectieve levenskwaliteit als het subjectief welzijn omvatten een belangrijke component levenstevredenheid, maar ze vallen er niet mee samen. Volgens anderen vallen deze begrippen samen: de subjectieve levenskwaliteit wordt beschouwd als een synoniem van het subjectief welzijn. Het gaat over hoe mensen zich voelen over hun leven en het wordt doorgaans gemeten aan de hand van vragen over tevredenheid (Lau e.a., 2005). Psychologen maken een zorgvuldig onderscheid tussen tevredenheid en geluk. Voor economen zijn deze twee termen synoniemen (Samman, 2007) of hebben ze een gemeenschappelijke betekenis (Michalos, 2002). De samenhang tussen deze concepten en hun dimensies wordt ook duidelijk in de bijhorende meetinstrumenten. In meetinstrumenten van het subjectief welzijn wordt de nadruk gelegd op een persoonlijke evaluatie uitgedrukt aan de hand van een meer cognitief aspect (de tevredenheid) en/of een meer gevoelsmatig aspect (positieve en negatieve gevoelens). Gevoelens staan ook centraal in de metingen van geluk. Het meetinstrument van de subjectieve levenskwaliteit van de Wereldgezondheidsorganisatie richt zich daarentegen op een zelfbeoordeling van de functionele status via het registreren van kenmerken van het fysieke, het psychologische en het sociale functioneren (Kuyken e.a., 1995, WHOQOL, 1998; Arnold e.a., 2004; Skevington e.a., 2004; Schmidt & Power, 2006). Recent werd voor de European Social Survey geopteerd om het subjectief welzijn niet enkel te meten aan hoe mensen zich voelen, maar ook hoe ze functioneren (Huppert e.a., 2009).

Vanuit de medische wereld is er een aparte onderzoekslijn rond de gezondheidsgerelateerde levenskwaliteit (health-related quality of life) die het functioneren en welzijn op het fysieke, psychologische en sociale niveau meet (WHO, 2002; Michalos, 2002; Tannenbaum e.a., 2007; Hays, 2009). In de well-being

literatuur wordt het subjectief welzijn dan weer doorgaans gelijkgesteld aan het psychologische welzijn en opgevat als een indicator van de psychische gezondheid. De componenten/dimensies ervan bevatten doorgaans een oordeel over de eigen gezondheid (Dupuy, 1978; Ryff & Singer, 1998; John, 2004).

Naast de pogingen om de begrippen levenskwaliteit, welzijn en geluk in hun subjectieve dimensie conceptueel uit te klaren, zijn er meer recent ook stappen ondernomen om empirisch de onderlinge relaties tussen deze concepten en hun componenten/dimensies te ontrafelen. De aard van deze samenhang vertaalt zich in latente factoren, determinerende en samenhangende factoren, mediërende en modereerende aspecten, naast outcome variabelen (Schmidt e.a., 2005; Schmidt & Power, 2006). Hieruit blijkt dat ook empirisch de samenhang nog niet helemaal is uitgeklaard.

Niet enkel de onderzoekers en hun meetinstrumenten, maar ook de mensen zelf, vullen op uiteenlopende wijze de subjectieve dimensie van hun levenskwaliteit in. Michalos (2002, 27) besluit op basis van een review van de literatuur en het empirische onderzoek hierover dat mensen met uiteenlopende levensomstandigheden, hulpbronnen en beperkingen, verschillende mengelingen van ingrediënten gebruiken om hun geluk te bepalen. De band tussen de levenstevredenheid en het geluk blijkt eveneens te variëren naargelang het land of de cultuur (Samman, 2007).

1. Levenstevredenheid en gezondheid

1.1. De algemene levenstevredenheid versus de domeinspecifieke tevredenheid

Een richting in de literatuur inzake de subjectieve indicatoren van de levenskwaliteit onderscheidt de tevredenheid met het leven in het algemeen en de tevredenheid met specifieke domeinen uit het leven (zie Verlet & Callens, 2010). Aansluitend hierbij heerst nog steeds de controverse of de tevredenheid op de onderscheiden domeinen de algemene tevredenheid veroorzaakt (bottom-up theorieën) of het gevolg is van de algemene tevredenheid (top-down theorieën) (Diener, 1984; Heady e.a., 1991; Cummins, 1996; Rojas, 2006; Wills, 2009). Het kan uiteraard ook zo zijn dat zowel de algemene als de domeinspecifieke tevredenheid worden veroorzaakt door een andere factor.

De meting van de tevredenheid met het leven in het algemeen heeft haar voorstanders. In zo een maat zouden alle relevante bronnen van tevredenheid verrekend worden en niet enkel die bronnen die gemakkelijk meetbaar zijn en relevant lijken (Veenhoven, 2007, 219). Samman (2007, 446) noemt de sterkte van een maat van algemene tevredenheid ook de zwakte ervan: *“the strength is offset by a clear weakness”*. Het antwoord op de algemene tevredenheidsvraag geeft niet aan waarom mensen tevreden zijn en verduidelijkt niet hoe ze de verschillende componenten van hun leven samenbrengen in dit globale oordeel. Metingen van tevredenheid en van geluk aan de hand van één enkele vraag hebben, ondanks hun zeer frequent gebruik in heel wat internationale surveys, kritiek gekregen. Ze zouden onvoldoende betrouwbaar zijn en meer gevoelig zijn voor cognitieve en stemmingsverstoringen dan antwoorden op de domeinspecifieke tevredenheidsvragen (Huppert e.a., 2009). Dit heeft onder meer geleid tot de ontwikkeling van metingen van de tevredenheid op verschillende levensdomeinen (Diener e.a., 1985; Cummins

e.a., 2003). Maar vaak wordt de domeinspecifieke tevredenheid eveneens aan de hand van één enkele vraag gemeten.

In de literatuur wordt de theoretische en/of empirische relatie tussen de algemene en de domeinspecifieke tevredenheid niet altijd expliciet besproken (Hunt, 1997). Heel algemeen wordt de levenstevredenheid conceptueel hiërarchisch geordend, gaande van een algemene beoordeling naar domeinspecifieke beoordelingen en soms verder opgesplitst in specifieke aspecten binnen een welbepaald domein (Spilker, 1990; Arnold e.a., 2004; Westaway e.a., 2007). Het aantal en de aard van de levensdomeinen varieert naargelang de theoretische invalshoek, de betrokken onderzoeksgroep en/of het gehanteerde meetinstrument (zie Rojas, 2006; Samman, 2007). De theoretische verantwoording voor de keuze van de domeinen is doorgaans niet expliciet. Gezondheid is echter doorgaans één van de opgenomen levensdomeinen. In navolging van Cummins zouden 8 domeinen op een adequate wijze de algemene levenstevredenheid weerspiegelen. Van de 7 oorspronkelijke domeinen werd ‘emotioneel welzijn’ vervangen door ‘religie en spiritualiteit’ en sinds september 2001 werd het domein zekerheid (future security) toegevoegd (IWG, 2006; Samman, 2007). Recent zijn de 8 domeinen voor de Personal Well-being Index: de levensstandaard, de gezondheid, het eigen presteren, persoonlijke relaties, veiligheid, verbondenheid met de gemeenschap, spiritualiteit of religie en toekomstige zekerheid. Elk domein wordt volgens de auteurs verondersteld een unieke bijdrage te leveren tot het leven in het algemeen.

De vraag is echter, hoe sterk of zwak de algemene levenstevredenheid samenhangt met de tevredenheid in één of meerdere domeinen (Arnold e.a., 2004). Of anders geformuleerd hoe zwak of sterk beïnvloedt de algemene levenstevredenheid de domeinspecifieke tevredenheid?

Een samenhang tussen de algemene en domeinspecifieke tevredenheid wordt conceptueel verondersteld en empirisch opgelegd als men aan de hand van het rekenkundige gemiddelde van de domeinspecifieke waarderingen een maat van algemene levenstevredenheid of persoonlijk welbevinden maakt, zoals in de zeer vaak gebruikte Personal Well-being Index (zie ook voor Vlaanderen: Elchardus & Smits, 2007; VRIND, 2009). Soms wordt het gemiddelde gewogen aan de hand van het persoonlijke belang dat een domein voor iemand heeft (Wettergren e.a., 2009). Het wegen van de tevredenheid met de domeinen voor een maat van de algemene levenstevredenheid heeft tegenstanders, omdat het leidt tot ongewenste psychometrische eigenschappen (Trauer & Mackinnon, 2001). Maar ook het berekenen van een gemiddelde heeft tegenstanders omdat de multidimensionaliteit van de algemene levenstevredenheid kan worden aangetoond. Deze auteurs pleiten voor het behoud van het profiel van de domeinen (Noerholm e.a., 2004; Wang e.a., 2006). Nog anderen verzetten zich zelfs tegen het opleggen van domeinen en vragen aan de individuele respondenten naar de tevredenheid in voor hen relevante domeinen (Bowling & Windsor, 2001). Het mag niet verbazen dat de spontaan opgegeven domeinen nauw aansluiten bij de opgelegde domeinen uit andere studies.

1.2. De algemene levenstevredenheid en de (tevredenheid met de) gezondheid

De samenhang tussen de algemene levenstevredenheid en de tevredenheid met de gezondheid, alsook de relatieve positie van de tevredenheid met de gezondheid in de algemene levenstevredenheid worden in een aantal studies empirisch nagegaan. Heel wat studies leggen de band

tussen de domeinspecifieke tevredenheid en geluk. Men stelt zeer uiteenlopende *correlaties* vast tussen de tevredenheid met de gezondheid en de rechtstreeks bevraagde algemene levens-
tevredenheid (Heady e.a., 1991; Lau e.a., 2005; Rojas, 2006; Schmidt & Power, 2006; Roberts
& Clement, 2007; Wills, 2009). Deze resultaten zijn echter afkomstig van groepen met uiteen-
lopende leeftijd en/of een uiteenlopende sociale en/of culturele achtergrond. Ook inzake de
relatieve positie van de tevredenheid met de gezondheid tegenover die met andere domeinen
voor de algemene levenstevredenheid en voor het geluk lopen de resultaten uiteen, onder meer
omdat de onderzoeksgroepen op tal van relevante kenmerken van elkaar verschillen. Zo speelt
de tevredenheid met de gezondheid bij jongeren een minder belangrijke rol in de algemene le-
venstevredenheid dan die met andere domeinen zoals leren, vrije tijd en relaties met de familie
(Bowling & Windsor, 2001; Gonzalez e.a., 2008). Bij oudere personen speelt de tevredenheid
met de gezondheid een belangrijkere rol dan deze met de financiële toestand of de vrije tijd
(Bowling & Windsor, 2001; Westaway e.a., 2007). Westaway e.a. (2007) onderzoeken de relatie
tussen de tevredenheid met domeinen en de mate waarin men gelukkig is en stellen vast dat de
tevredenheid met de gezondheid een zeer uiteenlopende rol speelt voor de mate van geluk naar-
gelang de *culturele* bevolkingsgroep (in casu het ras in Zuid-Afrika) waartoe iemand behoort.
Rojas (2006) stelt vast dat in de Mexicaanse cultuur de tevredenheid met de gezondheid een
geringere rol speelt in de algemene levenstevredenheid dan de tevredenheid met het gezin/de
familie. Ook in andere culturen komt gezondheid zelden op de eerste plaats (Michalos, 2002).
Tevredenheid met de financiële situatie en deze met persoonlijke relaties komen op de eerste
plaats in Groot-Brittannië (Bowling & Windsor, 2001). De tevredenheid met de levensstandaard,
met de persoonlijke realisaties en met de persoonlijke relaties vormen de top drie in uiteen-
lopende culturen zoals in Hong Kong, Australië en Colombia. Maar de relatieve bijdrage van
deze drie domeinen tot de algemene levenstevredenheid is sterker in de ene cultuur dan in de
andere (Lau e.a., 2005; Wills, 2009). De vermelde vaststellingen wijzen in eerste instantie op de
cultuur-specifieke aard van de samenhang. Maar bij vergelijkingen tussen landen en/of culturen
rijst bovendien de vraag of de gehanteerde meetinstrumenten de algemene en domeinspecifieke
tevredenheid en het geluk op dezelfde wijze meten (Skevington e.a. 2004; Theuns e.a., 2010).

De keuze om de samenhang tussen de algemene levenstevredenheid en de tevredenheid met
specifieke domeinen te meten aan de hand van correlaties en lineaire regressies leidde tot de
kritiek dat de samenhang wellicht conceptueel noch empirisch eenvoudig lineair is. Rojas
(2006) stelt echter vast dat andere specificaties van de relatie geen empirische meerwaarde
hebben tegenover de lineaire relatie. Gonzalez e.a. (2007, 2008) daarentegen stellen bij jongeren
dan weer vast dat een niet-lineair model met interacties tussen de domeinen onderling en tus-
sen de domeinen en leeftijd en geslacht beter de algemene levenstevredenheid voorspelt dan
een lineair model.

Als subjectieve levenskwaliteit rechtstreeks wordt bevraagd (In het algemeen, hoe is de kwali-
teit van uw leven?) in de Verenigde Staten bij een groep met een ruim leeftijdsbereik waarvan de
meesten een chronische beperking hebben, dan correleert deze maat sterk met metingen van het
fysieke functioneren, de pijnbeleving, maar vooral met de vermoeidheidsbeleving. Deze maat
correleert echter in eenzelfde mate met metingen van de psychische gezondheid (angst, depres-
sie en iets minder met woede) en van de sociale gezondheid (Hays e.a., 2009). Als de algemene
subjectieve levenskwaliteit rechtstreeks gemeten wordt (best mogelijke leven versus slechtst
mogelijke leven) dan hangt dit oordeel bij oudere gezonde mensen in Nederland sterker samen
met het oordeel over het psychologische functioneren dan met het oordeel over het fysieke

functioneren en over het sociale functioneren. Bovendien wijkt dit patroon bij oudere mensen met bepaalde ziektebeelden hier soms sterk van af. Het oordeel over het psychologische functioneren heeft bij beide groepen oudere mensen echter altijd een groter belang dan het oordeel over het fysieke functioneren voor de algemene levenskwaliteit (Arnold e.a., 2004).

Op zoek naar wat oorzaak en gevolg is aan de hand van paneldata stellen Heady e.a. (1991) vast dat er een significant verband is tussen de tevredenheid met de gezondheid en de algemene levenstevredenheid, maar dat het verband ‘vals’ is omdat zowel neuroticisme als extraversie – metingen van persoonlijkheidskenmerken – met beide variabelen samenhangen. Ook Diener e.a. (1999) wijzen erop dat een correlatie tussen de algemene en de specifieke tevredenheid niet wijst op een oorzakelijk verband omdat persoonlijkheidskenmerken beide oordelen kunnen beïnvloeden. Als de specifieke subjectieve levenskwaliteit wordt gemeten aan de hand van het functioneren op fysiek, psychologisch en sociaal vlak blijkt dit relatief weinig van de variantie in de rechtstreeks bevraagde algemene levenskwaliteit te verklaren. Samen met enkele socio-demografische kenmerken verklaart dit functioneren 20 à 44% van de variantie bij oudere mensen (zonder of met een bepaald ziektebeeld) (Arnold e.a., 2004). Als Schmidt en Power (2006) nagaan met welke gezondheidsdeterminanten en –correlaten de subjectieve kwaliteit van het leven – gemeten via de som van dit specifieke functioneren – vooral samenhangt, dan blijkt dit bij 45- à 65-jarigen uit West-Europese landen hoofdzakelijk en bijna uitsluitend met de hoeveelheid sociale ondersteuning te zijn. Aan de hand van een veelheid van gezondheidskenmerken kunnen ze 47% van de variantie in de aldus gemeten subjectieve levenskwaliteit verklaren. Nog anderen proberen de mate van geluk te verklaren aan de hand van de tevredenheid met de domeinen. Westaway e.a. (2007) kunnen hiermede 45% à 75% van deze variantie verklaren bij 50-plussers; dit lukt echter het minst goed voor de blanken in Zuid-Afrika. Michalos (2002) stelt in een reviewartikel vast dat empirische studies gemiddeld genomen aan de hand van allerlei predictoren 38% van de variantie inzake een meting van geluk verklaren. De resultaten variëren echter naargelang de leeftijd, de culturele achtergrond of de gezondheidstoestand van de betrokken onderzoeksgroep. De delen (domeinen) verklaren dus niet volledig het geheel (de algemene tevredenheid, de subjectieve levenskwaliteit, het geluk). Het is dus nog steeds niet goed te verklaren wat mensen bedoelen als ze zeggen dat ze minder of meer tevreden of gelukkig zijn met/in hun leven.

1.3. De samenhang tussen de algemene levenstevredenheid en de tevredenheid met de gezondheid bij Vlamingen

Om de eerste onderzoeksvraag te beantwoorden maken we gebruik van de data van de survey ‘Sociaal-culturele verschuivingen in Vlaanderen’ uit 2009. In totaal 1.440 mannen en vrouwen van 18 jaar en ouder spraken zich uit over hun tevredenheid met hun leven in het algemeen (op een schaal van 0 tot 10) en over hun tevredenheid op 11 specifieke levensdomeinen waaronder hun gezondheid (op een schaal van 1 tot 4). De keuze van de 11 domeinen wijkt af van de selecties die in de literatuur voorkomen. Daarnaast beoordeelden de respondenten ook nog via een standaardvraag hun gezondheid in het algemeen (op een schaal van 1 tot 5). Dit subjectieve oordeel over de gezondheid hangt uiteraard zeer nauw samen met het oordeel over de tevredenheid met de gezondheid ($r=0,69$). We werken in onze analyses met het tevredenheidsoordeel over de gezondheid omdat dit oordeel op eenzelfde schaal werd gegeven als dit over de tevredenheid met de andere levensdomeinen. In de analyses verrekenen we in eerste instantie enkel

die levensdomeinen die door de meerderheid van de mensen kunnen worden beoordeeld om aldus het aantal ontbrekende antwoorden te reduceren. Hierdoor komt de tevredenheid met het werk en deze met de huisgenoten buiten beeld¹. De samenhang tussen de tevredenheid met het werk en deze met de huisgenoten en de algemene levenstevredenheid is gering (respectievelijk $r=0,29$ en $r=0,22$). Binnen de groep respondenten die alle domeinen kon beoordelen en heeft beoordeeld (66% van de totale groep) is het relatieve belang van de tevredenheid met deze twee domeinen voor de algemene levenstevredenheid relatief gering en niet-significant. We splitsen de groep in drie leeftijdsgroepen (18-44 jaar, 45-64 jaar en 65 jaar en ouder) en in drie groepen naargelang het hoogst bereikte opleidingsniveau (lager secundair of lager, hoger secundair en hoger).

Ondanks de wijzigende sociaal-economische en sociaal-culturele omstandigheden en ondanks de voortschrijdende veroudering van de bevolking schommelde de algemene levenstevredenheid van de Vlamingen weinig in het voorbije decennium (Elchardus & Smits, 2007, VRIND, 2009; Callens & Verlet, 2010). 80% van de Vlamingen is (zeer) tevreden met zijn leven. Ook de tevredenheid over de gezondheid bleef relatief constant het voorbije decennium. Eveneens 80% van de Vlamingen noemt zijn gezondheid (zeer) goed (HIS-team, 2010).

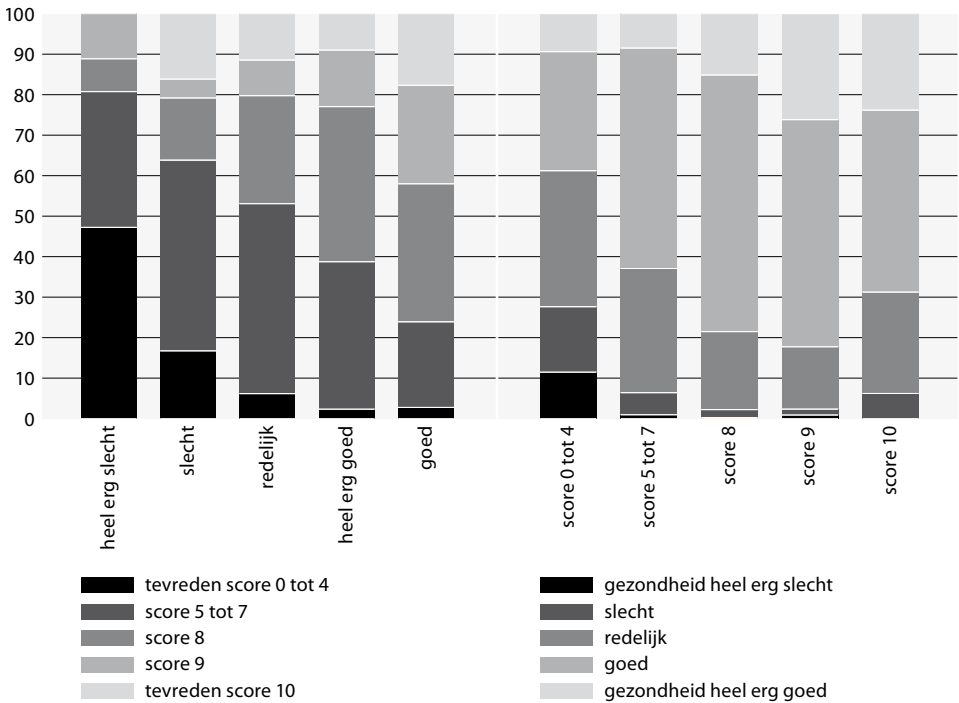
In figuur 4.1 schetsen we hoe bij Vlamingen de tevredenheid met hun leven in het algemeen samenhangt met hun oordeel over de kwaliteit van hun gezondheid. De algemene levenstevredenheid neemt toe naarmate men de eigen gezondheid als beter beoordeelt en het oordeel over de eigen gezondheid is positiever naarmate men meer tevreden is met het leven. De samenhang is echter verre van perfect noch lineair ($r=0,27$). Zo zijn er 24% uiterst tevreden Vlamingen die hun gezondheid heel goed vinden naast 6% uiterst tevreden Vlamingen die hun gezondheid heel erg slecht vinden. En van alle Vlamingen met een zeer goede gezondheid zijn er “slechts” 18% ook zeer tevreden met hun leven.

Alvorens de vraag te beantwoorden hoe bij Vlamingen de tevredenheid met de gezondheid samenhangt met de algemene levenstevredenheid en welke rol het erin speelt, brengen we twee vaststellingen onder de aandacht. Deze zullen ons toelaten onze onderzoeksvraag nader te specificeren. In onderzoek omtrent de algemene levenstevredenheid wordt vaak vastgesteld dat sociaaldemografische kenmerken, zoals geslacht, leeftijd en burgerlijke staat weinig variantie in dit oordeel verklaren (Diener e.a., 1999; Bowling & Windsor, 2001; Noerholm e.a., 2004; Westaway e.a.; 2007; Wettergren e.a., 2009, Verlet & Callens, 2010). De algemene levenstevredenheid hangt doorgaans niet lineair samen met de leeftijd: men is niet meer of minder tevreden met het leven naarmate men jonger of ouder is (Diener e.a., 1999; Schmidt e.a., 2005; Schmidt & Power, 2006; Muhajarine e.a., 2008; Diener & Ryan, 2009; Wettergren e.a., 2009; Wills, 2009). Sommige studies wijzen zelfs op een U-vormige samenhang (zie Samman, 2007). De algemene levenstevredenheid hangt doorgaans ook niet of slechts zwak positief samen met het opleidingsniveau (Diener e.a., 1999; Michalos, 2002; Arnold e.a. 2004; Samman, 2007; Lundberg & Kristenson, 2008; Muhajarine e.a., 2008; Selim, 2008; Diener & Ryan, 2009; Wettergren e.a., 2009). Ook onder Vlamingen is er geen systematische samenhang tussen de algemene levenstevredenheid en de leeftijd ($r=0,00$) en is de samenhang met het opleidingsniveau zeer gering ($r=0,11$). In onderzoek over de gezondheid(sbeleving) daarentegen verklaren sociaaldemografische kenmerken

1 We opteren dus niet voor het artificieel toekennen van een waarde indien een domein voor de respondent niet bestaat.

zoals geslacht, leeftijd en burgerlijke staat, alsook sociaal-economische kenmerken zoals het opleidingsniveau en het inkomen zeer uitgesproken de variantie (Schmidt e.a., 2005; HIS-team, 2006, 2010; Muhajarine e.a., 2008). Naarmate men ouder is, beoordeelt men de eigen gezondheid als minder goed. De subjectieve gezondheid, evenals de gezondheid gemeten aan de hand van meer objectieve indicatoren, is ook minder goed naarmate men lager is opgeleid (Hardonk e.a., 2004; Deboosere e.a., 2006; HIS-team, 2006, 2010). Ook onder Vlamingen is er een negatieve samenhang tussen de subjectieve gezondheid en de leeftijd ($r=-0,33$) en een positieve samenhang met het opleidingsniveau ($r=0,26$).

FIGUUR 4.1 Samenhang tussen de algemene levenstevredenheid en de subjectieve gezondheid, Vlaams Gewest, 2009 (in %)

Bron: SCV-survey 2009, bewerking SVR

De literatuur geeft duidelijk aan dat het belang van de gezondheid in de algemene subjectieve levenskwaliteit (gemeten aan de hand van de algemene levenstevredenheid of het geluk) verschilt naargelang de leeftijd, de gezondheidstoestand en de cultuur. Verschillen naargelang het opleidingsniveau hebben we niet gevonden. Maar aangezien de algemene levenstevredenheid doorgaans niet met het opleidingsniveau varieert en de gezondheid(sbeleving) wel, verwachten wij verschillen in het belang van de tevredenheid met gezondheid voor de algemene levenstevredenheid naargelang het opleidingsniveau. Opleidingsverschillen zijn immers tevens als subcultuurverschillen op te vatten. Aangezien opleidingsverschillen in onze samenleving nog steeds samengaan met leeftijdsverschillen – oudere personen zijn gemiddeld genomen lager opgeleid – moeten we bij het toetsen van de verschillen naargelang het opleidingsniveau

tegelijkertijd rekening houden met de leeftijdsverschillen. Dit moeten we des te meer doen omdat, zoals uit de literatuur blijkt, het belang van de gezondheid(sbeleving) voor de algemene levenstevredenheid varieert met de leeftijd.

De tevredenheid van de Vlamingen met hun leven in het algemeen was ook in 2009 groot met een gemiddelde van 7,5 (op een schaal van 0 tot 10). Uitgetekend naar domeinen scoort de tevredenheid over de woning en de buurt, alsook over de huisgenoten het hoogst (gemiddeld 3,3 op een schaal van 1 tot 4). De tevredenheid over het inkomen, alsook over de tijd om te doen wat moet worden gedaan, ligt relatief gezien het laagst (gemiddeld 2,8). De tevredenheid met de gezondheid bedraagt gemiddeld 3,0 (zie Verlet & Callens, 2010 voor de resultaten van 2008). Voor de meerderheid van de Vlamingen gaat het bij de beoordeling van de tevredenheid op de meeste domeinen dus om de keuze tussen “tevreden” en “zeer tevreden”. De afwegingen bij deze keuze kunnen uiteenlopend zijn maar zijn niet gekend. Enkel inzake de gezondheid, het inkomen en de tijdsbesteding drukt meer dan 10% Vlamingen een zekere ontevredenheid uit.

Globaal genomen hangt de tevredenheid met de gezondheid matig samen met de rechtstreeks bevraagde algemene levenstevredenheid (tabel 4.1). Bij de jongere leeftijdsgroep is deze samenhang zoals verwacht wat minder sterk; bij de twee oudere leeftijdsgroepen is deze wat sterker. Naargelang het opleidingsniveau is de variatie wat geringer. De variatie in deze samenhang wordt iets groter als we per leeftijdsgroep drie opleidingsgroepen onderscheiden namelijk van 0,24 (bij de lageropgeleide 18-44 jarigen) tot 0,38 (bij de hogeropgeleiden 45-64 jarigen).

TABEL 4.1 Samenhang tussen de tevredenheid met de gezondheid en de algemene levenstevredenheid, naar leeftijd en opleidingsniveau, Vlaams Gewest, 2009

Opleidingsniveau	Leeftijd			Per opleidingsgroep
	18-44	45-64	65+	
Lager	0,24	0,37	0,36	0,32
Midden	0,27	0,29	0,37	0,28
Hoger	0,33	0,38	0,18	0,33
Per leeftijdsgroep	0,29	0,35	0,36	0,32

Bron: SCV-survey 2009, bewerking SVR

De tevredenheid met de woning en de buurt, deze met het inkomen en de levensstandaard, deze met de vrije tijd en de beschikbare tijd en deze met de familie en de vrienden correleren onderling erg hoog (ongeveer 0,55). Om in de regressie-analyses onderdrukkingseffecten te vermijden, selecteren we op basis van het patroon van de onderlinge samenhang vijf domeinen: gezondheid, woning, levensstandaard, vrije tijd en familie.

Aan de hand van regressie-analyses gaan we na in welke mate de variatie in de tevredenheid met de 5 domeinen de variatie in de algemene levenstevredenheid verklaart. We doen dit voor de totale groep en voor de deelgroepen naar leeftijd en/of opleiding (tabel 4.2). Gestandaardiseerde regressiecoëfficiënten (beta-waarden) geven het percentage verandering in de afhankelijke variabele aan wanneer de betreffende voorspellende factor met één eenheid verandert en alle andere voorspellende factoren constant worden gehouden. Globaal genomen blijken Vlamingen het belang van de tevredenheid met hun levensstandaard (gestandaardiseerde beta-waarde 0,211)

en alsook deze met hun gezondheid (0,198) het sterkst te verrekenen in hun algemeen tevredenheidsoordeel. De hoge positie van levensstandaard sluit aan bij bevindingen uit westerse culturen. De hoge positie van de gezondheid is verrassend en in tegenstelling met bevindingen uit de literatuur volgens de welke de gezondheid, zeker in een populatie met een ruim leeftijdsbereik, nooit tot de hoogste behoort. De tevredenheid met de vrije tijd en met de familie dragen weinig bij tot de algemene tevredenheid. Het geringe belang van de tevredenheid met de familie sluit aan bij vaststellingen uit de West-Europese cultuur (Arnold e.a., 2004) en contrasteert met deze uit culturen zoals in Midden- en Zuid-Amerika en Zuid-Afrika (Rojas, 2006; Westaway e.a., 2007; Wills, 2009).

TABEL 4.2 Relatie tussen de domeinspecifieke tevredenheid en de algemene levenstevredenheid, (gestandaardiseerde beta-coëfficiënten) naar leeftijd en opleidingsniveau, Vlaams Gewest, 2009

	Totale groep*	Leeftijd			Opleidingsniveau		
		18-44	45-64	65+	lager	midden	hoger
Gezondheid	0,198 ***	0,153 ***	0,181 ***	0,289 ***	0,229 ***	0,138 **	0,184 ***
Woning	0,106 ***	0,077 *	0,132 **	0,169 **	0,170 ***	0,058	0,100 *
Levensstandaard	0,211 ***	0,270 ***	0,194 ***	0,146 *	0,167 **	0,259 ***	0,212 ***
Vrije tijd	0,088 ***	0,050	0,196 ***	0,006	0,037	0,124 **	0,168 ***
Familie	0,061 ***	0,111 **	-0,010	0,043	0,034	0,075	0,104 *
Verklaarde variantie	0,212 ***	0,200	0,246	0,195	0,192	0,208	0,244

* met controle voor geslacht, leeftijd en opleiding

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

Bron: SCV-survey 2009, bewerking SVR

Terwijl de algemene levenstevredenheid niet systematisch samenhangt met de leeftijd, varieert het domein dat de hoogste positie inneemt (hoogste gestandaardiseerde beta-coëfficiënt) bij het verklaren van de algemene levenstevredenheid naargelang de leeftijdsgroep. Bij de 18- tot 44-jarigen is dit met voorsprong de tevredenheid met de levensstandaard. Bij de 45- tot 64-jarigen spelen zowel de tevredenheid met de vrije tijd, met de levensstandaard als met de gezondheid een rol. Bij de 65-plussers neemt de tevredenheid met de gezondheid met voorsprong de hoogste positie in. Terwijl de algemene levenstevredenheid slechts in geringe mate samenhangt met het opleidingsniveau, wisselen de domeinen met de hoogste beta-waarde naargelang het opleidingsniveau. Bij de lageropgeleiden gaat het om de gezondheid. Bij de twee andere groepen is dit de levensstandaard. Maar bij de hogeropgeleiden scoren ook de gezondheid en de vrije tijd goed. Algemeen genomen zijn opleidingsverschillen deels leeftijdsverschillen en vice versa, daar de lageropgeleiden vooral terug te vinden zijn in de oudere leeftijdsgroep ($r = -0,37$). De oudste leeftijdsgroep en de lageropgeleiden zijn bovendien de groepen die doorgaans ook het vaakst een slechte gezondheid opgeven. De oudste lageropgeleiden hebben ook het vaakst een slechte gezondheid. De interactieterm tussen de tevredenheid met de gezondheid en de leeftijd is significant: bij de oudste groep draagt de tevredenheid met de gezondheid sterker bij tot de algemene tevredenheid. De interactie met het opleidingsniveau is niet significant.

De tevredenheid met de vijf domeinen samen verklaart voor de gehele groep slechts 21% van de variantie in de algemene levenstevredenheid. Toevoeging van de andere domeinen en/of van de leeftijd en/of de opleiding verhoogt de verklaarde variantie niet. Met andere woorden in het

antwoord op de vraag “Hoe tevreden bent u met uw leven in het algemeen?” zit meer verrat dan de tevredenheid over een reeks domeinen. Dit sluit aan bij vaststellingen uit de literatuur. Wat er precies in verrat zit en hoe het er juist in verrat zit, blijft grotendeels nog ongekend. Toch wordt het antwoord op deze vraag in het dagelijkse leven beschouwd als een aanduiding voor het verdere verloop van de conversatie en/of van het gedrag. In het sociaalwetenschappelijke onderzoek wordt het antwoord op deze vraag gebruikt om antwoorden op andere vragen te verklaren. In beleidsonderzoek wordt het gebruikt om beleidsmakers te informeren over de nood aan en/of het effect van beleidsmaatregelen.

2. Componenten van de gezondheidsbeleving

De vage conceptuele grenzen tussen de subjectieve levenskwaliteit, het subjectief welzijn en de psychische gezondheid roepen de vraag op naar de specifieke betekenis van elk concept en naar de samenhang van elk concept met de subjectieve gezondheid (Schmidt & Power, 2006). In deze paragraaf gaan we na welke aspecten mensen verrekenen als ze antwoord geven op de vraag ‘Hoe is het met de gezondheid?’. Het antwoord op deze vraag naar de subjectieve gezondheid berust wellicht op een persoonlijke gevoelsmatige evaluatie en minder op een systematische cognitieve analyse van de eigen gezondheid. Het antwoord zou slechts gedeeltelijk worden beïnvloed door de aanwezigheid van symptomen, door specifieke klachten of door een medische diagnose van een ziekte (Deboosere e.a., 2006, 32). Tal van auteurs hebben aangetoond dat de perceptie van de eigen gezondheid een goede maatstaf is voor de ernst van klachten en van ziektes, voor de functionele status, voor de invaliditeit en zelfs voor het gebruik van zorgen (Chandola & Jenkinson, 2000; Fayers & Sprangers, 2002; Bjorner e.a., 2005). De subjectieve gezondheid is tevens nauw verbonden met de levensverwachting en de sterftekans. Het kan dan ook worden beschouwd als een zeer nuttig instrument voor het detecteren van groepen met een verhoogd risico (Idler & Benyamini, 1997; zie Deboosere e.a., 2006 voor referenties).

2.1. Subjectieve gezondheid: fysieke, psychische en/of sociale componenten

Op uiteenlopende wijze geformuleerd, met een uiteenlopend tijds kader en gemeten met één of meerdere uitspraken, telkens weer blijkt het antwoord op de vraag naar de subjectieve gezondheid een grote voorspellende waarde te hebben (Bjorner e.a., 2005). De vraag rijst dan ook waarom het antwoord op deze vraag het zo goed doet. Wat verrekenen mensen als ze op deze eenvoudige vraag een eenvoudig antwoord moeten geven, gegeven dat de vraag en het antwoord een complex geheel van waarnemingen betreft. Blijkbaar kunnen mensen in hun antwoord vele uiteenlopende gezondheidsgerelateerde waarnemingen integreren. Volgens Bjorner e.a. (2005) zouden mensen rekening houden met preklinische stadia van een ziekte, de aanleg van de familie voor een zekere mortaliteit, een algemene vatbaarheid voor ziekte, persoonlijkheidskenmerken, gezondheidsgedrag, medisch vastgestelde diagnoses, gebeurtenissen uit het leven, het sociale netwerk, de sociaal-economische status. Het antwoord zou zelfs ook de eigen opvatting over het verloop van de eigen gezondheid kunnen verrekenen. Bovendien heeft de respondent de mogelijkheid om zelf deze uiteenlopende aspecten te wegen in zijn antwoord. Bjorner e.a. (2005) verwijzen dan ook naar studies waarin men via kwalitatieve methoden probeert te begrijpen welke interpretaties respondenten maken en welke processen ze gebruiken om dit oordeel over hun gezondheid te vormen. Ook Fayers & Sprangers (2002) willen via moderne cognitieve

interviewtechnieken achterhalen wat mensen in gedachten hebben als ze antwoorden op de schijnbaar slecht gedefinieerde vraag naar hun subjectieve gezondheid. Hun fysieke gezondheid? Hun psychische gezondheid? Een afweging tegenover hun eigen verwachtingen of een vergelijking met een andere groep?

In aansluiting bij de ruime definitie van gezondheid van de Wereldgezondheidsorganisatie zou men kunnen verwachten dat mensen aspecten van hun fysieke, psychische en sociale gezondheid hierbij in rekening brengen. Volgens bepaalde onderzoekers zou het antwoord op de subjectieve gezondheidsvraag vooral een algemene perceptie van de fysieke gezondheid weerspiegelen. Althans dat is wat men vaststelt in onderzoek bij oudere personen (Liang e.a., 1991) en bij mensen met een laag inkomen (Bjorner e.a., 2005). Als Schmidt & Power (2006) nagaan met welke gezondheidsdeterminanten en -correlaten de subjectieve gezondheid vooral samenhangt dan blijkt dit bij 45- à 64-jarigen in West-Europese landen hoofdzakelijk en bijna uitsluitend met het hebben van een chronische ziekte te zijn. De samenhang met de metingen van de psychische en sociale gezondheid is veel geringer. Diener e.a. (1999) stellen dan weer dat de subjectieve gezondheid niet enkel de eigen fysieke conditie weergeeft, maar ook het niveau van emotionele aanpassing. Door dit laatste ontstaat ook de correlatie tussen de subjectieve gezondheid en het subjectief welzijn omdat beide concepten een emotionele component omvatten. Hays e.a. (2009) vinden – bij een populatie met een ruim leeftijdsbereik maar met hoofdzakelijk personen met een chronische ziekte – dan ook dat het antwoord op de algemene vraag naar de subjectieve gezondheid zowel samenhangt met het fysieke functioneren en de pijn- en vermoeidheidsbeleving als met het psychische functioneren (angst, woede, depressie) en tevens met het sociale functioneren. Een analoog patroon hadden ze vastgesteld bij het antwoord op de algemene vraag naar de subjectieve levenskwaliteit. Het oordeel inzake de algemene gezondheid hangt zelfs iets meer samen met dit inzake het fysieke functioneren; het oordeel inzake de algemene levenskwaliteit hangt iets sterker samen met dit inzake het psychologische en sociale functioneren. Bjorner e.a. (2005) vinden dat de relatie van de subjectieve gezondheid met de psychische gezondheid zwakker is dan deze van de subjectieve levenskwaliteit met de psychische gezondheid.

Conceptuele verschillen tussen de subjectieve levenskwaliteit, het subjectief welzijn, de gezondheidsgerelateerde levenskwaliteit enerzijds en de subjectieve gezondheid en de fysieke, psychische en sociale gezondheid anderzijds vervagen nog meer als men ze empirisch poogt te meten en met elkaar in verband brengt.

Tannenbaum e.a. (2007) stellen bijvoorbeeld vast dat de sterkte van de relaties en het belang van de uiteenlopende oorzakelijke verbanden inzake gezondheidsgerelateerde levenskwaliteit varieerden naargelang de leeftijd van de betrokken groep. Bij een groep vrouwen van 55 jaar en ouder was de band tussen de algemene perceptie van de gezondheid en van de gezondheidsgerelateerde levenskwaliteit veel sterker met metingen van de perceptie van de fysieke gezondheid dan met metingen van de perceptie van de psychische en sociale gezondheid. Maar de band met de fysieke gezondheid was sterker bij vrouwen van 55 tot 69 jaar dan bij deze van 70 jaar en ouder. Ook opleiding en inkomen beïnvloedden deze band. Zo stelden Johnston & Ware (1976) vast dat bij hogere inkomensgroepen de subjectieve gezondheid sterk geassocieerd was met zowel de fysieke als de psychische gezondheidsvariabelen. Bij de lagere inkomensgroepen was dit enkel sterk geassocieerd met de fysieke gezondheidsvariabelen en slechts zwak met de psychische gezondheidsvariabelen. Studies uit verschillende landen en internationaal

vergelijkende studies geven bovendien aan dat de empirische samenhang tussen de bovenvermelde begrippen cultuurspecifiek is. Zo varieert de sterkte van de samenhang tussen de subjectieve gezondheid en de subjectieve levenskwaliteit naargelang het betrokken Europese land (Schmidt & Power, 2006).

2.2. De subjectieve gezondheid bij Vlamingen: fysieke, psychische en/of sociale componenten?

Welke aspecten van hun gezondheid verrekenen Vlamingen als ze een antwoord geven op de vraag naar hun subjectieve gezondheid? Spelen de fysieke, de psychische en/of de sociale component een gelijke rol?

Om deze vraag te beantwoorden maken we gebruik van de Gezondheidsenquête uit 2004 met gegevens van 4.110 respondenten van 15 jaar en ouder uit het Vlaamse Gewest (HIS-team, 2006; Corijn, 2009). Voorzover beschikbaar verwijzen we ook naar de resultaten van de Gezondheidsenquête uit 2008 (HIS-team, 2010). De metingen van de componenten van de gezondheid zijn iets meer geobjectiveerd omdat ze gebeuren aan de hand van lijsten van specifieke symptomen, ziekten en aandoeningen, gedragingen en beperkingen, gevoelens en stemmingen (zie HIS-team, 2006 voor meer toelichting bij (de verantwoording van de keuze van) de gebruikte meetinstrumenten). Volgens Schmidt e.a. (2006) wordt de fysieke gezondheid het best gemeten aan de hand van het hebben van één of meerdere chronische aandoeningen. In de Gezondheidsenquête wordt meer in het algemeen gevraagd of men één of meerdere langdurige ziekten, langdurige aandoeningen of handicaps heeft en in welke mate men hierdoor belemmerd is in zijn dagelijkse bezigheden. Daarnaast wordt meer specifiek een lijst van 37 ziekten of aandoeningen voorgelegd en wordt gevraagd of men die in de voorbije 12 maanden heeft gehad. Op basis van het voorkomen van verschillende ziekten/aandoeningen die behoren tot zes verschillende ziektegroepen² wordt een indicator van comorbiditeit geconstrueerd. We stellen bij Vlamingen een correlatie ($r=0,47$) vast tussen het aangeven van beperkingen door een chronische aandoening en deze maat van comorbiditeit. De beide metingen hangen ook sterk samen (respectievelijk 0,55 en 0,58) met een meting van somatische pijnklachten. De psychische gezondheid wordt volgens Schmidt e.a. (2006) het best gemeten via een schaal die peilt naar psychologische problemen. De Gezondheidsenquête omvat de General Health Questionnaire waarin voornamelijk wordt gepeild naar (gebrek aan) psychische draagkracht en het coping gedrag (beslissingen kunnen nemen, moeilijkheden de baas kunnen, vertrouwen in uzelf hebben). Naargelang de score op deze vragenlijst wordt een onderscheid gemaakt tussen psychologische moeilijkheden en meer ernstige psychologische problemen. Lichamelijke pijnklachten, depressieve problemen, angststoornissen en slaapproblemen worden gemeten aan de hand van de Symptom Checklist 90 Revised. De vitaliteitsschaal van de SF-36 meet de positieve psychische gezondheid. In de hoger vermelde lijst van 37 ziekten en aandoeningen wordt ook een ernstige depressie voor een periode van minstens 2 weken vermeld. Volgens Schmidt e.a. (2006) scoren depressie en angst goed op een latente factor inzake psychische gezondheid. We stellen bij Vlamingen een hoge correlatie vast tussen de algemene meting van het psychologische welzijn en een aparte meting van depressie (0,52) en van vitaliteit (0,52). Ook symptomen van angst

² Deze 6 ziektegroepen zijn: ziekten van het bewegingsstelsel, respiratoire ziekten, neurologische aandoeningen, hartaandoeningen, kanker en diabetes. Er wordt een onderscheid gemaakt naargelang men lijdt aan één of meerdere ziekten behorend tot één ziektegroep of meer dan één ziektegroep.

en depressie gaan vaak samen (0,62). De sociale gezondheid wordt in de Gezondheidsenquête onder meer gemeten aan de hand van een globale appreciatie van de sociale contacten en aan de hand van de Medical Outcome Study Social Support Survey waarin gepeild wordt naar de gepercipieerde beschikbaarheid van vier functionele categorieën van sociale ondersteuning (namelijk emotionele, instrumentele en affectieve ondersteuning en positieve interactie). We splitsen de totale groep op in drie leeftijdsgroepen (15-39 jaar, 40-59 jaar, 60 jaar of ouder) en in drie groepen naargelang het hoogste bereikte opleidingsniveau (lager of lager secundair, hoger secundair, hoger).

Het aandeel Vlamingen van 15 jaar en ouder dat stelt niet in goede gezondheid te verkeren schommelde in het voorbije decennium (1997-2008) rond de 20%; het is iets gestegen van 18% naar 21% (HIS-team, 2010). Indien de fysieke gezondheid wordt uitgedrukt aan de hand van het hebben van een langdurige aandoening dan stellen we in die periode een stijging vast namelijk van 23% naar 27%. Inzake de psychische gezondheid volgt na een daling sinds 1997 een toename in 2008 als 23% aangeeft psychologische problemen te ervaren. Het aandeel mensen dat ontevreden is met hun sociale gezondheid gemeten aan de hand van hun sociale ondersteuning varieerde het voorbije decennium tussen de 5,2% en 6,8% (HIS-team, 2010). In 2008 gaf 12% aan een beperkte sociale ondersteuning te hebben. Kortom; 1 op 5 Vlamingen noemt zijn gezondheid niet goed. Meer concreet geeft 1 op 4 à 5 Vlamingen problemen aan met de fysieke en/of psychische gezondheid en is ongeveer 1 op 15 à 20 Vlamingen ontevreden met zijn sociale netwerk.

Hierboven vermeldden we de systematische samenhang tussen de subjectieve gezondheid en de *leeftijd*. Het percentage Vlamingen dat in 2008 aangaf in slechte gezondheid te verkeren varieerde van 6% bij de 15- à 24-jarigen tot 47% bij de 75-plussers. Een dergelijke samenhang geldt ook voor de fysieke gezondheid. Als deze wordt gemeten aan het hebben van een chronische aandoening dan varieert het aandeel recent van 9% (bij de 15- à 24-jarigen) tot 56% (bij de 75-plussers). De samenhang met leeftijd is minder duidelijk als het om de psychische gezondheid gaat. Recent was er inzake de aanwezigheid van psychologische problemen wel variatie naargelang de leeftijd, maar geen lineaire stijging of daling. Vooral de 34- à 54-jarigen, en vooral vrouwen van die leeftijd, gaven psychologische problemen aan. De sociale gezondheid neemt wel af met de leeftijd: 4% van de 15- tot 24-jarigen tegenover 9% van de 75-plussers is ontevreden over de sociale ondersteuning; respectievelijk 6% en 19% heeft een beperkte sociale ondersteuning (HIS-team, 2010).

Hierboven gaven we aan dat de subjectieve gezondheid afneemt naarmate mensen lager zijn opgeleid (Schmidt e.a., 2006; Lundberg & Kristenson, 2008). Zelfs na controle voor leeftijd en geslacht varieerde in 2008 het aandeel Vlamingen met een slechte subjectieve gezondheid van 25% bij de laagstopgeleiden tot 13% bij de hoogstopgeleiden (HIS-team, 2010). Deze samenhang geldt zeker voor de fysieke gezondheid gemeten aan het hebben van een chronische aandoening. Bij de lageropgeleide Vlamingen geeft in 2008 40% zo een aandoening aan; bij de hogeropgeleide is dit 20%. Na correctie voor leeftijd verminderen deze verschillen, maar blijven ze significant. Inzake de psychische gezondheid, gemeten aan de hand van psychologische problemen, treden er geen significante opleidingsverschillen op. De sociale gezondheid neemt toe met het opleidingsniveau. Zo heeft 9% van de lager opgeleide Vlamingen tegenover 4% van de hoger opgeleide een negatieve perceptie van sociale ondersteuning en heeft respectievelijk

19% en 7% een beperkte sociale ondersteuning; en dit na correctie voor leeftijd en geslacht (HIS-team, 2010).

Gegeven de samenhang van de subjectieve gezondheid en van sommige componenten van de gezondheid met de leeftijd en met het opleidingsniveau, gaan we na of de aard en het aandeel van de diverse componenten van de gezondheid in de globale subjectieve gezondheid analoog is in de diverse leeftijds- en opleidingsgroepen. Brengen jongere en oudere Vlamingen of lager- en hogeropgeleide Vlamingen dezelfde aspecten in rekening als ze hun gezondheid subjectief beoordelen?

Uitgedrukt aan de hand van correlaties vertoont binnen de totale groep de subjectieve gezondheid vooral een samenhang met een meting van de fysieke gezondheid (chronische aandoening). Deze samenhang is geringer met de psychische gezondheid (psychologische problemen). Hij is nog geringer voor de sociale gezondheid (sociale ondersteuning) (Tabel 4.3). Zoals verwacht varieert deze samenhang naargelang de leeftijd en het opleidingsniveau. De correlatie tussen de subjectieve gezondheid en de fysieke gezondheid neemt toe met de leeftijd en daalt naarmate het opleidingsniveau hoger is. Deze correlaties met de psychische gezondheid variëren minder sterk naargelang de leeftijd; iets meer naargelang het opleidingsniveau. Inzake de sociale gezondheid zijn alle correlaties met de subjectieve gezondheid laag. Ze zijn het laagst bij de oudsten en bij de lageropgeleiden. De samenhang tussen de maat van de fysieke en de psychische gezondheid is gering in de totale groep (0,23). Maar bij oudsten en bij de lageropgeleiden is ze hoger (respectievelijk 0,29 en 0,33); bij de hogeropgeleiden is de samenhang veel geringer (0,11).

TABEL 4.3 Samenhang tussen componenten van de gezondheid en de subjectieve gezondheid, naar leeftijd en opleidingsniveau, Vlaams Gewest, 2004

	Totale groep	Leeftijd			Opleidingsniveau		
		15-39	40-59	60+	lager	midden	hoger
Fysieke gezondheid	0,49	0,35	0,49	0,52	0,53	0,46	0,39
Psychische gezondheid	0,30	0,31	0,34	0,34	0,37	0,25	0,26
Sociale gezondheid	0,18	0,20	0,18	0,10	0,12	0,14	0,20

Bron: Gezondheidsenquête 2004, W.I.V, bewerking SVR

Resultaten van de regressie-analyses voor de totale groep met 8 specifieke gezondheidsindicatoren (niet getoond) geven aan dat het antwoord inzake de subjectieve gezondheid vooral de variatie inzake de indicatoren van de fysieke gezondheid opneemt, naast de variatie inzake de vitaliteit, een indicator van de psychische gezondheid. Andere aspecten van de psychische en sociale gezondheid doen weinig ter zake. Daarom beperken we de analyses tot één maat voor de fysieke gezondheid (de mate van beperkingen in het dagelijkse leven ten gevolge van aandoeningen) en één maat voor de psychische gezondheid (de mate van psychologische aandoeningen). We laten de maat van sociale gezondheid achterwege omdat ze veel missings omvat en omdat we vaststellen dat de bijdrage ervan tot de subjectieve gezondheid bovendien doorgaans zeer gering en niet-significant is. In tabel 4.4 geven we voor beide maten de gestandaardiseerde beta-waarden, per leeftijdsgroep en opleidingsniveau.

TABEL 4.4 Relatie tussen de fysieke en de psychische gezondheid en de subjectieve gezondheid (gestandaardiseerde beta-coëfficiënten), naar leeftijd en opleidingsniveau, Vlaams Gewest, 2004

	Totale groep	Totale groep*	Leeftijd			Opleidingsniveau		
			15-39	40-59	60+	lager	midden	hoger
Fysieke gezondheid	0,435	0,381	0,297	0,428	0,474	0,454	0,409	0,375
Psychische gezondheid	0,204	0,215	0,236	0,240	0,207	0,211	0,182	0,243

* met controle voor geslacht, leeftijd en opleidingsniveau

Alle waarden $p < 0,001$

Bron: Gezondheidsenquête 2004, W.I.V, bewerking door SVR

Globaal genomen weegt de fysieke gezondheid veel zwaarder door in de subjectieve gezondheid dan de psychische gezondheid. Dit blijkt ook uit het feit dat van de Vlamingen die zeggen enkel fysieke gezondheidsproblemen te hebben, 60% zegt dat hun gezondheid niet goed is. Van de Vlamingen die zeggen enkel psychische problemen te hebben, zegt slechts 25% dat hun gezondheid niet goed is. Vier op 5 Vlamingen die vinden dat ze zowel fysieke als psychische gezondheidsproblemen hebben, noemen hun gezondheid slecht.

De 15- à 39-jarigen laten de fysieke gezondheid relatief gezien weinig doorwegen in hun subjectieve gezondheidsoordeel, dit verandert vanaf leeftijd 40. De interactieterm tussen de fysieke gezondheid en de leeftijd is significant. Dit sluit aan bij bevindingen uit de literatuur (Arnold e.a., 2004). De lageropgeleiden laten de fysieke gezondheid zeer sterk doorwegen. De beta-waarde daalt naarmate het opleidingsniveau toeneemt, maar de interactie tussen de fysieke gezondheid en het opleidingsniveau is niet significant. Deze daling sluit wel aan bij de hoger vermelde bevindingen van Johnston & Ware (1976) die een negatief effect vonden voor het inkomensniveau. De variatie van de beta-waarden voor de psychische gezondheid naargelang de leeftijd en het opleidingsniveau is veel geringer en de interacties zijn niet significant.

Samenvattend kunnen we stellen dat vooral de oudere Vlamingen de fysieke gezondheid verrekennen bij het aangeven hoe het met de eigen gezondheid gaat. Hoewel lageropgeleiden dit ook meer doen, is het effect niet-significant. Aspecten van de psychische gezondheid worden veel minder verrekend bij dit oordeel. Aspecten van de sociale gezondheid worden nauwelijks verrekend. De groepen die vooral de fysieke gezondheid verrekennen, zijn tevens de groepen met een objectief minder goede gezondheid.

2.3. De subjectieve gezondheid bij Vlamingen en specifieke aandoeningen

In een volgende analyse gaan we na hoe de subjectieve gezondheid samenhangt met het voorkomen – althans volgens de respondenten – van welbepaalde fysieke en psychische aandoeningen in de voorbije 12 maanden. We doen deze analyses enkel voor de groep Vlamingen van 40 jaar en ouder omdat zeker de fysieke ziektebeelden vooral vanaf die leeftijd voorkomen. We selecteren die 10 aandoeningen die het meest frequent bij deze leeftijdsgroep voorkomen; elke aandoening werd door minstens 5% 40-plussers opgegeven in 2004. Om de component van de

psychische gezondheid beter in beeld te brengen, gebruiken we ook twee maten uit de GHQ-vragenlijst. In tabel 4.5a geven we op basis van een logistische regressie-analyse per aandoening de kans aan dat iemand met de aandoening zegt in slechte gezondheid te zijn en vergelijken die met de kans van iemand die de aandoening niet heeft. We controleren hierbij voor geslacht, leeftijd en opleidingsniveau.

TABEL 4.5 Kansverhouding voor een slechte subjectieve gezondheid voor de 10 meest frequent voorkomende fysieke en psychische aandoeningen (a) en kansverhouding voor frequent voorkomende fysieke en psychische aandoeningen voor een slechte subjectieve gezondheid (b), bij 40-plussers, Vlaams Gewest, 2004

	(a)*	(b)*
lichamelijke pijnklachten	17,18 ***	5,34 ***
ernstige hartkwaal of hartaanval	5,41 ***	5,06 ***
chronische bronchitis/longkwaal	4,13 ***	3,48 ***
hardnekkige rugaandoeningen	3,48 ***	2,22 ***
gewrichtsontsteking	3,09 ***	/
gewrichtsslijtage	2,90 ***	2,02 ***
diabetes	2,90 ***	2,61 ***
migraine	3,03 ***	1,41
slapeloosheid	2,87 ***	1,39 *
hoge bloeddruk	1,81 ***	1,28
allergie	1,71 ***	0,82
ernstige depressie	13,37 ***	5,55 ***
depressieve symptomen	10,11 ***	/
angststoornissen	10,44 ***	2,24 **
psychologische moeilijkheden	4,17 ***	/
ernstige psychologische problemen	4,67 ***	1,89 **

* met controle voor geslacht, leeftijd en opleidingsniveau

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

Bron: Gezondheidsenquête 2004, W.I.V., bewerking SVR

Het zijn bij uitstek lichamelijke pijnklachten die vervat zitten in een beleving van een slechte gezondheid (oddsratio 17,18). Pijn is immers een symptoom bij heel wat fysieke en psychische aandoeningen. Inzake de fysieke gezondheidsaandoeningen geldt vooral dat iemand die aan geeft het voorbije jaar een ernstige hartkwaal of hartinfarct te hebben gehad, 5 maal meer kans heeft om zijn gezondheid als slecht te beoordelen (oddsratio 5,41). Maar ook mensen met een chronische bronchitis of een andere chronische longkwaal hebben meer kans om hun gezondheid als slecht te beoordelen. Rugaandoeningen van hardnekkige aard (langer dan 3 maanden), lumbago, ischias, discusshernia hebben eveneens een grote impact op de subjectieve gezondheid. Gewrichtsslijtage (artrose) van knieën, heup of handen en gewrichtsontsteking (chronisch reuma, reumatoïde artritis) van handen of voeten bepalen eveneens sterk de subjectieve gezondheid. Diabetes beïnvloedt ook in sterke mate hoe men de gezondheid ervaart. Ook symptomen en klachten zoals migraine, allergieën, een hoge bloeddruk en slapeloosheid bepalen de

gezondheidsperceptie, maar doen dit minder sterk dan de andere vermelde fysieke aandoeningen. Inzake de psychische gezondheid blijken een ernstige depressie (rechtstreeks bevraagd), depressieve stoornissen en angststoornissen (beiden gemeten via een symptomenlijst) enorm de subjectieve gezondheid te bepalen (oddsratio 10 tot 13). Deze kansverhoudingen zijn veel hoger dan bij de fysieke gezondheidsproblemen. De GHQ-schaal die meer peilt naar psychische draagkracht en het coping gedrag neemt minder goed (oddsratio iets meer dan 4,00) het gevoel van een slechte gezondheid op.

Hierboven zagen we dat voor de totale leeftijdsgroep vooral de algemene fysieke gezondheid (uitgedrukt via chronische aandoeningen en beperkingen) en minder de algemene psychische gezondheid (uitgedrukt via mentale draagkracht) vervat zaten in de subjectieve gezondheid. Gemeten aan de hand van specifieke aandoeningen blijken bij 40-plussers vooral pijnklachten – die horen bij heel wat fysieke en psychische gezondheidsproblemen – zich te vertalen in een gevoel van een slechte gezondheid. Daarnaast verhogen psychische problemen zoals depressie en angst heel sterk de kans dat men de gezondheid slecht noemt. Daarnaast heeft vooral een ernstige hartaandoening of hartaanval een grote impact.

Indien we de reeks specifieke fysieke en psychische aandoeningen als voorspellende factoren in één model stoppen (met weglating van enkele aandoeningen die sterk onderling correleren) om de subjectieve gezondheid te verklaren, dan blijven de lichamelijke pijnklachten, een ernstige depressie en een ernstige hartaandoening de beste voorspellers (tabel 4.5b).

UITLEIDING

Hoewel de subjectieve maten van de algemene levenskwaliteit of algemene levenstevredenheid alsook deze van de algemene gezondheid frequent worden gebruikt, ook om beleids mensen te informeren over de kwaliteit van het leven van de burgers, over de nood aan beleidsmaatregelen of over het effect van beleidsmaatregelen, blijkt uit de literatuur dat de erbij horende concepten niet duidelijk zijn omschreven en nog heel wat vragen oproepen. Bovendien zijn we in deze bijdrage niet ingegaan op het gebruik van deze begrippen bij de evaluatie en vergelijking van behandelingen en voor de diagnostiek van patiënten (Fayers & Sprangers, 2002; Bjorner e.a., 2005); dit vergt een aparte studie.

De conceptuele afbakening en specificering van de begrippen ging niet steeds hand in hand met de ontwikkeling van de meetinstrumenten en met het groeiende empirische onderzoek (Camfield & Skevington, 2008). Toch blijken de metingen goede en nuttige samenvattingen te zijn van “iets” en tevens sterke predictoren te zijn van allerlei andere fenomenen en gedragingen. Empirisch onderzoek naar de relatie tussen de metingen van de concepten heeft de onduidelijkheid over de afbakening van concepten als subjectieve levenskwaliteit, subjectief welzijn, psychologisch welzijn, levenskwaliteit inzake gezondheid en subjectieve gezondheid zelfs vergroot. Uit de literatuur blijkt dat in empirisch onderzoek metingen van de subjectieve levenskwaliteit vooral met aspecten van de psychische gezondheid samenhangen en dat de meting van de subjectieve gezondheid vooral aspecten van de fysieke gezondheid verrekent (Fayers & Sprangers, 2002). Hierbij blijft het echter onduidelijk in welke mate de mensen zelf een verschil maken tussen deze vragen.

De zoektocht naar verklaringen voor het psychische welzijn en/of de subjectieve levenstevredenheid heeft al een lange weg afgelegd. Na 30 jaar onderzoek besluiten Diener e.a. (1999) dat de uiteenlopende invalshoeken (genetisch, situationeel, intentioneel, gedragsmatig) aan elkaar complementair zijn en moeten geïntegreerd worden. De erfelijkheid, de persoonlijkheid, de gedragmogelijkheden om zich aan te passen, de omgeving ..... het speelt allemaal een rol. Maar op zich verklaren deze elementen onvoldoende het antwoord op de simpele vraag "Hoe gaat het?". Ook vanuit de cognitieve psychologie weet men nog niet hoe de hersenen talloze elementen integreren tot een algemeen samenvattend oordeel over het eigen subjectief welzijn (Camfield & Skevington, 2008).

In onze eigen analyses hebben we vastgesteld dat de algemene levenstevredenheid van de Vlamingen vooral samenvalt met hun tevredenheid over hun levensstandaard en/of over hun gezondheid. Maar zoals Diener e.a. (1999) waarschuwen, deze samenhang zegt niets over oorzakelijkheid. We vonden enkel een aanwijzing dat de oudste Vlamingen sterker hun gezondheid verrekenen. In hun oordeel over hun gezondheid verrekenen Vlamingen vooral hun fysieke aandoeningen en beperkingen. Vooral oudere personen en in minder mate ook lageropgeleiden – groepen die doorgaans in minder goede fysieke gezondheid zijn – verrekenen in hun algemene oordeel hun fysieke gezondheid. De psychische gezondheid wordt minder verrekend en de sociale gezondheid nog minder. In de literatuur wordt echter gesteld dat het oordeel over de subjectieve gezondheid niet enkel de fysieke conditie weerspiegelt, maar ook de psychologische aanpassing aan de fysieke aandoeningen (Diener e.a., 1999), waardoor de psychische draagkracht dan toch weer in beeld komt. Meer concreet uitgedrukt geven Vlamingen echter aan dat vooral pijn, maar ook een ernstige hartkwaal evenals een ernstige depressie, een bijzonder sterke impact hebben op hun gevoel van een slechte gezondheid.

Michalos (2002, 39) vond in zijn overzichtsstudie dat de tevredenheid met de gezondheid nooit de beste voorspeller was van de algemene levenstevredenheid, maar dat andere domeinen zoals levensstandaard dit beter waren. Hij besloot dan ook dat voor zijn 11 onderzoeksgroepen *"the old adage about having everything when you have your health is false"*. We moeten echter besluiten dat Vlamingen hun tevredenheid met hun gezondheid wel blijken te verrekenen in hun algemene tevredenheid, zeker als ze ouder zijn. Het aandeel van elk levensdomein is uiteraard functie van het aantal en de aard van de domeinen die worden aangeboden. Het is jammer dat de domeinen in de SCV-vragenlijst afwijken van deze in de internationale literatuur, waardoor vergelijkingen moeilijk worden.

Op zoek naar empirische relaties tussen de concepten beschouwden Schmidt & Power (2006) de subjectieve levenskwaliteit als een gezondheidsmaat en vanuit die invalshoek brachten ze dan ook gezondheidsmaten in verband met heel wat metingen van determinerende en samenhangende factoren van de gezondheid (preventie, levensstijl, alcoholconsumptie). Ze moeten echter besluiten dat de subjectieve levenskwaliteit een mediërende rol speelt tussen het gezondheidsgedrag en de psychische gezondheid. Een aanwijzing ter afsluiting dat concepten die begrijpbaar lijken, conceptueel niet altijd een juiste plaats krijgen. Ook de sterke voorspellende waarde van de subjectieve gezondheid contrasteert met de onduidelijkheid over wat mensen nu precies in dit oordeel stoppen.

BIBLIOGRAFIE

- Arnold, R. e.a. (2004). The relative contribution of domains of quality of life to overall quality of life for different chronic diseases. In: *Quality of Life Research*, 13, 883-896.
- Bjorner, J.B. e.a. (2005). Self-rated health. In: Fayers, P.M. & Hays, R.D. (eds). *Assessing quality of life in clinical trials. Methods and practice*. Oxford: Oxford University Press, 309-323.
- Bowling, A. & Windsor, J. (2001). Towards the good life. A population survey of dimensions of quality of life. In: *Journal of Happiness Studies*, 2, 55-81.
- Camfield, L. & Skevington, S.M. (2008). On well-being and quality of life. In: *Journal of Health Psychology*, 13, 764-775.
- Chandola T. & Jenkinson, C. (2000). Validating self-rated health in different ethnic groups. In: *Ethnicity and Health*, 5, 151-159.
- Corijn, M. (2009). *Gezondheid en gezondheidsgedrag in het Vlaamse Gewest: verschillen naargelang het huishoudtype*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Rapport 2009/1.
- Cummins, R.A. (1996). The domains of life satisfaction. An attempt to order chaos. In: *Social Indicators Research*, 38, 303-332.
- Cummins, R.A. e.a. (2003). *Australian unity wellbeing index: Cumulative psychometric record (Vol 9.)* www.deakin.edu.au.
- Deboosere, P. e.a. (2006). *Gezondheid en mantelzorg*. Brussel: FOD Economie. Sociaal-Economische enquête 2001 Monografieën.
- Diener, E. (1984). Subjective well-being. In: *Psychological Bulletin*, 95, 542-575.
- Diener, E. e.a. (1985). The satisfaction with life scale. In: *Journal of Personality Assessment*, 49, 71-75.
- Diener, E. e.a. (1999). Subjective well-being: Three decades of progress. In: *Psychological Bulletin*, 105, 276-302.
- Diener, E. & Ryan, K. (2009). Subjective well-being: a general overview. In: *South African Journal of Psychology*, 39, 391-406.
- Dupuy, H. (1978). *Self-representations of General Psychological Well-being of American adults*. National Center for Health Statistics, Hyattsville, MD.
- Elchardus, M. & Schmidt, W. (2007). Meer tijd, meer geld, meer promotiekansen op het werk. De tevredenheid van de Vlaming. Een beschrijvende analyse, 1996-2006. In: Pickery, J. *Vlaanderen gepeild*. Brussel: SVR-Studie, 78-113.
- Fayers, P.M. & Sprangers, M.A. (2002). Understanding self-rated health. In: *The Lancet*, 359, 187-188.
- Gonzales, M. e.a. (2007). A complexity approach to psychological well-being in adolescence: major strengths and methodological issues. In: *Social Indicators Research*, 80, 267-295.
- Gonzales, M. e.a. (2008). Using non-linear models for a complexity approach to psychological well-being. In: *Quality and Quantity*, 42, 1-21.
- Hardonk, S. e.a. (2004). Sociaal-economische gezondheidsverschillen in België: analyse van de Gezondheidsenquête 2001. In: J. Vranken e.a. (red.). *Armoede en sociale uitsluiting. Jaarboek 2004*. Leuven: Acco, 117-146.
- Hays, R.D. e.a. (2009). Development of physical and mental health summary scores from the patient-reported outcomes measurement information system (PROMIS) global items. In: *Quality of Life Research*, 18, 873-880.
- Heady, B. e.a. (1991). Top-down versus bottom-up theories of subjective well-being. In: *Social Indicators Research*, 24, 81-100.
- HIS-team (2006, 2010). *Resultaten van de Gezondheidsenquête*. Brussel: W.I.V.
- Huppert, F.A. e.a. (2009). Measuring well-being across Europe: description of the ESS Well-being Module and preliminary findings. In: *Social Indicators Research*, 91, 301-315.

- Hunt, S.M. (1997). The problem of quality of life. In: *Quality of Life Research*, 6, 205-212.
- Idler E.I. & Benyamini, Y. (1997). Self-rated health and mortality: A review of twenty-seven community studies. In: *Journal of Health and Social Behavior*, 38, 21-37.
- International Wellbeing Group (2006). *Personal Wellbeing Index* (Melbourne, Australian Centre on Quality of Life, Deakin University). www.deakin.edu.au/research/acqol/instruments/wellbeing_index.htm
- John, L.H. (2004). Subjective well-being in a multicultural urban population: Structural, and multivariate analyses of the Ontario Health Survey Well-being Scale. In: *Social Indicators Research*, 68, 107-126.
- Johnston, S.A. & Ware, J.R. (1976). Income group differences in relationships among survey measures of physical and mental health. In: *Health Service Research*, 11, 416-429.
- Kunst, A.E. e.a. (2005). Trends in socioeconomic inequalities in self-assessed health in 10 European countries. In: *International Journal of Epidemiology*, 34, 295-305.
- Kuyken, K. e.a. (1995). The world health organisation Quality of Life assessment (WHOQOL): Position paper from the world health organisation. In: *Social Science and Medicine*, 41, 1403-1409.
- Lau, L.D. e.a. (2005). An investigation into the cross-cultural equivalence of the personal wellbeing index. In: *Social Indicators Research*, 72, 403-430.
- Liang, J.J. e.a. (1991). The structure of self-reported physical health among the aged in the United States and Japan. In: *Medical Care*, 29, 1161-1180.
- Lundberg, J. & M. Kristenson (2008). Is subjective status influenced by psychosocial factors? In: *Social Indicators Research*, 89, 375-390.
- Michalos, A.C. (2002). Social indicators research and health-related quality of life research. In: *Social Indicators Research*, 65, 27-72.
- Muhajarine, N. e.a. (2008). Person, perception and place: what matters to health and quality of life. In: *Social Indicators Research*, 85, 53-80.
- Noerholm, V. e.a. (2004). Quality of life in the Danish general population – normative data and validity of WHOQOL-BREF using Rasch and item response theory models. In: *Quality of Life Research*, 13, 531-540.
- Roberts, J.A. & Clement, A. (2007). Materialism and satisfaction with over-all quality of life and eight life domains. In: *Social Indicators Research*, 82, 79-92.
- Rojas, M. (2006). Life satisfaction and satisfaction in domains of life: is it a simple relationship? In: *Journal of Happiness Studies*, 467-497.
- Ryff, C.D. & Singer, B.H. (1998). The contours of positive human health. In: *Psychological Inquiry*, 9, 1-28.
- Ryff, C.D. & Singer, B.H. (2008). Know thyself and become what you are: a eudaimonic approach to psychological wellbeing. In: *Journal of Happiness Studies* 9, 13-39.
- Samman, E. (2007). Psychological and subjective well-being: a proposal for internationally comparable indicators. In: *Oxford Development Studies*, 35, 459-486.
- Schmidt e.a. (2005). The conceptual relationship between health indicators and quality of life: results from the cross-cultural analysis of the EUROHIS field study. In: *Clinical Psychology and Psychotherapy*, 12, 28-49.
- Schmidt, S. & Power, M. (2006). Cross-cultural analyses of determinants of quality of life and mental health. Results from the EUROHIS study. In: *Social Indicators Research*, 77, 95-138.
- Selim, S. (2008). Life satisfaction and happiness in Turkey. In: *Social Indicators Research*, 88, 531-562.
- Skevington, S. e.a. (2004). The world health organization WHOQOL-BREF quality of life assessment. Psychometric properties and results in the international field trial. A report from the WHOQOL Group. In: *Quality of Life Research*, 13, 299-310.
- Spilker, B. (ed) (1990). *Quality of life assessments in clinical trials*. New York: Raven Press.

- Tannenbaum, C. e.a. (2007). What drives older women's perception of health-related quality of life? In: *Quality of Life Research*, 16, 593-605.
- Theuns, P. e.a. (2010). Cross-national comparability of the WHOQOL-BREF: A measurement invariance approach. In: *Quality of Life Research*, 19, 219-224.
- Trauer, T. & Machemon, A. (2001). Why are we weighting? The role of importance ratings in quality of life measurement. In: *Quality of Life Research*, 10, 579-585.
- Veenhoven, R. (2007). Subjective measures of wellbeing. In: McGillivray, M. (ed.). *Human well-being: concept and measurement*. Basingstoke: MacMillan.
- Verlet, D. (2010). De kwaliteit van het leven in het vizier. Een inleidende situering. In: Verlet, D. & Callens, M. (red.). *De kwaliteit van het leven, een mozaïek van het dagelijks leven*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, 11-34.
- VRIND (2009). *Vlaamse Regionale Indicatoren*. Brussel. Studiedienst van de Vlaamse Regering.
- Wang, W.C. e.a. (2006). Validating, improving reliability, and estimating correlation of the four subscales in the WHOQOL-BREF using multidimensional Rasch Analysis. In: *Quality of Life Research*, 15, 607-620.
- Westaway M.S. e.a. (2007). Which personal quality of life domains affect the happiness of older South Africans? In: *Quality of Life Research*, 16, 1425-1438.
- Wettergren, L. e.a. (2009). The use, feasibility and psychometric properties of an individualised quality-of-life instrument: a systematic review of the SEIQoL-DW. In: *Quality of Life Research*, 18, 737-746.
- WHOQOL Group (1994). The development of the World Health Organization Quality of Life Assessment Instrument (the WHOQOL). In: Orley J. & Kuyken, W. (eds). *Quality of Life Assessment: International Perspectives*. Heidelberg: Springer Verlag, 41-57.
- Wills, E. (2009). Spirituality and subjective well-being: evidences for a new domain in the personal well-being index. In: *Journal of Happiness Studies*, 10, 49-69.
- Zullig, K. e.a. (2009). Demographic correlates of domain-based life satisfaction reports of college students. In: *Journal of Happiness Studies*, 10, 229-238.

De tijdsverdeling als motor van het dagelijks leven: een geïntegreerde benadering en enkele empirische modellen

Walter Van Dongen

Inleiding	148
1. Geïntegreerde benadering van het dagelijks leven	149
2. Van theorie naar empirie: bouwstenen van het dagelijks leven	158
3. Feitelijke combinatie van de basisactiviteiten in Vlaanderen (1999-2004)	161
4. Verdeling van het aantal uren per basisactiviteit (1999–2004)	170
5. Dagverloop of dagritme van de basisactiviteiten (1999–2004)	176
6. Ervaren tijdsdruk van mannen en vrouwen in Vlaanderen (2004)	184
Uitleiding	189
Bibliografie	191

INLEIDING

In deze bijdrage bestuderen we de tijdsverdeling van mannen en vrouwen als een belangrijk onderdeel van de kwaliteit van hun leven, dat op zijn beurt onderdeel is van een omvattende benadering van het 'leven' of 'dagelijks leven'. We gaan uit van een geïntegreerde benadering van het dagelijks leven, waarin de verdeling van de basisactiviteiten de motor vormt van de realisatie en verdeling van de beschikbare middelen of opbrengsten. Elke basisactiviteit levert aan de outputzijde een specifieke combinatie van persoonlijke, sociale, materiële en financiële middelen die de input zijn voor andere activiteiten. Elke activiteit moet bijgevolg in voldoende mate voorkomen om afdoende de diverse middelen te leveren. Hoewel de structuur en dynamiek van de dagelijkse tijdsverdeling zeer complex is, laat de benadering zien dat de empirische studie of analyse ervan toch mogelijk is via eenvoudige modellen. Voor meer toelichting bij de belangrijkste theoretische studies die we de voorbije decennia hebben geconsulteerd, verwijzen we naar Van Dongen (1990, 1993, 2008a, 2009a).

De zoektocht naar interdisciplinaire, geïntegreerde benaderingen is een reactie op de eenzijdige benaderingen in de traditionele wetenschappelijke disciplines zoals economie, sociologie en psychologie. Maar ze is ook een reactie op de sterk empirisch gestuurde benaderingen van het dagelijks leven, die gekenmerkt zijn door een gebrek aan theoretische studie en onderbouw en mede daardoor meestal uitgaan van oude, achterhaalde conceptuele indelingen (bijvoorbeeld het onderscheid tussen economische en sociale indicatoren, tussen subjectieve en objectieve indicatoren, tussen welzijn en welvaart, tussen kwaliteit en kwantiteit, tussen kansen en resultaten). Een voorbeeld hiervan zijn de zogenaamde 'Quality of Life Studies' die in het zog van de Social Indicators Movement de kwaliteit van het leven willen in kaart brengen aan de hand van een verzameling van indicatoren zonder een coherente conceptuele benadering van de actoren, activiteiten, middelen en resultaten (Berger-Schmitt & Noll, 2000; Boelhouwer, 2010).

In deel 1 wordt een voorbeeld van *geïntegreerde conceptuele en normatieve benadering* van het dagelijks leven in een complexe maatschappij bondig toegelicht, met de tijdsverdeling en de verdeling van de diverse middelen als centrale onderdelen. Geïntegreerd betekent dat de positieve concepten van de sociale wetenschappen in elkaar worden geschoven en de centrale tegenstellingen worden overbrugd. De benadering is van toepassing op alle maatschappelijke actoren (individuen, gezinnen, bedrijven, verenigingen en overheidsinstanties) en op alle soorten activiteiten of arbeidsprocessen. Deel 2 presenteert vervolgens een praktische matrix voor empirisch onderzoek met de diverse componenten van het dagelijks leven zoals voorgesteld in de geïntegreerde benadering. De daaropvolgende delen bieden een empirische analyse van de tijdsverdeling in Vlaanderen, uitgaande van de internationaal vergelijkende studie in Van Dongen (2008a, 2009a). Daarin worden vier indicatoren van de tijdsverdeling behandeld: de combinatie van de basisactiviteiten in de diverse leeftijdsgroepen en tijdens de levensloop, de verdeling van het aantal uren per basisactiviteit, het dagverloop of dagritme van de activiteiten en de persoonlijke ervaring van mannen en vrouwen met tijdsdruk. Het hoofddoel is te laten zien dat, uitgaande van een geïntegreerde conceptuele benadering, de complexe tijdsverdeling empirisch op een duidelijke en begrijpelijke manier kan worden voorgesteld door middel van eenvoudige grafische beelden of modellen. Tegelijk bespreken we bondig de feitelijke verdeling van de basisactiviteiten in Vlaanderen in 1999 en 2004.

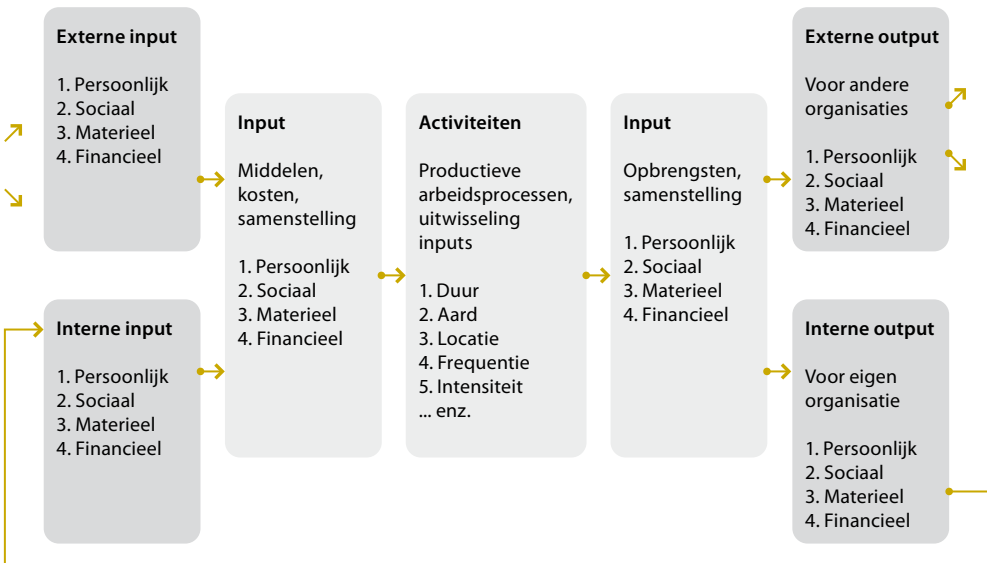
De gegevens van onze analyse zijn afkomstig van de Tijdsbestedingstudies TOR-1999 en TOR 2004 (www.tijdsonderzoek.be, Onderzoeksgroep TOR, Vrije Universiteit Brussel). De gegevens werden verzameld aan de hand van een continue nauwkeurige dagboekregistratie van de tijdsbesteding door de respondenten gedurende zeven dagen. De twee TOR-enquêtes bieden gegevens over Vlamingen van 18 tot 75 jaar. De steekproef van TOR-1999 bevat 1.474 respondenten en die van TOR-2004 1.780 respondenten. Voor meer informatie over de enquête, de steekproef en de databank verwijzen we naar Glorieux e.a. (2000, 2002, 2005, 2006).

De conceptuele benadering en de empirische analyse leiden tot de normatieve vraag in welke mate de tijdsverdeling van de Vlaamse bevolking voldoende in evenwicht is, waarbij alle hoofdactiviteiten in voldoende mate voorkomen, als basis van een goede verdeling van de middelen en resultaten. De empirische studie van de tijdsverdeling biedt een zinvolle basis voor de beleidsdiscussie over de toekomstige tijdsverdeling en verdeling van middelen.

1. Geïntegreerde benadering van het dagelijks leven

Figuur 5.1 presenteert een geïntegreerd model van het dagelijks leven of de dagelijkse leefsituatie, dat resulteert uit een interdisciplinaire benadering (Van Dongen, 2008a, 2009a, 2010) waarbij bruikbare concepten, componenten, modellen van de traditionele disciplines werden gecombineerd.

FIGUUR 5.1 Algemeen conceptueel model van het dagelijks leven of de leefsituatie (activiteiten en middelen)

Bron: Van Dongen, 2008a, 2009a, 2009c.

In dit model verwijst het dagelijks leven of de leefsituatie naar de dagelijkse verdeling of combinatie van de activiteiten (input-outputprocessen, tijdsverdeling) en van de beschikbare persoonlijke, sociale, materiële en financiële middelen (input en output van de activiteiten). Via de activiteiten worden diverse elementen van de input getransformeerd tot een nieuwe, andere samenstelling van persoonlijke, sociale, materiële en financiële middelen aan de outputzijde. De diverse activiteiten leveren elkaar een bepaalde combinatie van de elementen.

In een geïntegreerde benadering worden *alle* activiteiten van *alle* subjecten of actoren (individuen, gezinnen en organisaties) beschouwd als *productieve (arbeids-)processen* die worden gereguleerd via het algemene mechanisme van menselijke interactie of ruil, of van vraag en aanbod. Elke actor levert een specifieke output op die een input is voor activiteiten in de volgende periode, die weer tot een nieuwe output leiden, die weer de input zijn voor een volgende activiteit. Dit betekent dat geen enkele activiteit (noch het resultaat ervan) kan worden omgekeerd en volledig kan worden hersteld tot het beginmoment. Wel kan men bepaalde activiteiten (proberen te) kopiëren en herhalen om maximaal hetzelfde resultaat te bereiken.

In deze benadering verwijst het begrip *arbeid* naar het proces, de transformatie, de productie, de verandering tussen de tijdsgrenzen en het begrip *kapitaal* verwijst naar de toestand voor en na de transformatie of verandering, dus naar de voorraad of het potentiële aan het begin en het einde van de periode, vanuit het perspectief van het subject. De term kapitaal wordt in brede zin gebruikt en drukt vooral het waarde karakter van de input- en outputelementen uit voor de betrokken subjecten. De twee begrippen maken altijd deel uit van hetzelfde complexe proces. Dit betekent dus dat alle kapitaalvormen inputelementen leveren (arbeid of energie) leveren en via het arbeidsproces bijdragen tot de totale output of opbrengst van de activiteiten.

Het totale kapitaal van een subject bestaat uit diverse soorten componenten die uitgedrukt worden in termen van kwantiteit en kwaliteit, aan de input- en de outputzijde van elke activiteit. Kwantiteit en kwaliteit gaan altijd samen waarbij men probeert zo goed mogelijk de verschillende 'kwaliteiten' in 'kwantiteiten' uit te drukken aan de hand van kwantitatieve eenheden. De componenten van het kapitaal komen in werkelijkheid altijd samen voor maar men kan ze conceptueel onderscheiden en in vier basisgroepen onderbrengen. Het *persoonlijk kapitaal* omvat het complexe organisme van het subject, bestaande uit diverse dimensies: de fysieke en cognitieve mogelijkheden, de affecties en emoties, de wensen/noden en satisfacties, de waarden en waarderingen, de attitudes of houdingen en de esthetische beleving. Deze dimensies zijn analytisch te onderscheiden maar komen bij alle activiteiten altijd samen voor in het complexe geheel. Het *sociaal kapitaal* verwijst naar de sociale positie van het subject, met andere woorden de andere subjecten, sociale groepen, organisaties en netwerken die in zeker mate beschikbaar zijn voor (de activiteiten van) het subject. Het *materieel kapitaal* omvat alle materiële objecten buiten het menselijk subject die in zekere mate ter beschikking zijn: duurzame en niet-duurzame goederen, machines, gronden, gebouwen en wegen. Het *financieel kapitaal* betreft alle financiële middelen, gaande van kortetermijnliquiditeiten (papieren, metalen en digitaal geld voor de dagelijkse ruil van goederen en diensten) tot financiële beleggingen op zeer lange termijn.

Alle activiteiten gaan uit van een specifieke samenstelling van persoonlijke, sociale, materiële en financiële middelen aan de inputzijde. Via het arbeidsproces worden diverse elementen van de input getransformeerd tot een nieuwe, andere samenstelling van persoonlijke, sociale, materiële en financiële middelen aan de outputzijde. Afhankelijk van de invalshoek kan elke

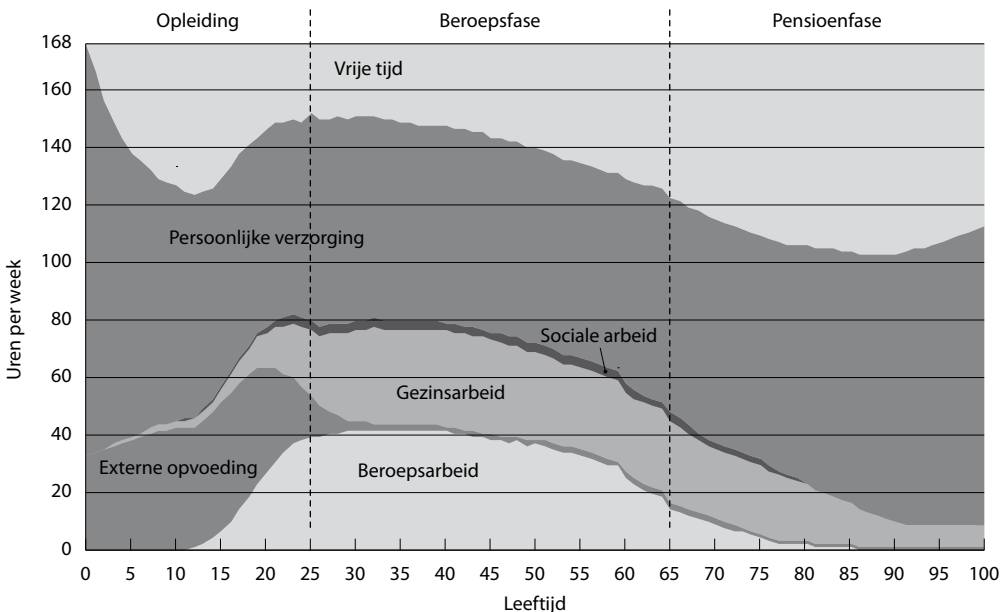
activiteit als input-outputproces met een bepaalde mate van differentiatie worden weergegeven en behandeld.

Elke persoon heeft een individuele tijdsverdeling of verdeling/combinatie van de verschillende activiteiten. De tijdsverdeling kan worden uitgedrukt per minuut, per uur, per dag (dagindeling), per maand, per jaar, per decennium enzovoort. Het begrip tijdsverdeling wijst erop dat de tijd die besteed wordt aan één activiteit ten koste gaat van de tijd die kan worden besteed aan een andere activiteit. Iedereen beschikt immers over 24 uur per dag, 168 uur per week, 52 weken per jaar. Niemand weet evenwel vooraf hoeveel jaren hij (nog) zal/kan leven.

De individuele tijdsverdeling van mannen en vrouwen kan worden ingedeeld op basis van formele of inhoudelijke kenmerken van de activiteiten. Een *formele* indeling is mogelijk aan de hand van enkele centrale graduele dimensies: de verhouding van menselijke en niet-menselijke elementen, van particuliere en collectieve elementen, van monetaire en niet-monetaire elementen en van positief en negatief gewaardeerde elementen. Het uitgangspunt is dat de extreme posities niet bestaan, maar dat in alle activiteiten, aan de input- en outputzijde, een specifieke verhouding voorkomt van al deze elementen. Zo kunnen alle activiteiten op een coherente en zinvolle manier in een meerdimensionale matrix naast elkaar worden geplaatst.

Praktisch-inhoudelijk worden de activiteiten van individuen en gezinnen vaak in een aantal *hoofdcategorieën* ingedeeld: betaalde beroepsarbeid, gezinsarbeid, vrijwillige of sociale arbeid, externe opvoeding, verzorging of opleiding, persoonlijke verzorging en vrije tijd (figuur 5.2). Deze indeling is mede gebaseerd op het empirisch onderzoek tijdens de voorbije decennia. Deze basisactiviteiten kunnen worden opgesplitst in deelactiviteiten, die op hun beurt samengesteld zijn uit meer elementaire activiteiten.

FIGUUR 5.2 Algemeen model van de individuele tijdsverdeling, per leeftijdsgroep of tijdens de individuele levensloop (0-100 jaar) in aantal uren per week (Y-as, max. 168 uur per week)

Bron: Van Dongen e.a. 2001, Van Dongen 2008a

Beroepsarbeid verwijst naar alle activiteiten die als beroep worden uitgevoerd op de arbeidsmarkt met een (normale) geldelijke vergoeding: de hoofdactiviteit en nevenactiviteiten, overwerk, pauzes tijdens de werkuren, woon-werkverkeer. Beroepsarbeid levert de meeste financiële opbrengsten die nodig zijn om in te zetten voor de andere activiteiten aan te schaffen. Toch zijn ook de persoonlijke, sociale en materiële opbrengsten belangrijk. Met andere woorden: de financiële opbrengst is belangrijk maar niemand heeft een betaalde baan omwille van het geld alleen.

Sociale of vrijwillige arbeid omvat alle soorten activiteiten ten behoeve van personen buiten het eigen gezin en voor diverse soorten verenigingen. Sociale arbeid levert meer persoonlijke, sociale en materiële baten op, maar een beperkte financiële beloning is mogelijk.

Gezinsarbeid omvat alle activiteiten binnen het gezin, in hoofdzaak ten behoeve van de eigen gezinsleden: verzorging en opvoeding van de gezinsleden (vooral kinderen) en de diverse huishoudelijke taken (boodschappen, schoonmaken, wassen en strijken, maaltijden bereiden, financieel management, karweien in en om de woning). Het hoofddoel van gezinsarbeid is direct persoonlijke, sociale en materiële diensten te leveren binnen het eigen gezin, door middel van interne productie en ruil tussen de gezinsleden. Indirect levert gezinsarbeid ook in te zetten voor andere activiteiten (buiten het gezin).

Externe opvoeding/verzorging/opleiding bestaat uit de verzorging, opvoeding en opleiding van gezinsleden (vooral kinderen) door personen buiten het eigen gezin, in andere gezinnen of organisaties (bijvoorbeeld kinderopvang, onderwijs). Deze activiteiten dragen vooral bij tot de persoonlijke en sociale ontwikkeling van kinderen/jongeren maar ook de direct materiële elementen zijn belangrijk.

Persoonlijke verzorging betreft alle activiteiten die direct gericht zijn op de verzorging, de recuperatie of het herstel en de ontwikkeling van het eigen persoonlijk kapitaal: de dagelijkse nachtrust en andere vormen van rusten, maaltijden nemen, persoonlijke hygiëne en gezondheid, intieme relaties/activiteiten. Tegelijk dragen ze bij tot de ontwikkeling van het sociaal kapitaal.

Vrije tijd of ontspanning verwijst naar alle activiteiten in de resterende vrije tijd die we onder de brede noemer ontspanning en recreatie kunnen plaatsen: sport, spel, lezen, muziek beluisteren, artistieke hobby's, televisie kijken, cafébezoek, naar theater gaan. Deze activiteiten zijn vooral gericht op de persoonlijke en sociale ontwikkeling maar kunnen ook materiële en financiële resultaten opleveren, bijvoorbeeld zelfgemaakte kunstwerken die men thuis gebruikt als decoratie of die men verkoopt aan andere gezinnen.

De analyse wordt hier beperkt tot de verdeling van deze basisactiviteiten, omdat ze in deze context voldoende differentiatie biedt voor het begrijpen van de dagelijkse tijdsverdeling als centraal onderdeel van het dagelijks leven. Er wordt dus geen aandacht besteed aan de deelactiviteiten.

De tijdsverdeling kan op verschillende manieren worden voorgesteld. Men kan voor diverse subgroepen een gedetailleerde presentatie geven van de opeenvolgende activiteiten tijdens de gemiddelde dag of week. Dit beeld kan op zich zeer interessant zijn maar het biedt weinig zinvolle informatie voor het begrijpen van de centrale uitdagingen inzake de dagelijkse arbeidsverdeling: hoe combineert men de hoofdactiviteiten tijdens de levensloop om een 'goed leven' (een leven met een hoge kwaliteit) en 'goed samenleven' te realiseren. Figuur 5.2 illustreert een 'eenvoudig' model van de individuele verdeling van de basisactiviteiten (Van Dongen, 2008a, 2009a). De figuur kan op twee manieren worden bekeken. In de eerste plaats wordt voor een specifiek ogenblik en een specifieke populatie het gemiddeld aantal uren per week van de basisactiviteiten weergegeven voor de diverse leeftijdsgroepen. Hiermee wordt de klemtoon gelegd

op het *combinatieperspectief*: alle mannen en vrouwen streven permanent naar een aangepaste, evenwichtige combinatie van de hoofdactiviteiten die de gewenste samenstelling van persoonlijke, sociale, materiële en financiële middelen moet opleveren. De basisgedachte is dat elke activiteit een specifieke samenstelling van deze outputelementen oplevert die zelf een input is voor andere activiteiten. De ene activiteit vormt dus de basis voor de andere. *Alle soorten activiteiten zijn bijgevolg principieel gelijkwaardig of even belangrijk in de dagelijkse tijds- of arbeidsverdeling.* De specifieke inhoud, vorm, duur en intensiteit bepaalt de concrete functie, impact en waarde ervan. De evaluatie van de activiteiten verwijst altijd naar de specifieke combinatie van de diverse input- en outputelementen. Het is dus van belang dat alle activiteiten zo doelmatig mogelijk verlopen opdat ze de best mogelijke output opleveren voor de andere activiteiten.

Tegelijk kan de figuur bekeken worden vanuit een *levenslopperspectief*, namelijk als de tijdsverdeling van een gemiddelde persoon tijdens de diverse fasen van de levensloop. Beide perspectieven zijn belangrijk voor het begrijpen van de tijdsverdeling: het zoeken naar de juiste combinatie van activiteiten tijdens de diverse fasen van de levensloop.

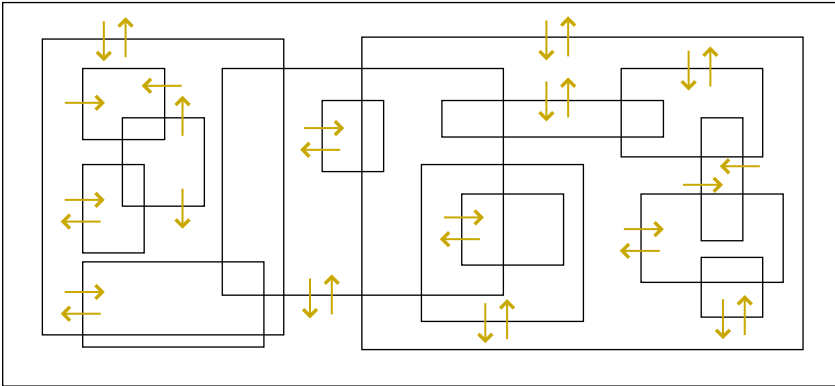
Voorts is er het *complexiteitsprincipe*: alle activiteiten zijn *complex* en overlappen bijgevolg in zekere mate met de andere activiteiten. Dit houdt in dat *alle basisactiviteiten minimaal elementen of deelactiviteiten van alle andere basisactiviteiten bevatten.* Zo zijn er in beroepsactiviteiten, huishoudelijke activiteiten, sociale arbeid, persoonlijke verzorging en vrije tijd van ouders altijd elementen van opvoedingstaken vervat aangezien ze nooit volledig de verantwoordelijkheid tegenover hun kinderen kunnen uitschakelen. Analoog komen er in gezinsarbeid, sociale arbeid, persoonlijke verzorging en vrije tijd deelactiviteiten of elementen van beroepsarbeid voor omdat men die verantwoordelijkheid evenmin volledig kan uitschakelen. Tijdens alle basisactiviteiten heeft iedereen ook in beperkte mate aandacht voor elementen van de persoonlijke verzorging. En eenzelfde redenering geldt voor alle overige relaties tussen de basisactiviteiten. Aangezien het aantal uren per dag en het aantal dagen per week voor iedereen vastligt, kan men deze overlappende deelactiviteiten of elementen niet als afzonderlijke basisactiviteiten beschouwen. De indeling van de activiteiten in figuur 5.2 wordt daarom bepaald door het dominante aandeel van de deelactiviteiten.

Het complexiteitsprincipe impliceert voorts dat de tijdsverdeling van individuen, mannen en vrouwen, altijd plaats vindt binnen de diverse leefvormen of organisaties van de maatschappij: gezinnen, families, verenigingen, professionele organisaties (privé of publiek). Alle actoren zijn altijd op een graduele en interactieve manier met elkaar verbonden binnen een complex geheel. Figuur 5.3 geeft het nieuwe conceptuele kader van de maatschappij schematisch weer.

De benadering stelt dat alle actoren een onderdeel zijn van grotere, meer omvattende systemen en dat ze tegelijk zelf samengesteld zijn uit kleinere deelsystemen. Het basisprincipe is de onderlinge ruil tussen voldoende autonome actoren, volgens het algemene mechanisme van vraag en aanbod. De activiteiten van elk subject zijn in de nieuwe benadering bijgevolg altijd gedeeltelijk gericht op de ruil met andere actoren (individuen, gezinnen, families, verenigingen, bedrijven, overheidsinstanties). Figuur 5.1 laat de activiteiten van het subject zien en de relatie met de 'leveranciers' en de 'gebruikers'. Zo wordt de oorsprong van de input en de bestemming van de output zichtbaar. De figuur moet dus voor alle actoren in het complexe kader van figuur 5.3 worden geplaatst. Een deel van de output van de organisatie (met een welbepaalde combinatie van persoonlijke, sociale, materiële en financiële elementen) gaat naar andere organisaties in de maatschappij (externe output) (in zekere mate intentioneel, bewust en gepland) en fungeert als input voor de activiteiten van deze externe actoren. Het andere deel van de

totale output blijft bij de actor en biedt inputelementen voor de activiteiten in de volgende fase. Deze interne inputelementen worden altijd gecombineerd met nieuwe externe inputelementen, als basis voor de volgende periode. Alle actoren staan dus permanent voor de uitdaging om een goed evenwicht te realiseren tussen de vier basiscomponenten van externe en interne input- en outputelementen.

FIGUUR 5.3 Nieuw basismodel voor de maatschappij

Bron: Van Dongen, 2008a, 2009a

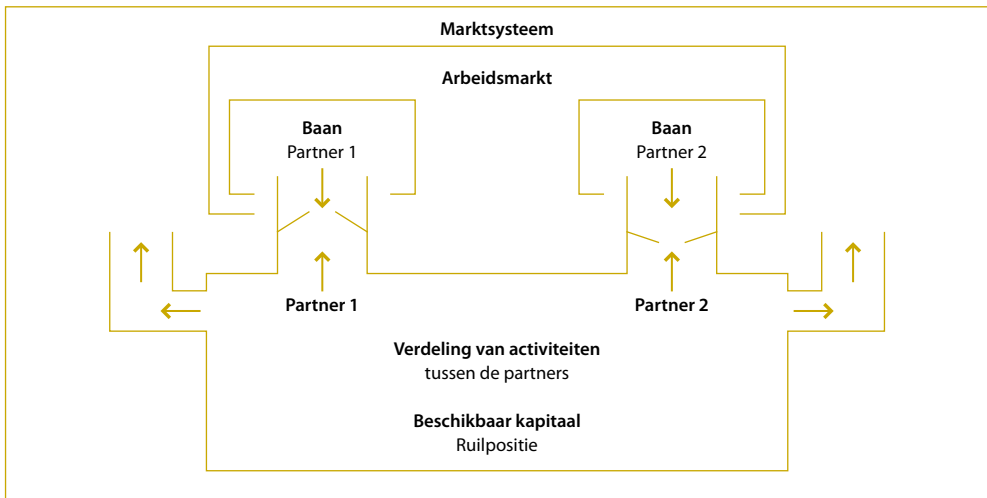
Centraal hierbij staan de concepten *interne en externe tijds- of arbeidsverdeling*: de wijze waarop de activiteiten en de resultaten ervan onder de maatschappelijke actoren worden verdeeld, in tijd en ruimte (gezinnen, verenigingen, private bedrijven en overheidsinstanties). Interne en externe arbeidsverdeling worden analytisch onderscheiden maar zijn permanent met elkaar verbonden. De *interne* arbeidsverdeling verwijst naar de verdeling van de activiteiten onder de diverse leden/deelsystemen van een bepaalde actor en noemen we de *arbeidsorganisatie*. Belangrijke aspecten daarbij zijn de wijze van besluitvorming binnen de leefvormen, de kwaliteit van de arbeidsprocessen, ruilprocessen en waardevorming. De *externe* arbeidsverdeling verwijst naar de verdeling van activiteiten of de interacties tussen de diverse autonome actoren en noemen we de *marktwerking*, als het complement van de arbeidsorganisatie. In onze benadering betekent het begrip markt in de brede, neutrale zin 'locatie van de maatschappelijke ruil van diensten'. Marktactiviteiten brengen diensten voort die met andere externe subjecten worden geruild (markttransacties), waarbij de marktwaarde tot stand komt. De marktprijs is dan het monetaire gedeelte van de marktwaarde van het geruilde object. Dit impliceert dat alle (min of meer) autonome subjecten een bepaalde vorm van marktwerking hebben, dus naast de commerciële private bedrijven ook de diverse publieke organisaties, de gesubsidieerde private organisaties, de niet-professionele organisaties en de gezinnen/huishoudens. Het *marktsysteem* is dan het complexe maatschappelijke netwerk van alle (juridisch) autonome actoren die onder elkaar goederen en diensten uitwisselen. In dit complexe netwerk komen de diverse soorten marktwerking in een bepaalde verhouding voor. Het marktsysteem bestaat uit diverse soorten deelmarkten die variëren volgens de mate van vrijheid, openheid, gelijkheid, solidariteit, efficiëntie, centralisatie, regulering, competitieve druk, productsegmentatie, overheidsparticipatie enzovoort.

De tijds- of arbeidsverdeling van mannen en vrouwen (van alle leeftijden) wordt vaak benaderd vanuit hun positie binnen het gezin waarin ze leven, als een van de belangrijke maatschappelijke organisatievormen. De gezinnen (of gezinsvormen) hebben een eigen dynamiek als leefvorm. De *interne en externe tijdsverdeling van gezinnen* is een complex systeem van activiteiten en ruilprocessen die zich tegelijkertijd voordoen en die functioneel zijn verbonden. De dynamiek van de arbeidsverdeling op microniveau kan men voorstellen aan de hand van een dynamisch, veelvoudig communicerend vat dat permanent contact heeft met externe systemen (figuur 5.4).

Het dynamisch systeem kan stapsgewijs de componenten van de arbeidsverdeling opnemen. De figuur toont een gezin met twee volwassen partners (man-vrouw, man-man of vrouw-vrouw) die samenwonen, gehuwd of niet-gehuwd, met of zonder kinderen of andere personen ten laste. Het model leent zich ook voor andere gezinsvormen, bijvoorbeeld gezinnen met één volwassene of met meer dan twee volwassen partners. Belangrijk is dat de juridische gezinsvorm wordt gecombineerd met het feitelijke samenleven van personen in termen van tijdsverdeling en verdeling van middelen.

De centrale uitdaging voor mannen en vrouwen is dat ze tijdens de opeenvolgende fasen van hun levensloop en tijdens de diverse gezinsfasen een gepaste tijdsverdeling kunnen realiseren, waarbij de activiteiten voldoende op elkaar zijn afgestemd. We wijzen op de begrenzing van de specialisatie in de arbeidsverdeling door de persoonlijke en sociale opbrengsten die men nastreeft. Indien beide partners de persoonlijke en sociale baten van de basisactiviteiten in zekere mate willen verwerven, moeten ze beiden zelf voldoende deze activiteiten verrichten.

FIGUUR 5.4 Dynamiek van de interne en externe arbeidsverdeling binnen gezinnen met twee volwassen partners

Bron: Van Dongen, 2008a

De relatieve positie van beide partners bij de aanvang van hun gezin bepaalt in hoge mate het verdere verloop van hun tijdsverdeling. De partners hebben bij het begin van het samenwonen meestal een verschillende arbeidssituatie en een verschillend beroeps- en gezinsverleden, zowel kwantitatief als kwalitatief. Vanaf het begin van het samenwonen komen beide partners in

een nieuw gezin of huishouden terecht die hun gedragmogelijkheden en hun vrijheid condicioneert en oriënteert. Vanaf dan komt een nieuwe tijdsverdeling tot stand die de gezinsleden niet willekeurig kunnen veranderen.

De tijdsverdeling binnen gezinnen verandert permanent onder invloed van interne of externe factoren en van spontane acties of doelgerichte keuzes. Elke verandering doet de relatieve druk van een of meer componenten toenemen of afnemen. Daardoor komt de totale gezinssituatie in beweging en wordt gezocht naar een adequate herschikking van de componenten. Wanneer een gehuwde voltijds werkende vrouw, al dan niet vrijwillig en na overleg, het aantal werkuren vermindert van 40 tot 30 uur per week, zal de relatieve druk van haar betaalde baan afnemen, waardoor de relatieve druk van de baan van haar partner toeneemt. De beschikbare uren worden altijd opgevuld met andere activiteiten die op dezelfde manier worden geëvalueerd in termen van persoonlijke, sociale, materiële en financiële kosten en baten. De vrijgekomen uren van de vrouw veroorzaken aan haar kant een soort zuigbeweging waardoor een deel van de activiteiten of taken van de man (en eventueel andere gezinsleden) worden overgenomen. Wanneer haar partner de (beroeps)activiteiten niet zomaar kan of wil aanpassen, schuift hij bepaalde taken door naar de vrouw. Bij dit veranderingsproces in de tijdsverdeling spelen diverse aspecten van het beschikbaar kapitaal en de kwaliteit van de activiteiten een grote rol.

Afhankelijk van de omvang, de intensiteit en de duur van de verandering zal het aanpassingsproces langer duren en geleidelijker verlopen. Hier heeft de impliciete relatieve macht of ruilpositie van beiden een grote impact. De soepelheid van de aanpassingen in het systeem wordt grotendeels bepaald door het persoonlijk kapitaal van de betrokken personen, meer specifiek hun houding of attitude tegenover de arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen. De feitelijke positie ervan is het gevolg van de voorbije arbeidsverdeling en ze houdt onder meer verband met de leeftijd, het onderwijsniveau, de afkomst, de opvoeding en de beschikbare financiële middelen. Die houding wordt in figuur 5.7 eenvoudig voorgesteld aan de hand van de schuine kleppen in de kanalen tussen het gezinsleven en het beroepsleven. Het bestaan van de kleppen wijst op de relatieve duurzaamheid van de onderdelen. De stand en de sterkte van de kleppen drukt dan de richting en de soepelheid van de gedragsaanpassing van de partners uit. Zo kunnen sommige mensen hun arbeidsverdeling sneller aanpassen aan externe veranderingen terwijl anderen zich sterker verzetten. Men kan veronderstellen dat bij traditionele kostwinnersgezinnen de man zich doorgaans gemakkelijker aanpast in de richting van de beroepsarbeid (meer uren en/of hogere functie), met minder gezinsarbeid als gevolg. Vrouwen passen zich doorgaans gemakkelijker aan in de richting van het gezinsleven, met meer uren gezinsarbeid, minder uren beroepsarbeid en minder verhoging van het functieniveau. En omgekeerd bieden mannen meestal meer weerstand tegen de noden van het gezinsleven terwijl vrouwen meer weerstand bieden tegen de eisen van het beroepsleven.

De tijdsverdeling binnen gezinnen is sterk afhankelijk van de gezinsfase en gezinsvorm waarin men leeft: alleenstaand, (ongehuwd of gehuwd) samenwonend, gezin zonder of met kinderen, gezin met jongere of oudere kinderen, met andere personen ten laste (ouderen, gehandicapte personen). Bijgevolg kan de sterk uiteenlopende tijdsverdeling van de verschillende types mannen en vrouwen, in de diverse gezinstypes en tijdens de diverse levensloofphasen, alleen betrekkelijk worden voorgesteld via eenvoudige types en modellen (Van Dongen, 2008a, 2009a).

Deze conceptuele benadering omvat ook een *geïntegreerde benadering van de normatieve visies* op de maatschappij, het marktsysteem en de diverse actoren die ervan deel uitmaken. De benadering hanteert het overkoepelende normatieve concept *democratie* als combinatie van vier basiswaarden die in alle geledingen van de maatschappij van toepassing zijn: vrijheid, gelijkheid,

solidariteit en efficiëntie. Deze basiswaarden geven samen de inhoudelijke richting aan van de maatschappelijke ontwikkeling. *Democratisering* verwijst dan naar de verhoging van het democratisch niveau in alle geledingen van de maatschappij (Kruithof, 1980; Van Dongen, 1993, 2004, 2008a, 2008b, 2008c, 2009a, 2009b, 2009c; Van Dongen e.a., 2001; Van Dongen & Danau, 2003; Gratton, 2004). Zo kan men op een continuüm diverse varianten weergeven, van een zeer zwakke tot een zeer sterke democratie. Op basis daarvan kan men spreken van democratische arbeidsverdeling in gezinnen en organisaties, democratisch bedrijfsleven, democratisch gezinsleven, democratisch verenigingsleven, democratisch marktsysteem, democratische publieke diensten enzovoort.

Het voordeel van dit brede concept is dat altijd vier basiswaarden worden samengenomen die elkaar permanent voeden, stimuleren en begrenzen. Een democratisch toekomstmodel kan nooit door één basiswaarde worden gedomineerd en is per definitie niet extreem van aard. Het niveau van democratie wordt dan bepaald door de gecombineerde score voor deze waarden. Dit levert een consistent normatief concept op voor de beschrijving en evaluatie van de maatschappelijke actoren en hun processen en voor de invulling van de wenselijke situatie in de toekomst.

Voor de realisatie van de basiswaarden wordt gebruik gemaakt van diverse instrumentele waarden zoals zelfstandigheid, duurzaamheid, nauwkeurigheid, verantwoordelijkheid, flexibiliteit, zekerheid, voorzichtigheid, voorzienigheid, vertrouwen, respect, inzet, doorzettingsvermogen, openheid, samenwerking en klantvriendelijkheid.

Een *democratische tijdsverdeling* impliceert dan een voldoende hoge score van en een goed evenwicht tussen de basiswaarden (vrijheid, gelijkheid, solidariteit en efficiëntie) voor alle mannen en vrouwen en alle gezinnen. Alle waarden moeten tegelijkertijd in voldoende mate worden gerealiseerd waarbij ze elkaar tegelijk voeden, stimuleren en begrenzen. Op microniveau moeten individuen en gezinnen voldoende *vrijheid* hebben om een tijdsverdeling te kiezen die voldoende aansluit bij de eigen achtergrond en ontwikkeling, binnen de maatschappelijke grenzen en condities. Een democratische maatschappij streeft expliciet naar voldoende vrije keuze en diversiteit in de dagelijkse arbeidsverdeling, op individueel niveau en gezinsniveau, in combinatie met voldoende gelijkheid, solidariteit en efficiëntie. *Gelijkheid* tussen individuen, in gezinnen en in organisaties, is even belangrijk en moet in graduele zin worden voorgesteld, zodat voor alle mogelijke opties in zekere mate ruimte blijft. De doelstelling is dat mannen en vrouwen een voldoende gelijke verdeling hebben van beroepsarbeid, gezinsarbeid en de andere basisactiviteiten, uitgedrukt in het aantal uren per week en de kwaliteit van de activiteiten. Maar tegelijk moet er voldoende diversiteit bestaan binnen de twee groepen. De tijdsverdeling dient ook te voldoen aan de waarde *solidariteit*. Bijgevolg moeten voldoende mannen en vrouwen beroepsactief zijn gedurende voldoende uren en dagen per week en gedurende voldoende jaren van hun loopbaan. Zo kan een sterke collectieve (financiële) basis worden gerealiseerd voor de diverse (noodzakelijke) collectieve uitgaven/investeringen, in grote mate ten behoeve van financieel afhankelijke personen. Ten slotte moet ook de basiswaarde *efficiëntie* voldoende worden verwezenlijkt om van een democratische arbeidsverdeling te kunnen spreken. Dit impliceert dat de vier kapitaalvormen van alle mannen en vrouwen zo goed mogelijk moet worden ontwikkeld en gebruikt, voor alle basisactiviteiten, aan de input- en de outputzijde.

Op een analoge manier kan men spreken van een *democratische verdeling* van de beschikbare persoonlijke, sociale, materiële en financiële middelen, waarbij alle basiswaarden (vrijheid, gelijkheid, solidariteit en efficiëntie) in voldoende mate moeten worden gerealiseerd hebben en onderling in evenwicht zijn voor alle mannen en vrouwen en alle gezinnen. Het betreft hier de brede discussie over de beschikbaarheid en het feitelijke gebruik van de diverse soorten

maatschappelijke diensten (van maximaal publiek tot maximaal particulier). De verdeling ervan is een onderdeel van het omvattende marktsysteem waarin personen en organisaties diverse soorten diensten aanbieden en tevens diverse soorten diensten zoeken die ze nodig hebben. De democratisering van de dienstverlening betreft enerzijds de *empirische* vraag naar de mate waarin de basiswaarden werkelijk van toepassing zijn. In welke mate zijn de diensten gelijk beschikbaar voor de leden van de doelgroep en in welke mate worden de diensten gelijk gebruikt? In welke mate worden instrumenten van solidariteit toegepast (bijvoorbeeld gesubsidieerde prijzen) om het nagestreefde gebruik effectief mogelijk te maken? Ten slotte is er de vraag of de productie, de verdeling en het gebruik van de diensten voldoende doelmatig verloopt, uitgaande van de andere basiswaarden en doelstellingen die daaruit voortvloeien. Uitgaande van de feitelijke situatie, verwijst democratisering naar de *normatieve* vraag in welke mate de basiswaarden van toepassing moeten zijn (in de toekomst). Deze vraag is direct verbonden met de vraag naar een democratische tijdsverdeling, aangezien de diverse diensten worden uitgevoerd en aangeboden via een combinatie van de basisactiviteiten.

De werking en doelmatigheid van de dienstverlening kan kwantitatief worden weergegeven aan de hand van een aantal basisindicatoren die men kan gebruiken voor de uitwerking van *normatieve toekomstmodellen of beleidsmodellen*, als basis voor de brede beleidsdiscussie en de ontwikkeling van beleidsperspectieven op lange termijn en beleidsprogramma's op korte termijn. Een didactisch sterke grafische voorstelling van het concept democratie, met de vier basiswaarden, is de gekende klokcurve. De klokcurve is een eenvoudige verdelingscurve (Salverda e.a., 2009) waarbij voor alle soorten activiteiten, middelen of diensten de beschikbaarheid, de participatiegraad en de omvang van de participatie, zowel feitelijk als wenselijk, kan worden weergegeven: het aantal uren beroepsarbeid, gezinsarbeid, vrije tijd enzovoort; het beroepsinkomen, het vervangingsinkomen, de inkomens uit vermogen, het totale gezinsinkomen, het aantal uren per week dagopvang, kleuteronderwijs, thuiszorg, sport in clubverband, theaterbezoek; het aantal kg huisvuil, het aantal liters zuiver water, vierkante meter bouwgrond, recreatieve en groene ruimte, het aantal kWh van diverse energievormen, het aantal vervoerkilometers van bus, tram en trein enzovoort. Voor een toepassing op de verdeling van beroeps- en gezinsarbeid verwijzen we naar Van Dongen (2008a, 2009a). In het volgende hoofdstuk geven we een voorbeeld voor de verdeling van beroepsarbeid en beroepsinkomen.

2. Van theorie naar empirie: bouwstenen van het dagelijks leven

Uitgaande van de geïntegreerde benadering geeft tabel 5.1 een gedetailleerde praktische indeling van de onderdelen of bouwstenen van het dagelijks leven, die in brede zin toepasbaar is in alle disciplines. Niettemin is ze altijd voor discussie en verbetering vatbaar. Uitgaande van dit overzicht kan men de uitdrukking kwaliteit van het (dagelijks) leven praktisch invullen door te verwijzen naar (de kwaliteit van) de onderdelen of bouwstenen van het (dagelijks) leven en hun onderlinge interacties tijdens de levensloop van de actoren. In het wetenschappelijk onderzoek probeert men die op een gecontroleerde manier uit te drukken en te analyseren, uitgaande van diverse empirische modellen.

De kwaliteit of kwalitatieve kenmerken van een bepaald object kan men nooit scheiden van de kwantiteit of kwantitatieve uitdrukking ervan indien met het in een ruimere context plaatst en

indien men de onderdelen bekijkt. Zo kan men de kwaliteit van een brood bepalen en uitdrukken via een aantal kwalitatieve kenmerken. Voor het brood als afzonderlijk object verwijst men naar enkele eigen kenmerken zoals gewicht, volume, kleur, smaak, hardheid, geur. Maar men verwijst ook naar de kwantiteit en de kwaliteit van de bestanddelen (bloem, water, gist, zout ...) (waarbij men dan weer verder kan/moet kijken naar de bestanddelen van die bestanddelen). Beschouwt men het brood als een onderdeel van de voeding (een ruimer deel van het dagelijks leven), dan is de kwantiteit weer belangrijk: de kwaliteit van de voeding wordt mede bepaald door de hoeveelheid brood (van een bepaalde kwaliteit) waarover men beschikt. In dat opzicht kan de kwaliteit van het leven conceptueel en empirisch nooit worden losgekoppeld van de kwantitatieve weergave.

De geïntegreerde benadering laat zien dat men de totaliteit van de activiteiten van de actoren, met alle input- en outputelementen, in het complexe, omvattende maatschappelijke proces nooit volledig kan registreren, meten, kennen en beheersen. Elke empirische studie van het dagelijks leven is daarom beperkt en richt zich op een specifieke selectie en combinatie van deze componenten. In dat opzicht kan men het graduele onderscheid maken tussen maximaal verticale, gespecialiseerde benaderingen/studies aan de ene kant en maximaal horizontale of algemene benaderingen/studies aan de andere kant. Essentieel daarbij is een evenwicht te vinden tussen de (meer) maatschappelijk erkende en aanvaarde kenmerken van deze onderdelen (op basis van gezamenlijke inzichten, afspraken en controles) en de (meer) persoonlijke karakterisering van deze onderdelen (op basis van persoonlijke percepties, inzichten, behoeften, satisfacties, gevoelens, esthetische belevingen en evaluaties).

In de eerste plaats is er de indeling op basis van de grote disciplines in de mens- en maatschappijwetenschappen (economie, sociologie, psychologie, pedagogie en biologie) waarbij telkens specifieke combinaties worden gemaakt van deze componenten, die doorheen de tijd wijzigen. We beklemtonen dat deze wetenschappelijke disciplines historisch gezien juist het resultaat zijn van een uiteenlopende, niet-integrerende benadering van het complexe leven. Het gevolg hiervan is dat er grote verschillen bestaan in begrippen, probleemstelling, methoden en toepassingen, maar dat er ook een grote overlapping is wat de behandelde onderdelen betreft. Zo heeft elke grote discipline zijn eigen conceptuele invulling van de centrale begrippen. De invulling van slechts één discipline als uitgangspunt nemen, biedt geen stabiele basis voor een brede empirische toepassing. De uitdaging is dan de verschillende benaderingen voor empirische doeleinden met elkaar te verbinden of te combineren.

Het voordeel van een interdisciplinaire, integrerende benadering is dat wordt gezocht naar convergentie tussen de diverse disciplines, waarbij men probeert de conceptuele en normatieve inzichten te bundelen en te integreren. Dit biedt een gezamenlijke conceptuele basis voor de onderlinge communicatie, samenwerking en verdere uitwerking. Een interdisciplinaire, integrerende benadering impliceert dus tevens de versterking van gespecialiseerd onderzoek door dat specialisatie zoveel mogelijk wordt geënt op een gezamenlijke conceptuele benadering van de processen of activiteiten en de componenten van de input en output binnen de complexe omgeving.

Wil men voor bepaalde actoren (individuen, gezinnen, verenigingen, bedrijven...) een voldoende breed beeld creëren, dan moeten de basisgegevens van de inputzijde, de processen en de outputzijde (figuur 5.1) doelmatig worden geregistreerd op microniveau. Met die basisgegevens kan een samenhangende set van basisindicatoren worden geconstrueerd dat als kwantitatief raamwerk fungeert voor de empirische studie en evaluatie van de betrokken actoren.

TABEL 5.1 Onderdelen of bouwstenen van het dagelijks leven

Actoren				
Individueen	types: leeftijd, geslacht, onderwijs, afkomst, ...			
Gezinnen	types: relatie, arbeidsverdeling, kinderen, samenwonen, ...			
Organisaties	types: profess.-niet profess., publiek-privaat, sector, omvang, regio, ...			
Activiteiten				
Beroepsarbeid	en deel-activiteiten	Met telkens de volgende aspecten	participatie	(ja/nee)
Gezinsarbeid			frequentie	(aantal keer per dag, week ...)
Sociale arbeid			duur	(aantal minuten, uren)
Externe opvoeding			periode	(van ...u tot ... u)
Persoonlijke zorg			organisatie	(thuis, bureu, vereniging, bedrijf...)
Vrije tijd			personen	(met wie, voor wie ?)
Persoonlijk kapitaal				
Algemene kenmerken: leeftijd, geslacht, onderwijsniveau, nationaliteit, burgerlijke status...				
Lichamelijke gezondheid, vaardigheden, capaciteiten				
Kennis, cognitieve bagage, percepties				
Beleving, gevoelens, affecties, emoties				
Behoeften, noden, wensen en motieven				
Wil, inzet, doorzettingsvermogen				
Waarden, attitudes, normen				
Estetische, artistieke beleving				
Sociaal kapitaal				
Gezinsituatie: partnerschap, kinderen, kinderswens, relaties gezinsleden...				
Gezinsdynamiek in verleden, heden en toekomst				
Familiaal netwerk: gezin van herkomst, familie				
Sociaal netwerk: buurt, vriendenkring, verenigingen				
Professioneel netwerk: bedrijven (werkgever, klanten, leveranciers)				
Publiek netwerk: wijk, dorp, gemeente, provincie, Vlaamse gemeenschap				
Besluitvorming				
Materieel kapitaal				
Gebruiksgoederen en diensten: voeding, kleding, toiletgerief, energie, water ...				
Duurzame goederen: wagen, wasmachine, meubilair, bed, computer ...				
Gronden: voor wonen, recreatie, bedrijfsvoering, landbouw, groengebied ...				
Gebouwen: eigen woning, tweede verblijf, andere ...				
Leefomgeving en voorzieningen in buurt, wijk, dorp, gemeente, regio ...				
Financieel kapitaal				
Beroepsinkomen				
Niet-beroepsinkomen				
Financieel inkomen				
Totaal inkomen				
Financieel vermogen				
Financiële uitgaven / bestedingen				

Bron: Van Dongen (2008a)

Op basis van de beschikbare informatie kan men stellen dat er op dit ogenblik in Vlaanderen, België en Europa geen databanken bestaan die voor een ruime representatieve steekproef van de bevolking voldoende gegevens bevatten over alle basiscomponenten van het dagelijks leven van individuen (tabel 5.1). Dit impliceert dat een geïntegreerd empirisch beeld van het dagelijks leven tot nu toe niet kon worden samengesteld. Wel kan men op basis van de diverse databanken partiële empirische beelden van het dagelijks leven van verschillende populaties of steekproeven van populaties naast elkaar leggen om een iets breder beeld te construeren.

In deze bijdrage wordt de empirische analyse volledig gericht op de tijdsverdeling van individuen. Aansluitend bij Van Dongen (2008a, 2009a) worden in de volgende delen vier indicatoren van de tijdsverdeling (1999 en 2004) behandeld: de combinatie van de basisactiviteiten in de diverse leeftijdsgroepen en tijdens de levensloop, de verdeling van het aantal uren per basisactiviteit, het dagverloop of dagritme van de activiteiten en de persoonlijke ervaring met tijdsdruk. We laten zien dat de complexe tijdsverdeling op een duidelijke en begrijpelijke manier kan worden voorgesteld door middel van eenvoudige grafische beelden of modellen. De gegevens van onze analyse zijn afkomstig van de Tijdsbestedingstudies TOR-1999 en TOR 2004 (www.tijdsonderzoek.be, Onderzoeksgroep TOR Vrije Universiteit Brussel).

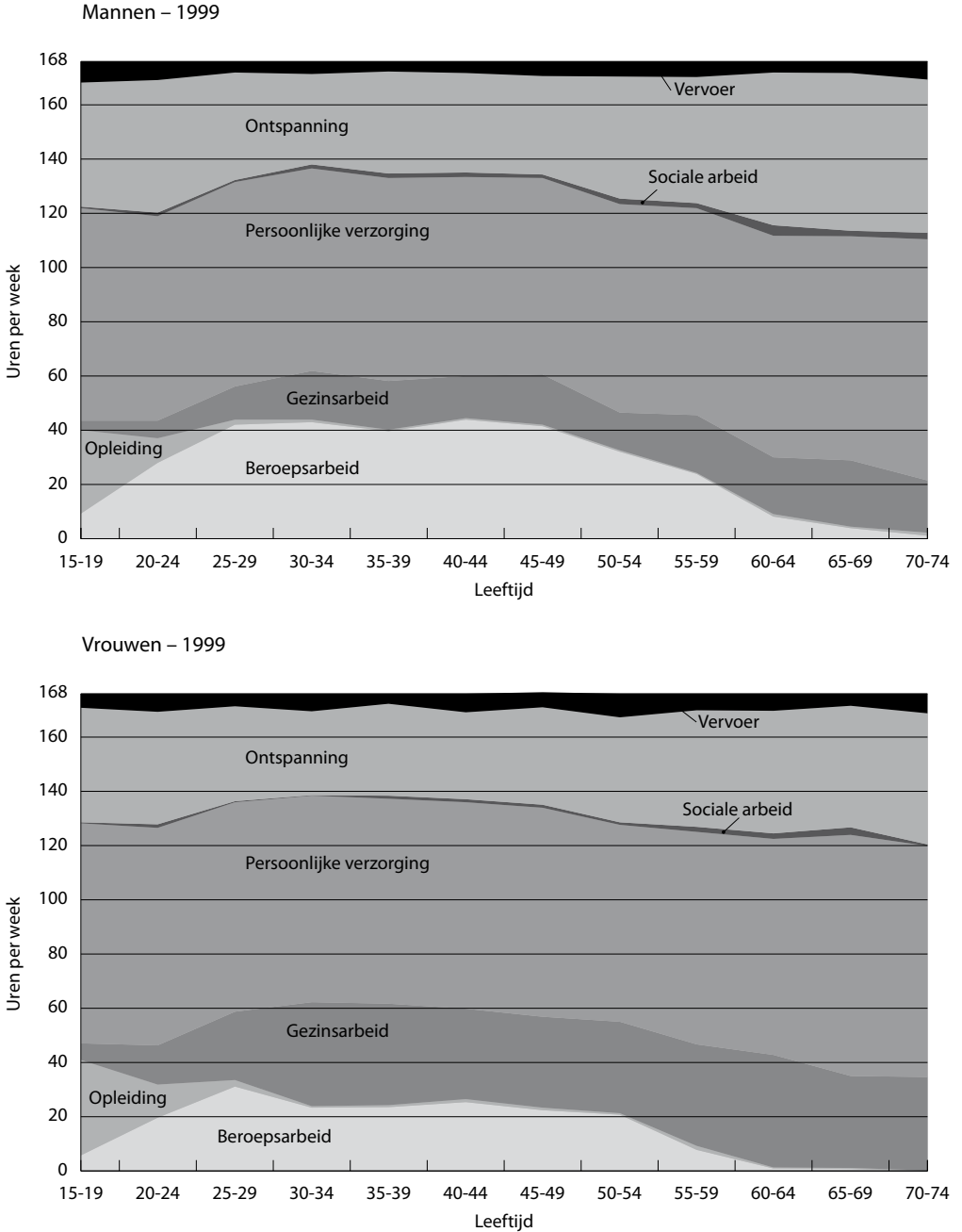
In het verlengde van deze analyse behandelt het volgende hoofdstuk de verdeling van de beroepsarbeid en het beroepsinkomen van mannen en vrouwen in Vlaanderen, als belangrijke onderdelen van de tijdsverdeling en de beschikbare middelen.

3. Feitelijke combinatie van de basisactiviteiten in Vlaanderen (1999-2004)

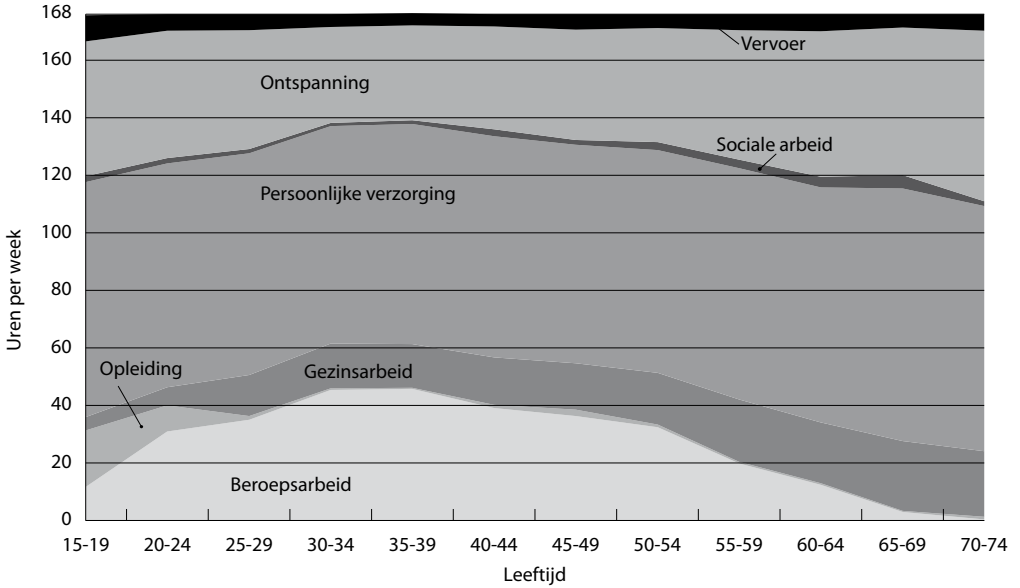
Figuur 5.5 toont de verdeling van de basisactiviteiten van Vlaamse mannen en vrouwen in de leeftijdsgroep 18–74 jaar in 1999 en 2004 door middel van het gemiddeld aantal uren per week (Y-as) per leeftijdsgroep (X-as). De figuur toont voor een bepaalde populatie het gemiddeld aantal uren dat elke leeftijdsgroep per week besteedt aan de basisactiviteiten, tijdens een specifieke periode. Deze voorstelling werd voor het eerst gebruikt in Van Dongen e.a. (2001) om het *combinatieperspectief* eenvoudig maar duidelijk weer te geven: alle mannen en vrouwen streven permanent naar een aangepaste, evenwichtige combinatie van de hoofdactiviteiten die de gewenste samenstelling van persoonlijke, sociale, materiële en financiële middelen moet opleveren. De activiteit vervoer wordt als een afzonderlijke activiteit weergegeven. In Van Dongen & Danau (2003) werd de figuur in verscheidene varianten uitgewerkt met gegevens van de TOR-enquête van 1999. In Van Dongen (2008a, 2009a) werd aan de hand van deze figuur een internationaal vergelijkende analyse gemaakt van de tijdsverdeling.

Aangezien men onmogelijk de tijdsbesteding van een grote groep mensen gedurende hun hele levensloop kan registreren is een levenslopanalyse (analyse van cohortes) onmogelijk. Bijgevolg kan/moet men de verdeling naar leeftijdsgroepen ook gebruiken om het *levenslopperspectief* benaderend uit te drukken als de gemiddelde tijdsverdeling van een bepaalde bevolkingsgroep tijdens de diverse fasen van hun levensloop. Ook andere onderzoekers gebruiken deze voorstelling om de tijdsverdeling tijdens de 'levensloop' te illustreren, bijvoorbeeld Glorieux e.a. (2006). Zij hanteren daarbij een indeling met elf basisactiviteiten. De basisactiviteit 'gezinsarbeid' in figuur 5.8 wordt gesplitst in de deelactiviteiten 'huishoudelijk werk' en 'kinderzorg en opvoeding' en de ruime basisactiviteit 'persoonlijke verzorging' in de deelactiviteiten 'slapen en rusten' en 'persoonlijke verzorging, eten en drinken'. De basisgedachte van hun voorstelling is evenwel dezelfde.

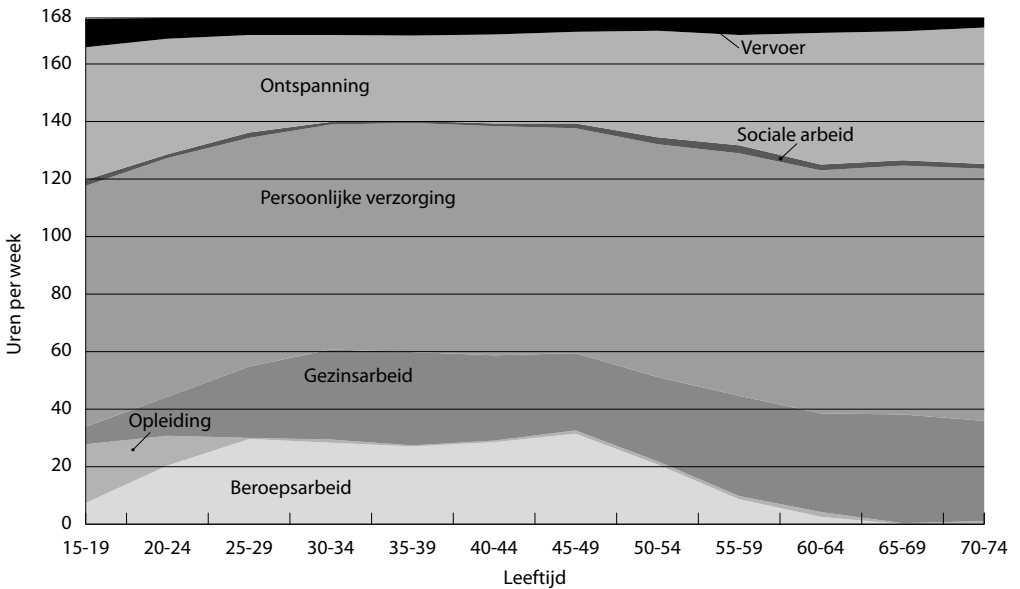
FIGUUR 5.5 Gemiddeld aantal uren per week dat Vlaamse mannen en vrouwen (15-74 jaar) besteden aan de basisactiviteiten, per leeftijdsgroep (1999 en 2004)

Mannen – 2004

Vrouwen – 2004

Bron: Tijdsonderzoek Vlaanderen, TOR-1999, TOR-2004; Van Dongen, 2008a

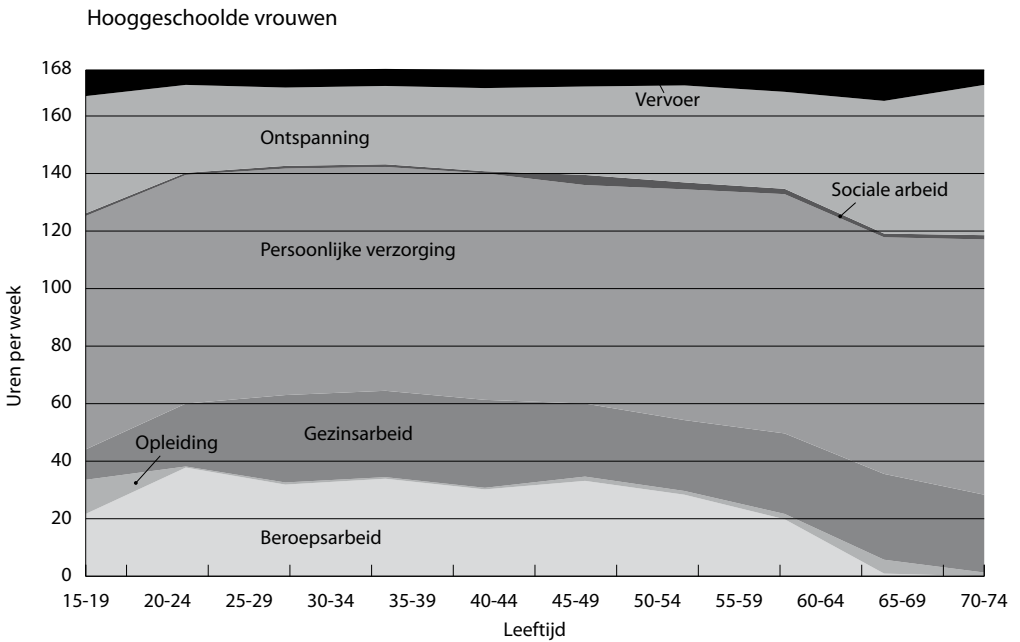
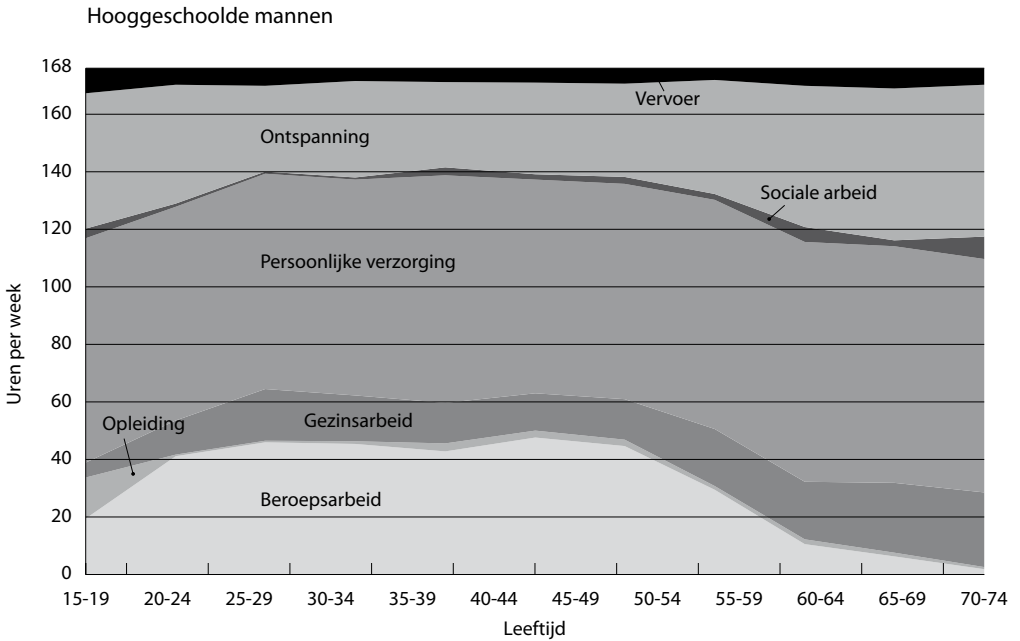
De figuur toont de graduele verschillen tussen de diverse leeftijdscategorieën. Bij alle leeftijdsgroepen nemen persoonlijke verzorging en vrije tijd het grootste deel van de tijd in beslag. De persoonlijke verzorging blijft het meest constant in aantal uren. Wanneer de leeftijd van de jongeren (16 tot 25 jaar) toeneemt, wordt de tijd besteed aan onderwijs (externe opvoeding) vervangen door meer beroepsarbeid en iets meer gezinsarbeid. De leeftijdsgroep van 25 tot 50 jaar besteedt meer tijd aan beroepsarbeid en gezinsarbeid, ten koste van de externe vorming en de ontspanning. De tijd besteed aan persoonlijke verzorging blijft grotendeels constant. Vanaf 50 jaar neemt het aantal uren beroepsarbeid geleidelijk af en is er meer tijd voor persoonlijke verzorging, ontspanning, gezinsarbeid en iets meer tijd voor sociale arbeid. Het aantal uren sociale arbeid is beperkt en neemt licht toe met de leeftijd. Vanaf de leeftijd van 60 jaar daalt het aantal uren gezinsarbeid lichtjes.

De ongelijke tijdsverdeling tussen mannen en vrouwen komt duidelijk tot uiting via de ongelijke verdeling van het aantal uren beroepsarbeid en gezinsarbeid. Bij mannen ligt het aantal uren beroepsarbeid gemiddeld veel hoger dan bij vrouwen en het aantal uren gezinsarbeid veel lager. Bij vrouwen vermindert het aantal uren beroepsarbeid sterk vanaf de leeftijd van 26-30 jaar (van ongeveer 30 tot 20 uur per week). Dit blijft zo bij de hogere leeftijdsgroepen. Het aantal uren beroepsarbeid en gezinsarbeid samen, het aantal uren ontspanning, sociale arbeid en persoonlijke verzorging verschillen maar weinig. Op latere leeftijd besteden mannen wel meer tijd aan ontspanning en persoonlijke verzorging en vrouwen meer aan gezinsarbeid.

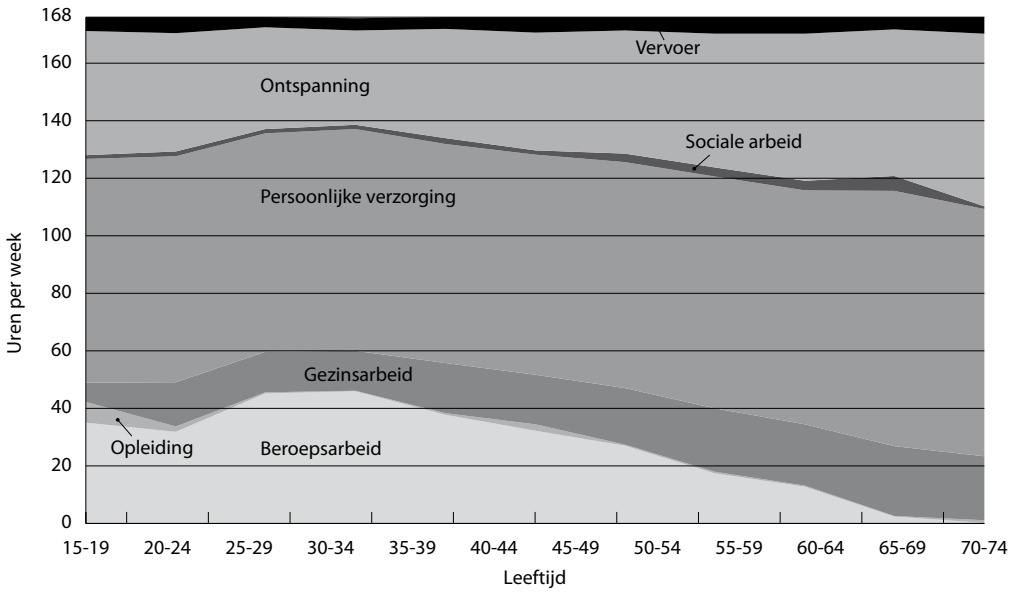
We kunnen deze figuur in het verlengde plaatsen van de algemene ontwikkeling tijdens de periode 1960-2000 naar een meer democratische verdeling van beroepsarbeid en gezinsarbeid tussen mannen en vrouwen (Van Dongen, 2008a, 2009a). Ze laat zien dat in 2004 de kloof tussen mannen en vrouwen iets kleiner is geworden, zowel voor beroepsarbeid als voor gezinsarbeid. Jonge en oudere mannen hebben in 2004 een iets lager aantal uren beroepsarbeid dan in 1999 terwijl de groep van 30-40 jaar een iets hoger aantal uren heeft. Dit bevestigt tot op zekere hoogte de ontwikkeling naar een meer geconcentreerde loopbaan in de leeftijdsgroep 25-54 jaar. De vraag is hoe het aantal uren beroepsarbeid van de diverse leeftijdsgroepen tijdens de volgende jaren zal evolueren. Voor gezinsarbeid zijn de verschillen minder zichtbaar op deze grafiek. Algemeen ligt het gemiddeld aantal uren gezinsarbeid per week in 2004 iets hoger dan in 1999.

Aansluitend laat figuur 5.6 de verschillen naar onderwijsniveau zien in 2004 voor mannen en vrouwen van 20 tot 74 jaar. De leeftijdsgroep 15-19 jaar omvat geen hooggeschoolde mannen en vrouwen en laten we bijgevolg buiten beschouwing.

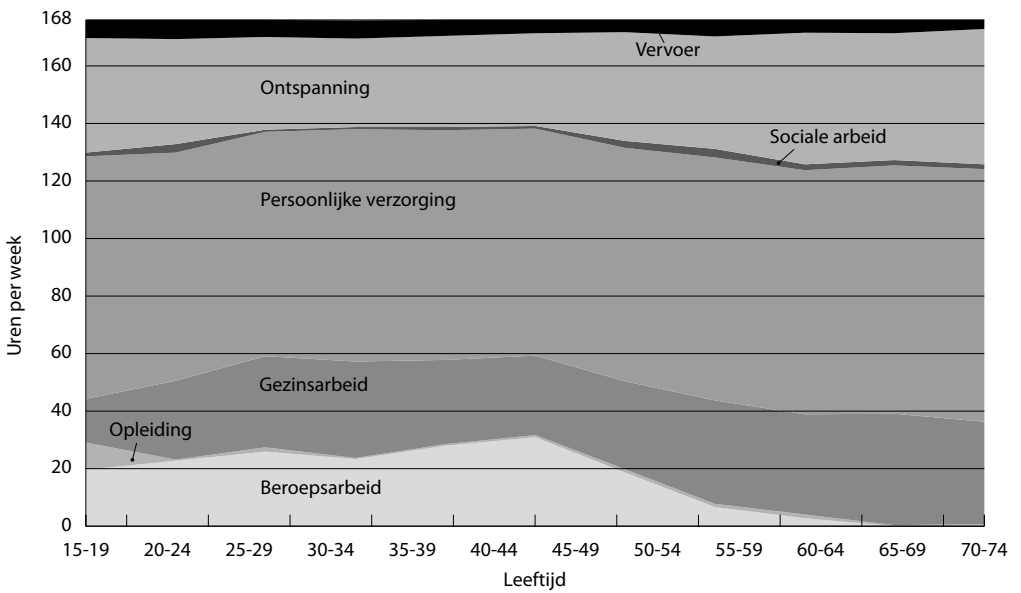
FIGUUR 5.6 Gemiddeld aantal uren per week dat hooggeschoolde en laaggeschoolde Vlaamse mannen en vrouwen (20-74 jaar) besteden aan de basisactiviteiten, per leeftijdsgroep (2004)

Laaggeschoolde mannen

Laaggeschoolde vrouwen

Bron: Tijdsonderzoek Vlaanderen, TOR-2004

In de eerste plaats blijft het verschil tussen mannen en vrouwen duidelijk zichtbaar, zowel voor beroepsarbeid als voor gezinsarbeid. Het verschil tussen hooggeschoolde mannen en vrouwen is echter kleiner dan dat tussen laaggeschoolde mannen en vrouwen. Voorts is er een duidelijk verschil tussen hooggeschoolde en laaggeschoolde mannen. Op jonge leeftijd is het aantal uren beroepsarbeid bij laaggeschoolde mannen groter dan bij hooggeschoolde mannen, maar vanaf 40 jaar is dat omgekeerd. Dit laatste is vooral te wijten aan de hogere werkloosheid en het hoger percentage vervroegde uittreding bij laaggeschoolde mannen. Bij jonge laaggeschoolde vrouwen daarentegen is het aantal uren beroepsarbeid al lager dan bij hooggeschoolde vrouwen en dat blijft zo in alle leeftijdsgroepen. Wel zien we dat de laaggeschoolde vrouwen vanaf de leeftijd van 35 jaar een lichte toename kennen in het aantal uren beroepsarbeid, die gepaard gaat met een vermindering van het aantal uren gezinsarbeid.

Hooggeschoolde mannen hebben een relatief zware beroepstaak (rond de 40 uur per week) tot de leeftijd van 60 jaar, die daarna sterk vermindert, tegenover een beperkte gezinstaat (ongeveer 15 uur per week) en ook iets minder tijd voor ontspanning. Laaggeschoolde mannen hebben een relatief zware beroepstaak tot de leeftijd van 45 jaar die daarna continu afneemt tot de leeftijd van 70 jaar. Ze hebben ook een beperkte gezinstaat maar relatief gezien de meeste tijd voor ontspanning.

Hooggeschoolde vrouwen hebben een matige beroepstaak tot de leeftijd van 60 jaar (ongeveer 30 uur per week), met een vrij zware gezinstaat (ongeveer 25 uur per week) en iets minder tijd voor ontspanning dan mannen. Laaggeschoolde vrouwen hebben relatief gezien weinig uren beroepsarbeid (ongeveer 20 uur per week) in alle leeftijdsgroepen, maar het aantal uren neemt vanaf 45 jaar lichtjes toe, wellicht wegens de herintrede en/of het opnemen van grotere banen. Ze hebben ook een zware gezinstaat (ongeveer 30 uur per week) en iets minder tijd voor ontspanning dan mannen.

Uitgaande van de verhoudingen tussen de diverse basisactiviteiten, bieden de grafieken een basis voor de zoektocht naar een meer wenselijke tijdsverdeling. We verwijzen naar Van Dongen (2008a, 2009a) waarin deze beleidsvraag wordt behandeld aan de hand van enkele normatieve toekomstmodellen of beleidsmodellen.

Voorts geeft figuur 5.7 de verschillen weer naar de aanwezigheid van kinderen in het gezin (2004, mannen en vrouwen van 20 tot 75 jaar). De leeftijdsgroep 15-19 jaar laten we opnieuw buiten beschouwing omdat mannen en vrouwen met kinderen bijna allemaal ouder zijn.

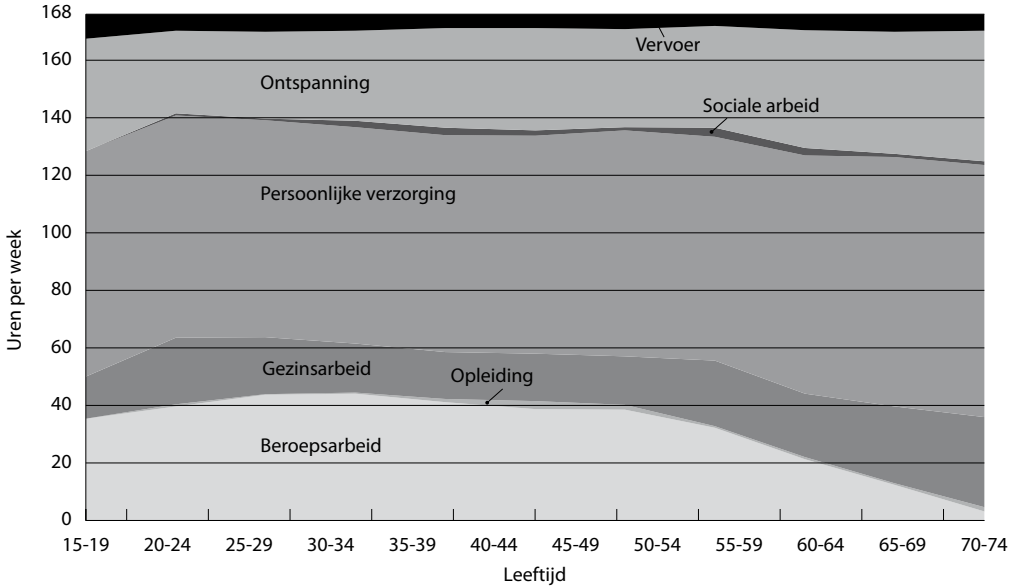
Ook hier blijft voor beroepsarbeid en gezinsarbeid het verschil tussen mannen en vrouwen zichtbaar. Het verschil tussen mannen en vrouwen zonder kinderen is kleiner dan dat tussen mannen en vrouwen met kinderen, wat wil zeggen dat de aanwezigheid van kinderen meestal gepaard gaat met een meer ongelijke verdeling van beroeps- en gezinsarbeid. Voorts is er een merkbaar verschil tussen mannen zonder en mannen met kinderen. Mannen met kinderen presenteren in alle leeftijdsgroepen veel uren beroepsarbeid en de vermindering van het aantal uren begint op latere leeftijd dan bij mannen zonder kinderen. Zij hebben ook meer uren gezinsarbeid dan mannen zonder kinderen, vooral in de jongere leeftijdsgroepen, en het aantal uren blijft ongeveer constant met de leeftijd. Tegelijk hebben ze minder uren vrije tijd of ontspanning in alle leeftijdsgroepen.

Bij mannen zonder kinderen is de curve van beroepsarbeid minder continu. Op lagere leeftijd hebben ze minder uren en vanaf de leeftijd van 25 jaar neemt het aantal uren sterk toe. Vanaf 35 jaar neemt het aantal uren al af en vanaf 45 jaar versnelt dit proces nog. Oudere mannen zonder kinderen hebben significant minder uren beroepsarbeid dan oudere mannen met kinderen thuis en het aantal uren gezinsarbeid is maar iets kleiner.

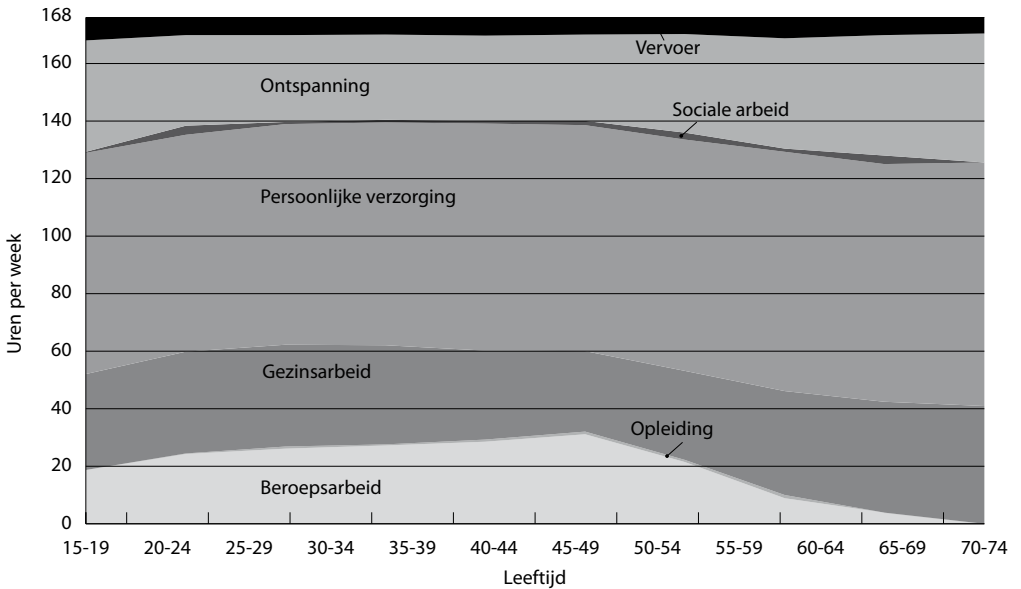

FIGUUR 5.7 Gemiddeld aantal uren per week dat Vlaamse mannen en vrouwen (20-74 jaar) met en zonder kinderen besteden aan basisactiviteiten, per leeftijdsgroep (2004)

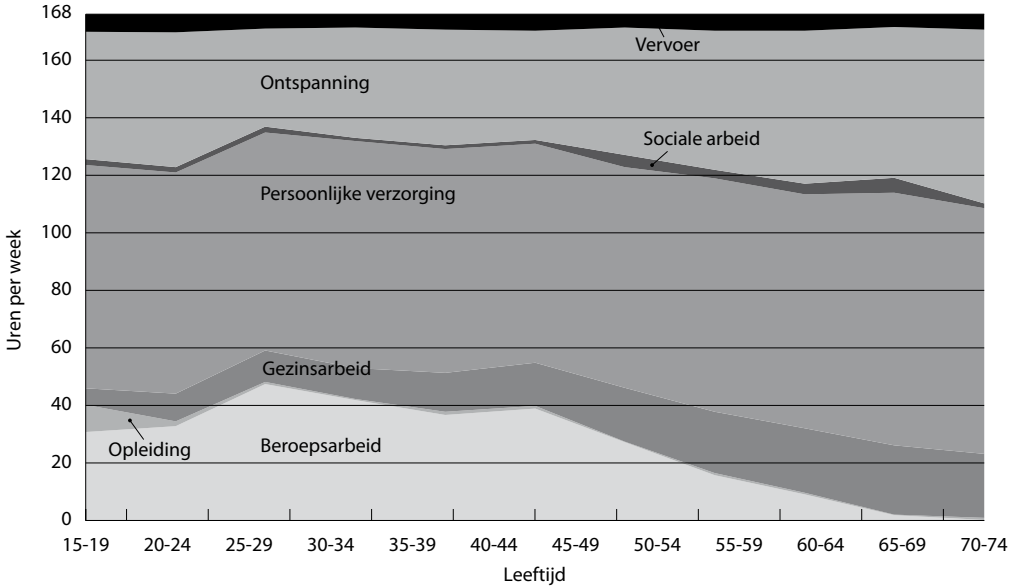
Mannen met kinderen thuis

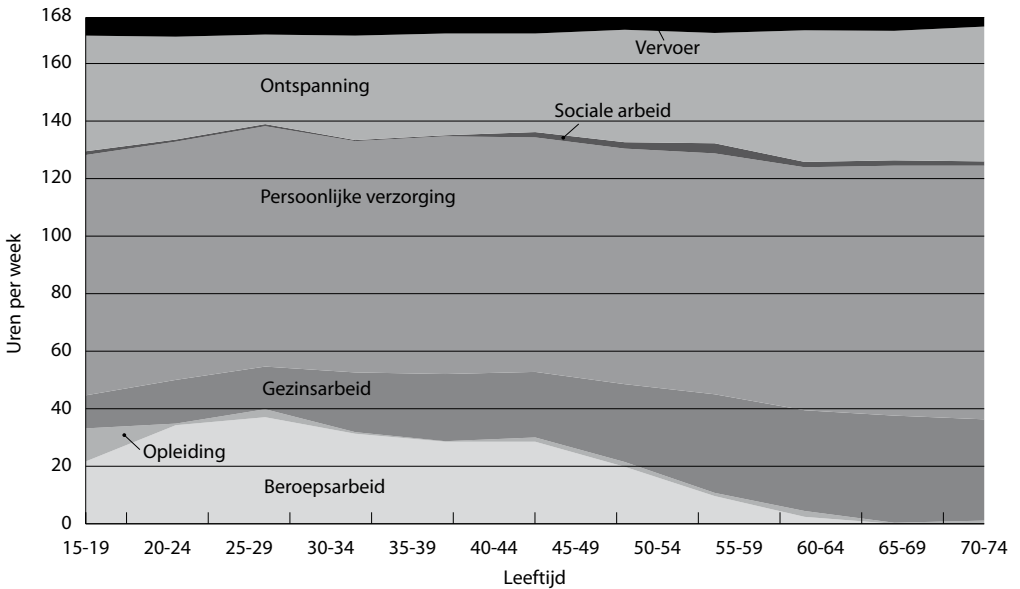
Vrouwen met kinderen thuis

Mannen zonder kinderen thuis

Vrouwen zonder kinderen thuis

Bron: Tijdsonderzoek Vlaanderen, TOR-2004

Vrouwen met kinderen ten laste verrichten op jonge leeftijd minder uren beroepsarbeid en meer uren gezinsarbeid dan vrouwen zonder kinderen thuis, maar het aantal uren beroepsarbeid neemt toe tot de leeftijd van 50 jaar. Daarna neemt het aantal uren beroepsarbeid snel af en stijgt het aantal uren gezinsarbeid en vrije tijd. Bij vrouwen zonder kinderen vertoont de curve een omgekeerd verloop: een hoger aantal uren beroepsarbeid op jonge leeftijd en een vermindering vanaf 30-34 jaar, die nog wordt versneld vanaf 45-49 jaar. De meest plausibele verklaring hiervoor is dat jongere vrouwen met kinderen ten laste meer thuis (willen) zijn voor de opvoeding/verzorging van de kleinere kinderen, terwijl oudere moeders minder uren gezinsarbeid moeten presteren voor de oudere kinderen maar meer (kunnen/willen) instaan voor de hogere financiële kosten van de oudere kinderen. Het lager aantal uren beroepsarbeid (en het lagere beroepsinkomen) van jonge vrouwen wordt gecompenseerd door het hoger aantal uren beroepsarbeid (en het hogere beroepsinkomen) van jonge mannen met kinderen. Het hoger aantal uren beroepsarbeid van oudere vrouwen staat dan tegenover het lager aantal uren beroepsarbeid van oudere mannen met kinderen.

4. Verdeling van het aantal uren per basisactiviteit (1999–2004)

Ter aanvulling geeft figuur 5.8 de procentuele verdeling weer van mannen en vrouwen (25-64 jaar) (Y-as) voor het totaal aantal uren beroepsarbeid, gezinsarbeid, persoonlijke verzorging en vrije tijd (X-as) (Vlaanderen 1999 en 2004). Zo worden de verschillen in aantal uren binnen de subgroepen zichtbaar. We willen hier vooral de beroepsbevolking in beeld brengen en nemen daarom de leeftijdsgroep 25-64 jaar. Zo worden gepensioneerde personen en de voltijds studerende jongeren (grotendeels) buiten beschouwing gelaten.

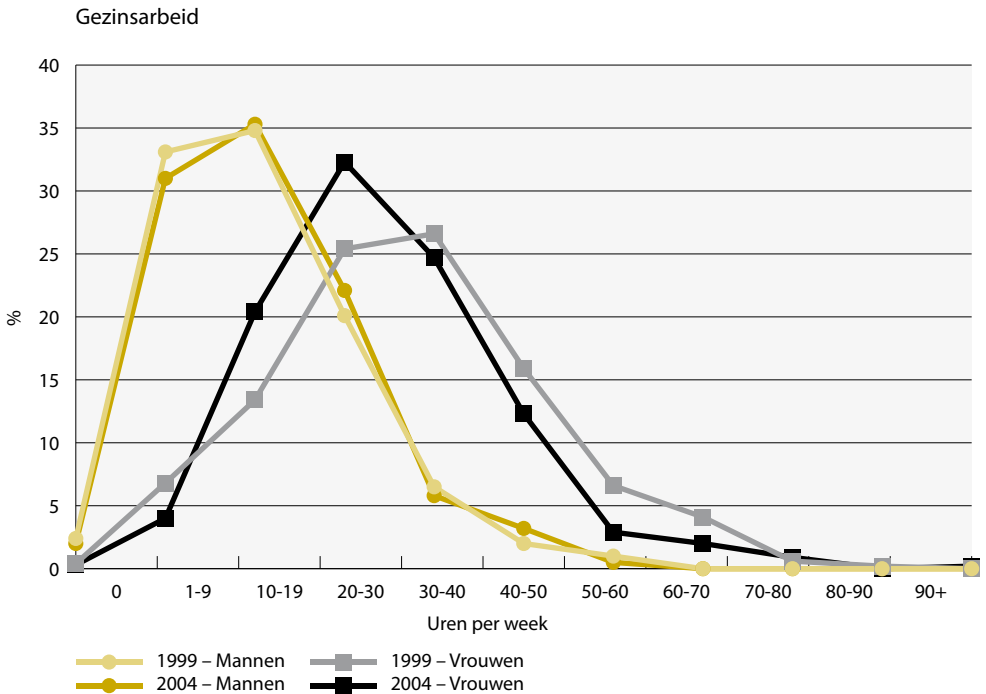
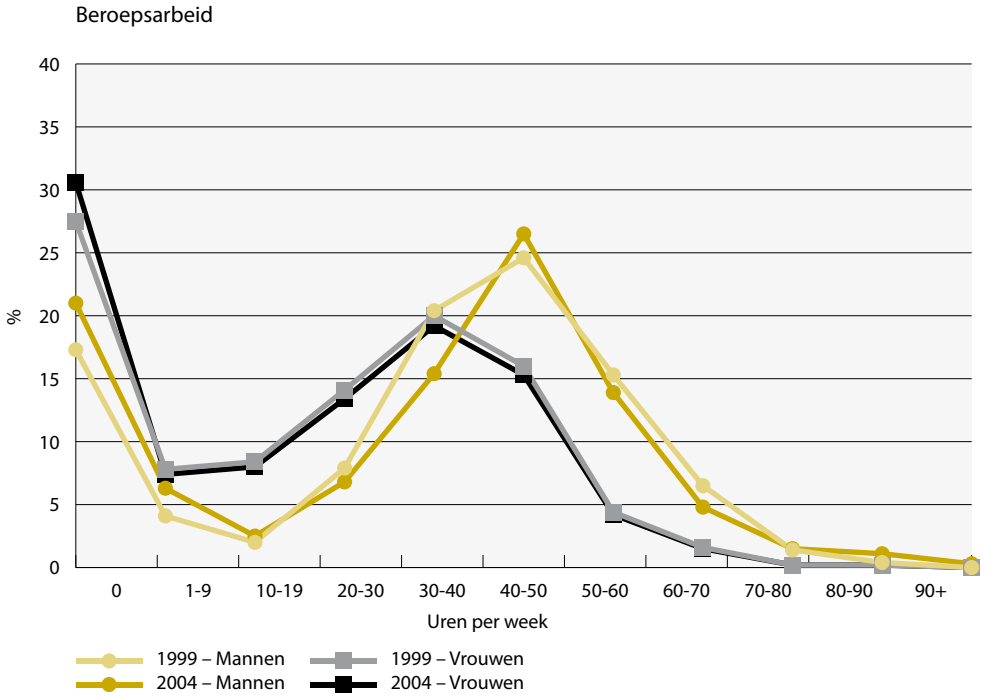
Deze basisindicator in de vorm van een verdelingscurve werd in Van Dongen & Danau (2003) en Van Dongen (2008a, 2009a) gebruikt voor de presentatie van de historische modellen en de normatieve toekomstmodellen. De indicator vertolkt het best (de wijziging van) de gradueel gelijke of ongelijke verdeling van het aantal uren bij mannen en vrouwen. De figuur laat zien dat de verdeling van de beroepsarbeid van mannen en vrouwen in de periode 1999–2004 slechts in beperkte mate is gewijzigd. Vooral het hogere percentage mannen en vrouwen zonder betaalde baan in 2004 valt hier op. Dit staat in contrast met de ontwikkeling in de periode 1980-2000 (Van Dongen, 2008a). Bij mannen is het aandeel van de groepen met een baan van 1-10 uur en 40-50 uur lichtjes toegenomen, terwijl het aandeel van de groepen percentage met een baan van 30-40 uur en 50-70 uur is afgenomen. Bij vrouwen vertonen de curven voor het overige weinig verschillen.

De verdeling van de gezinsarbeid vertoont eveneens duidelijke verschillen tussen mannen en vrouwen. Bij mannen is er weinig gewijzigd tussen 1999 en 2004 terwijl bij vrouwen de curve van 2004 merkbaar naar links is verschoven. Meer vrouwen verrichten minder uren gezinsarbeid waardoor het verschil met mannen kleiner is geworden.

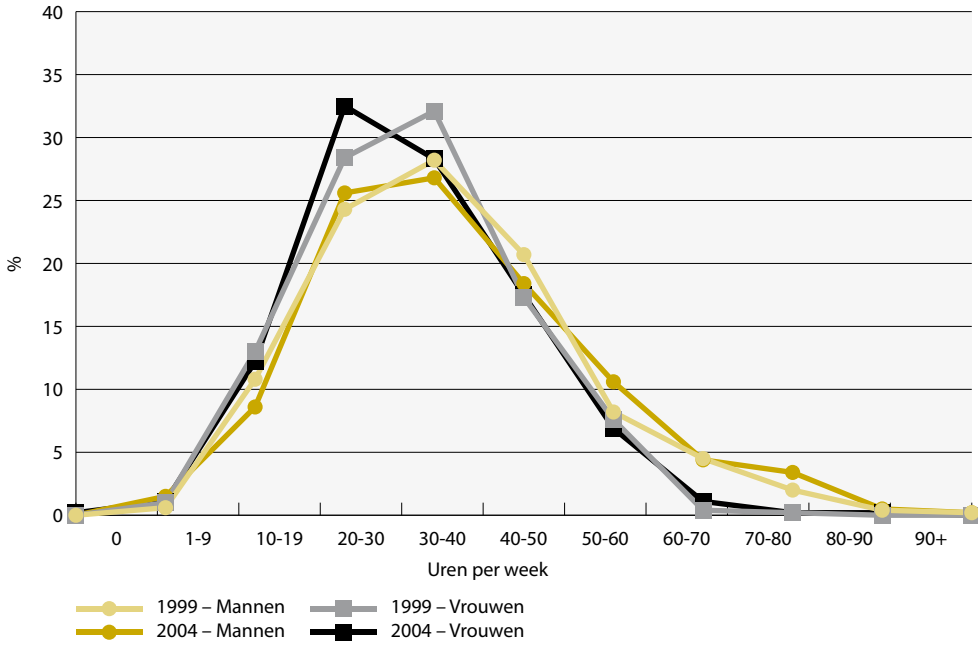
Met betrekking tot de vrije tijd (ontspanning) vertonen de curven van mannen en vrouwen geen noemenswaardige verschillen. Bij mannen zijn de curven van 1999 en 2004 bijna gelijk, terwijl bij vrouwen de groep met 20-30 uur vrije tijd is toegenomen en die met 30-40 uur is afgenomen.

Voor de verdeling van de persoonlijke verzorging geldt ongeveer hetzelfde, alleen zijn de verschillen tussen mannen en vrouwen iets groter. Het percentage mannen met 60-70 uur persoonlijke verzorging is groter dan bij vrouwen, terwijl bij vrouwen het percentage met 80-90 uur groter is.

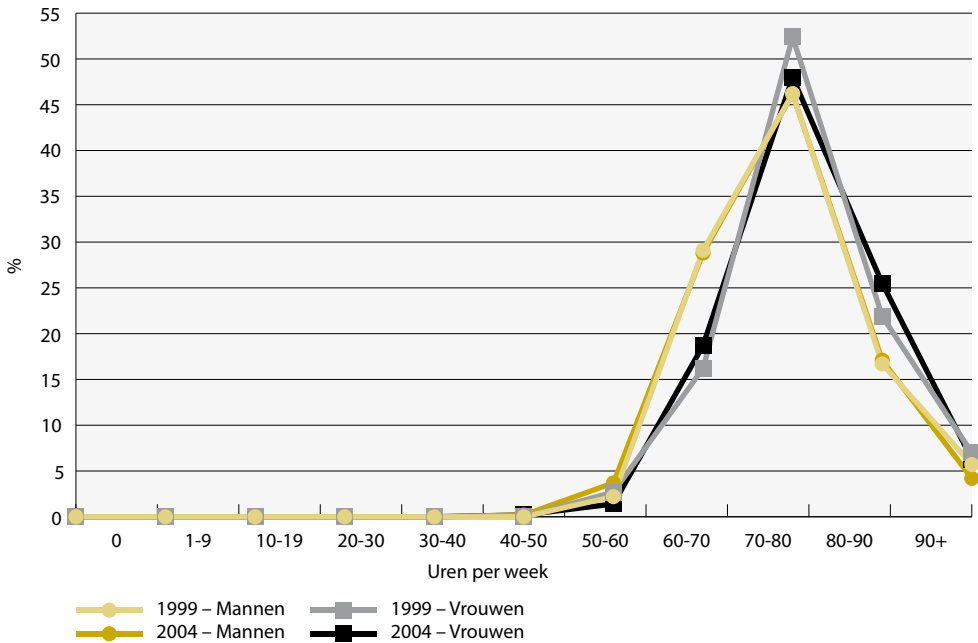
FIGUUR 5.8 Verdeling van het aantal uren beroepsarbeid, gezinsarbeid, persoonlijke verzorging en vrije tijd van Vlaamse mannen en vrouwen (25-64 jaar) (1999 en 2004)

Vrije tijd

Persoonlijke verzorging

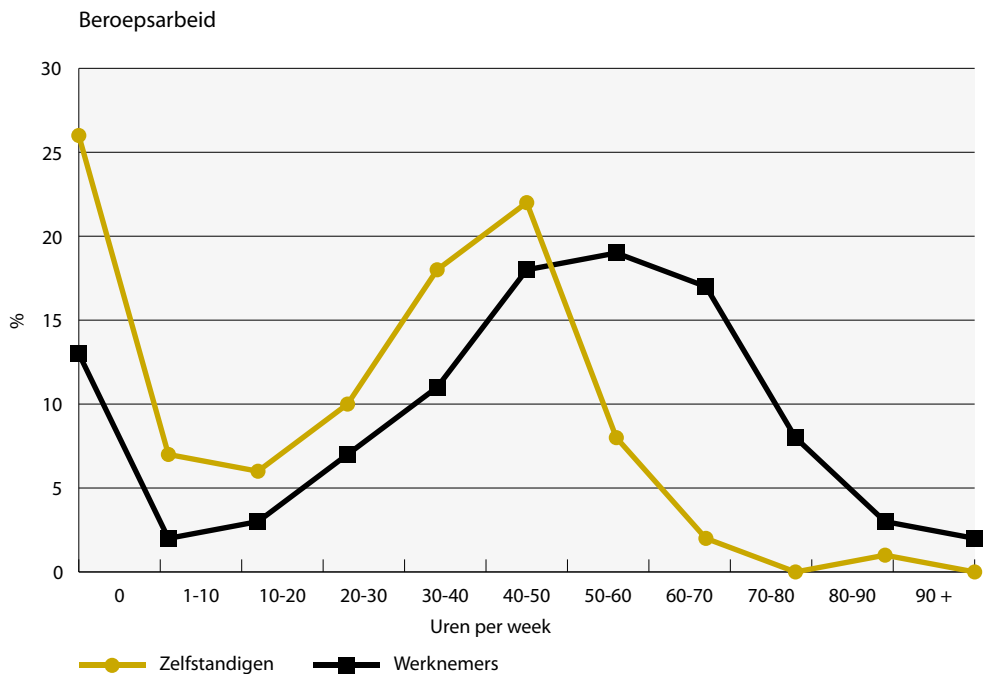
Bron: Tijdsonderzoek Vlaanderen, TOR-1999, TOR-2004

De curven tonen de gradueel gelijke/ongelijke verdeling van het aantal uren voor vier basisactiviteiten. Voor vrije tijd (ontspanning) en persoonlijke verzorging zijn er geen significante verschillen tussen (hoger- en lagergeschoolde) mannen en vrouwen. Wel kan men de ongelijkheid in het aantal uren *binnen* de twee groepen ter discussie stellen (bijvoorbeeld op basis van leeftijd, gezinssituatie en inkomen): in welke mate is het wenselijk en haalbaar deze ongelijkheid te verminderen?

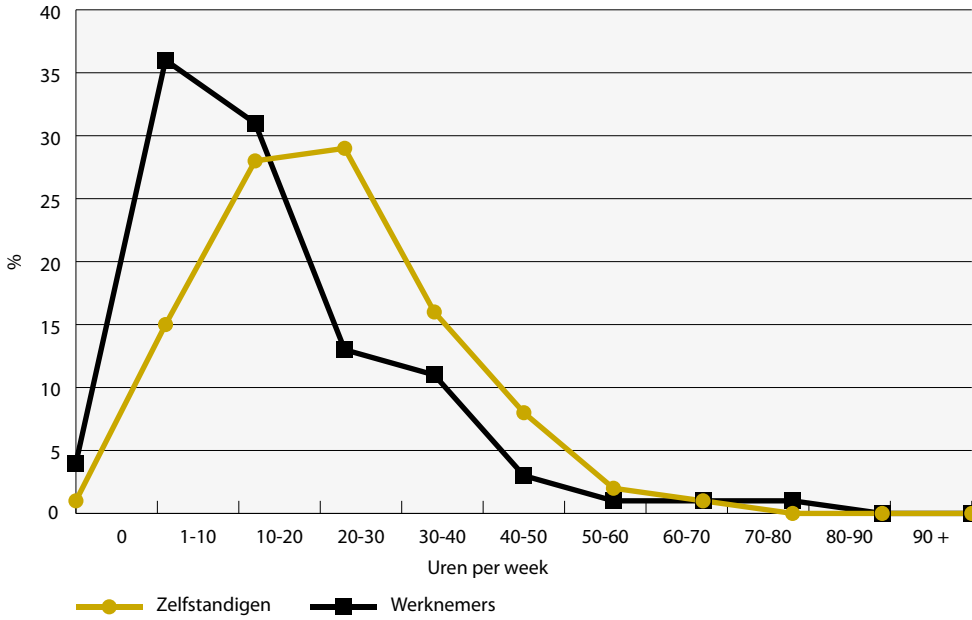
Voor beroepsarbeid en gezinsarbeid blijft het verschil tussen mannen en vrouwen manifest aanwezig en vormt het bijgevolg een belangrijke uitdaging voor het beleid. Vanuit de zoektocht naar een (meer) democratische arbeidsverdeling is de *beleidsdiscussie* gebaseerd op twee vragen. De empirische vraag is welke graduele vorm van gelijkheid en diversiteit men kan waarnemen. Deze vraag wordt deels beantwoord door de gepresenteerde figuren. Op basis daarvan komt men tot de normatieve vraag welke graduele vorm van gelijkheid of diversiteit (gezinnen, organisaties en overheden in de toekomst willen realiseren voor beroepsarbeid en gezinsarbeid. We verwijzen hiervoor naar Van Dongen (2008a, 2009a) en de volgende bijdrage in deze studie.

Voorts laat figuur 5.9 voor vier activiteiten de tijdsbesteding van werknemers en zelfstandigen zien, als een voorbeeld van twee groepen die wegens hun beroepskeuze grote verschillen vertonen.

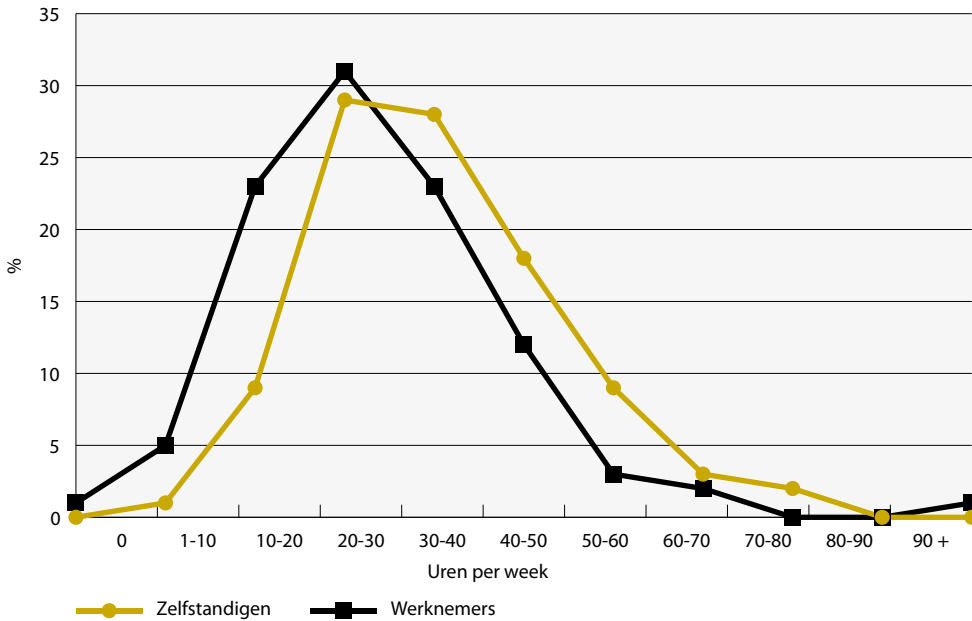
FIGUUR 5.9 Verdeling van het aantal uren beroepsarbeid, gezinsarbeid, persoonlijke verzorging en vrije tijd van werknemers en zelfstandigen (20-64 jaar) (Vlaanderen, 2004)

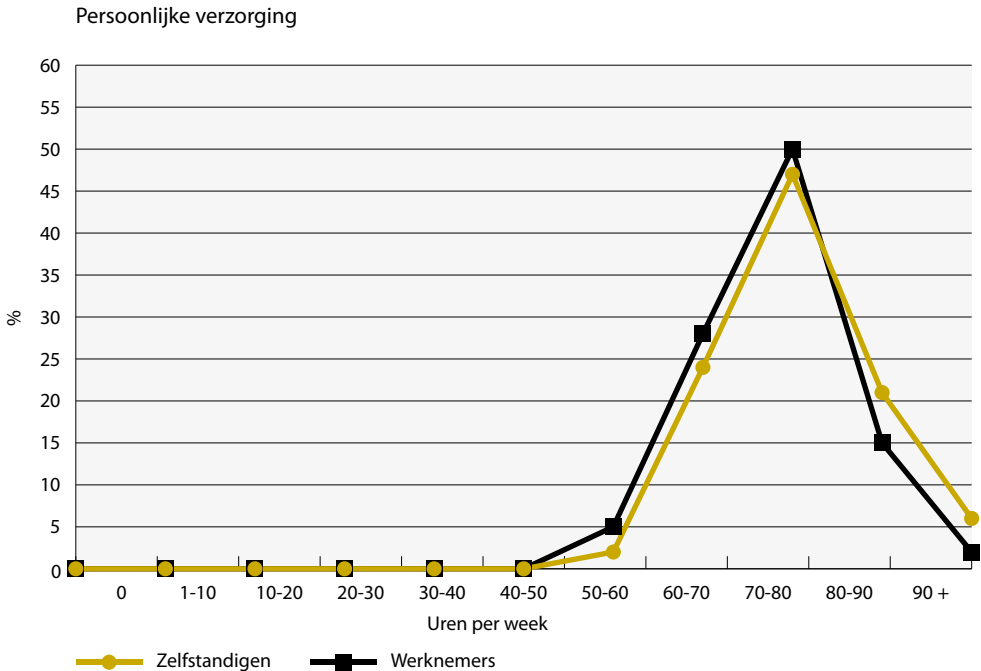

Gezinsarbeid

Vrije tijd

Bron: Tijdsonderzoek Vlaanderen, TOR-2004

De curven geven voor beide categorieën de gradueel gelijke/ongelijke verdeling van het aantal uren weer. Voor beroepsarbeid, gezinsarbeid en ontspanning (vrije tijd) zijn er duidelijke verschillen tussen werknemers en zelfstandigen. De curve van beroepsarbeid van zelfstandigen ligt veel meer rechts dan die van werknemers: veel meer zelfstandigen presteren meer uren beroepsarbeid dan werknemers. De curven van gezinsarbeid en ontspanning daarentegen liggen meer links van de curven van werknemers: meer werknemers hebben meer uren gezinsarbeid en ontspanning dan zelfstandigen. Voor persoonlijke verzorging zijn de verschillen veel kleiner: iets meer werknemers besteden 80 of meer uur per week aan persoonlijke verzorging, tegenover iets meer zelfstandigen met 60 tot 80 uur per week. Het valt wel op dat 12% van de zelfstandigen geen beroepsarbeid (meer) verrichten. Een groot deel hiervan is wellicht vroegtijdig met pensioen gegaan.

De verschillen tussen werknemers en zelfstandigen blijven overeind binnen de groep mannen en vrouwen. Bij mannen zijn de verschillen voor beroepsarbeid en vrije tijd groter dan bij vrouwen, maar minder groot voor gezinsarbeid en voor persoonlijke verzorging.

Omgekeerd blijven binnen de groep werknemers en zelfstandigen de verschillen tussen mannen en vrouwen goed zichtbaar. Bij zelfstandigen zijn de verschillen tussen mannen en vrouwen nog iets groter dan bij werknemers, zeker voor beroepsarbeid, gezinsarbeid en vrije tijd.

Voor beroepsarbeid, gezinsarbeid en vrije tijd is het grote verschil in aantal uren tussen werknemers en zelfstandigen (zowel bij mannen als bij vrouwen) een belangrijke uitdaging voor het beleid. De vraag hierbij is in welke mate de zwaardere beroepstaak van zelfstandigen een hinderpaal is voor een evenwichtige verdeling van de andere basisactiviteiten. En welke beleidsmaatregelen zijn mogelijk en zinvol om een betere tijdsverdeling te realiseren.

5. Dagverloop of dagritme van de basisactiviteiten (1999–2004)

Naast het gemiddeld aantal uren besteed aan de basisactiviteiten naar leeftijd in deel 3 en de procentuele verdeling van de personen volgens het aantal uren in deel 4, stellen we nu het verloop of het ritme van de basisactiviteiten tijdens de dag voor. Op basis van dezelfde gegevens van de tijdsbestedingenquête geeft figuur 5.10 een mooi aanvullend beeld van het gemiddeld dagverloop van de basisactiviteiten van mannen en vrouwen (20-64 jaar) van alle weekdays samen (Vlaanderen, 2004). De studenten zijn in deze figuur wel opgenomen om de tijd besteed aan studie, opleiding of vorming voldoende zichtbaar te maken.

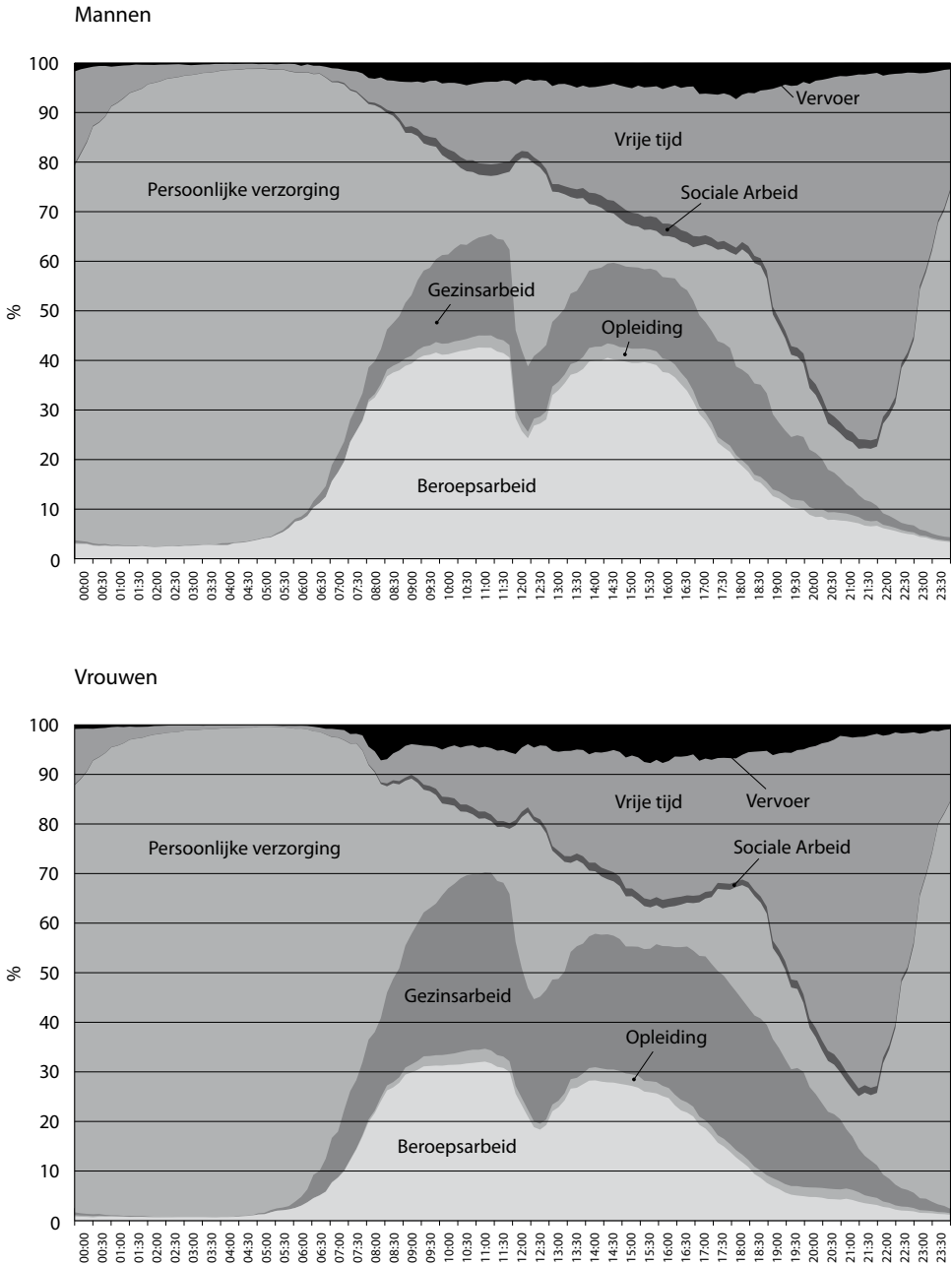
De figuur geeft per 10 minuten weer hoeveel procent van de mannen en vrouwen welke activiteiten uitoefent en biedt een aanvullende kijk op de tijdsbesteding. Het voordeel is dat alle activiteiten samen cumulatief worden voorgesteld in één figuur en er een totaalbeeld wordt gegeven. Het nadeel is dat de visuele weergave van het dagverloop in grote mate wordt bepaald door de onderste activiteit in de figuur, in dit geval beroepsarbeid, zodat het dagverloop van de andere activiteiten kwantitatief gezien minder duidelijk is. Bovendien kan men per figuur slechts voor één periode/jaar het dagverloop weergeven.

Algemeen gezien geeft de figuur een vrij traditioneel beeld van het dagverloop. Logischerwijs zijn dezelfde grote verschillen tussen mannen en vrouwen zichtbaar voor beroepsarbeid en gezinsarbeid. Het dagverloop van beroepsarbeid is qua vorm gelijk voor mannen en vrouwen, maar het aandeel beroepsactieve vrouwen is beduidend kleiner op alle uren van de dag. De meeste mannen en vrouwen zijn beroepsactief tijdens de daguren, met duidelijke daling tijdens de middaguren. Relatief weinig mannen en vrouwen zijn beroepsactief tijdens de avond en nacht. Dit stemt overeen met de bevindingen in Van Dongen (2008a, 2009a) op basis van de Labour Force Survey. Het dagverloop van gezinsarbeid is qua vorm eveneens gelijk voor mannen en vrouwen, maar het aandeel vrouwen is beduidend groter op alle uren waarop mannen en vrouwen gezinsarbeid verrichten.

Voor de andere activiteiten zijn de verschillen veel kleiner. De persoonlijke verzorging neemt het grootste deel van onze tijdsbesteding in beslag en komt vooral tijdens de avond en nacht voor (slapen). Tijdens de daguren betreft het vooral de maaltijden, de persoonlijke hygiëne en tussentijdse rustpauzes. De externe opleiding is qua aandeel zeer beperkt en volgt grotendeels hetzelfde dagverloop, met de hoogste participatie tijdens de voormiddag, de namiddag en de avond. Hetzelfde geldt voor de sociale arbeid. De ontspanning is zeer differentieel gespreid over de hele dag, met een beperkt aandeel tussen 0u en 3u, een zeer klein aandeel tussen 3u en 8u, een sterk toenemend aandeel tijdens de voor- en namiddag en het grootste aandeel tijdens de avonduren. Deze spreiding is wellicht in grote mate bepaald door het dagverloop van beroepsarbeid, externe opleiding en gezinsarbeid. Het vervoer ten slotte is vrij gelijkmatig gespreid over de hele dag, met een groter aandeel rond 8u en 17u en een zeer klein aandeel tijdens de nacht en de ochtend.

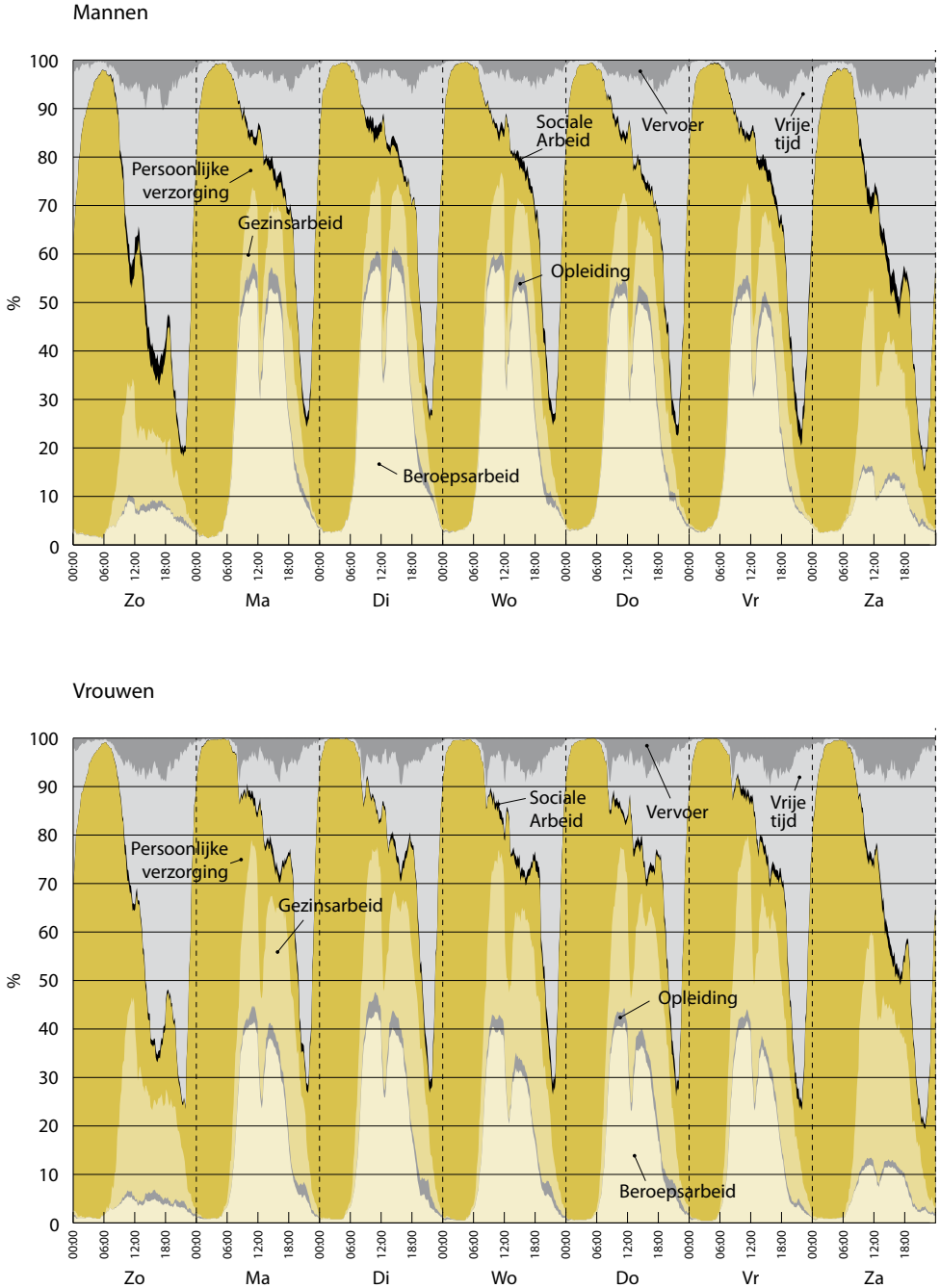
Figuur 5.11 geeft ter nuancering het gemiddeld dagverloop weer van de basisactiviteiten van Vlaamse mannen en vrouwen (20-64 jaar) tijdens de zeven dagen van de week, in 2004.

FIGUUR 5.10 Gemiddeld dagverloop van de basisactiviteiten van Vlaamse mannen en vrouwen (20-64 jaar) van alle weekdays samen (2004)

Bron: Tijdsonderzoek Vlaanderen, TOR-2004

FIGUUR 5.11 Gemiddeld dagverloop van de basisactiviteiten van Vlaamse mannen en vrouwen (20-64 jaar) tijdens een hele week (2004)

Bron: Tijdsonderzoek Vlaanderen, TOR-2004

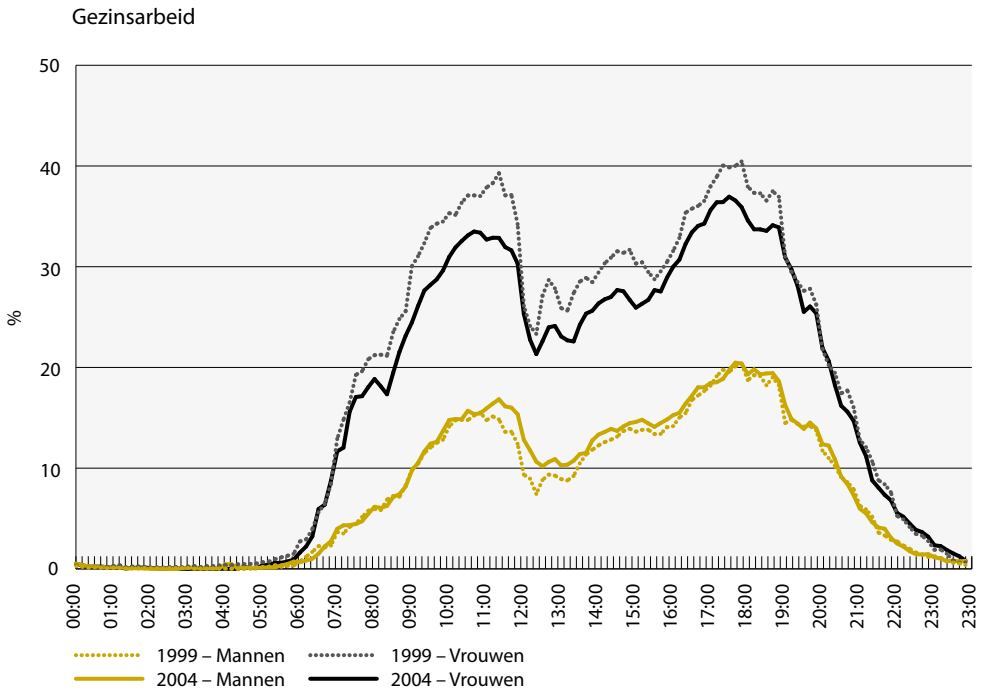
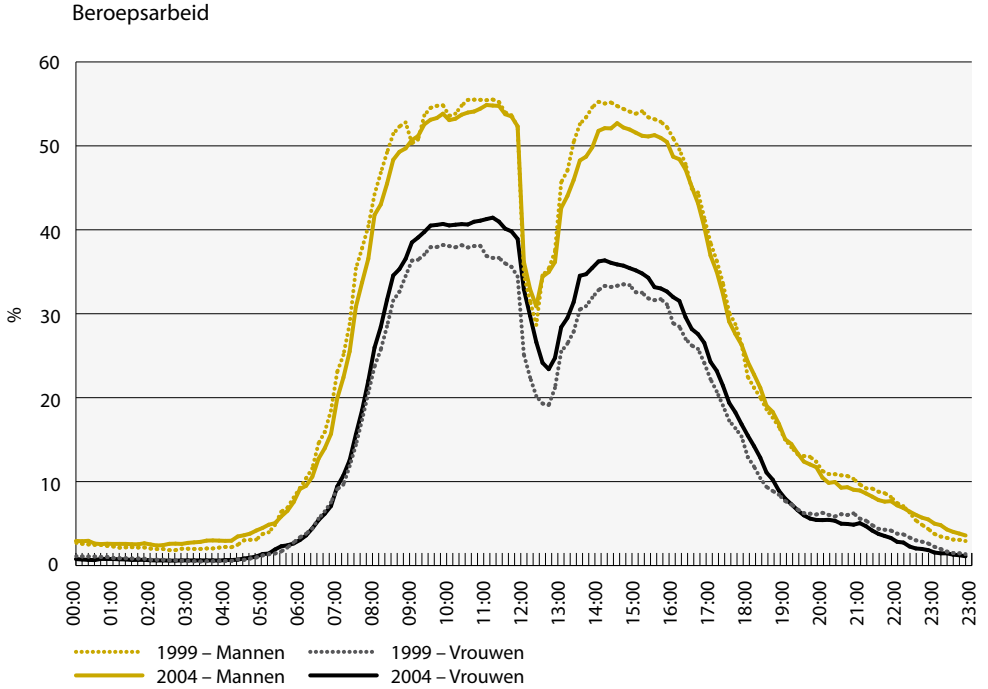
De figuur laat zien dat de vijf weekdagen (maandag tot en met vrijdag) grotendeels dezelfde gemiddelde tijdstructuur kennen, met enkele opvallende verschillen: de lagere deelname van vrouwen aan beroepsarbeid op woensdag- en vrijdagmiddag en de lagere deelname van mannen op donderdag- en vrijdagmiddag. Op zaterdag verrichten mannen en vrouwen veel minder beroepsarbeid dan in de werkweek maar veel meer gezinsarbeid en meer vrije tijd tijdens de namiddag, de avond en de nacht. Op zondag is er nog minder beroepsarbeid en ook minder gezinsarbeid, maar tegelijk meer persoonlijke verzorging en vrije tijd. Het valt in positieve zin op dat het verschil tussen mannen en vrouwen voor beroeps- en gezinsarbeid relatief klein is op zaterdag.

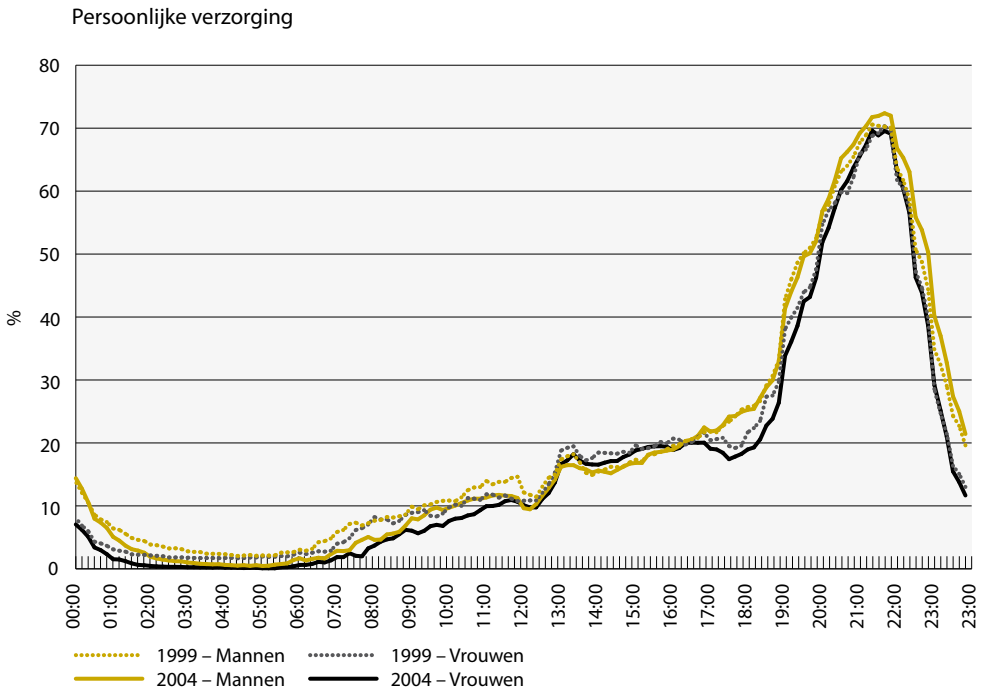
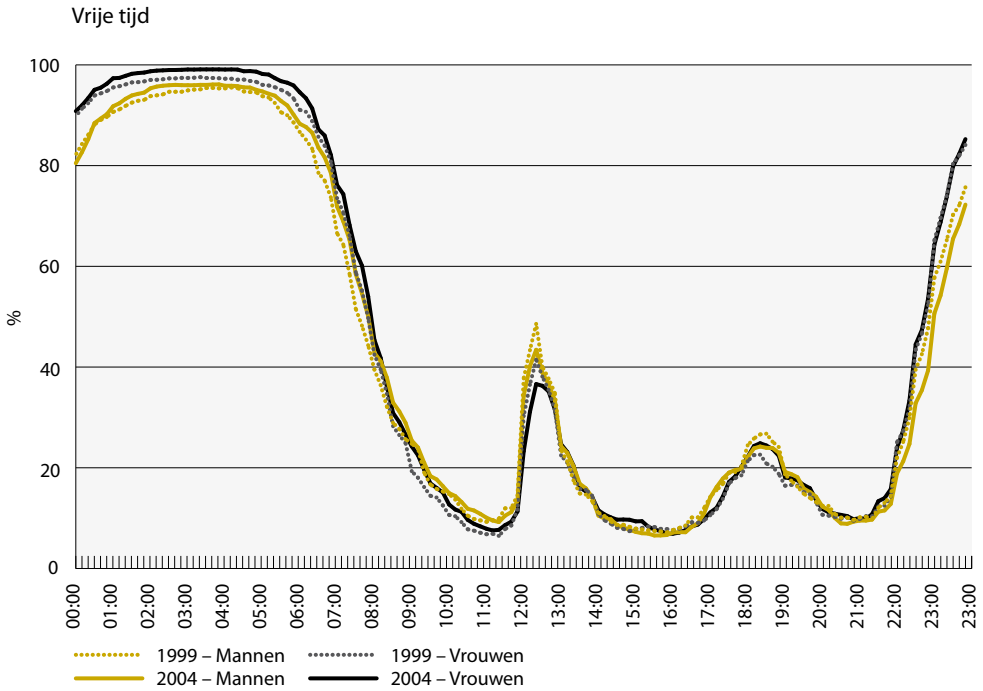
Figuur 5.12 laat afzonderlijk het gemiddeld dagverloop zien van beroepsarbeid, gezinsarbeid, persoonlijke verzorging en vrije tijd van Vlaamse mannen en vrouwen (20-64 jaar) in 1999 en 2004. Het voordeel van deze figuur is dat het dagverloop van elke activiteit voor twee of meer perioden/jaartallen afzonderlijk en dus vergelijkbaar wordt weergegeven op de X-as en Y-as. Per activiteit kan men de verandering in de tijd zichtbaar maken. Het nadeel is dat voor elke activiteit een afzonderlijke grafiek nodig is om een duidelijk beeld te geven.

De figuur laat zien dat in 2004 minder mannen beroepsactief zijn dan in 1999 (zie ook figuur 5.8) en dat ze vooral in de namiddag minder beroepsactief zijn. Daarentegen zijn in 2004 meer vrouwen beroepsactief dan in 1999, en dit vooral tussen 9u en 17u. Voor gezinsarbeid is er bij vrouwen een beduidend lagere participatie in 2004 (zie ook figuur 5.5) tijdens de daguren. De lichte stijging bij mannen is er vooral tussen 10u en 16u. Voor vrije tijd en persoonlijke verzorging is er tussen 1999 en 2004 weinig verandering merkbaar in het dagverloop. De enige zichtbare verandering is dat in 2004 iets meer mannen en vrouwen slapen tussen 0u00 en 7u00.

Figuur 5.13 toont voor 2004 ten slotte het dagverloop van beroepsarbeid en gezinsarbeid van mannen en vrouwen (20-64 jaar) tijdens de zeven dagen van de week. Dezelfde figuren zijn mogelijk voor persoonlijke verzorging en vrije tijd maar die laten veel minder verschillen zien, vooral tussen de vijf weekdagen.

FIGUUR 5.12 Gemiddeld dagverloop van beroepsarbeid, gezinsarbeid, persoonlijke verzorging en vrije tijd van Vlaamse mannen en vrouwen (20-64 jaar) (1999 en 2004)

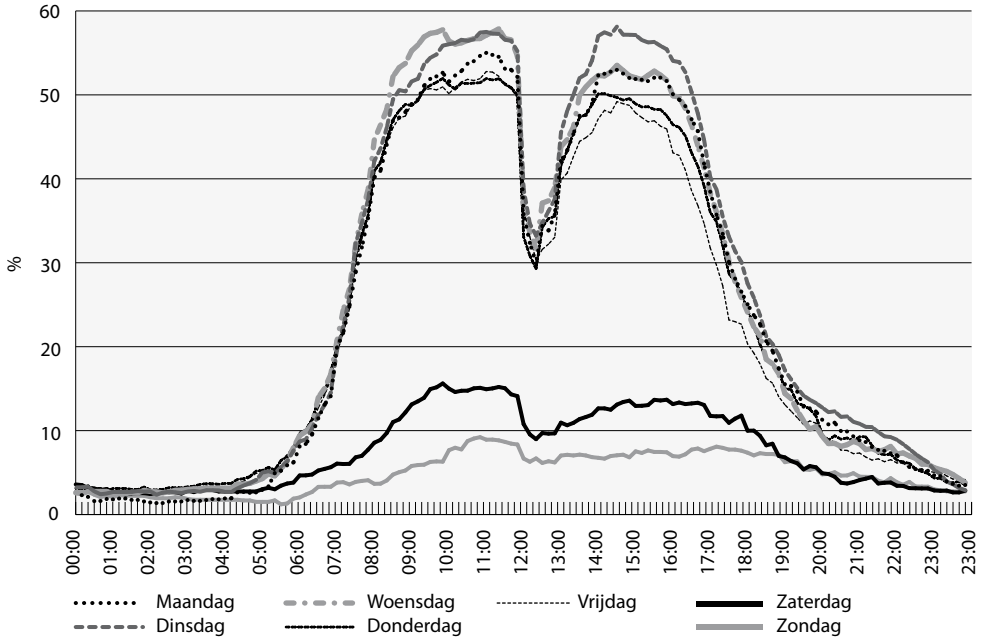

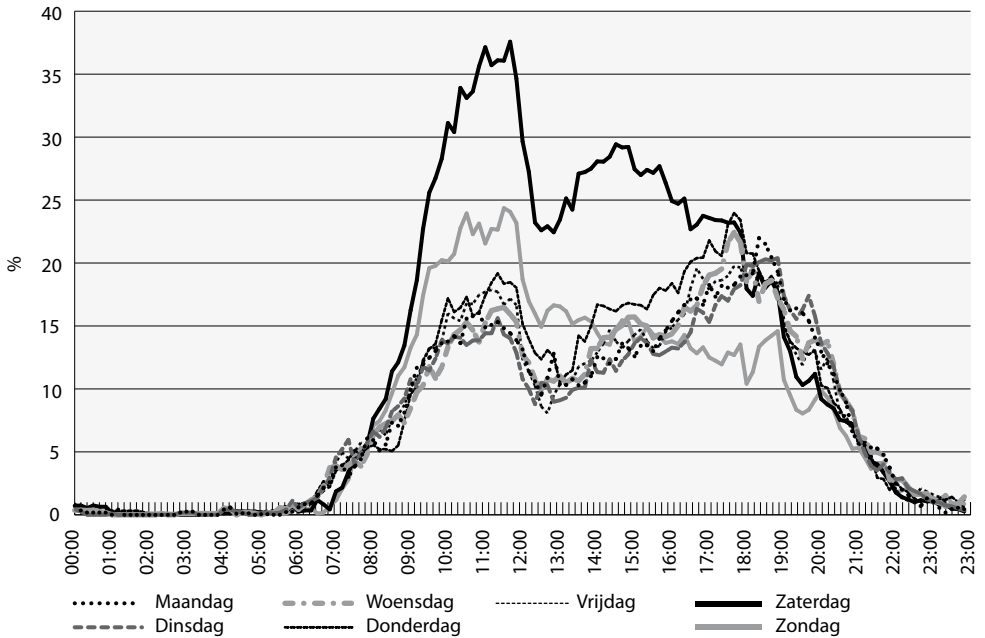
Bron: Tijdsonderzoek Vlaanderen, TOR-1999 en TOR-2004

FIGUUR 5.13 Gemiddeld dagverloop van de beroepsarbeid, gezinsarbeid, persoonlijke verzorging en vrije tijd van mannen en vrouwen (20-64 jaar) tijdens de zeven dagen van de week (Vlaanderen 2004)

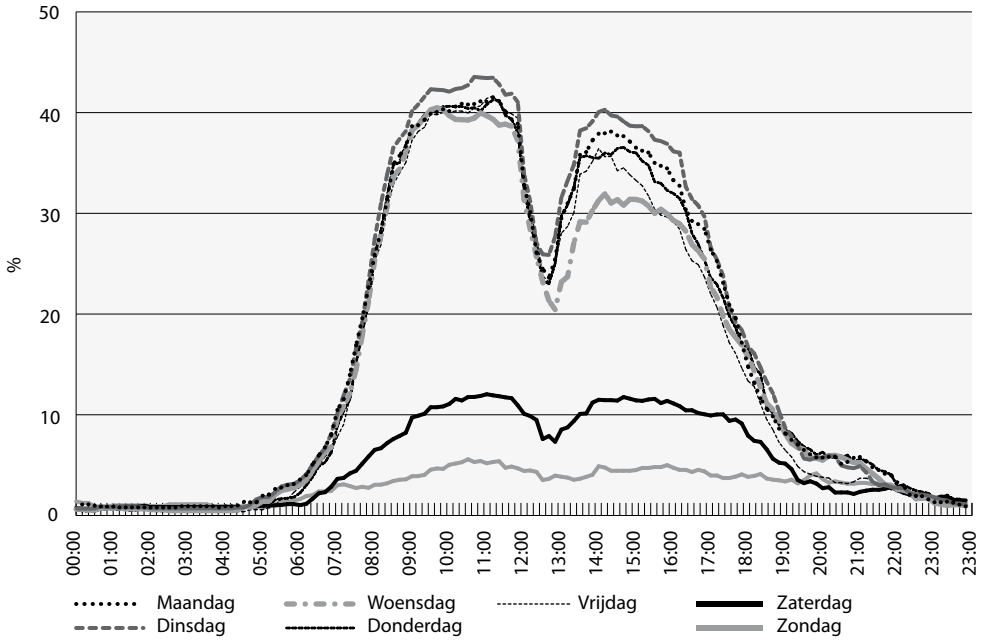
Beroepsarbeid mannen

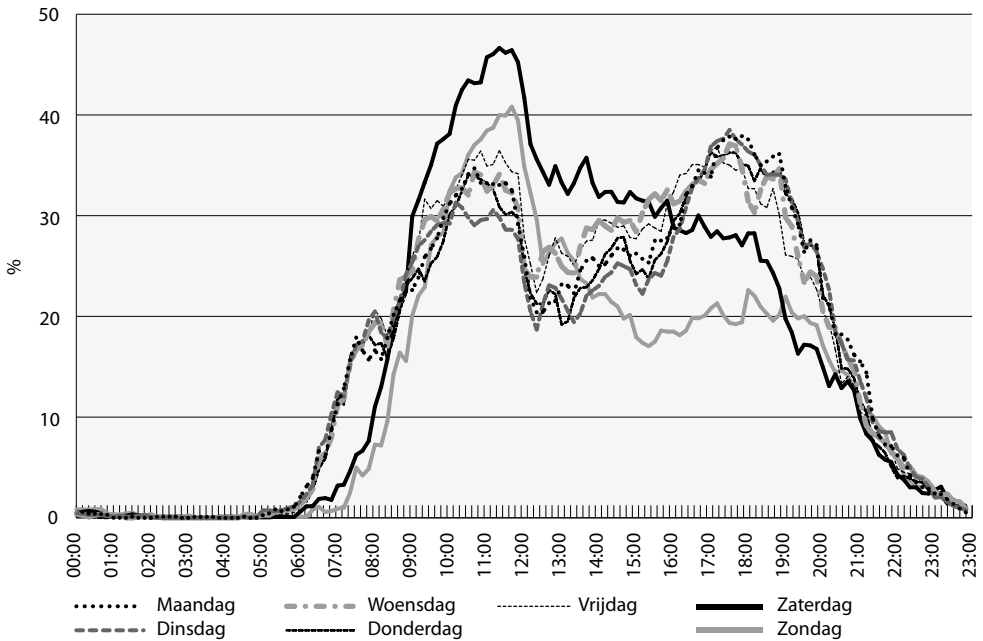
Gezinsarbeid mannen

Beroepsarbeid vrouwen

Gezinsarbeid vrouwen

Bron: Tijdsonderzoek Vlaanderen, TOR-2004

Voor beroepsarbeid zien we bij mannen zowel in de voormiddag als de namiddag aanzienlijke verschillen tussen de vijf weekdays. In de voormiddag is woensdag de drukste dag, gevolgd door dinsdag, maandag, donderdag en vrijdag. In de namiddag is dinsdag de drukste dag, gevolgd door woensdag, maandag, donderdag en vrijdag. Bij vrouwen zijn er minder verschillen in de voormiddag dan in de namiddag. De drukste dag voor beroepsarbeid is dinsdag, gevolgd door maandag, donderdag, vrijdag en woensdag (vooral wegens de vrije woensdagnamiddag voor schoolgaande kinderen). De relatief rustige zaterdag en zondag voor beroepsarbeid zijn ook in deze figuur goed zichtbaar, met inbegrip van het verloop tijdens de dag.

Voor gezinsarbeid zijn de curven voor de weekdays vrij gelijklopend bij mannen en vrouwen. Bij mannen valt de hogere participatie op zaterdag op, vooral in de voormiddag en iets minder in de namiddag, en de hogere participatie op zondagvoormiddag. Bij vrouwen zijn deze verschillen ook zichtbaar maar minder groot. Op zaterdag zijn er vanaf 15u veel minder uren gezinsarbeid en op zondag al vanaf 12u.

Figuren 5.10-13 geven een vrij algemeen beeld van het dagverloop van mannen en vrouwen, al dan niet met opsplitsing voor de verschillende dagen van de week. Ze kunnen verder worden gedifferentieerd voor verschillende subgroepen met een uitzonderlijke werktijdregeling: avondwerk, ochtendwerk, nachtwerk, weekendwerk of zeer lange dagtaak. Dan wordt de beleidsrelevantie van deze figuren beter zichtbaar. Binnen het bestek van deze bijdrage kan dit niet worden behandeld.

6. Ervaren tijdsdruk van mannen en vrouwen in Vlaanderen (2004)

Aanvullend bij de analyse van de feitelijke tijdsverdeling in het vorige deel, bespreken we in dit laatste deel kort de tijdsdruk die mannen en vrouwen in Vlaanderen ervaren. Voor een uitvoerige sociologische studie over dit onderwerp verwijzen we naar Moens (2006). Vanuit een brede sociologische benadering die *'Intentioneel handelingskader'* wordt genoemd, definieert de auteur ervaren tijdsdruk als het geheel van persoonlijke ervaringen die uitdrukking geven aan het 'te weinig tijd hebben'. Deze benadering is in grote mate verenigbaar met de geïntegreerde benadering die in deel 1 werd uiteengezet. De definitie impliceert dat het begrip verwijst naar de dingen die men wil doen tijdens de beschikbare tijd. Een persoon ervaart dan tijdsdruk indien hij in de beschikbare tijd niet alle dingen kan realiseren die hij wil realiseren. Wat een persoon kan en wil realiseren wordt dan in grote mate bepaald door de spanning tussen de beschikbare persoonlijke, sociale, materiële en financiële middelen (input) en de te realiseren wensen/doelen (output) van de diverse activiteiten. De ervaren tijdsdruk neemt toe naarmate de kloof tussen de beschikbare middelen en de te realiseren dingen toeneemt, binnen de beschikbare tijd voor de diverse activiteiten.

In dit deel bekijken we of er een verband bestaat tussen enerzijds de ervaren tijdsdruk en anderzijds enkele indicatoren van de tijdverdeling (aantal uren beroepsarbeid, gezinsarbeid, vrije tijd en totale arbeid) en van de doelen/middelen. De ervaren tijdsdruk wordt uitgedrukt door een samengestelde indicator die door Moens (2006) werd geconstrueerd op basis van 14 items met uitspraken in de enquête TOR-2004 die diverse ervaringen met tijdsdruk weergeven. Deze indicator kan variëren van 0 tot 100. De gemiddelde waarde voor de hele steekproef bedraagt 36,42 wat erop wijst dat Vlaamse mannen en vrouwen gemiddeld gezien een niet te verwaarlozen tijdsdruk ervaren. Wel is er een zeer grote spreiding, met de grootste groep tussen de waarde 20 en 50.

Figuur 5.14 toont voor 2004 de gemiddelde ervaren tijdsdruk van Vlaamse mannen en vrouwen van 20-64 jaar naar het totaal aantal uren beroepsarbeid, gezinsarbeid, totale arbeid (som van het aantal uren beroepsarbeid, gezinsarbeid en sociale arbeid) en vrije tijd.

Er is een zwak positief verband waarneembaar met het aantal uren beroepsarbeid: de ervaren tijdsdruk is (iets) hoger bij personen die meer dan 30 uur per week beroepsactief zijn. Bij vrouwen is het verband duidelijker en iets sterker, wellicht omdat zij de beroepstaak combineren met een zwaardere gezinstaat. Het valt op dat mannen zonder baan een grotere tijdsdruk ervaren dan mannen met een deeltijdse baan. Voor gezinsarbeid is het verband bij mannen niet significant: pas vanaf 30 uur per week is er een beperkt verschil merkbaar. Bij vrouwen is het verband wel betekenisvol vanaf 20 uur per week.

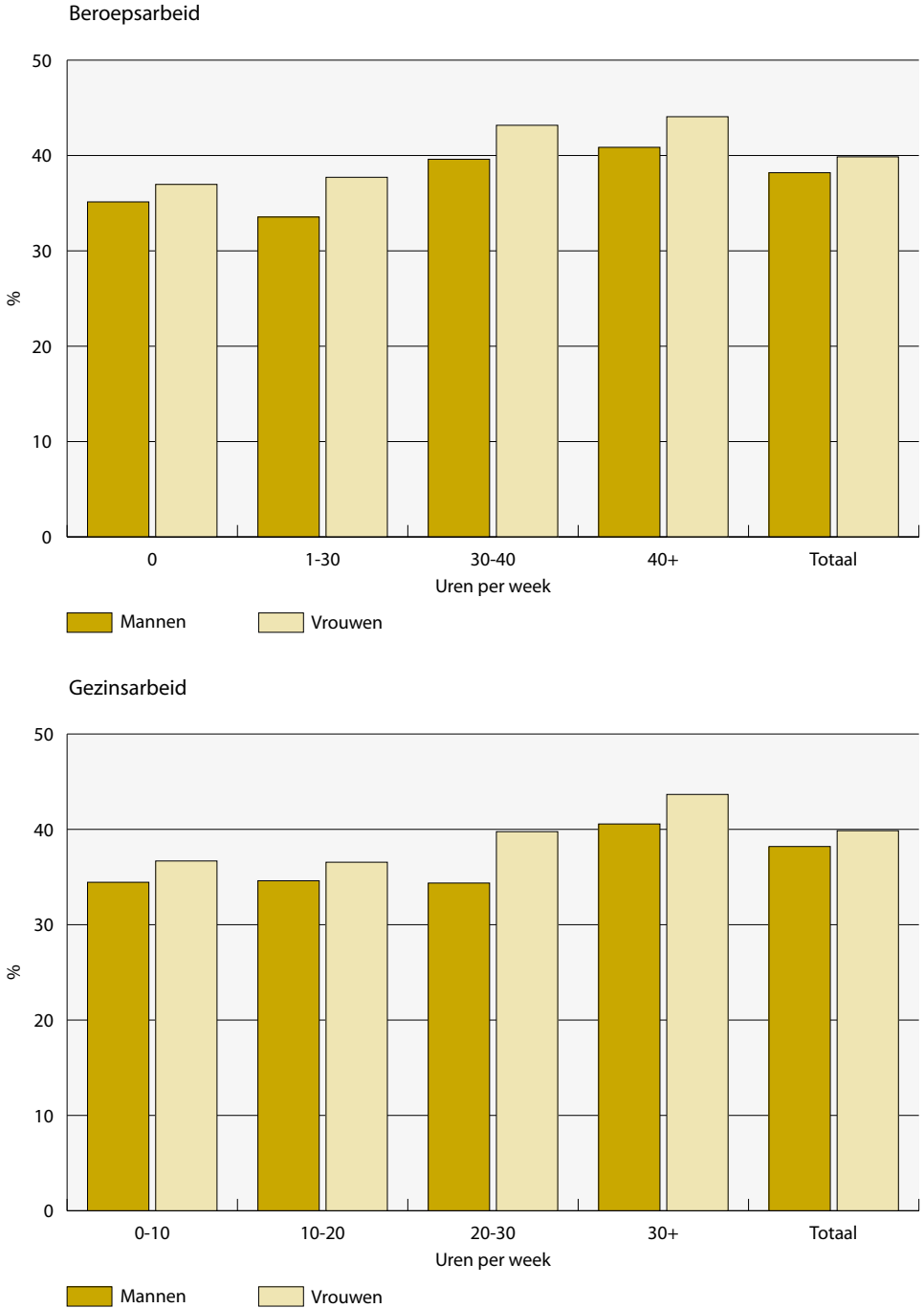
Het aantal uren per week besteed aan de afzonderlijke basisactiviteiten vertoont niet echt een sterk verband met de ervaren tijdsdruk. Daarom is het nuttig te kijken naar het verband met de totale arbeid (som van het aantal uren beroepsarbeid, gezinsarbeid en sociale arbeid). De grafiek laat zien dat de ervaren tijdsdruk duidelijk toeneemt met het aantal uren totale arbeid per week. Bij vrouwen is het verband weer sterker dan bij mannen. We kunnen aannemen dat het totale pakket taken waarvoor men zich in zekere mate heeft geëngageerd ten aanzien van gezinsleden en externe organisaties wel een significant verband vertoont met de omvattende indicator van de ervaren tijdsdruk.

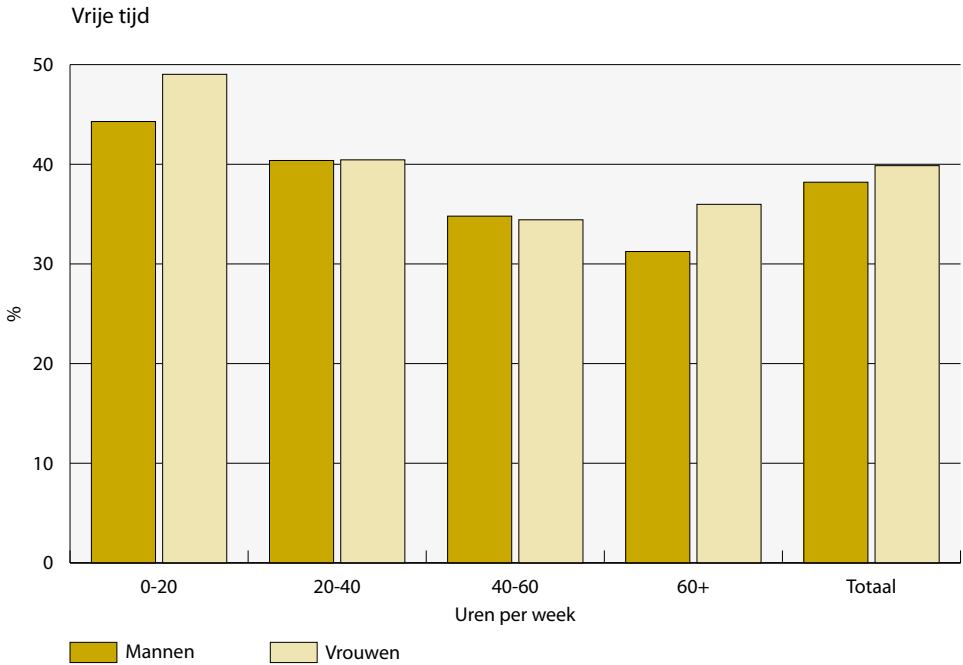
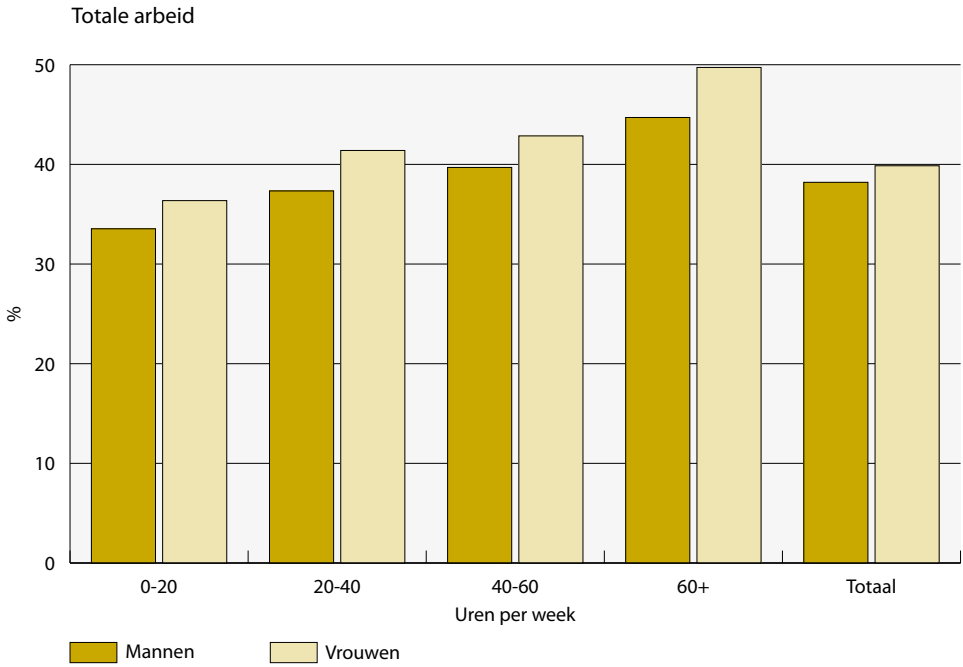
De vierde grafiek in figuur 5.14 toont een duidelijk negatief verband met het aantal uren vrije tijd of ontspanning. We wijzen hierbij op de sterke negatieve samenhang tussen het aantal uren totale arbeid en het aantal uren vrije tijd: personen met zeer veel uren totale arbeid hebben doorgaans veel minder uren vrije tijd, en omgekeerd. De grafiek geeft dus bijna een omgekeerd beeld van de grafiek van totale arbeid. Er is één uitzondering: de ervaren tijdsdruk van vrouwen met meer dan 60 uur vrije tijd per week ligt hoger dan die van vrouwen met 40-60 uur vrije tijd. Een verklaring hiervoor ligt niet voor de hand. We vermelden hier nog dat het aantal uren slapen en rusten een matig negatief verband vertoont met de ervaren tijdsdruk.

Figuur 5.14 laat zien dat het aantal uren totale arbeid versus vrije tijd geen adequate uitdrukking is van 'alle dingen die men kan en wil realiseren' (output) en de beschikbare middelen (input) en dus geen voldoende verklaring biedt voor de verschillen in ervaren tijdsdruk. Een persoon kan per week veel uren totale arbeid verrichten, maar met weinig intensiteit of tijdsdruk en relatief weinig resultaten, terwijl een andere persoon veel minder uren totale arbeid kan verrichten met veel meer intensiteit of tijdsdruk en meer resultaat. Om de verschillen in ervaren tijdsdruk verder te verklaren moet men dus kijken naar de diverse doelen/resultaten die men met de diverse activiteiten (binnen de beschikbare tijd) wil en kan realiseren, uitgaande van de beschikbare persoonlijke, sociale, materiële en financiële middelen.

Figuur 5.15 geeft in dat perspectief het verband weer met de gezinssituatie (partnerschap en aanwezigheid van kinderen) en het totaal gezinsinkomen. De grafiek aan de linkerzijde laat enkele verschillen zien voor de aanwezigheid van kinderen, als mogelijke uitdrukking van een pakket doelen/resultaten die men wil of moet realiseren binnen een relatief beperkt tijdsbudget. Personen met kinderen ten laste, ongeacht het partnerschap, ervaren een hogere tijdsdruk dan personen zonder kinderen ten laste. Maar ook hier geldt dat er grote verschillen zijn in de ervaren tijdsdruk tussen de personen met kinderen ten laste.

FIGUUR 5.14 Gemiddelde ervaren tijdsdruk (Y-as, op 100) van Vlaamse mannen en vrouwen (20-64 jaar) naar het totaal aantal uren beroepsarbeid, gezinsarbeid, totale arbeid (som van het aantal uren beroepsarbeid, gezinsarbeid en sociale arbeid) en vrije tijd (2004)

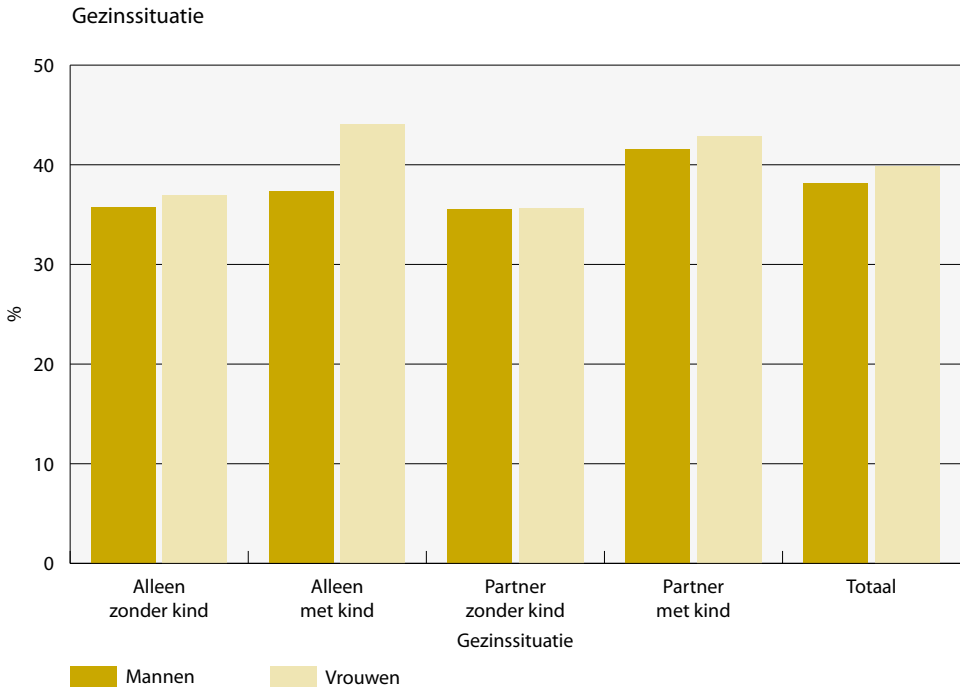

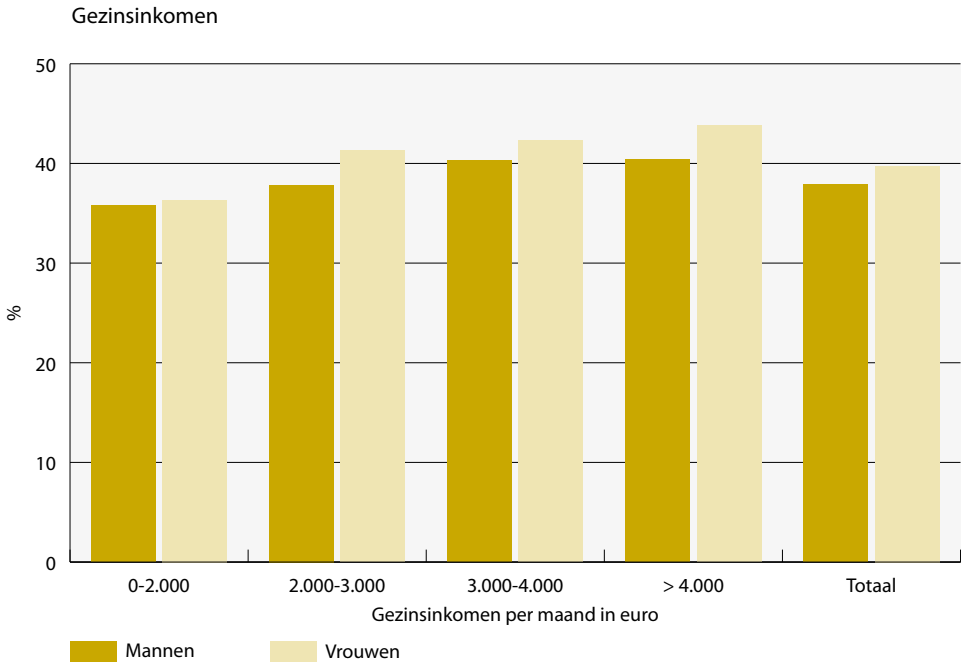

Bron: Tijdsonderzoek Vlaanderen, TOR-2004

De tweede grafiek laat ten slotte het zwakke positieve verband zien met het totale gezinsinkomen, als indicator van de beschikbare (financiële) middelen en de wensen/resultaten van het gezin. Het verband is minder sterk dan dat met totale arbeid en vrije tijd. Dit impliceert dat er nog grote verschillen zijn in ervaren tijdsdruk binnen deze inkomensgroepen. Het gezinsinkomen is een belangrijke indicator van het financieel (en materieel) kapitaal maar zegt op zich niet veel over het persoonlijk en sociaal kapitaal en evenmin over de doelen/resultaten die men wil realiseren binnen de beschikbare tijd.

FIGUUR 5.15 Gemiddelde ervaren tijdsdruk (Y-as, op 100) van Vlaamse mannen en vrouwen (20-64 jaar) naar de gezinssituatie (partnerschap en kinderen ten laste) en het totaal beschikbaar gezinsinkomen (2004)

Bron: Tijdsonderzoek Vlaanderen, TOR-2004

We kunnen hier niet verder ingaan op al de mogelijke aspecten die de verschillen in ervaren tijdsdruk kunnen verklaren. We verwijzen naar Moens (2006) die diverse hoofdstukken daaraan besteedt. Hij stelt vast dat het aantal uren totale arbeid en vrije tijd belangrijke factoren zijn maar onvoldoende verklaring bieden. Hij zoekt verder naar de betekenis van andere factoren: de verschillende mate van verplichting, noodzaak en plezier die mensen ervaren bij de activiteiten, de verschillen in het dag- en weekverloop, de sequentie van de activiteiten, het combineren van diverse activiteiten, de betekenis van de deelactiviteiten, de veranderende taakverdeling in gezinnen en met mensen/instanties buiten het gezin en de veranderingen in de locatie en verplaatsingen. Hoewel vanuit de theoretische benadering en de beschikbare data veel relevante aspecten worden samen gebracht, mist hij een aantal cruciale factoren die voor de diverse basisactiviteiten de spanning vertolken tussen de beschikbare middelen (input) en de te realiseren doelen/resultaten (output), gegeven de beschikbare tijd voor die activiteiten. Hiervoor is een bredere enquête noodzakelijk met voldoende informatie over de diverse componenten van het dagelijks leven van individuen, zoals die in tabel 5.1 zijn weergegeven.

UITLEIDING

In deze bijdrage gaan we uit van een geïntegreerde benadering van het dagelijks leven voor de empirische studie van de tijdsverdeling. Eerst wordt de *geïntegreerde benadering* van het dagelijks leven in een complexe maatschappij toegelicht, met de tijdsverdeling en de verdeling van de diverse middelen als

centrale onderdelen. Vervolgens wordt een praktische matrix gepresenteerd voor empirisch onderzoek met de diverse componenten van het dagelijks leven. De daaropvolgende delen bieden een empirische analyse van de tijdsverdeling in Vlaanderen in 1999 en 2004, als een centraal onderdeel van hun dagelijks leven. De vraag daarbij is of de hoofdactiviteiten voldoende voorkomen in de dagelijkse tijdsverdeling van de Vlaamse bevolking, als basis voor een kwaliteitsvolle verdeling van bronnen of middelen. We laten zien hoe men met eenvoudige grafische modellen de complexe tijdsverdeling kan voorstellen en uitlegen aan het brede publiek en aan de beleidsactoren. Zo vormen ze een inspiratie en oriëntatie voor de maatschappelijke en politieke discussie over de toekomstige tijdsverdeling. De diverse empirische modellen of indicatoren zijn complementair en illustreren samen het complexiteits-, combinatie- en levensloopperspectief van de tijdsverdeling van mannen en vrouwen in Vlaanderen. Ze reflecteren tegelijk de gecombineerde toepassing van de basiswaarden in de dagelijkse tijdsverdeling.

De figuren over de combinatie van de basisactiviteiten in de diverse leeftijdsgroepen vertolken vooral het combinatieperspectief en het levensloopperspectief dat voor alle mannen en vrouwen van toepassing is. Voorts wordt de verdeling van het aantal uren per basisactiviteit weergegeven waarbij vooral de betekenis van de basiswaarden gelijkheid en vrije keuze wordt geïllustreerd. Al deze figuren samen laten zien dat de ongelijke verdeling van beroepsarbeid en gezinsarbeid tussen mannen en vrouwen, met bijkomende relevante verschillen naar onderwijsniveau, aanwezigheid van kinderen en beroepssituatie, nog steeds primeert en dus een belangrijk aandachtspunt moet blijven voor het beleid. Daarna wordt het dagverloop of dagritme van de activiteiten geïllustreerd als een aanvullende indicator van de tijdsverdeling. Het dagverloop van de basisactiviteiten is bij de meeste mannen en vrouwen vrij normaal of traditioneel. De aandacht moet vooral gaan naar groepen met een uitzonderlijk dagverloop, dat meestal wordt bepaald door de beroepssituatie: zelfstandige of ondernemer, avondwerk, nachtwerk, weekendwerk, shiftwerk en hoog functieniveau. Essentieel is de mate waarin het dagverloop voor deze uitzonderlijke beroepssituaties leidt tot een minder gunstige of zelfs schadelijke tijdsverdeling. Ten slotte laat de analyse van de persoonlijke ervaring met tijdsdruk zien dat studie van de tijdsverdeling moet worden gekoppeld aan studie van de persoonlijke beleving of ervaring van die tijd. Hoewel er een significant verband bestaat tussen de ervaren tijdsdruk en het aantal uren totale arbeid en vrije tijd, moet men voor de diverse activiteiten meer kijken naar de spanning tussen de diverse doelen/resultaten die men wil en kan realiseren en de beschikbare persoonlijke, sociale, materiële en financiële middelen, binnen de beschikbare tijd voor die activiteiten.

Uiteraard is deze empirische analyse en voorstelling verre van volledig en moet ze verder worden uitgediept en aangevuld. We verwijzen onder meer naar het onderzoek van de onderzoeksgroep TOR van de Vrije Universiteit Brussel en naar het diverse onderzoek dat wordt samengebracht in het internationale netwerk IATUR (International Time Use Research, www.iatur.org, bijvoorbeeld Ellegård, 2005, 2010). Deze bijdrage wil vooral tonen dat een geïntegreerde studie van de tijdsverdeling zeer belangrijk is voor het begrijpen van (de wisselwerking met) de andere onderdelen van het dagelijks leven en van het dagelijks leven in zijn geheel. Aansluitend bij Ghysels & Debacquer (2007) beklemtonen we ten slotte dat in de toekomst de nodige aandacht ook moet gaan naar de tijdsverdeling van kinderen en jongeren, als aanvulling bij de tijdsverdeling van volwassenen en als basis voor een doelmatig participatiebeleid voor kinderen en jongeren.

BIBLIOGRAFIE

- Berger-Schmitt, R. & Noll, H.N. (2000). *Conceptual Framework and Structure of a European System of Social Indicators*. EuReporting Working Paper No. 9, Towards a European System of Social Reporting and Welfare Measurement, Mannheim: Centre for Survey Research and Methodology.
- Boelhouwer, J. (2010). *Wellbeing in the Netherlands. The scp life situation index since 1974*. The Hague: The Netherlands Institute for Social Research.
- Ellegård, K. (2005). *Power of projects in daily life*, In: IATUR conference 'Time use in daily life: the content and context of human behaviour', Halifax, Canada, 2-4 November 2005.
- Ellegård, K. (2010). "VISUAL-TimePACTS: a presentation of some opportunities of a visualization method and an application to morning activity patterns", In: IATUR Conference 'Time-budgets and beyond: the timing of daily life', Paris, France, 6-10 July 2009.
- Glorieux, I., Coppens, K., Koelet, S., Moens, M. & Vandeweyer, J. (2002). *Vlaanderen in uren en minuten. De tijdsbesteding van de Vlamingen in 480 tabellen*. Brussel: VUBPress. (CD-rom).
- Glorieux, I., Koelet, S., Mestdag, I., Moens, M., Minnen, J. & Vandeweyer, J. (2006). *De 24 uur van Vlaanderen. Het dagelijkse leven van minuut tot minuut*. Tiel: LannooCampus.
- Glorieux, I., Koelet, S. & Moens, M. (2000). *Technisch verslag bij de tijdsbudgetenquête TOR'99*. Onderzoeksgroep TOR, Brussel: Vakgroep Sociologie, Vrije Universiteit Brussel.
- Glorieux, I., Minnen, J. & Vandeweyer, J. (2005). *Technisch verslag bij de tijdsbudgetenquête TOR'04*. Brussel: Onderzoeksgroep TOR, Vakgroep Sociologie, Vrije Universiteit Brussel.
- Gratton, L. (2004). *The Democratic Enterprise. Liberating your business with freedom, flexibility and commitment*. London, New York: FT Prentice Hall, Financial Times.
- <http://www.iatur.org>
- <http://www.tijdsonderzoek.be>
- Kruithof, J. (1980). *Democratie en efficiëntie*. Cursus sociologie van de moraal, Gent: RUG.
- Moens, M. (2006). *Handelen onder druk. Een sociologische analyse van tijdsdruk als meervoudige ervaring*, Doctoraal Proefschrift Sociale Wetenschappen, Brussel: Vrije Universiteit Brussel.
- Salverda, W., Nolan, B. & Smedding, T.M. (2009). *The Oxford handbook of income inequality*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Van Dongen, W. (1990). *Een geïntegreerde analyse van de individuele en maatschappelijke arbeidsverdeling. Toepassing: theoretisch, empirisch en beleidsgericht onderzoek van de combinatie van de betaalde arbeid en de gezinsarbeid van de vrouwen in Vlaanderen*. Onuitgegeven doctoraal proefschrift, Gent: Vakgroep Moraalwetenschappen, Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, RUG.
- Van Dongen, W. (1993). *Nieuwe Krijtlijnen voor Gezin, Markt en maatschappij. Een geïntegreerde benadering*. Leuven-Apeldoorn: Garant.
- Van Dongen, W. (1997). The double day's duty of married men and women in Flanders. In: *Population and Family in the Low Countries*, 1996/1997, 141-169.
- Van Dongen, W. (2004). *Kinderopvang als basisvoorziening in een democratische samenleving. Toekomstscenario's voor de dagopvang van kinderen jonger dan drie jaar in Vlaanderen*. CBGS-document 2004/4, Brussel: CBGS.
- Van Dongen, W. (2008a). *Naar een democratische arbeidsverdeling? Het Combinatiemodel als basis voor een geïntegreerd beleid in Vlaanderen en Europa*. SVR-Studie, 2008-1, Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering.
- Van Dongen, W. (2008b). Doelmatige publieke diensten in een democratische samenleving: een geïntegreerde benadering en praktische evaluatie-instrumenten. In: Verlet D. & Devos, C.(red.) (2008). *Over beleidsevaluatie: van theorie naar praktijk en terug*. SVR-Studie 2008-2, Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering. 163-189.

- Van Dongen, W. (2008c). Naar een 'democratisch marktsysteem'? In: *Samenleving en politiek*, jrg. 15, juni, 16-25.
- Van Dongen, W. (2009a). *Towards a democratic division of labour in Europe? The Combination Model as a new integrated approach to professional and family life*. Bristol: The Policy Press.
- Van Dongen, W. (2009b). *Ontwikkeling van evaluatie-instrumenten in Vlaamse publieke diensten: voorstelling van een casestudie-onderzoek en verslag van de eerste verkenningsronde*. In: Politicologenetmaal, sessie 'Effectiviteit en efficiëntie van de overheid', Nijmegen, Nederland, 28-29 mei 2009.
- Van Dongen, W. (2009c). *Efficient Public Services in a Democratic Society: an Integrated Approach and Practical Evaluation Tools*. In: ECPR conference, Section 'Policy evaluation in the public sector', 2009, Potsdam, Germany, 10-12 September.
- Van Dongen, W. (2010). *A new basic theory of time and human activities in a complex world and some major consequences for time use research*. In: IATUR Conference 'Time-budgets and beyond: the timing of daily life', Paris, France, 6-10 July 2009.
- Van Dongen, W., Beck, E. & Vanhaute, E. (red.) (2001). *Gezinsleven en beroepsleven. Het combinatiemodel als motor voor de actieve welvaartsstaat?* CBGS Publicaties, Leuven-Apeldoorn: Garant.
- Van Dongen, W. & Danau, D. (2003). *Maatschappelijke gelijkheid als basiswaarde van de democratie. Actualisering van het Combinatiemodel inzake tijds- en inkomensverdeling van mannen en vrouwen, als basis voor een geïntegreerd beleid*. Brussel: Gelijke Kansen in Vlaanderen.

Naar een meer democratische verdeling van beroepsarbeid en beroepsinkomen in Vlaanderen?

Walter Van Dongen

Inleiding	194
1. Voorbije beroepsloopbaan van Vlaamse mannen en vrouwen	195
2. Huidige verdeling van beroepsarbeid, beroepsinkomen en gezinsinkomen	198
2.1. <i>Huidige verdeling van beroepsarbeid</i>	198
2.2. <i>Huidige verdeling van het beroepsinkomen</i>	206
2.3. <i>Huidige verdeling van het beroepsinkomen per uur</i>	210
2.4. <i>Huidige verdeling van het totale gezinsinkomen</i>	212
2.5. <i>Huidige verdeling van het beschikbaar inkomen per gezinslid</i>	215
3. De toekomstige verdeling van beroepsarbeid	219
3.1. <i>Gewenste toekomstige beroeps participatie</i>	219
3.2. <i>Gewenst aantal uren beroepsarbeid</i>	221
Uitleiding	225
Bibliografie	228

INLEIDING

Deze bijdrage sluit aan bij de geïntegreerde benadering van het dagelijks leven en de empirische voorstelling in de vorige bijdrage. We spitsen de analyse toe op de verdeling van beroepsarbeid en beroepsinkomen van Vlaamse mannen en vrouwen, als onderdeel van de ruimere tijdsverdeling en verdeling van middelen. Het beroepsinkomen wordt geplaatst tegenover het totale gezinsinkomen. We bestuderen deze aspecten vooral op individueel niveau (mannen en vrouwen) en voor zover zinvol ook op gezinsniveau (positie van partners binnen paargezinnen). Voor de analyse op gezinsniveau werden de gegevens van de respondent (man of vrouw) en van zijn/haar partner (vrouw of man) getransformeerd tot gegevens van man en vrouw binnen eenzelfde gezin. De vragen over de partner werden door de respondenten beantwoord maar we gaan ervan uit dat de gegevens voldoende betrouwbaar zijn.

De empirische analyse moet worden geplaatst in de evolutie van het sterke kostwinnersmodel in de jaren 1950-1970 naar het matige combinatiemodel in de periode 1990-2009. Deze evolutie moet zelf worden gesitueerd tegenover de historische evolutie van het 'oude' combinatiemodel of overlevingsmodel in de periode 1750-1900 naar het 'nieuwe' kostwinnersmodel in de 20ste eeuw (Vanhaute, 1992, 1997a, 1997b, 2002; Van Dongen, 1993, 2008, 2009). In de periode 1900-1970 was het sterke kostwinnersmodel dominant, met een zeer zwakke arbeidsmarktpositie voor vrouwen en een zeer ongelijke verdeling van beroeps- en gezinsarbeid tussen mannen en vrouwen. Dan volgt een matig kostwinnersmodel in de periode 1970-1990 waarbij meer vrouwen beroepsactief waren en de taakverdeling in gezinnen minder ongelijk was. Voor de periode 1990-2009 kan men spreken van een matig combinatiemodel waarbij gezinnen met een meer gelijke verdeling van beroeps- en gezinsarbeid een overwicht hebben. In het licht van het streven naar een (meer) democratische arbeidsverdeling is dat een positieve ontwikkeling die evenwel nog wordt belemmerd door overblijvende regelingen of mechanismen van het vroegere kostwinnersmodel. In de literatuurlijst zijn enkele empirische studies opgenomen die de voorbije jaren werden gebruikt.

In deze bijdrage onderzoeken we of het proces naar een meer gevorderd combinatiemodel, met een meer democratische arbeids- en inkomensverdeling tussen mannen en vrouwen, tijdens de voorbije jaren is voortgezet in Vlaanderen. Aan de hand van eenvoudige *empirische modellen* van de arbeids- en inkomensverdeling tonen we de trage positieve ontwikkeling. Aansluitend bij de conceptuele benadering worden de empirische modellen van de arbeids- en inkomensverdeling in een levensloopsperspectief geplaatst, met aandacht voor de voorbije beroepsloopbaan, de huidige verdeling van beroepsarbeid en beroepsinkomen en de gewenste verdeling in de nabije toekomst.

We schetsen eerst een beeld van de voorbije beroepsloopbaan van mannen en vrouwen aan de hand van enkele indicatoren: het aantal jaren dat men een volwaardige baan heeft gehad, het aandeel van het aantal jaren met een volwaardige baan in het totaal aantal jaren dat men beroepsactief kon zijn na de beëindiging van de normale studieperiode en de mate waarin men tijdens de voorbije loopbaan voltijds of deeltijds heeft gewerkt. In het volgende deel wordt de feitelijke verdeling van beroepsarbeid en beroepsinkomen anno 2009 behandeld: beroeps participatie, aantal uren beroepsarbeid, tevredenheid met diverse aspecten van de betaalde arbeid, beroepsinkomen per maand en beroepsinkomen per uur. Het doel is een beter inzicht te krijgen in de arbeids- en inkomensverschillen tussen mannen en vrouwen. Aanvullend wordt het totale gezinsinkomen en het gezinsinkomen per gezinslid behandeld, in relatie tot de beroepsarbeid en het beroepsinkomen. Ten slotte bekijken we de gewenste toekomstige arbeidsverdeling van Vlaamse mannen en vrouwen: wie wil blijven werken en hoeveel uren willen ze in

de nabije toekomst presteren; wat is de relatie met de huidige participatiegraad en het huidige aantal uren beroepsarbeid?

De empirische analyse is in deze bijdrage gebaseerd op de SCV-enquête 'Sociaal-culturele verschuivingen in Vlaanderen' van 2009. Deze enquête wordt jaarlijks afgenomen bij ongeveer 1.500 personen tussen 18 en 85 jaar, Nederlandstalig en wonend in het Vlaamse Gewest of het Brusselse Hoofdstedelijke Gewest (Carton e.a., 2009). De totale steekproef van de SCV-enquête van 2009 telt 1.440 personen. De analyse wordt toegepast op de respondenten in de leeftijdsgroep 18-64 jaar, met uitzondering van de voltijds studerende jongeren. Deze steekproef komt in grote mate overeen met de 'beroepsbevolking' in de nieuwe, brede betekenis van het woord (Van Dongen e.a., 1998; Van Dongen, 2008, 2009): personen die een betaalde baan hebben, personen die een baan zoeken en personen die volledig thuisblijven voor het huishouden. De gebruikte steekproef in de SCV-enquête van 2009 omvat bijgevolg 1.011 personen, waarvan 509 mannen en 502 vrouwen. De leeftijdsverdeling is bijna gelijk voor mannen en vrouwen. We gebruiken gewogen gegevens waardoor vooral de ondervertegenwoordiging van lagergeschoolden wordt gecorrigeerd. We geven eerst een korte beschrijving van de bestudeerde steekproef.

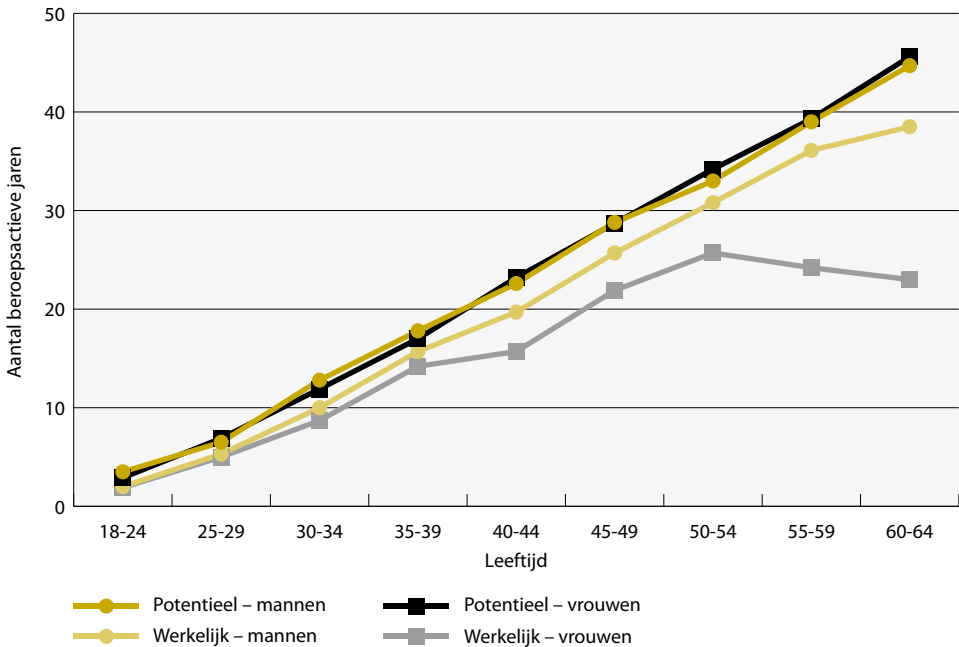
Sommige figuren tonen vergelijkbare gegevens over beroepsarbeid en beroepsinkomen van de SEP-enquête 'Sociaal Economisch Panel' van 1997 (CSB, Universiteit Antwerpen). De SEP-enquêtes werden georganiseerd door het Centrum voor Sociaal Beleid, Universiteit Antwerpen in 1985, 1988, 1992 en 1997. De steekproef omvat private huishoudens van het Vlaamse, Waalse en Brusselse Hoofdstedelijke Gewest en is representatief voor België en voor elk gewest. Ze waren in de periode 1980-2000 vaak de basis voor de beleidsdiscussie over de inkomensverdeling in België. De enquêtes behandelen de socio-economische situatie van huishoudens en hun leden en eventuele veranderingen in de tijd: inkomen, tewerkstelling, opleiding, huisvesting en eigendommen. Er wordt gebruik gemaakt van een panel van huishoudens. De enquêtes omvatten een vragenlijst op huishoudniveau meestal ingevuld door het gezinshoofd en een individuele vragenlijst voor elk gezinslid van 18 jaar en ouder. De SEP-enquête van 1997 telt 4.632 Belgische huishoudens, waarvan 2.802 huishoudens van het Vlaamse Gewest. De Belgische individuele steekproef bestaat uit 12.260 personen en de steekproef van het Vlaamse gewest 7.618 personen. Voor de leeftijdsgroep 18-64 jaar telt de steekproef 4.940 personen. Voor meer informatie verwijzen we naar CSB (1997), Cantillon e.a. (1999, 2002), www.gelijkekansenportaal.be/doc/databankengids/.

1. Voorbijje beroepsloopbaan van Vlaamse mannen en vrouwen

In dit onderdeel behandelen we de voorbijje beroepsloopbaan van Vlaamse mannen en vrouwen aan de hand van enkele indicatoren: het aantal jaren dat men een volwaardige baan heeft gehad, het aandeel van het aantal jaren met een volwaardige baan in het totaal aantal jaren dat men beroepsactief kon zijn na de beëindiging van de normale studieperiode en de mate waarin men deeltijds of voltijds werkzaam was tijdens de voorbijje loopbaan.

Figuur 6.1 toont eerst per leeftijdsgroep het gemiddeld potentieel en werkelijk aantal beroepsactieve jaren van mannen en vrouwen tijdens hun voorbijje beroepsloopbaan.

FIGUUR 6.1 Potentieel en werkelijk aantal beroepsactieve jaren van Vlaamse mannen en vrouwen (18-64 jaar, zonder studenten) tijdens hun voorbije beroepsloopbaan, voor de diverse leeftijdsgroepen

Bron: SCV-survey 2009, bewerking SVR

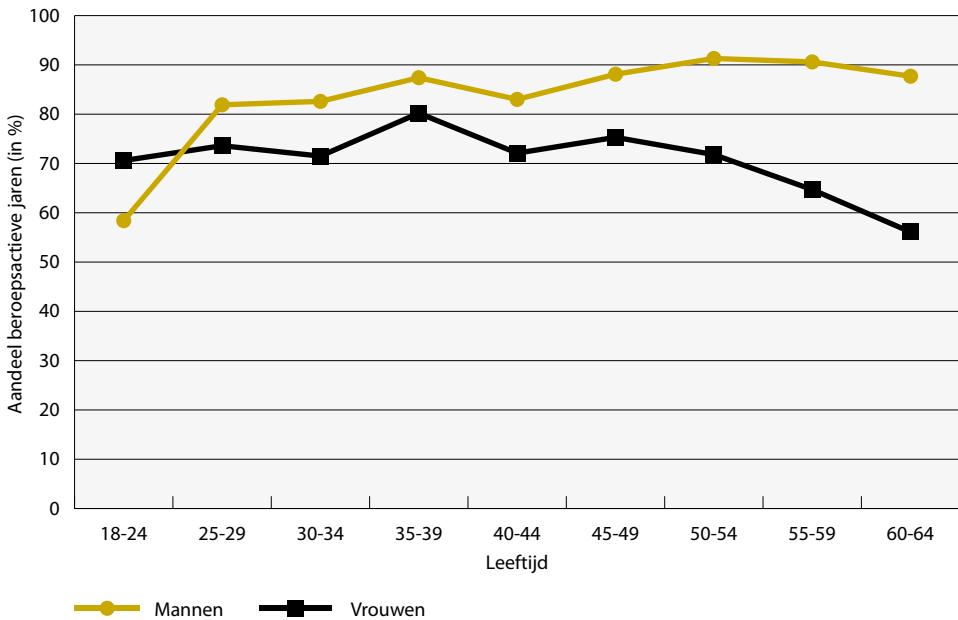
De curven van het potentiële aantal beroepsactieve jaren van mannen en vrouwen vallen bijna samen en stijgen gestaag. De curve van het werkelijk aantal beroepsactieve jaren van mannen volgt de curve van het potentieel aantal jaren vrij goed tot de leeftijd van 55-59 jaar, wanneer het aantal vervroegd gepensioneerde mannen sterk toeneemt. De curve van het werkelijk aantal beroepsactieve jaren van vrouwen volgt de curve van hun potentieel aantal en de werkelijke curve van mannen tot de leeftijd van 25-29 jaar. Vanaf de groep 40-44 jaar wordt de kloof groter, als gevolg van de grotere uitstap uit de arbeidsmarkt. De leeftijdsgroep 45-49 volgt op een lager niveau de curve van mannen: deze vrouwen kennen gemiddeld geen bijkomende uitstap (saldo van intrede en uittrede). Bij de groep 50-54 is het verschil iets groter en vooral bij de groep 55-64 jaar is de kloof veel groter.

De analyse bij *paargezinnen* leidt grotendeels tot dezelfde resultaten voor mannen en vrouwen (geen figuur). Een belangrijk verschil is dat de curve van (gehuwd of ongehuwd) samenwonende vrouwen al bij de jongste groep een klein verschil vertoont met die van hun partners en de kloof groter is bij de leeftijdsgroep 30-39 jaar. De curve van vrouwen volgt dan op een lager niveau de curve van mannen tot de leeftijd van 44 jaar en op latere leeftijd is het verschil weer groter.

Hierbij aansluitend toont figuur 6.2 het procentueel aandeel van de beroepsactieve jaren van mannen en vrouwen in het potentieel aantal beroepsactieve jaren tijdens hun voorbije beroepsloopbaan, voor de diverse leeftijdsgroepen. Bij de jongste leeftijdsgroep is het aandeel van vrouwen iets hoger dan dat van mannen, vooral omdat in 2009 meer jonge vrouwen een betaalde

baan vinden/hebben dan jonge mannen. Het aandeel van mannen in de leeftijdsgroep 25-29 is al groter dan dat van vrouwen door de hogere beroeps participatie. Dit verschil blijft bijna gelijk tot de leeftijd van 40 jaar. Bij mannen blijft het beroepsaandeel dan ongeveer 90%. Bij vrouwen is het aandeel beroepsactieve jaren in de groep 40-44 jaar veel lager maar het neemt weer toe bij de leeftijdsgroep van 45-49 jaar als gevolg van de grotere herintrede, onder meer omdat de oudere kinderen minder directe aanwezigheid vragen en omdat een deel van de kinderen het ouderlijk huis al heeft verlaten. Vanaf de leeftijd van 50 jaar wordt de kloof weer veel groter. Deze generatie heeft een lagere beroeps participatie gekend tijdens hun voorbije loopbaan, met beperkte herintrede en/of vervroegde pensionering. De analyse bij *paargezinnen* levert grotendeels dezelfde resultaten op voor mannen en vrouwen (geen figuur).

FIGUUR 6.2 Aandeel van het aantal beroepsactieve jaren van Vlaamse mannen en vrouwen (18-64 jaar, zonder studenten) in het potentieel aantal beroepsactieve jaren tijdens hun voorbije beroepsloopbaan, voor de diverse leeftijdsgroepen

Bron: SCV-survey 2009, bewerking SVR

Hierbij aansluitend beklemtonen we de verschillen in de mate waarin mannen en vrouwen tijdens hun voorbije beroepsloopbaan deeltijds of voltijds beroepsactief waren (geen figuur). Ruim 88% van de mannen heeft tijdens de voorbije loopbaan altijd voltijds gewerkt en 7% meestal voltijds; bijna 3% had meestal of altijd een deeltijdse baan en maar 1,5% was nooit beroepsactief. Bij vrouwen was 46% altijd voltijds werkzaam, bijna 23% meestal voltijds; ruim 25% was meestal of altijd deeltijds actief en 5% heeft nooit een baan gehad. Deze resultaten stemmen overeen met die in Van Dongen e.a. (1995) voor gehuwde vrouwen van 20 tot 50 jaar (enquête Gezin en Arbeid, 1993).

Bij mannen is het verschil naar onderwijsniveau klein: 85% van de hogergeschoolde mannen heeft altijd voltijds gewerkt en bijna 11% meestal voltijds, terwijl 91% van de lagergeschoolde mannen altijd een voltijdse baan had en 3% meestal. Bij vrouwen zijn de verschillen naar onderwijsniveau veel groter, in omgekeerde zin: bij hogergeschoolde vrouwen heeft ruim 54% altijd en 22% meestal voltijds gewerkt, tegenover 36% en 24% bij lager geschoolde vrouwen. Veel meer lagergeschoolde vrouwen zijn nooit beroepsactief geweest en hebben ook op dit ogenblik geen baan.

De analyse op gezinsniveau laat zien dat alle samenwonende vrouwen ooit beroepsactief zijn geweest en dat 7% van de samenwonende mannen en 39% van de samenwonende vrouwen altijd of meestal een deeltijdse baan hadden, wellicht om meer gezinstaken op zich te nemen.

2. Huidige verdeling van beroepsarbeid, beroepsinkomen en gezinsinkomen

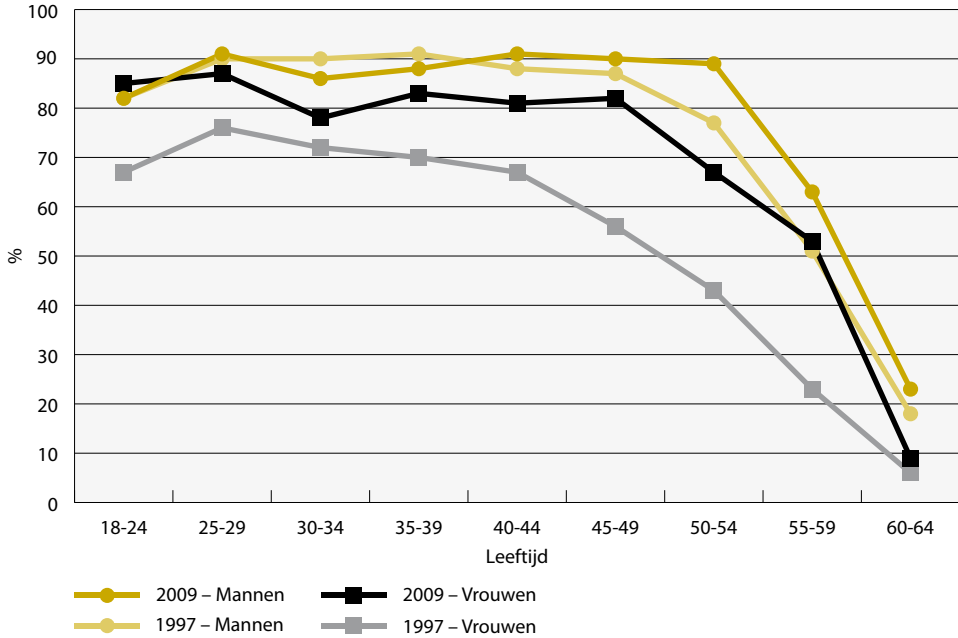
In het verlengde van de voorbije beroepsloopbaan, behandelt dit deel de huidige verdeling van beroepsarbeid en beroepsinkomen: de beroeps participatie, het aantal uren beroepsarbeid, de tevredenheid met de betaalde arbeid, het beroepsinkomen per maand en het beroepsinkomen per uur. Aanvullend worden het totale gezinsinkomen en het totale gezinsinkomen per gezinslid besproken, in relatie tot de beroepsarbeid en het beroepsinkomen.

2.1. Huidige verdeling van beroepsarbeid

Figuur 6.3 geeft eerst de beroeps participatie weer van Vlaamse mannen en vrouwen in 1997 en 2009 (in %, Y-as), namelijk het aandeel vrouwen dat effectief een baan heeft, voor de diverse leeftijdsgroepen. De cijfers voor 1997 zijn afkomstig van de SEP-enquête (CSB-1997). Deze figuur sluit aan bij de evolutie van de beroeps participatie in de periode 1985-2004 (Van Dongen, 2008, 2008b).

De figuur laat zien dat de voorbije jaren de beroeps participatie van vrouwen sterk is toegenomen in alle leeftijdsgroepen. Deze toename is duidelijk het grootst in de leeftijdsgroep 55-59 jaar. De kloof met mannen blijft nog in zekere mate bestaan maar is veel kleiner geworden. Bij mannen is de participatiegraad van de leeftijdsgroepen 30-44 jaar in 2009 kleiner dan in 1997. Bij oudere mannen is de participatiegraad in 2009 duidelijk hoger dan in 1997, vooral bij de leeftijdsgroep 50-59 jaar.

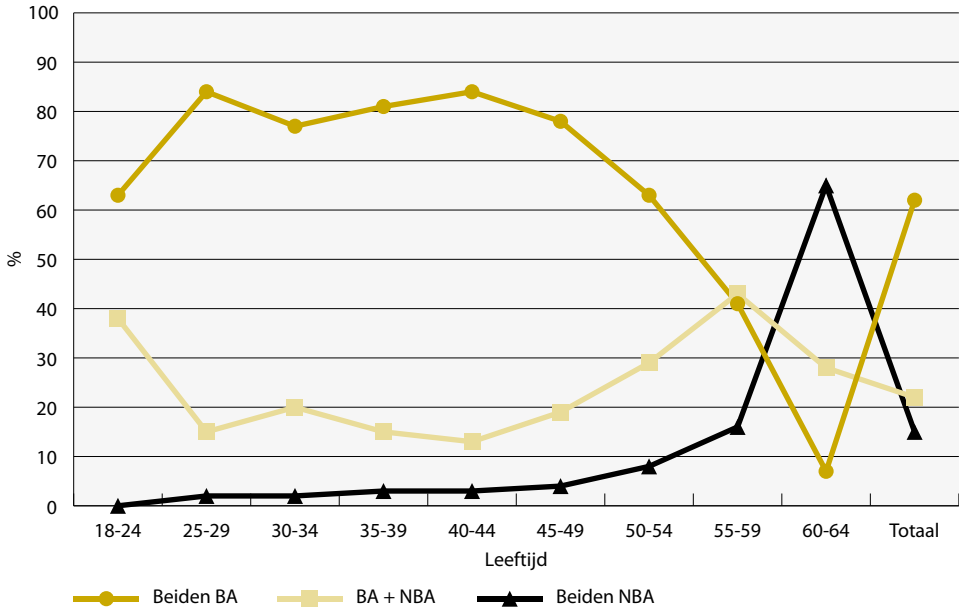
FIGUUR 6.3 Beroeps participatie van Vlaamse mannen en vrouwen (18-64 jaar, zonder studenten), voor de diverse leeftijdsgroepen (1997 en 2009)

Bron: SEP-enquête (CSB, 1997); SCV-survey 2009, bewerking SVR

Aanvullend toont figuur 6.4 voor *paargezinnen* het procentueel aandeel van de combinaties van beroepsactiviteit bij de partners, voor de diverse leeftijdsgroepen. In 15% van alle paargezinnen zijn beide partners niet beroepsactief, in 22% is één van de partners beroepsactief (meestal de man) en in 63% zijn beide partners beroepsactief. De figuur toont dat in 62% van de paargezinnen in de leeftijdsgroep 18-24 jaar beide partners beroepsactief zijn (beiden BA) en in 38% één partner (BA+NBA). In de leeftijdsgroep 25-29 jaar bedraagt het aandeel gezinnen met twee beroepsactieve partners 84%, vooral ten koste van de gezinnen met één beroepsactieve partner. Dit illustreert de doorstroom van jonge mannen en vrouwen naar de arbeidsmarkt. In de groep 30-34 jaar is het aandeel gezinnen met twee beroepsactieve partners weer lager, wellicht vooral wegens de tijdelijke uittrede voor de opvoeding/opvang van jonge kinderen. Daarna neemt het aandeel met twee werkende partners weer toe tot de leeftijd van 45 jaar, gevolgd door een lichte vermindering in de leeftijdsgroepen 45-49, om daarna snel te dalen bij de drie oudste groepen. Deze sterke daling wordt gecompenseerd door de matige stijging van de twee andere curven. De curve van gezinnen met één beroepsactieve partner vormt ongeveer het spiegelbeeld van de curve van gezinnen met twee beroepsactieve partners, met een vrij sterke toename vanaf de leeftijd van 45 jaar, waarbij één van de partners werkloos wordt of vervroegd met pensioen gaat, tot de leeftijd van 55-59 jaar. Daarna daalt de curve sterk in de groep 60-64 jaar wanneer één van de partners werkloos wordt of vervroegd stopt. De curven van gezinnen met twee niet beroepsactieve partners begint op 0% in de jongste groep, stijgt dan zeer langzaam tot 50 jaar, gevolgd door een grotere toename in de groepen 50-54 jaar en 55-59 jaar om dan zeer sterk te stijgen tot 65% in de groep 60-64 jaar.

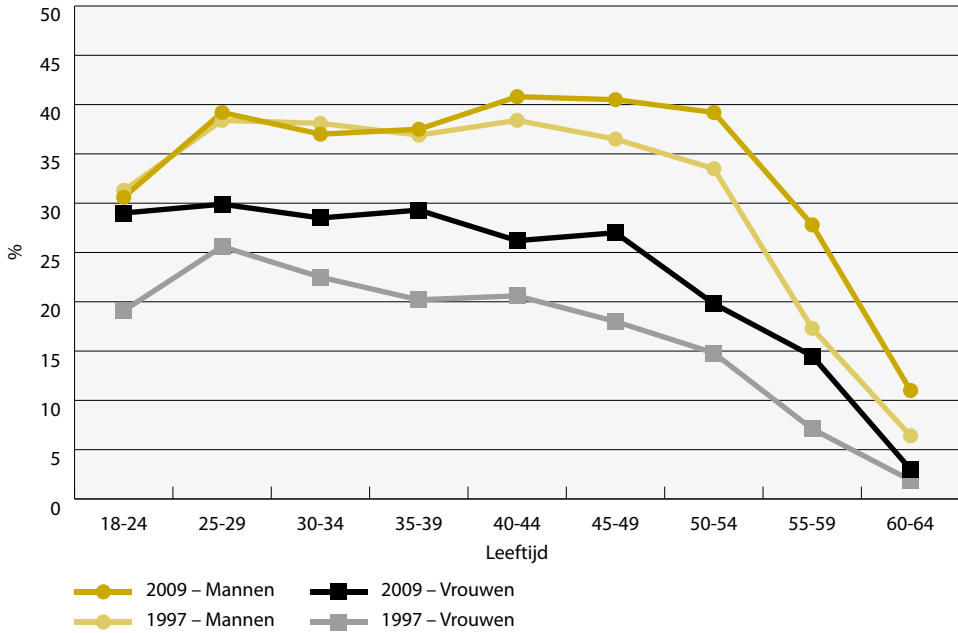
FIGUUR 6.4 Procentueel aandeel van de combinaties van beroepsactiviteit van de partners in paargezinnen (18-64 jaar), voor de diverse leeftijdsgroepen (2009)

Bron: SCV-survey 2009, bewerking SVR

Zoals in Van Dongen e.a. (1995, 2003) en Van Dongen (2008, 2009) wordt de beroepsactiviteit gecombineerd met het aantal uren beroepsarbeid om een duidelijker beeld te geven. Figuur 6.5 laat het gemiddeld aantal uren beroepsarbeid van mannen en vrouwen zien voor de diverse leeftijdsgroepen, in 1997 (SEP-enquête 1997) en 2009 (SCV-enquête 2009).

De kloof tussen mannen en vrouwen is kleiner geworden tijdens de voorbije tien jaar maar de verschillen zijn nog altijd groot in alle leeftijdsgroepen. Zoals in de meeste Europese landen is het verschil in aantal uren beroepsarbeid nog groter dan het verschil in beroepsactiviteit, vooral wegens het grotere aandeel vrouwen met een deeltijdse baan (Van Dongen, 2008, 2009). Bij vrouwen ligt de curve van 2009 in alle leeftijdsgroepen hoger dan de curve van 1997. Ze werken dus in 2009 gemiddeld meer uren dan in 1997, door een combinatie van een hogere beroepsactiviteit en een hoger aantal werkuren per week. Het valt op dat het gemiddeld aantal uren van jonge vrouwen in 2009 niet meer zo sterk afneemt rond de leeftijd van 30 jaar, zoals in 1997 nog het geval was. Bij mannen valt de curve van 2009 tot de leeftijd van 40 jaar ongeveer samen met die van 1997, maar in de oudere groepen ligt de curve duidelijk hoger, tevens als gevolg van een hogere beroepsactiviteit en/of een hoger aantal werkuren per week. De vijftigplussers hebben de voorbije jaren hun arbeidsmarktpositie zichtbaar versterkt in termen van het aantal werkuren.

FIGUUR 6.5 Gemiddeld aantal uren beroepsarbeid van Vlaamse mannen en vrouwen (18-64 jaar, zonder studenten), voor de diverse leeftijdsgroepen (1997 en 2009)

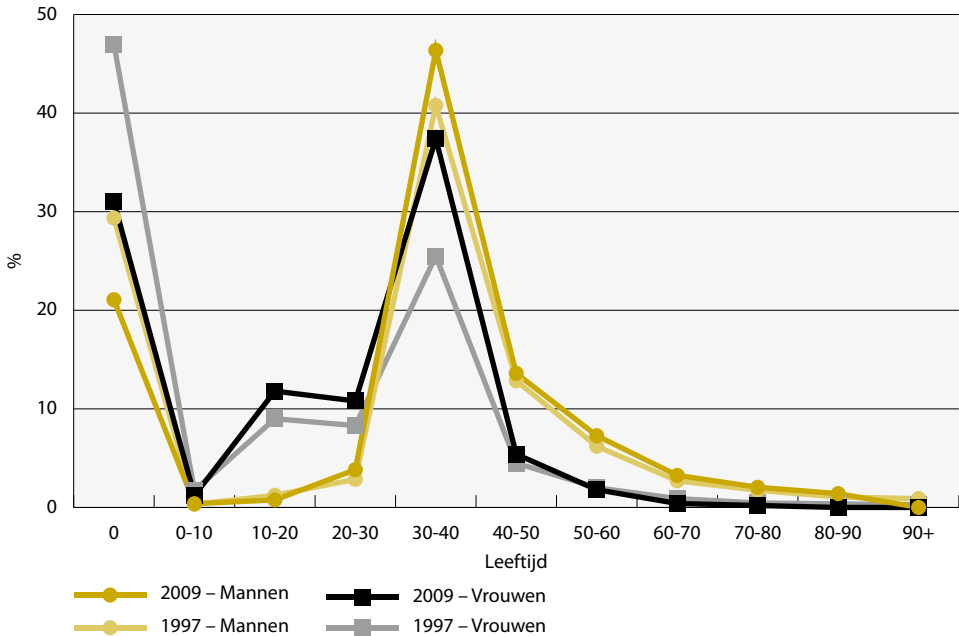
Bron: SEP-enquête (CSB, 1997); SCV-survey 2009, bewerking SVR

Aansluitend laat figuur 6.6 de procentuele verdeling van mannen en vrouwen zien voor het aantal uren beroepsarbeid, in 1997 (SEP-enquête 1997) en 2009 (SCV-enquête 2009).

Deze indicator maakt geen onderscheid naar leeftijd maar vertolkt op een duidelijke manier de gradueel gelijke of ongelijke verdeling van het aantal uren beroepsarbeid bij mannen en vrouwen. Deze basisindicator wordt ook gebruikt voor de presentatie van de toekomstmodellen van de arbeidsverdeling in deel 4.2 (zie ook Van Dongen & Vanhaute, 2001; Van Dongen & Danau, 2003; Van Dongen, 2008, 2009).

We zien duidelijk de sterke daling van het aandeel niet beroepsactieve vrouwen, gecompenseerd door een matige toename van het aandeel beroepsactieve vrouwen met een baan van 10-30 uur en een sterke toename van het aandeel vrouwen met een baan van 30-40 uur. Bij mannen is het aandeel zonder baan in mindere mate gedaald. Deze groep is verschoven naar alle andere categorieën maar het meest naar de categorie 30-40 uur.

FIGUUR 6.6 Procentuele verdeling van Vlaamse mannen en vrouwen (Y-as) volgens het aantal uren beroepsarbeid (X-as) (18-64 jaar, zonder studenten) (1997 en 2009)

Bron: SEP-enquête (CSB, 1997); SCV-survey 2009, bewerking SVR

Figuur 6.7 laat voor *paargezinnen* het gemiddeld aantal uren beroepsarbeid zien van mannen en vrouwen en het totaal aantal uren van beide partners samen.

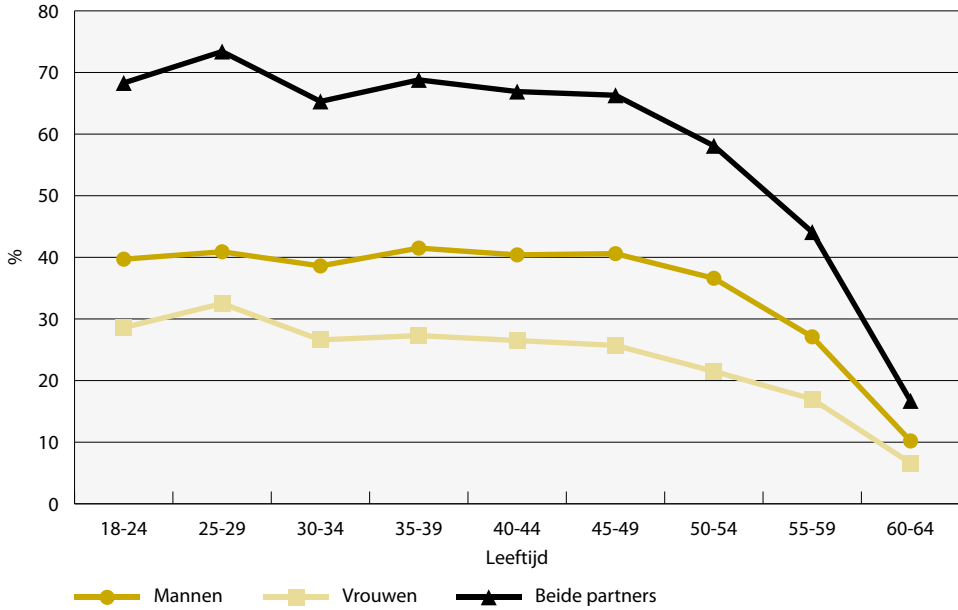
De curve van vrouwen heeft bijna dezelfde vorm als die van hun mannelijke partners, maar ligt voor alle leeftijdsgroepen lager. Bij jonge vrouwen is er eerst een kleine stijging, gevolgd door een daling van ongeveer 5 uur per week, wegens de (nog beperkte uitstap) of de vermindering van het aantal uren ten behoeve van het gezinsleven (aanwezigheid van kleine kinderen). Daarna blijft het gemiddeld aantal uren ongeveer constant rond 26 uur per week tot de leeftijd van 50 jaar, gevolgd door een snellere vermindering, vooral wegens deeltijds werken en vervroegde pensionering. Bij mannen ligt het gemiddelde rond 40 uur tot aan de leeftijd van 50 jaar, gevolgd door een snelle vermindering, eveneens wegens deeltijds werken en vervroegde pensionering. De bovenste curve (totaal aantal uren van beide partners samen) geeft iets duidelijker de beweging op gezinsniveau weer, met name de stijging van het aantal uren in de leeftijdsgroep 25-29 jaar en de vermindering in de leeftijdsgroep 30-34, vooral wegens de aanwezigheid van jonge kinderen.

Dezelfde curven zijn ook mogelijk voor *paargezinnen* waar minstens één partner beroepsactief is en waar beiden beroepsactief zijn (geen figuur). Algemeen gezien liggen de curven hoger, zeker bij vrouwen, maar vooral in de oudere groepen ligt het aantal uren veel hoger doordat niet beroepsactieve personen gedeeltelijk of volledig buiten beschouwing worden gelaten.

In het verlengde van figuur 6.6 is er bij *paargezinnen* een nog grotere variatie in het aantal uren beroepsarbeid van beide partners samen (geen figuur): 15% van de gezinnen zonder

beroepsarbeid, ruim 4% met 1-19 uur beroepsarbeid, 18% met 20-49 uur beroepsarbeid (vooral met één werkende partner), 44% met 50-79 uur per week, 16% met 80-99 uur en 3% met meer dan 100 uur per week.

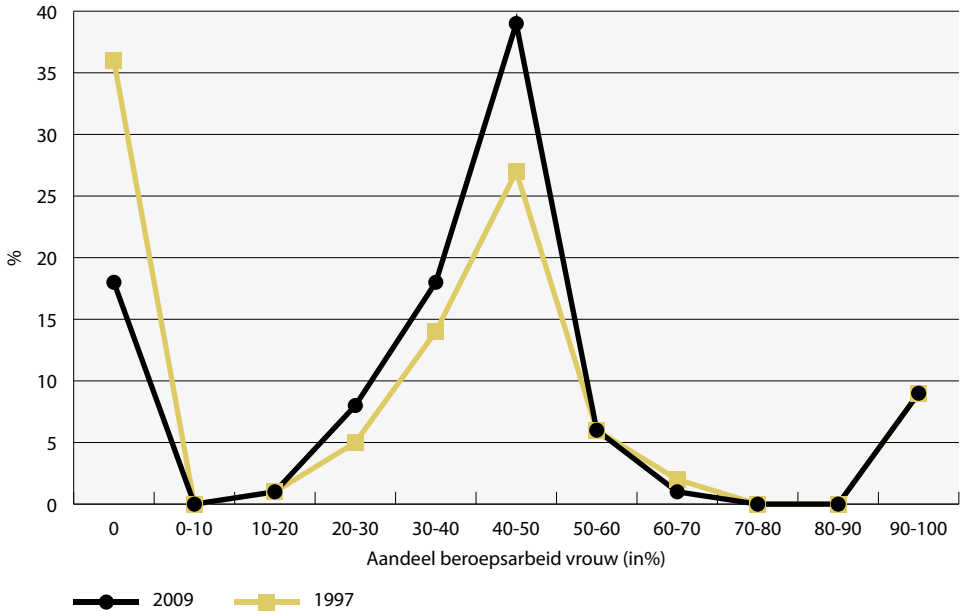
FIGUUR 6.7 Gemiddeld aantal uren beroepsarbeid van Vlaamse mannen en vrouwen in paargezinnen en het totaal aantal uren van beide partners samen (18-64 jaar, zonder studenten) (2009)

Bron: SCV-survey 2009, bewerking SVR

Figuur 6.8 toont de procentuele verdeling van de paargezinnen (Y-as) volgens het aandeel van de beroepsarbeid van vrouwen in de totale beroepsarbeid van het gezin (X-as) in 1997 (SEP-enquête 1997) en 2009 (SCV-enquête 2009). Paargezinnen waar beide partners geen baan hebben zijn niet opgenomen omdat het aandeel van de vrouw niet kan worden bepaald.

FIGUUR 6.8 Procentuele verdeling van paargezinnen (Y-as) voor het relatief aandeel van de beroepsarbeid van de vrouw in de totale beroepsarbeid van het gezin (X-as) (18-64 jaar, zonder studenten) (1997 en 2009)

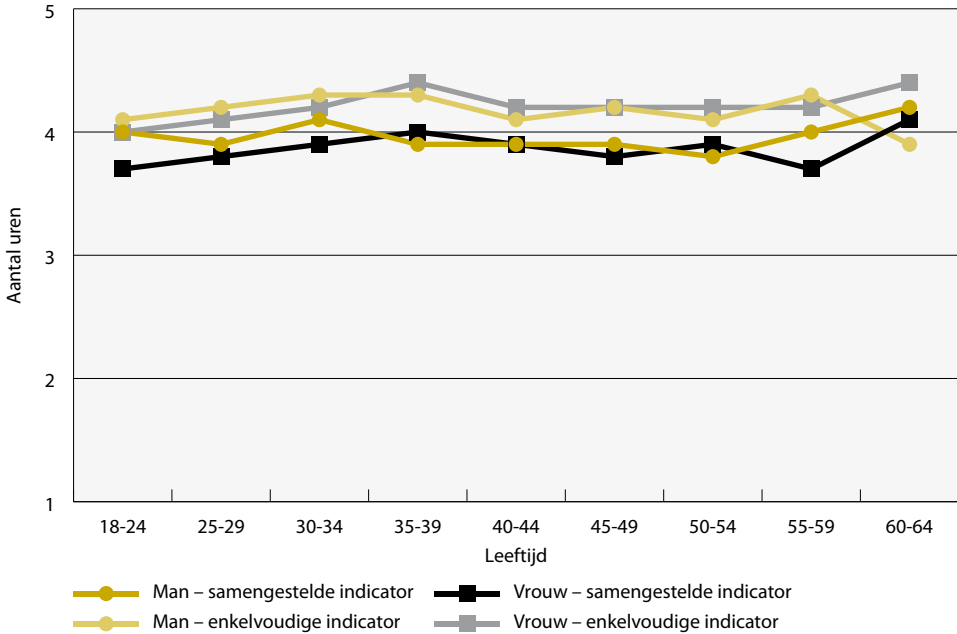
Bron: SEP-enquête (CSB, 1997); SCV-survey 2009, bewerking SVR

Helemaal links op de X-as bevinden zich de gezinnen waar de vrouw 0% van de totale beroepsarbeid van het gezin voor haar rekening neemt, helemaal rechts de gezinnen waar de vrouw 100% van de totale beroepsarbeid verricht.

Het percentage paargezinnen waar de vrouw geen beroepsarbeid verricht is verminderd van 35% in 1997 tot 18% in 2009. Deze groep is in 2009 in beperkte mate verschoven naar de categorieën 20%-30% en 30%-40%, doordat meer vrouwen een deeltijdse baan hebben opgenomen, maar vooral naar de categorie 40%-50%, zij het met iets minder uren dan hun partner. Het aandeel van de categorie 40%-50% bedraagt inmiddels bijna 40%. Het aandeel van de categorieën tussen 50% en 100% blijft gelijk.

Ten slotte geeft figuur 6.9 een beeld van de mate waarin beroepsactieve mannen en vrouwen tevreden zijn met hun betaalde baan.

FIGUUR 6.9 Mate van tevredenheid bij beroepsactieve Vlaamse mannen en vrouwen met hun betaalde baan, weergegeven door een enkelvoudige en een samengestelde indicator (scores van 1 tot 5, van zeer ontevreden tot zeer tevreden) (18-64 jaar, zonder studenten) (2009)

Bron: SCV-survey 2009, bewerking SVR

We gebruiken een algemene enkelvoudige indicator die gebaseerd is op de vraag in welke mate men tevreden is met de betaalde baan in het algemeen (vijfpuntenschaal met scores van zeer ontevreden tot zeer tevreden) en een samengestelde indicator die het gemiddelde is van de mate van tevredenheid met negen kenmerken van de baan (loon, werkzekerheid, mate waarin men zijn kennis en vaardigheden kan gebruiken, inhoud van de job, fysieke werkomstandigheden, werkdruk, uurregeling, mogelijkheden om bij te leren en de mate waarin men zelf beslissingen kan nemen over het werk). Al deze elementen krijgen een gelijk gewicht in de samengestelde indicator.

De curven van de enkelvoudige indicator liggen iets hoger dan de curven van de samengestelde indicator. Dit heeft in grote mate te maken met de selectie van de items voor de samengestelde indicator, meer specifiek wanneer items met een hogere score niet zijn opgenomen. Bovendien is het mogelijk dat respondenten voor de diverse items van de samengestelde indicator een meer exacte beoordeling kunnen geven, met mogelijk lagere scores, zodat de gezamenlijke score lager uitvalt.

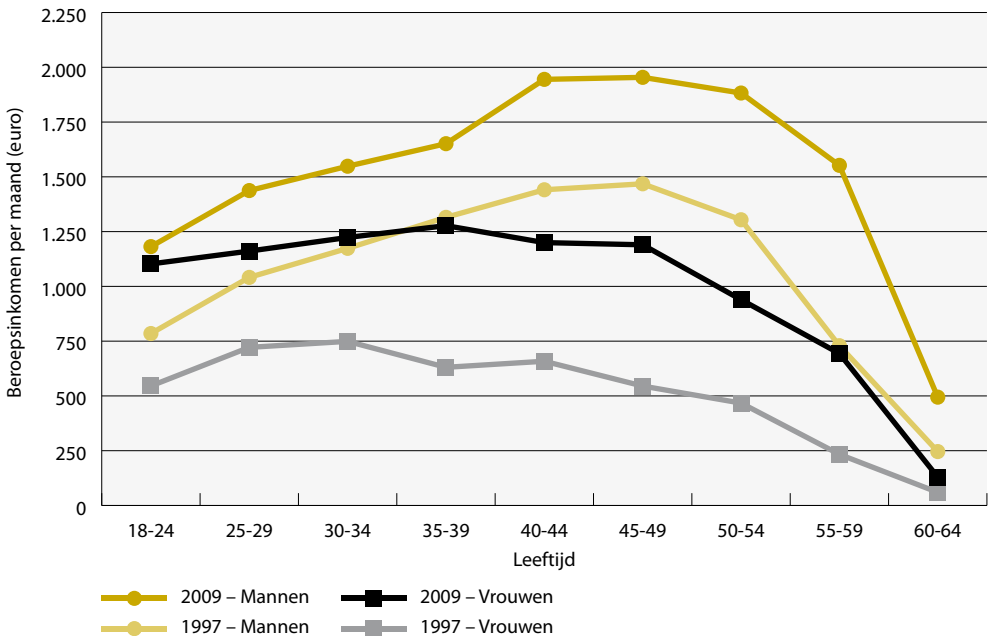
De figuur laat zien dat er geen significante verschillen zijn tussen mannen en vrouwen voor de diverse leeftijdsgroepen.

2.2. Huidige verdeling van het beroepsinkomen

Zoals in Van Dongen & Danau (2003) wordt het aantal uren beroepsarbeid gecombineerd met het beroepsinkomen, als een basisindicator van het financieel kapitaal. De SCV-enquête van 2009 vraagt aan de respondent het totale maandelijkse beroepsinkomen aan te geven in een tabel met 43 klassen van 100 euro. De middelste waarde van elke klasse wordt gebruikt als absolute waarde zodat ook de gemiddelde inkomens voor diverse subgroepen kunnen worden berekend.

Figuur 6.10 toont het gemiddeld nettoberoepsinkomen per maand van mannen en vrouwen voor de diverse leeftijdsgroepen, in 1997 (SEP-enquête 1997) en 2009 (SCV-enquête 2009). Aangezien de inkomens niet gecorrigeerd zijn voor inflatie, is het absolute verschil tussen 1997 en 2009 niet relevant. De figuur sluit aan bij figuur 6.5 betreffende het aantal uren beroepsarbeid.

FIGUUR 6.10 Gemiddeld nettoberoepsinkomen per maand van Vlaamse mannen en vrouwen (18-64 jaar, zonder studenten), voor de diverse leeftijdsgroepen (1997 en 2009)

Bron: SEP-enquête (CSB, 1997); SCV-survey 2009, bewerking SVR

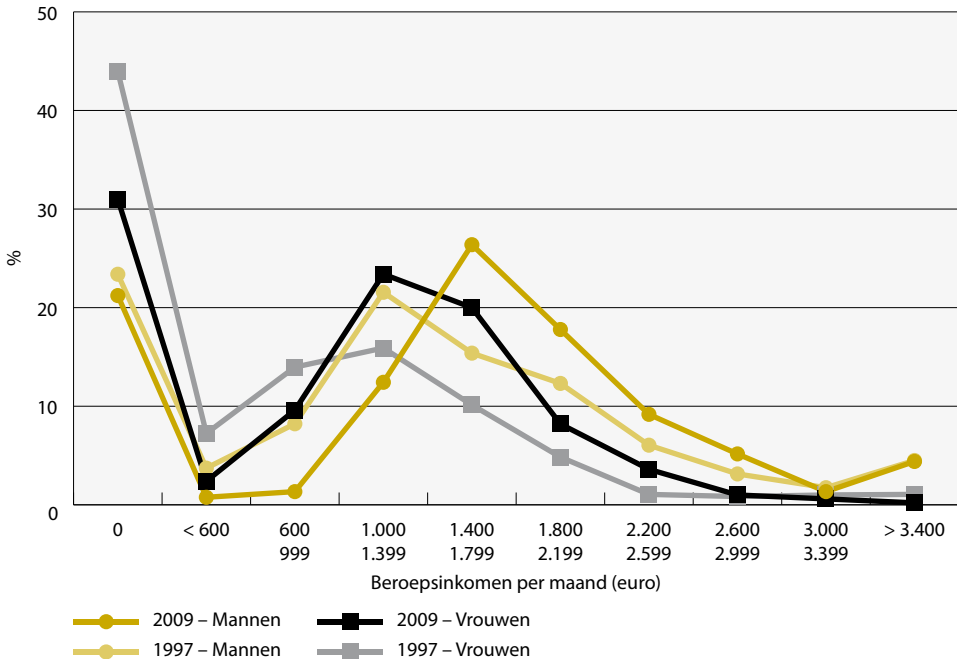
In alle leeftijdscategorieën hebben mannen een hoger beroepsinkomen dan vrouwen. Vanaf de leeftijd van 35 jaar tot de leeftijd van 55 jaar neemt het verschil in maandelijks beroepsinkomen tussen mannen en vrouwen sterk toe, terwijl het verschil in aantal uren beroepsarbeid vrijwel gelijk blijft. Bij mannen stijgt het beroepsinkomen tot de leeftijd van 44 jaar in verhouding tot het aantal uren beroepsarbeid, terwijl het bij vrouwen in dezelfde mate daalt als het aantal uren beroepsarbeid. Het toenemend verschil in beroepsinkomen dient grotendeels te worden toegeschreven aan de verschillen in anciënniteit, functieniveau, sector en beroep. Tot de leeftijd van 40 jaar is de kloof tussen mannen en vrouwen wel kleiner geworden tijdens de voorbije

tien jaar maar de verschillen blijven nog vrij groot. Bij de oudere groepen is de kloof weer bijna even groot.

Bij vrouwen is het verschil tussen de curve van 2009 en die van 1997 groter dan bij mannen. Dit is vooral te wijten aan de toename van de beroeps participatie (figuur 6.5) en het aantal uren beroepsarbeid bij vrouwen (figuur 6.7). Bij mannen daalt de curve van 2009 vanaf 50 jaar minder snel dan de curve van 1997, vooral wegens de hogere participatiegraad van oudere mannen in 2009.

Aansluitend laat figuur 6.11 de procentuele verdeling van mannen en vrouwen zien volgens het beroepsinkomen in 1997 (gegevens SEP-enquête 1997) en 2009 (SCV-enquête 2009). Deze figuur sluit aan bij figuur 6.6 voor het aantal uren beroepsarbeid. We verwijzen hier ook naar Salverda e.a. (2009) die toelichting geven bij de manieren waarop de (ongelijke) verdeling van inkomens meestal wordt voorgesteld: densiteitscurve, Gini-coëfficiënt en Lorenzcurve. De curve vertolkt op dezelfde wijze de graduele verdeling van het beroepsinkomen bij mannen en vrouwen.

FIGUUR 6.11 Procentuele verdeling van Vlaamse mannen en vrouwen volgens het beroepsinkomen per maand (18-64 jaar, zonder studenten) in 1997 en 2009

Bron: SEP-enquête (CSB, 1997); SCV-survey 2009, bewerking SVR

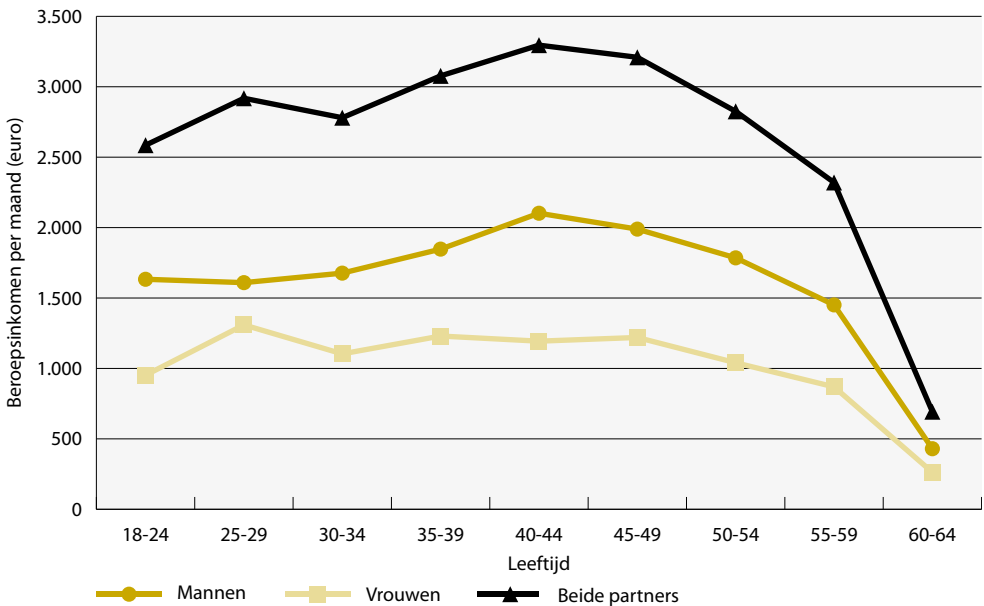
Bij mannen en vrouwen liggen de curven van 2009 meer rechts dan de curven van 1997, met meer mannen en vrouwen in een hogere inkomensgroep. Dit is het resultaat van de toename van de participatiegraad, het aantal uren en de nominale lonen. De curven van 2009 overlappen elkaar meer dan die van 1997, wat laat zien dat de kloof tussen mannen en vrouwen kleiner is geworden. Bij vrouwen is er een sterke daling van het aandeel niet beroepsactieve vrouwen

zonder beroepsinkomen en een matige daling van het aandeel vrouwen met een laag beroepsinkomen (< 1.000 euro). Deze evolutie wordt gecompenseerd door een sterke toename van het aandeel beroepsactieve vrouwen met een beroepsinkomen van 1.000-1.799 euro en een lichte toename van het aandeel met een hoger inkomen. Bij mannen is het aandeel zonder baan en beroepsinkomen lichtjes gestegen en is de verschuiving naar rechts meer het gevolg van de stijging van de nominale lonen.

Figuur 6.12 toont aanvullend het gemiddeld beroepsinkomen per maand van mannen en vrouwen in *paargezinnen* en het totale beroepsinkomen van beide partners samen. De figuur sluit zeer goed aan bij figuur 6.7 met het aantal uren beroepsarbeid in *paargezinnen*. De curve van samenwonende vrouwen ligt in alle leeftijdsgroepen nog heel wat lager dan die van hun partners. Bovendien heeft ze een andere vorm. Bij mannen neemt het beroepsinkomen toe tot de leeftijd van 44 jaar om daarna af te nemen, gekoppeld aan de uitstap uit de arbeidsmarkt. Bij vrouwen is er eerst een sterke stijging, gevolgd door een kleine daling. Daarna blijft het beroepsinkomen ongeveer constant tot 50 jaar, gevolgd door een daling wegens vervroegde pensionering en deeltijds werken.

FIGUUR 6.12 Gemiddeld beroepsinkomen per maand van Vlaamse mannen en vrouwen in *paargezinnen* en het beroepsinkomen van beide partners samen (18-64 jaar, zonder studenten) (2009)

Bron: SCV-survey 2009, bewerking SVR

De bovenste curve geeft het totale beroepsinkomen van beide partners samen weer zodat ook de beweging op gezinsniveau zichtbaar wordt, vooral de sterke stijging van het beroepsinkomen in de leeftijdsgroep 25-29 jaar en de vermindering in de leeftijdsgroep 30-34, vooral wegens

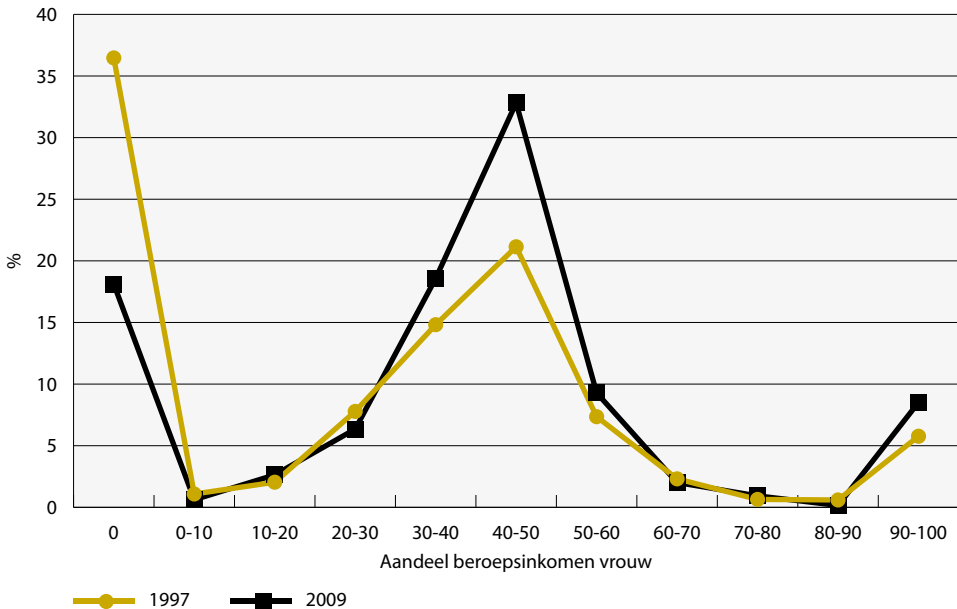
de aanwezigheid van jonge kinderen. In de leeftijdsgroep 35-44 ligt het totaal beroepsinkomen hoger, maar daarna vermindert het sterk met de versnelde uitstap uit de arbeidsmarkt.

De curven voor *paargezinnen* waar minstens één partner beroepsactief is en waar beiden beroepsactief zijn liggen hoger, zeker bij vrouwen, maar vooral bij ouderen doordat niet beroepsactieve personen gedeeltelijk of volledig buiten beschouwing worden gelaten (geen figuur). In paargezinnen met twee beroepsactieve partners is het beroepsinkomen van vrouwen vanaf de leeftijd van 25 jaar in alle leeftijdsgroepen gelijk en neemt het beroepsinkomen van mannen bijna continu toe. Het gevolg is dat ook het totale beroepsinkomen van het gezin bijna continu stijgt.

In het verlengde van figuur 6.11 kan men de procentuele *verdeling van paargezinnen voor het beroepsinkomen van beide partners samen* voorstellen (geen figuur). Hierbij worden duidelijk de gezinnen zonder beroepsarbeid en beroepsinkomen (15%) zichtbaar en daarnaast een grote spreiding van de gezinnen naar inkomen. Bijna 2,5% van de gezinnen heeft een totaal beroepsinkomen lager dan 1.000 euro per maand, gevolgd door ruim 18% met 1.000 à 2.200 euro per maand, 27% met 2.600 à 3.400 euro, 16% met 3.400 à 4.200 euro, bijna 8% met 4.200 à 5.000 euro en 5% met meer dan 5.000 euro per maand.

Figuur 6.13 toont ten slotte de procentuele verdeling van *paargezinnen* (Y-as) voor het aandeel van het beroepsinkomen van vrouwen in het totale beroepsinkomen (X-as) in 1997 (SEP-enquête 1997) en 2009 (SCV-enquête 2009).

FIGUUR 6.13 Procentuele verdeling van paargezinnen (Y-as) voor het aandeel van het beroepsinkomen van de vrouw in het totale beroepsinkomen van het gezin (X-as) (18-64 jaar, zonder studenten) (1997 en 2009)

Bron: SEP-enquête (CSB, 1997); SCV-survey 2009, bewerking SVR

De figuur is bijna een kopie van figuur 6.8. Het percentage gezinnen waar de vrouw geen beroepsinkomen (en beroepsarbeid) heeft, is verminderd van 35% in 1997 tot 18% in 2009. Deze groep is in 2009 in beperkte mate verschoven naar de categorie 30%-40% doordat meer vrouwen een deeltijdse baan hebben opgenomen, in grote mate naar de categorie 40%-50% en in beperkte mate naar de categorie 50%-60% (vrouwen verdienen gemiddeld iets meer dan hun partner). Het aandeel van de categorieën tussen 60% en 90% blijft gelijk maar de categorie 90%-100% is in 2009 iets groter. Vanuit het maatschappelijk streven naar een meer gelijke verdeling van het beroepsinkomen op gezinsniveau toont de figuur een positieve evolutie die aansluit bij de positieve evolutie van de verdeling van het aantal uren beroepsarbeid.

2.3. Huidige verdeling van het beroepsinkomen per uur

De verschillen tussen het maandelijks beroepsinkomen van mannen en vrouwen zijn onder meer het resultaat van verschillen in het aantal uren beroepsarbeid. Daarnaast zijn nog andere factoren van belang. De evolutie naar een matig combinatiemodel vanaf 1990 impliceert een traag herstel van de professionele positie van vrouwen in de huidige maatschappij: hoger onderwijsniveau, hogere beroeps participatie, meer uren beroepsarbeid, meer differentiatie in beroepen en sectoren, hoger functieniveau, hoger beroepsinkomen per maand en per uur. We onderzoeken hier het beroepsinkomen per uur van *beroepsactieve* mannen en vrouwen omdat het vrij goed hun verdien capaciteit weergeeft doordat de invloed van het aantal uren beroepsarbeid wordt uitgeschakeld.

Het beroepsinkomen per uur is eenvoudig berekend als het beroepsinkomen per maand gedeeld door het aantal uren beroepsarbeid per maand. Hierbij moet rekening worden gehouden met een zekere foutenmarge. Daarom zijn niet zozeer de absolute bedragen van belang maar wel de relatieve verschillen tussen subgroepen. We vermelden nogmaals dat de inkomens niet gecorrigeerd zijn voor inflatie, zodat het absolute verschil tussen 1997 en 2009 niet relevant is.

Figuur 6.14 toont het gemiddelde beroepsinkomen per uur van *beroepsactieve* mannen en vrouwen voor de diverse leeftijdsgroepen, in 1997 (SEP-enquête 1997) en 2009 (SCV-enquête 2009).

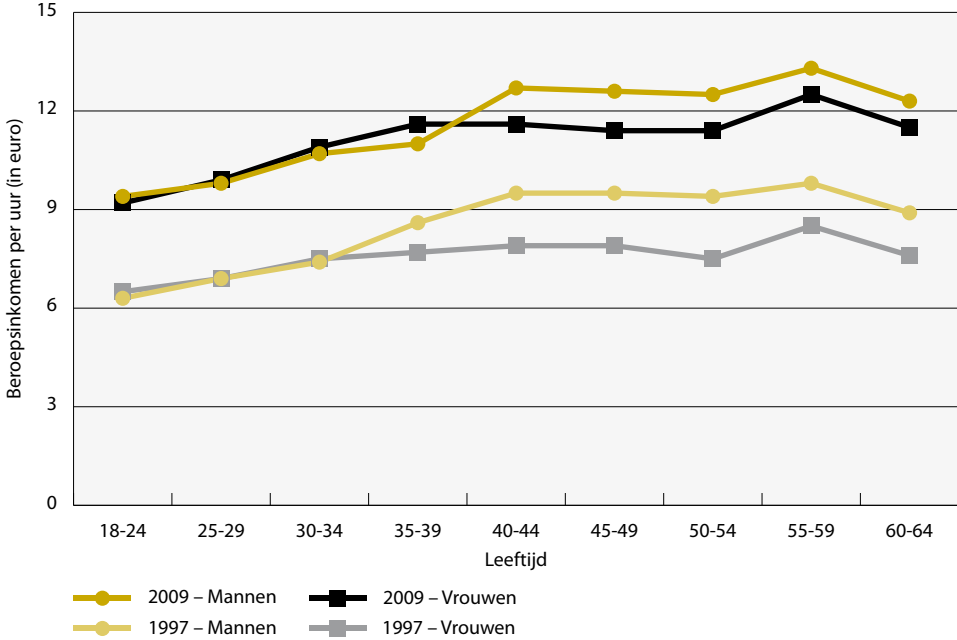
De curven van 2009 hebben een ander verloop dan die van 1997. In 1997 is het beroepsinkomen per uur van mannen en vrouwen gelijk tot de leeftijd van 35 jaar. Daarna is dat van vrouwen lager. Het verschil blijft dan in grote mate constant. Door dit verschil in participatiegraad ontstaat er een achterstand in anciënniteit en functieniveau.

In 2009 ligt het beroepsinkomen per uur in de groep 18-24 jaar iets hoger bij mannen dan bij vrouwen maar in de groep 25-29 jaar iets lager, en het verschil wordt nog groter in de groepen 30-34 jaar en 35-39 jaar. De meest plausibele verklaring voor deze opvallende verschuiving ligt in de combinatie van factoren die de voorbije jaren in het voordeel van jonge vrouwen hebben gespeeld: sterke verbetering van hun opleidingsniveau, hogere en meer continue beroeps participatie, toename van het aantal uren, hogere participatie in stabiele sectoren en hogere functieniveaus.

Rond de leeftijd van 40 jaar kruisen de curven en is het beroepsinkomen per uur van mannen in alle oudere groepen hoger dan dat van vrouwen. In deze leeftijdsgroepen is het traditionele patroon nog meer van toepassing, met een sterkere positie van mannen in termen van functieniveau, sector en beroepskeuze. Belangrijk is wel dat het verschil in alle leeftijdsgroepen kleiner is dan in 1997. Dit wijst erop dat ook in deze leeftijdsgroepen de nog *beroepsactieve* vrouwen

tijdens de voorbije jaren een sterkere beroepspositie hebben verworven ten aanzien van de nog beroepsactieve mannen.

FIGUUR 6.14 Gemiddeld nettoberoepsinkomen per uur van Vlaamse beroepsactieve mannen en vrouwen (18-64 jaar, zonder studenten), voor de diverse leeftijdsgroepen (1997 en 2009)

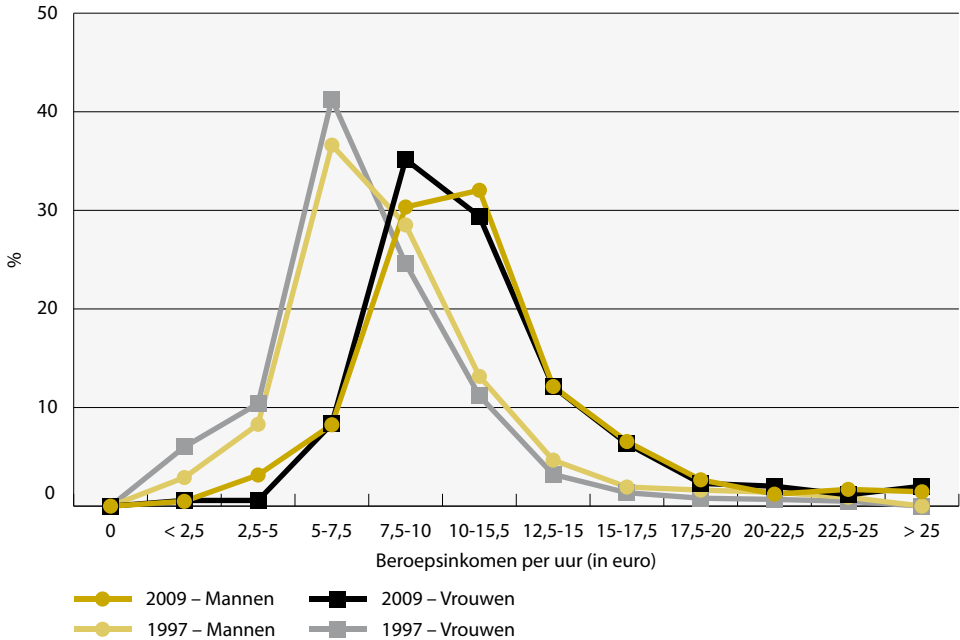
Bron: SEP-enquête (CSB, 1997); SCV-survey 2009, bewerking SVR

Deze resultaten kan men in een ruimer historisch perspectief plaatsen (Van Dongen, 2008). Vanaf het midden van de 19de eeuw werden vrouwen uit de arbeidsmarkt gestoten en werd ook hun kwalitatieve positie (sector, beroepskeuze en functieniveau) op de arbeidsmarkt aangetast. Vanaf 1960 keerde dit proces om en werden vrouwen weer aangetrokken op de arbeidsmarkt. Ze kregen meer volledige loopbanen waardoor ze een hogere anciënniteit opbouwden, met een positieve invloed op het beroepsinkomen per uur. Met de jaren kregen meer vrouwen toegang tot hogere functieniveaus en beter betaalde sectoren en beroepen, waardoor hun verdien capaciteit systematisch toenam. Dit had op zijn beurt een positieve invloed op de participatiegraad en het aantal werkuren van (jonge) vrouwen. Dit proces ondersteunt de verdere ontwikkeling naar een meer gevorderd combinatiemodel.

Bij *paargezinnen* met één beroepsactieve partner ligt de curve van vrouwen in alle leeftijdsgroepen lager dan die van de partner (geen figuur). Bij vrouwen van 25-29 jaar stijgt de curve wegens de hogere beroeps participatie; bij de groep 30-34 jaar daalt ze wegens de lagere participatie, daarna blijft ze lager tot de leeftijd van 60 jaar om dan samen met die van mannen sterk te dalen wegens het hoge percentage gepensioneerden. Bij *paargezinnen* met twee beroepsactieve partners lopen de curven van mannen en vrouwen grotendeels gelijk.

Aansluitend laat figuur 6.15 de procentuele verdeling van beroepsactieve mannen en vrouwen zien voor het beroepsinkomen per uur in 1997 (SEP-enquête 1997) en 2009 (SCV-enquête 2009). Deze figuur illustreert de gradueel (on)gelijke verdeling van het beroepsinkomen per uur bij mannen en vrouwen. Het zijn bijna symmetrische klokcurven, met een lange staart naar de hoogste inkomens: een zeer kleine groep mannen en vrouwen verdient netto meer dan 25 euro per uur.

FIGUUR 6.15 Procentuele verdeling van Vlaamse beroepsactieve mannen en vrouwen voor het beroepsinkomen per uur (18-64 jaar, zonder studenten) (1997 en 2009)

Bron: SEP-enquête (CSB, 1997); SCV-survey 2009, bewerking SVR

De curven van mannen en vrouwen van 2009 liggen meer naar rechts dan de curven van 1997, met meer mannen en vrouwen in een hogere inkomensgroep. Dit is het resultaat van de stijging van de beroeps participatie en de nominale lonen. De curven van 2009 overlappen elkaar meer dan die van 1997, wat laat zien dat het verschil tussen mannen en vrouwen kleiner is geworden tijdens de voorbije jaren.

2.4. Huidige verdeling van het totale gezinsinkomen

In deze paragraaf wordt het totale gezinsinkomen behandeld in relatie tot het aantal uren beroepsarbeid en het beroepsinkomen. Daarna besteden we kort aandacht aan het gezinsinkomen per gezinslid om rekening te houden met het aantal gezinsleden.

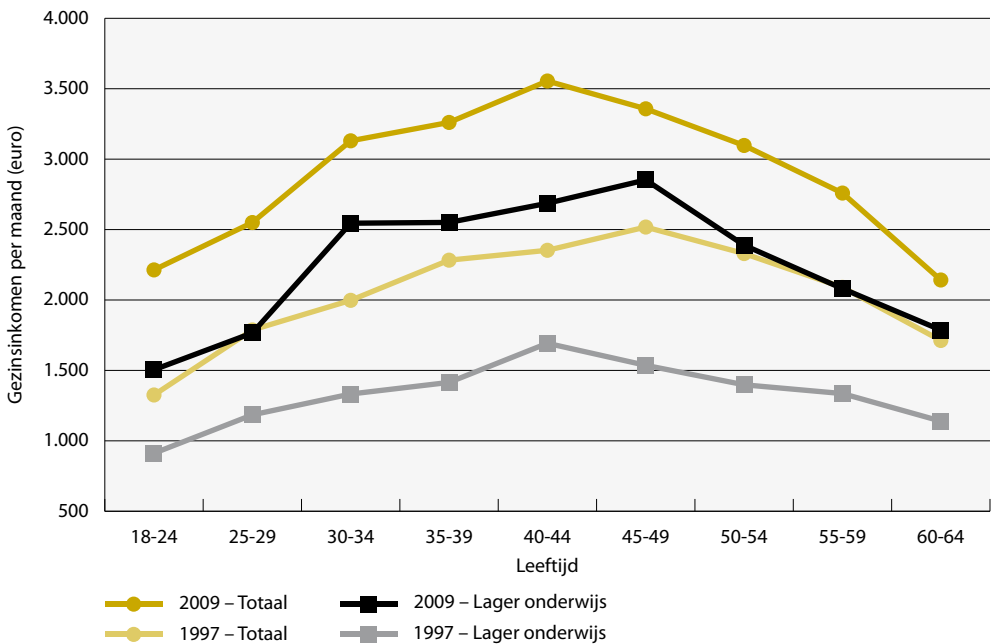
Het totaal gezinsinkomen omvat alle inkomens van alle gezinsleden: de totale individuele inkomens van de volwassen gezinsleden (som van beroepsinkomen en vervangingsinkomen), het individuele inkomen van andere gezinsleden (vooral inwonende volwassen kinderen) en een

aantal gezinsinkomsten zoals kinderbijslag, studiebeurzen, huurtoelages, verhuuropbrengsten, inkomen uit financieel vermogen. Het maandelijkse beroepsinkomen is voor de meeste gezinnen de belangrijkste component van het totale gezinsinkomen.

Figuur 6.16 toont het gemiddeld nettogezinsinkomen per maand van alle respondenten en van lager geschoolde respondenten, voor de diverse leeftijdsgroepen, in 1997 (SEP-enquête 1997) en 2009 (SCV-enquête 2009). De curven laten goed het groeipad zien tot de leeftijd van 44 à 50 jaar, vooral wegens de toename van het beroepsinkomen (per maand en per uur), gevolgd door de daling in de oudere groepen, in hoofdzaak wegens de daling van het beroepsinkomen. Zoals verwacht liggen de curven van lagergeschoolden heel wat lager dan de curven van alle personen.

De curven van *paargezinnen* liggen veel hoger dan die van *alleenstaanden* (gezinnen met één volwassene) (geen figuur). Het valt op dat het verschil in 2009 veel groter is dan in 1997. De meest plausibele verklaring hiervoor is dat het aantal paargezinnen met twee beroepsactieve partners en twee beroepsinkomens sterk is toegenomen sinds 1997.

FIGUUR 6.16 Gemiddeld nettogezinsinkomen per maand van alle Vlaamse inwoners (18-64 jaar, zonder studenten) en lager geschoolde inwoners, voor de diverse leeftijdsgroepen (1997 en 2009)

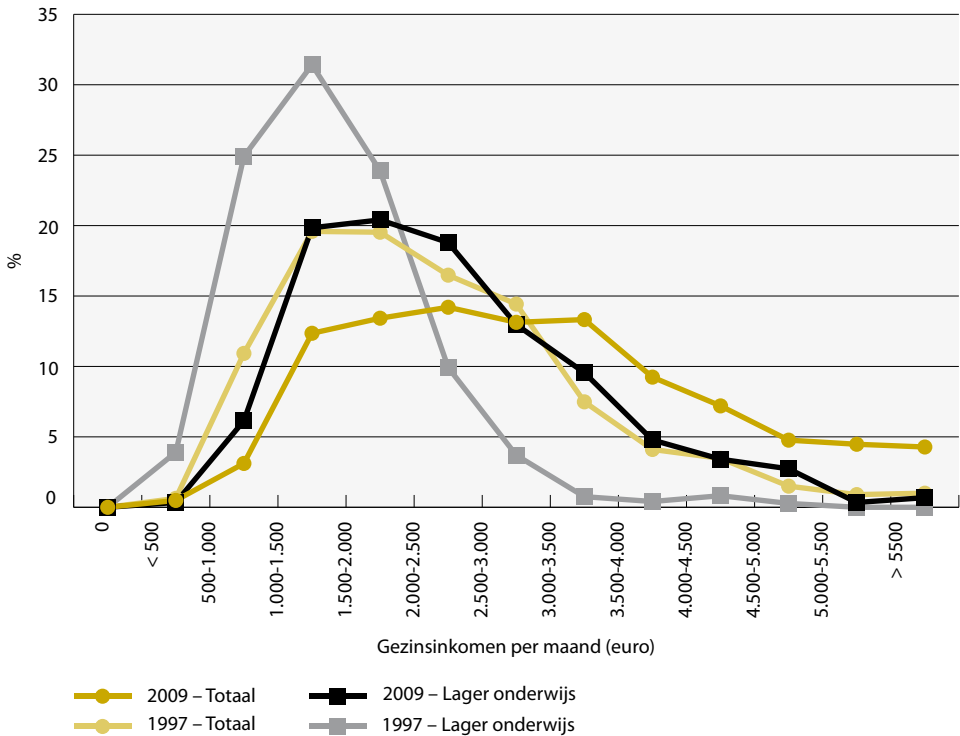
Bron: SEP-enquête (CSB, 1997); SCV-survey 2009, bewerking SVR

Aansluitend laat figuur 6.17 het procentueel aandeel van alle respondenten en van lager geschoolde respondenten zien voor het gezinsinkomen in 1997 (SEP-enquête 1997) en 2009 (SCV-enquête 2009). Ze illustreert de graduele verdeling van het gezinsinkomen, zoals voor beroepsarbeid (figuur 6.6) en beroepsinkomen (figuur 6.11). Anno 2009 beschikt bijna 4% van de gezinnen over een gezinsinkomen van 500-1.000 euro per maand en 12% beschikt over 1.000-

1.500 euro per maand. Aan de andere kant van de verdeling heeft bijna 10% een inkomen van meer dan 5.000 euro per maand. Daar tussen valt de grootste groep gezinnen met een inkomen tussen 1.500 euro en 5.000 euro per maand. Logischerwijs is bij lager geschoolde respondenten het percentage met een inkomen lager dan 1.500 euro veel groter en het percentage met een inkomen hoger dan 3.000 veel kleiner. De curve van 2009 voor alle respondenten is breder en ligt meer rechts dan de curve van 1997, met meer respondenten in een hogere inkomensgroep. Dit wijst op een sterke toename van het nominale gezinsinkomen maar ook op een stijgende inkomensongelijkheid. Bij lager geschoolde respondenten geldt hetzelfde verschil maar in mindere mate.

De curven van *paargezinnen* liggen in 1997 en 2009 veel meer rechts dan die van *alleenstaanden* en tonen ook een grotere variatie in gezinsinkomens: van gezinnen met twee zeer lage vervangingsinkomens tot gezinnen met twee zeer hoge beroepsinkomens en een noemenswaardig inkomen uit vermogen (geen figuur).

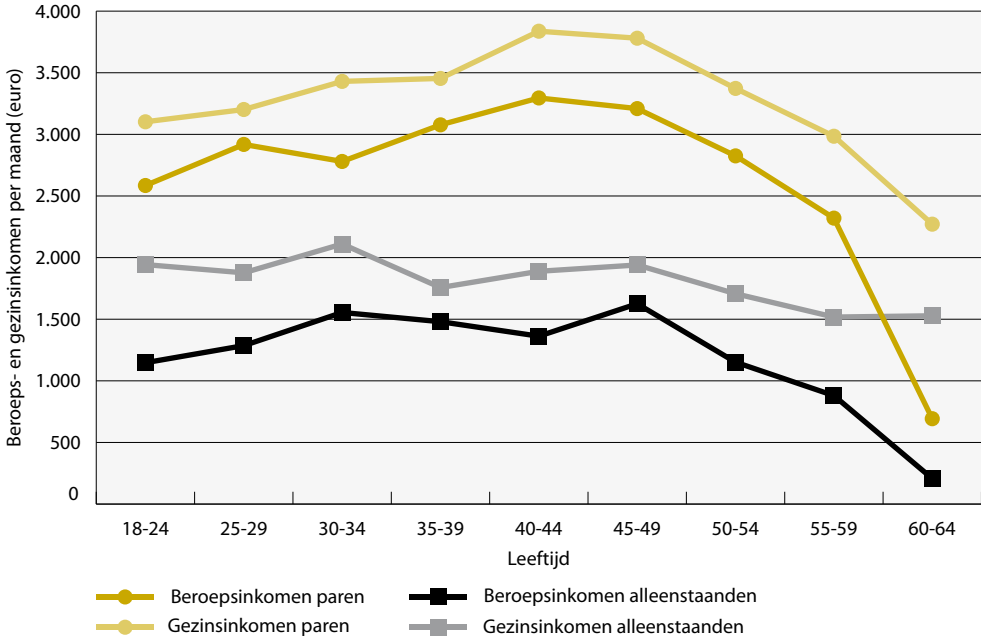
FIGUUR 6.17 Verdeling van Vlaamse inwoners volgens het gezinsinkomen per maand (18-64 jaar, zonder studenten), en van lager geschoolde inwoners (1997 en 2009)

Bron: SEP-enquête (CSB, 1997); SCV-survey 2009, bewerking SVR

Figuur 6.18 plaatst het totale beroepsinkomen (figuur 6.16) van *paargezinnen* en *alleenstaanden* tegenover hun totale gezinsinkomen. Zo geeft ze ook een beeld van de andere inkomsten (uitkeringen voor werkloosheid, ziekte en invaliditeit, kinderen ten laste en pensioen; inkomsten uit vermogens).

FIGUUR 6.18 Gemiddeld totaal beroepsinkomen en totaal gezinsinkomen van Vlaamse paren en alleenstaanden (18-64 jaar, zonder studenten) in 2009, voor de diverse leeftijdsgroepen

Bron: SCV-survey 2009, bewerking SVR

Zowel bij paargezinnen als bij alleenstaanden ligt het gezinsinkomen in alle leeftijdsgroepen een stuk hoger dan het beroepsinkomen. Bij beide groepen bedraagt het verschil tot 60 jaar ongeveer 500 euro per maand. In de leeftijdsgroep 60-64 stijgt het verschil tot ongeveer 1.600 euro per maand bij paren en tot 1.300 euro per maand bij alleenstaanden.

In het verlengde hiervan kan men het *procentueel aandeel van het totale beroepsinkomen van paargezinnen en alleenstaanden in het totale gezinsinkomen* bepalen (geen figuur). Voor alle gezinnen samen ligt het aandeel van het totale beroepsinkomen in het totale gezinsinkomen tot de leeftijd van 55 jaar tussen 70% en 80%. Dit betekent dat deze gezinnen voor 20% à 30% van hun gezinsinkomen afhankelijk zijn van andere inkomsten. In de leeftijdsgroep 55-59 jaar daalt de curve tot 65% en in de leeftijdsgroep 60-64 jaar tot 20%. Deze laatste groep is dus voor 80% afhankelijk van andere inkomsten, vooral pensioenen. Bij alleenstaanden is het aandeel van het beroepsinkomen in alle leeftijdsgroepen kleiner dan bij paargezinnen, vooral in de groep 18-34 jaar en de groep 50-64 jaar. Een verklaring hiervoor ligt niet voor de hand. De beroeps participatie bij alleenstaanden in deze leeftijdsgroepen is immers bijna dezelfde als bij paargezinnen.

2.5. Huidige verdeling van het beschikbaar inkomen per gezinslid

Het totale gezinsinkomen is beschikbaar voor de bestedingen (ten behoeve) van alle gezinsleden, ongeacht hun individueel aandeel. Daarom is het belangrijk om rekening te houden met het aantal gezinsleden (volwassen respondent, vaste partner, kinderen ten laste en andere

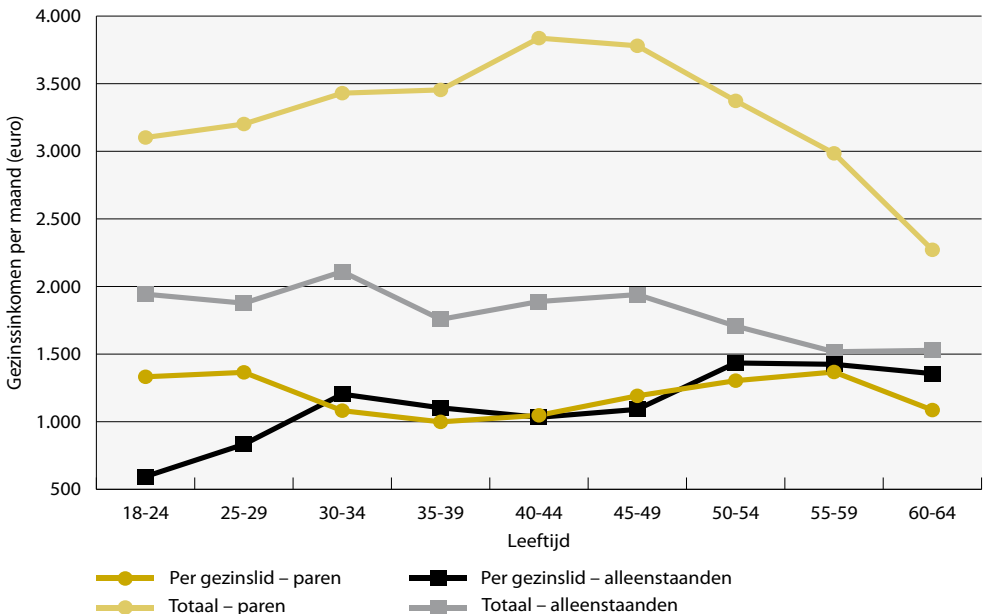

inwonende personen). Veel studies hanteren het gestandaardiseerde netto beschikbare gezinsinkomen dat wordt bepaald met de OESO-equivalentieschaal. Uitgaande van bepaalde veronderstellingen met betrekking tot het aandeel van gezinsleden in de totale bestedingen van het gezin geeft de schaal een gewicht van 1,0 aan het (meestal mannelijk) gezinshoofd, een gewicht van 0,5 aan alle gezinsleden ouder dan 14 jaar en een gewicht van 0,3 aan alle gezinsleden jonger dan 14 jaar.

Een probleem hierbij is dat het hanteren van een ongelijk gewicht het reële gezinsinkomen grotendeels onzichtbaar maakt. Bovendien bestaat er geen solide theoretische en empirische basis voor het bepalen van de juiste gewichten. De verschillen in de behoeftepatronen en de niet-monetaire opbrengsten van de diverse gezinstypes zijn immers zeer groot en empirisch te weinig onderzocht. Een betrouwbare equivalentieschaal voor de feitelijke gezinsinkomens is daarom tot nu toe onmogelijk. Het gebruik ervan maakt de beleidsdiscussie bijgevolg minder transparant en meer vatbaar voor misbruiken.

Daarom gebruiken we hier het *totaal gezinsinkomen per gezinslid* (met een gelijk gewicht voor alle gezinsleden). Deze indicator kan samen met het totaal beschikbaar gezinsinkomen worden gebruikt voor de beleidsdiscussie. Bij de interpretatie en bespreking ervan kan men dan rekening houden met mogelijke verschillen in niet-monetaire inkomsten en (vaste) uitgaven. Op basis van de feitelijke gezinsinkomens (per gezinslid) voor de diverse gezinstypes en een coherente normatieve visie op de wenselijke gezinsinkomens (per gezinslid) kunnen beleidsvoorstellen worden geformuleerd voor de herverdeling van inkomens. We verwijzen in dit verband naar de interessante studie van Storms & Van den Bosch (2009) waarin wordt onderzocht hoeveel inkomen een Vlaams gezin minimaal nodig heeft om menswaardig te kunnen participeren aan onze samenleving, uitgaande van een aantal universele behoeften.

FIGUUR 6.19 Gemiddeld gezinsinkomen per gezinslid en gemiddeld totale gezinsinkomen van Vlaamse paren en alleenstaanden (18-64 jaar, zonder studenten), voor de diverse leeftijdsgroepen (2009)

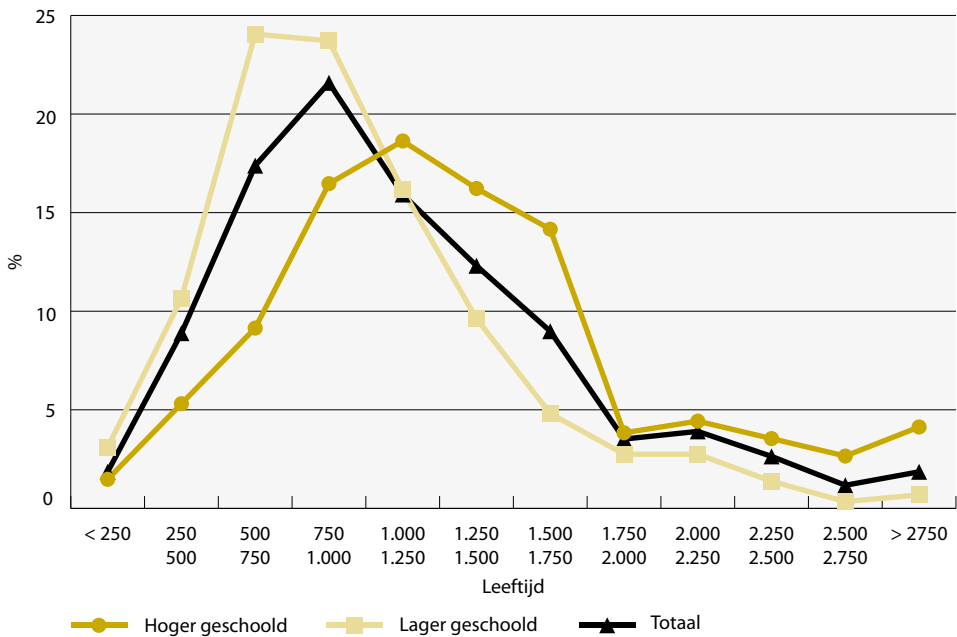

Bron: SCV-survey 2009, bewerking SVR

Figuur 6.19 vergelijkt het gemiddeld maandelijks beschikbaar netto inkomen per gezinslid van paargezinnen en alleenstaanden met hun totale gezinsinkomen, voor de diverse leeftijdsgroepen. Terwijl er grote verschillen zijn tussen het totale gezinsinkomen van paren en alleenstaanden (met of zonder andere gezinsleden), zijn de verschillen voor het inkomen per gezinslid klein vanaf de leeftijd van 30 jaar. Alleen in de jongste leeftijdsgroepen is er een significant verschil. Bij paargezinnen stijgt de curve eerst lichtjes, ze daalt vrij sterk vanaf de leeftijd van 30 jaar, vooral wegens de aanwezigheid van jonge kinderen, en blijft dan vrij constant tot de leeftijd van 45 jaar. Dan is er weer een lichte stijging tot de leeftijd van 60 jaar, wellicht omdat de kinderen de ouderlijke woning verlaten, met een netto positief saldo van verminderde uitgaven en inkomsten (kinderbijslag en beroepsinkomsten). In de leeftijdsgroep 60-64 jaar daalt de curve weer, wat vooral te maken heeft met de sterke daling van het totale gezinsinkomen wegens pensionering. Bij alleenstaanden begint de curve bij de jongste groep veel lager en stijgt snel tot de leeftijd van 35 jaar, om dan de curve van paargezinnen in grote mate te volgen. Een verklaring voor dit verschil ligt niet voor de hand.

Aansluitend laat figuur 6.20 het procentueel aandeel van respondenten zien voor het inkomen per gezinslid, naar onderwijsniveau.

FIGUUR 6.20 Procentueel aandeel van Vlaamse inwoners volgens het gezinsinkomen per gezinslid (18-64 jaar, zonder studenten), naar hun onderwijsniveau (2009)

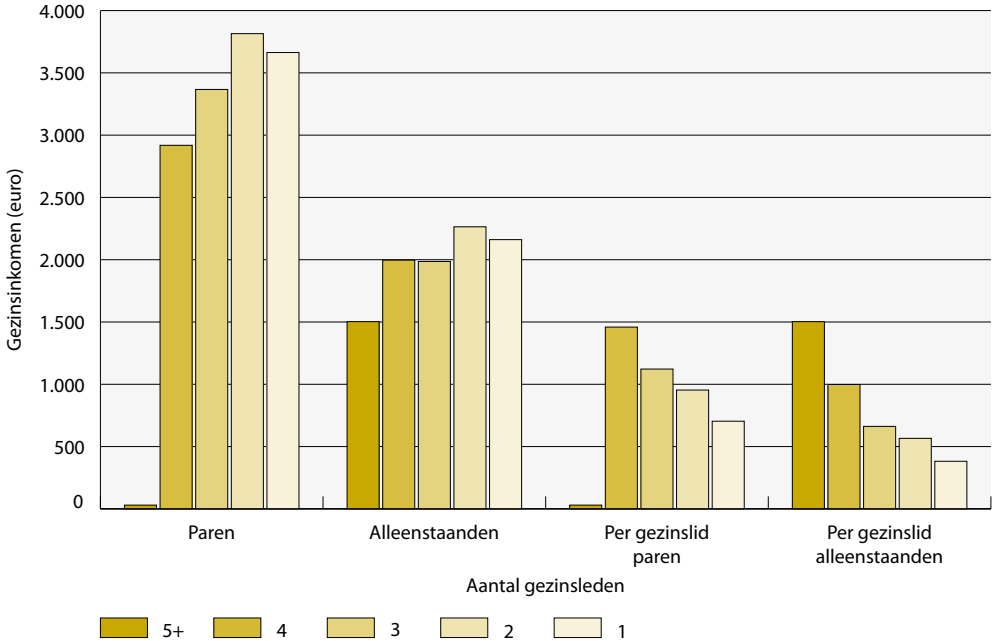
Bron: SCV-survey 2009, bewerking SVR

De curve van alle respondenten laat zien dat anno 2009 in 10% van de gezinnen een gezinslid met minder dan 500 euro per maand moeten rondkomen en in 17% van de gezinnen met 500-750 euro. Aan de andere kant van de curve beschikt in ruim 10% van de gezinnen elk gezinslid gemiddeld over meer dan 2.000 euro per maand. Daartussen valt de grootste groep gezinnen

met een inkomen per gezinslid tussen 750 euro en 1.750 euro per maand. Zoals verwacht ligt de curve van lager geschoolden veel meer links dan die van hoger geschoolden. Het percentage met een inkomen lager dan 750 euro is bij lager geschoolden veel hoger dan bij hoger geschoolden en het percentage met een inkomen hoger dan 1.500 euro veel lager.

Figuur 6. 21 toont het verband tussen het inkomen per gezinslid en het totale gezinsinkomen van Vlaamse paren en alleenstaanden (18-64 jaar, zonder studenten) en het aantal gezinsleden. Bij paren ontbreekt de linkerstaaf (één gezinslid) omdat er minstens twee gezinsleden zijn. Voor paren en alleenstaanden neemt het beschikbaar inkomen per gezinslid sterk af met het aantal gezinsleden, terwijl het totale gezinsinkomen toeneemt tot een gezinsomvang van vier personen. Alleenstaanden zonder personen (meestal kinderen) ten laste hebben het hoogste inkomen per gezinslid maar het laagste totale gezinsinkomen. Paren zonder personen ten laste hebben een veel hoger totaal gezinsinkomen maar een iets lager inkomen per gezinslid. Bij gezinnen met twee of meer gezinsleden hebben paren een veel hoger totaal gezinsinkomen en telkens een veel hoger inkomen per gezinslid dan alleenstaanden. Alleenstaanden met één persoon ten laste (twee gezinsleden) en paren met twee personen ten laste (vier gezinsleden) hebben ongeveer hetzelfde inkomen per gezinslid, maar met een groot verschil in totaal gezinsinkomen. Dit heeft vooral te maken met de hogere vaste kosten per gezinslid voor alleenstaanden (met kinderen).

FIGUUR 6.21 Gemiddeld gezinsinkomen per gezinslid (GI per gezinslid) totaal gezinsinkomen (GI) van Vlaamse paren en alleenstaanden (18-64 jaar, zonder studenten), naar aantal gezinsleden (2009)

Bron: SCV-survey 2009, bewerking SVR

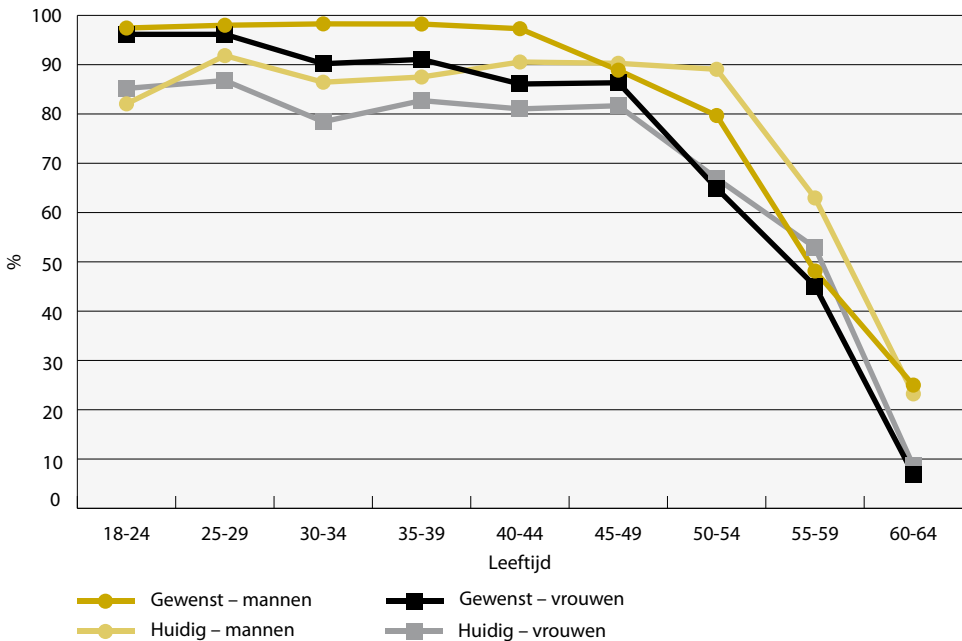
3. De toekomstige verdeling van beroepsarbeid

Aansluitend bij de analyse van de voorbije beroepsloopbaan en de huidige verdeling van beroepsarbeid en beroepsinkomen in Vlaanderen, behandelt dit deel de gewenste arbeidsverdeling in de nabije toekomst. We gaan uit van twee centrale vragen: wie wil in de nabije toekomst beroepsactief zijn/blijven en hoeveel uren beroepsarbeid wil men presteren? Aansluitend is er de vraag hoe de gewenste arbeidsverdeling zich verhoudt tegenover de feitelijke.

3.1. Gewenste toekomstige beroepsparticipatie

Algemeen gezien wil 82% van de mannen en 73% van de vrouwen tussen 18 en 64 jaar (zonder studenten) in de nabije toekomst beroepsactief zijn/blijven. Bij mannen en vrouwen is dat een stijging van 3% tegenover de feitelijke participatiegraad. Ongeveer 94% van de nu beroepsactieve mannen en vrouwen wil ook in de nabije toekomst een baan. Bij niet beroepsactieve mannen wil 41% in de toekomst een baan tegenover 24% bij niet beroepsactieve vrouwen.

FIGUUR 6.22 Feitelijke en gewenste beroepsparticipatie van Vlaamse mannen en vrouwen (18-64 jaar, zonder studenten), voor de diverse leeftijdsgroepen (2009)

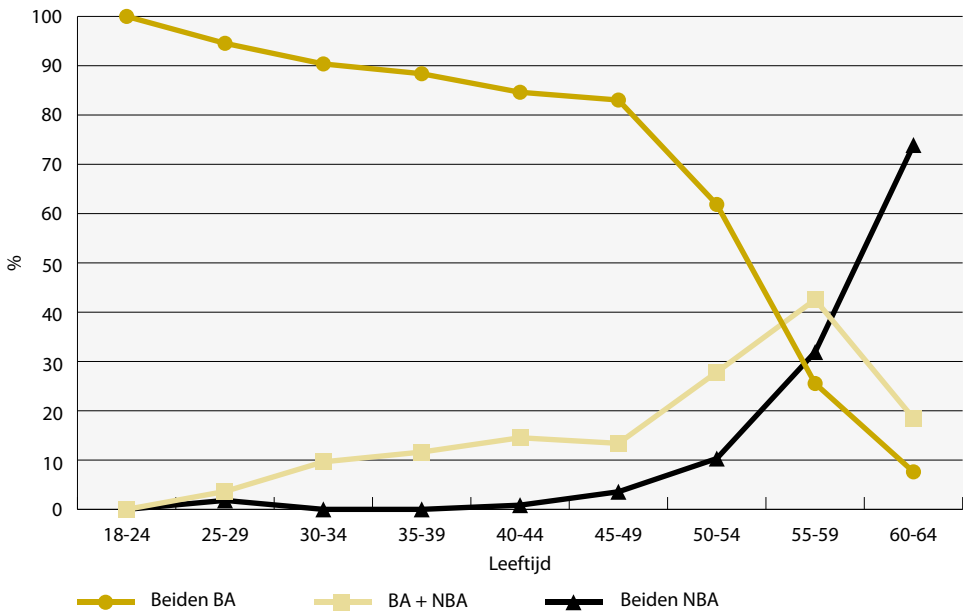
Bron: SCV-survey 2009, bewerking SVR

Figuur 6.22 geeft voor de diverse leeftijdsgroepen de gemiddelde feitelijke en gewenste beroeps-participatie weer van Vlaamse mannen en vrouwen in 2009 (in %, Y-as). Bij mannen tussen 18 en 45 jaar ligt de gewenste beroepsparticipatie beduidend hoger dan de huidige beroeps-participatie. Bijna alle mannen jonger dan 45 jaar willen in de toekomst beroepsactief zijn. In de groep

45-49 ligt de gewenste participatie met 90% op het niveau van de feitelijke maar in de groep 50-54 ligt de gewenste participatie met 80% bijna 10% lager dan de feitelijke en in de groep 55-59 jaar ligt die met 49% zelfs 13% lager. In de groep 60-64 jaar bedraagt de gewenste participatie 26%, dus iets hoger dan de feitelijke. Bij vrouwen ligt de gewenste beroeps participatie tot de leeftijd van 50 jaar ook significant hoger dan de huidige beroeps participatie. Bijna alle vrouwen in de leeftijdsgroep 18-29 jaar willen beroepsactief zijn maar daarna daalt de participatiewens, zoals de feitelijke participatie. Ongeveer 90% van de groep 30-39 jaar wil een baan hebben en 86% van de groep 40-49 jaar. In de leeftijdsgroep 50-54 jaar daalt de participatiewens tot 65%, iets onder het feitelijke niveau. In de groep 55-59 jaar bedraagt de gewenste participatie nog 53%, ongeveer 8% minder dan de feitelijke. In de groep 60-64 jaar ligt de gewenste participatie met 9% op een zeer laag niveau, maar wel 2% hoger dan de feitelijke.

Zoals voor de huidige beroepsactiviteit willen lager geschoolde mannen en vrouwen veel minder beroepsactief zijn/blijven dan middel- en hogergeschoolden. Bij lager geschoolde mannen wil 68% in de toekomst een baan, terwijl 62% nu een baan heeft, bij lager geschoolde vrouwen wil 47% een baan, tegenover 40% die nu een baan heeft. Dit vertolkt een positieve intentie voor de toekomst. Bij mannen en vrouwen met een matige scholing is er ook een stijging. Bij hogergeschoolden is er geen verschil tussen de feitelijke en gewenste participatiegraad. Het valt op dat vooral meer mannen en vrouwen met kinderen een hogere beroeps participatie ambiëren in de toekomst.

FIGUUR 6.23 Aandeel van de combinaties van gewenste toekomstige beroepsactiviteit van de partners in paargezinnen (18-64 jaar), voor de diverse leeftijdsgroepen (2009)

Bron: SCV-survey 2009, bewerking SVR

Aanvullend toont figuur 6.23 voor *paargezinnen* het aandeel van de combinaties van de toekomstige beroepsactiviteit bij de partners, voor de diverse leeftijdsgroepen. Ze sluit aan bij figuur 6.4 betreffende de combinaties van de huidige beroepsactiviteit. Algemeen gezien willen in 17% van de paargezinnen beide partners niet beroepsactief zijn/blijven (beiden NBA), ongeveer 2% meer dan voor de huidige beroeps participatie. In 18% van de paargezinnen verkiest men de combinatie één beroepsactieve en één niet-beroepsactieve partner (BA + NBA), bijna 4% minder dan nu het geval is. En ongeveer in 65% van deze gezinnen willen beide partners een baan (beiden BA), ruim 2% meer dan voor de huidige beroeps participatie.

Vooraf voor de leeftijdsgroepen tot 45 jaar is het verschil met de huidige beroeps participatie in figuur 6.4 opmerkelijk. In de leeftijdsgroep 18-24 jaar verkiezen alle paargezinnen de combinatie met twee beroepsactieve partners. Dit percentage daalt geleidelijk tot ongeveer 80% in de leeftijdsgroep 45-49 jaar, om daarna versneld te dalen bij oudere gezinnen. In de leeftijdsgroepen 25-49 neemt het aandeel met één beroepsactieve partner toe, vooral wegens werkloosheid of uittrede van vrouwen (ten behoeve van het gezinsleven). Dan volgt een sterke stijging van het aandeel gezinnen met twee partners die vervroegd de beroepsactiviteit willen stopzetten. Zoals in figuur 6.4 vormt de curve van gezinnen met één beroepsactieve partner tot de leeftijd van 55-59 jaar bijna het spiegelbeeld van de curve van gezinnen met twee beroepsactieve partners, met een sterke toename vanaf 45 jaar, waarbij één van de partners vervroegd op pensioen wil gaan. Dan daalt de curve sterk in de groep 60-64 jaar wanneer beide partners vervroegd op pensioen willen gaan. De curven van gezinnen met twee niet-beroepsactieve partners begint op nul in de jongste groep en blijft zeer laag tot de leeftijd van 44 jaar. Dan is er een matige toename tot 55 jaar, gevolgd door een snelle toename in de groepen 55-59 jaar en 60-64 jaar, tot ongeveer 72% van de paargezinnen. Dit vertolkt de sterke wens van beiden om vervroegd met pensioen te gaan.

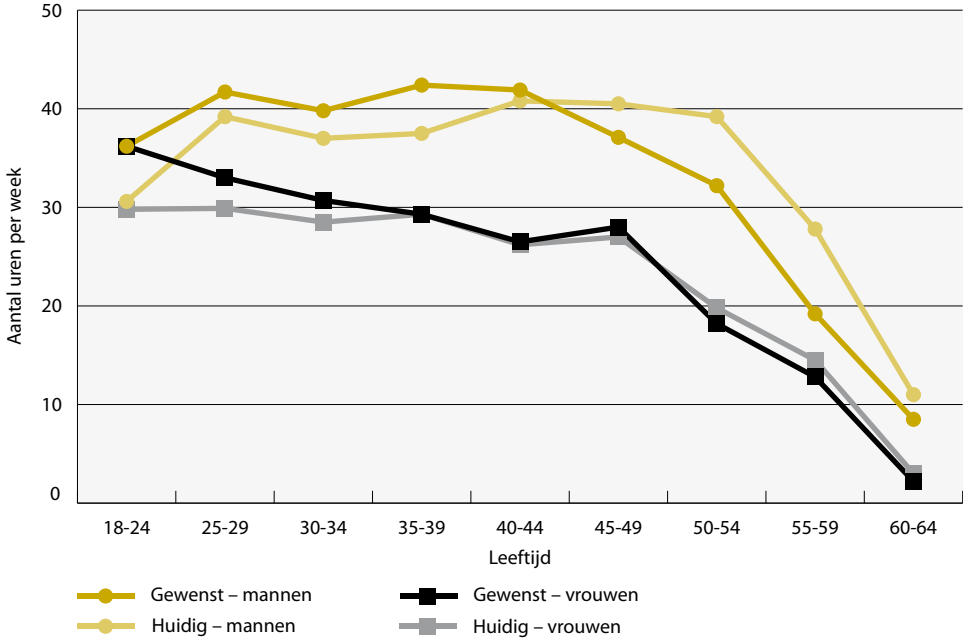
3.2. Gewenst aantal uren beroepsarbeid

Zoals voor de feitelijke beroeps participatie wordt de gewenste beroeps participatie gecombineerd met het gewenste aantal uren beroepsarbeid om een vollediger beeld te geven. Figuur 6.24 laat opvallende verschillen zien tussen het feitelijk en gewenst aantal uren beroepsarbeid van mannen en vrouwen voor de diverse leeftijdsgroepen in 2009.

Bij mannen van 18-40 jaar ligt de curve van het gewenst aantal uren beroepsarbeid per week duidelijk hoger dan de curve van het feitelijk aantal uren. In de leeftijdsgroep 40-44 jaar kruisen de twee curven elkaar en bij oudere mannen ligt de curve van het gewenst aantal uren beduidend lager dan de curven van het feitelijk aantal. De jongeren willen het aantal uren beroepsarbeid verhogen terwijl de ouderen het aantal uren willen verminderen. De toekomstwens van ouderen hypothekeert bijgevolg in zekere mate de toename van hun uren beroepsarbeid tijdens de voorbije jaren, vooral door een hogere participatiegraad (figuur 6.7). Bij vrouwen van 18-24 jaar is de gewenste participatiegraad even hoog als die van mannen maar daarna daalt de curve continu. In de groep 18-34 jaar ligt de curve van het gewenst aantal uren beroepsarbeid per week wel hoger dan de curve van het feitelijk aantal uren. In de leeftijdsgroep 35-49 jaar vallen de curven samen en vanaf 50 jaar ligt de curve van het gewenst aantal uren iets lager dan die van het feitelijk aantal. Voor zover die wordt gerealiseerd zet ook de toekomstwens van oudere vrouwen de reële toename van hun aantal uren beroepsarbeid tijdens de voorbije jaren gedeeltelijk op de helling. Alles samen is het verschil in het gewenst aantal uren tussen mannen en

vrouwen bij jongeren ongeveer even groot als het verschil in het feitelijk aantal uren, terwijl dat verschil bij ouderen kleiner is.

FIGUUR 6.24 Gemiddeld feitelijk en gewenst aantal uren beroepsarbeid van Vlaamse mannen en vrouwen (18-64 jaar, zonder studenten), voor de diverse leeftijdsgroepen (2009)

Bron: SCV-survey 2009, bewerking SVR

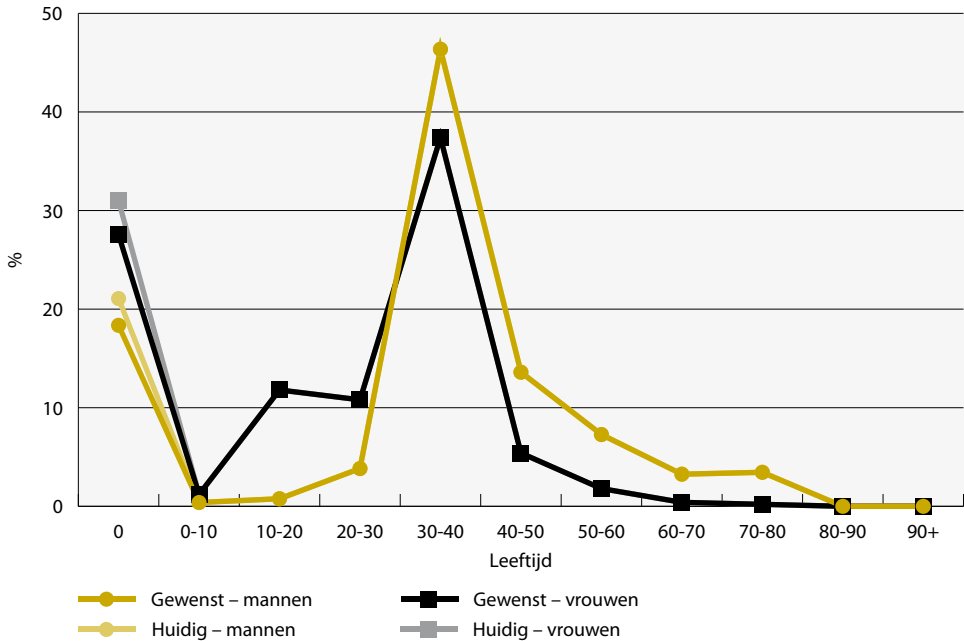
De curven van *mannen die in de toekomst beroepsactief willen zijn/blijven* ligt tot de leeftijd van 45 jaar iets hoger dan die van de totale groep mannen (geen figuur). Vanaf dan neemt het verschil tussen het feitelijk en gewenst aantal uren sterk toe tot de leeftijd van 65 jaar. Vanaf 45 jaar daalt het gewenst aantal uren geleidelijk tot ongeveer 35 uur per week bij de groep 60-64. Bij *vrouwen die in de toekomst een baan willen* ligt de curve van het gewenst aantal uren beroepsarbeid in alle leeftijdsgroepen hoger dan die van de totale groep vrouwen. Tot de leeftijd van 30 jaar blijft het verschil klein maar dan neemt het snel toe. De curve vertoont een geleidelijke daling vanaf 18 jaar tot de leeftijd van 65 jaar. Beroepsgerichte vrouwen verkiezen in de toekomst een baan van 25 à 35 uur. Vrouwen ouder dan 55 jaar willen zelfs iets meer uren presteren.

Aansluitend laat figuur 6.25 de procentuele verdeling van mannen en vrouwen zien voor het feitelijk en gewenst aantal uren beroepsarbeid in 2009. Zoals in figuren 6 en 11 vertolkt deze indicator weer de graduele verdeling bij mannen en vrouwen.

In tegenstelling tot figuur 6.24 vallen voor zowel mannen als vrouwen de curven van het feitelijk en het gewenst aantal uren beroepsarbeid bijna volledig samen. Er is alleen een kleine verschuiving in de categorie 0 uren (niet-beroepsactief): iets minder mannen en vrouwen willen in de toekomst niet-beroepsactief zijn. Het verschil naar leeftijd is in deze figuur niet zichtbaar

maar ze laat goed de graduele verdeling naar aantal uren zien. De verschillen binnen de leeftijdsgroepen 18-44 jaar en 45-64 jaar in figuur 6.24 heffen elkaar in de hele groep mannen en vrouwen bijna volledig op. Afzonderlijke grafieken voor deze twee leeftijdsgroepen laten het grote verschil in de verdeling van het gewenst aantal uren zien (geen figuur). De curve van jonge mannen en vrouwen ligt meer rechts van de curven in figuur 6.25, met een lager percentage niet-beroepsactief, terwijl de curve van oudere mannen en vrouwen meer links ligt, met een hoger percentage niet-beroepsactief.

FIGUUR 6.25 Verdeling van Vlaamse mannen en vrouwen voor het feitelijk en gewenst aantal uren beroepsarbeid (18-64 jaar, zonder studenten) (2009)

Bron: SEP-enquête (CSB, 1997); SCV-survey 2009, bewerking SVR

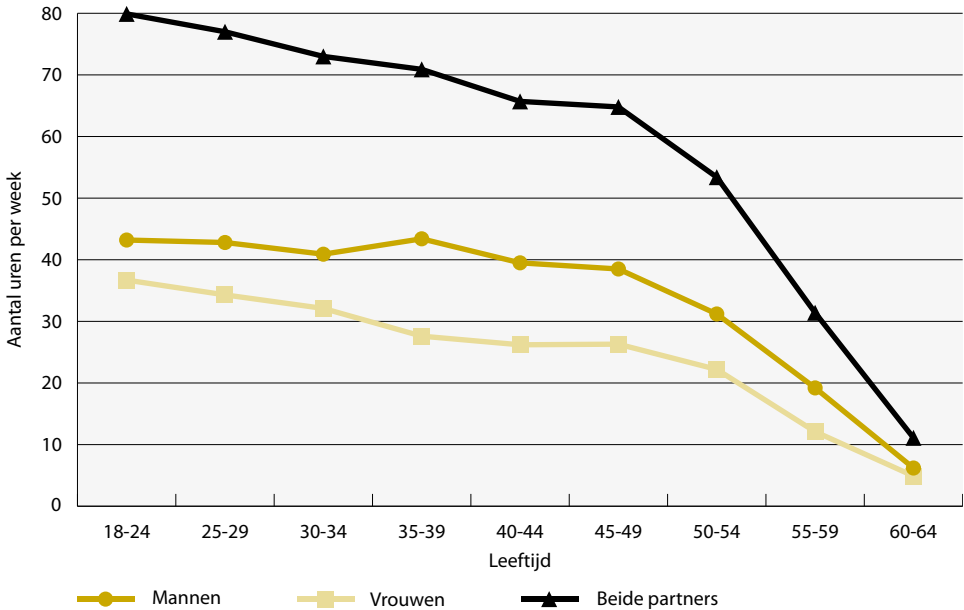
Figuur 6.26 laat voor *paargezinnen* het gemiddeld gewenst aantal uren beroepsarbeid zien van mannen en vrouwen en het totaal aantal uren van beide partners samen. De figuur sluit aan bij figuur 6.7 over het feitelijk aantal uren beroepsarbeid.

Aangezien het gemiddeld gewenst aantal uren beroepsarbeid bij mannen en vrouwen van 18-40 jaar hoger ligt dan het feitelijk aantal, ligt ook het totaal gewenst aantal uren van paargezinnen hoger dan het totaal feitelijk aantal. De curve van het totaal gewenst aantal uren beroepsarbeid van gezinnen ligt op 80 uur per week bij de jongste gezinnen, daalt dan geleidelijk tot 65 uur per week in de leeftijdsgroep 45-49 jaar en zakt dan in versneld tempo tot 30 uur per week in de groep 55-59 jaar en tot 10 uur in de groep 60-64 jaar. Vanaf 50 jaar dalen de curven van het gewenst aantal uren (mannen, vrouwen en gezin) dus sneller dan de curven van het feitelijk aantal (figuur 6.7).

Deze curven zijn ook mogelijk voor paargezinnen waar minstens één partner beroepsactief wil zijn/blijven en voor gezinnen waar beiden een baan willen (geen figuur). In paargezinnen waar minstens één partner beroepsactief wil zijn/blijven, liggen de curven hoger en dalen ze minder snel. In paargezinnen waar beiden een baan willen, liggen de curven nog iets hoger en dalen ze in zeer beperkte mate. Zo start de curve van het totaal gewenst aantal uren op 80 uur per week bij de jongste gezinnen en daalt zeer geleidelijk tot 70 uur per week bij de oudste groep. De gezinnen waar beide partners beroepsactief blijven, behouden een hoog aantal werkuren in alle leeftijdsgroepen.

FIGUUR 6.26 Gemiddeld gewenst aantal uren beroepsarbeid van Vlaamse mannen en vrouwen in paargezinnen (18-64 jaar, zonder studenten) en het totaal gewenst aantal uren van beide partners samen (2009)

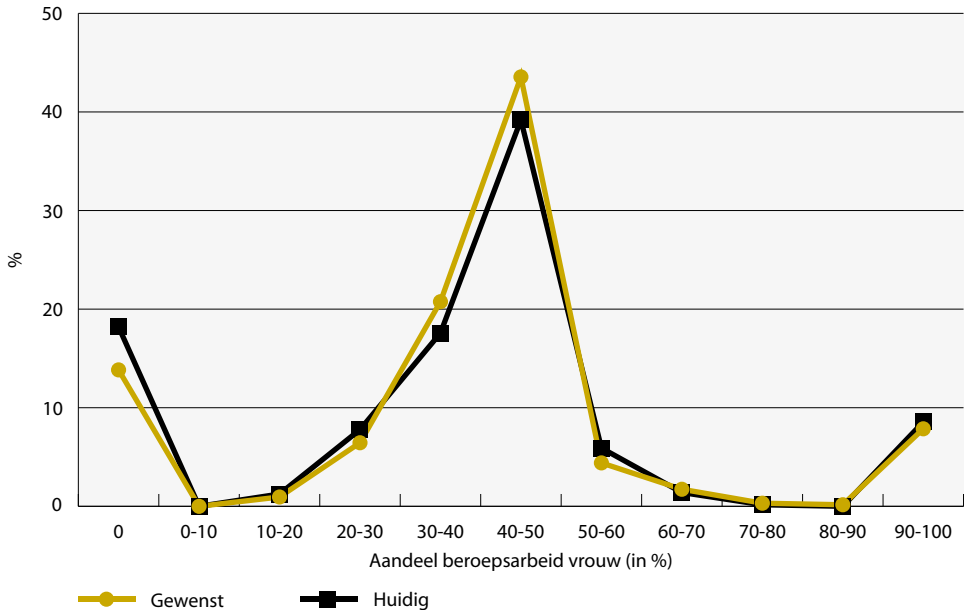
Bron: SCV-survey 2009, bewerking SVR

De curve van het *totaal gewenst aantal uren beroepsarbeid van beide partners samen* valt zoals verwacht in grote mate samen met die van het *totaal feitelijk aantal uren beroepsarbeid* (geen figuur). Essentieel is dat meer paargezinnen ervoor kiezen om met beide partners samen per week 50 à 70 uur beroepsarbeid te verrichten, of gemiddeld ongeveer 25 à 35 uur per partner. Tegelijk daalt het aantal gezinnen waar beide partners minder dan 50 uur of meer dan 80 uur per week willen presteren.

Figuur 6.27 ten slotte toont de procentuele verdeling van paargezinnen (Y-as) voor het *aandeel van het gewenst en feitelijk aantal uren beroepsarbeid van vrouwen in het totaal gewenst en feitelijk aantal uren beroepsarbeid van het gezin* (X-as). Ze kan worden vergeleken met figuur 6.8.

De twee curven vallen in grote mate samen, met enkele noemenswaardige verschillen. Het aandeel paargezinnen dat kiest voor het kostwinnersgezin (uiterst links: de vrouw is niet beroepsactief en de man verricht alle beroepsarbeid) ligt 5% lager dan het feitelijk aandeel. Tegelijk stijgt het aandeel van gezinnen waar de vrouw 30-40% of 40-50% van de beroepsarbeid verricht. Dit impliceert een lichte verschuiving naar een meer gelijke verdeling van de beroepsarbeid in paargezinnen.

FIGUUR 6.27 Verdeling van paargezinnen (Y-as) op basis van het relatief aandeel van het gewenst en feitelijk aantal uren beroepsarbeid van de vrouw in het totaal gewenst en feitelijk aantal uren beroepsarbeid van het gezin (X-as) (18-64 jaar, zonder studenten) (2009)

Bron: SCV-survey 2009, bewerking SVR

UITLEIDING

In deze bijdrage onderzoeken we het in verlengde van Van Dongen (2008, 2009) en de vorige bijdrage in deze studie of in Vlaanderen de evolutie naar een meer democratische verdeling van beroepsarbeid en beroepsinkomen tussen mannen en vrouwen tijdens de voorbije jaren is voortgezet. Meer specifiek gaat de aandacht naar de voorbije beroepsloopbaan, de huidige verdeling van beroepsarbeid en beroepsinkomen en de gewenste arbeidsverdeling in de nabije toekomst.

De analyse van de *voorbije beroepsloopbaan* laat zien dat de meeste mannen en vrouwen een gevulde loopbaan achter de rug hebben. Het aantal beroepsactieve jaren neemt sterk toe met de leeftijd, maar bij vrouwen stijgt dat aantal minder snel vanaf de leeftijd van 45 jaar. Vooral bij de oudste generatie vrouwen is er een grote kloof tussen het potentieel en het werkelijk aantal beroepsactieve jaren. Ook het

relatief aandeel van het feitelijk aantal beroepsactieve jaren in het potentieel aantal beroepsactieve jaren toont dat vooral de oudere generaties een minder volledige loopbaan hebben. Ten slotte wordt vastgesteld dat veel meer vrouwen in hun voorbije loopbaan een deeltijdse baan hadden. De loopbaanontwikkeling van personen met een zwakkere beroepspositie vertoont een achterstand en heeft een negatieve invloed op hun toekomstige beroepspositie. Hiermee worden zeker enkele aandachtspunten voor het beleid aangestipt.

Vervolgens wordt de *huidige verdeling van beroepsarbeid en beroepsinkomen* behandeld. In de eerste plaats ligt de beroeps participatie in 2009 voor bijna alle leeftijdsgroepen hoger dan in 1997, vooral bij mannen en vrouwen ouder dan 50 jaar. Alleen bij de jongste mannen is de participatiegraad licht gedaald. Bij paargezinnen zien we een stijging van het aandeel gezinnen met twee beroepsactieve partners in de jongste leeftijdsgroepen, gevolgd door een stijging van het aandeel gezinnen met één beroepsactieve partner (wegens werkloosheid en uittrede voor het gezinsleven) en een sterke stijging van het aandeel gezinnen met twee niet beroepsactieve partners bij de oudste groepen. Eenzelfde relatief positief verhaal geldt voor het aantal uren beroepsarbeid. In bijna alle leeftijdsgroepen ligt het aantal uren in 2009 hoger dan in 1997, behalve bij de jongste mannen. Er is een meer gelijke verdeling van het aantal uren beroepsarbeid bij mannen en vrouwen en binnen paargezinnen. Voldoende aandacht moet evenwel gaan naar gezinnen zonder of met weinig uren beroepsarbeid die (te) sterk afhankelijk zijn van andere inkomsten. Ten slotte wordt getoond dat de meeste beroepsactieve mannen en vrouwen in grote mate tevreden zijn met hun huidige betaalde baan. Toch moet blijvend voldoende aandacht worden geschonken aan de kwalitatieve verbetering van de beroepssituatie.

De analyse van het *beroepsinkomen* van mannen en vrouwen is sterk verbonden met die van de beroepsarbeid en levert grotendeels dezelfde figuren op. Mannen hebben in alle leeftijdsgroepen gemiddeld een hoger maandelijks beroepsinkomen dan vrouwen, wat vooral te wijten is aan het verschil in aantal uren beroepsarbeid. Voorts neemt vanaf 35 jaar tot 55 jaar het verschil in beroepsinkomen veel sterker toe dan het verschil in uren beroepsarbeid, wat in grote mate kan worden toegeschreven aan de verschillen in anciënniteit, functieniveau, sector en beroepskeuze.

Bij beroepsactieve mannen en vrouwen zijn de verschillen kleiner en blijft het inkomen bij ouderen ongeveer op hetzelfde niveau als bij jongeren. De curven van beroepsinkomen zijn grotendeels gelijk aan die van beroepsarbeid en drukken de graduele gelijkheid van de inkomensverdeling uit, voor mannen en vrouwen maar ook voor paargezinnen, met een minder ongelijke verdeling dan in 1997. Cruciaal hierbij blijft de relatief grote groep gezinnen zonder of met een laag beroepsinkomen die daardoor (te) sterk afhankelijk zijn van andere inkomsten.

De analyse van het beroepsinkomen per uur is interessant omdat het een goede uitdrukking is van de verdien capaciteit van mannen en vrouwen. Het valt op dat in 2009 het beroepsinkomen per uur in de leeftijdsgroep 18-24 iets hoger ligt bij mannen dan bij vrouwen maar in de leeftijdsgroep 25-29 jaar iets lager. Het verschil wordt nog groter in de groepen 30-34 jaar en 35-39 jaar. Rond de leeftijd van 40 jaar kruisen de curven en is het beroepsinkomen per uur van mannen in alle oudere groepen hoger dan dat van vrouwen. Bij paargezinnen is er in bijna alle leeftijdsgroepen een duidelijk verschil. De meest plausibele verklaring is dat jonge (alleenstaande) vrouwen de voorbije jaren een aantal factoren mee hebben: sterke verbetering van hun opleidingsniveau, hogere en meer continue beroeps participatie, toename van het aantal werkuren, hogere participatie in stabiele, sterke sectoren, beter betaalde beroepen en

hogere functieniveaus. Bij ouderen is het traditionele patroon nog meer van toepassing, met een sterkere beroepspositie voor mannen.

Voor het *totale nettogezinsinkomen* is er een duidelijke stijging tot de leeftijd van 50 jaar, vooral wegens de toename van het beroepsinkomen (per maand en per uur), gevolgd door de daling bij de oudere groepen wegens de daling van de beroeps participatie en het beroepsinkomen. Zoals verwacht ligt de curve van lager geschoolde personen heel wat lager dan die van hogergeschoolden. Tegelijk ligt de curve van paargezinnen hoger dan die van alleenstaanden, maar het verschil is veel groter in 2009 dan in 1997, onder meer omdat het aantal paargezinnen met twee beroepsactieve partners en twee beroepsinkomens sterk is toegenomen. Ook hier illustreren de curven de graduele verdeling van het gezinsinkomen. Tegenover de meer gelijke verdeling van beroepsarbeid tussen mannen en vrouwen, moet hier de toegenomen ongelijkheid in gezinsinkomen worden beklemtoond, waarbij vooral de grotere verschillen tussen gezinnen met een zeer laag en een zeer hoog gezinsinkomen opvallen.

Zowel bij paargezinnen als bij alleenstaanden bedraagt het verschil tussen gezinsinkomen en beroepsinkomen tot 60 jaar ongeveer 500 euro per maand, maar in de leeftijdsgroep 60-64 jaar ligt dit veel hoger. Het aandeel van het beroepsinkomen in het totale gezinsinkomen is kleiner bij jongere en oudere alleenstaanden en in gezinnen met een zwakke beroepspositie.

Terwijl het totale gezinsinkomen van paren veel hoger ligt dan dat van alleenstaanden, zijn de verschillen in het *totaal maandelijks netto-inkomen per gezinslid* zeer klein vanaf de leeftijd van 30 jaar. Wel neemt zowel bij paren als bij alleenstaanden het inkomen per gezinslid sterk af met het aantal gezinsleden, terwijl het totale gezinsinkomen toeneemt. Bij het gebruik van het totaal inkomen per gezinslid in diverse gezinstypes voor de beleidsdiscussie over de herverdeling van inkomens, moet men rekening houden met verschillen in behoeften en niet-monetaire baten.

Ten slotte wordt de *gewenste toekomstige arbeidsverdeling* van Vlaamse mannen en vrouwen vergeleken met de feitelijke arbeidsverdeling. In het licht van de (wenselijke) evolutie naar een meer democratische verdeling van beroepsarbeid en beroepsinkomen geven de figuren een positief signaal voor de groep 18-49 jaar. Meer mannen en vrouwen willen in de toekomst een betaalde baan en ze willen voldoende uren beroepsarbeid presteren. Bovendien willen in meer jonge paargezinnen beide partners beroepsactief zijn en voldoende uren presteren. Voor de oudere groepen daarentegen geven de figuren veeleer een negatief signaal. Meer mannen en vrouwen willen na de leeftijd van 50 jaar vervroegd hun beroepsactiviteit stopzetten of minder uren beroepsarbeid verrichten. Tevens willen in meer paargezinnen beide partners vervroegd op pensioen gaan. Positief is dat oudere mannen en vrouwen die beroepsactief willen blijven ook vrij veel uren willen presteren. De vraag is dan in welke mate de participatiewens een invloed heeft op de reële participatiegraad in de nabije toekomst, met name via een hogere of lagere bereidheid en inzet om effectief beroepsactief te blijven of te worden en om voldoende uren beroepsarbeid te verrichten. Deze vraag kan hier niet worden beantwoord wegens gebrek aan longitudinale gegevens. Voor zover de oudere generatie hun wensen in de toekomst kan/zal realiseren, worden de positieve resultaten van de voorbije jaren op de helling gezet.

BIBLIOGRAFIE

- Cantillon, B., De Lathouwer, L., Marx, I., Van Dam, R. & Van Den Bosch, K. (1999). Sociale indicatoren 1976-1999. In: *CSB Berichten*, mei 1999, Antwerpen: UFSIA, Universiteit Antwerpen.
- Cantillon, B., Marx, I. & Van Den Bosch, K. (2002). The puzzle of egalitarianism. About the relationships between employment, wage inequality, social expenditures and poverty. In: *CSB Berichten*, december 2002, Antwerpen: Universiteit Antwerpen.
- Carton, A., Vander Molen T. & Pickery, J. (2009). *Sociaal-culturele verschuivingen in Vlaanderen 2008. Basisdocumentatie. SVR-Technisch Rapport 2009/2*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering.
- CSB (1997). Sociaal-Economisch Panel 1997. Methodologische toelichting. Antwerpen: CSB.
- Storms, B. & Van den Bosch, K. (2009). *Wat heeft een gezin minimaal nodig? Een budgetstandaard voor Vlaanderen*. Leuven/Voorburg: Acco.
- Van Dongen, W. (1993). *Nieuwe Krijtlijnen voor Gezin, Markt en Maatschappij. Een geïntegreerde benadering*. Leuven-Apeldoorn: Garant.
- Van Dongen, W. (2008) *Naar een democratische arbeidsverdeling? Het Combinatiemodel als basis voor een geïntegreerd beleid in Vlaanderen en Europa*. SVR-Studie, 2008/1, Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering.
- Van Dongen, W. (2009). *Towards a democratic division of labour in Europe? The Combination Model as a new integrated approach to professional and family life*. Bristol: The Policy Press.
- Van Dongen, W., Beck, E. & Vanhaute, E., (red.) (2001). *Gezinsleven en beroepsleven. Het combinatiemodel als motor voor de actieve welvaartsstaat?* CBGS Publicaties, Leuven-Apeldoorn: Garant.
- Van Dongen, W. & Danau, D. (2003). *Maatschappelijke gelijkheid als basiswaarde van de democratie. Actualisering van het Combinatiemodel inzake tijds- en inkomensverdeling van mannen en vrouwen, als basis voor een geïntegreerd beleid*. Brussel: Gelijke Kansen in Vlaanderen.
- Van Dongen, W., Malfait, D. & Pauwels, K. (1995). *De dagelijkse puzzel "gezin en arbeid". Feiten, wensen en problemen inzake de combinatie van beroeps- en gezinsarbeid in Vlaanderen*. CBGS Monografie, Brussel: CBGS.
- Van Dongen, W., Vanhaute, E. & Pauwels, K. (red.) (1998). *Het kostwinnersmodel voorbij? Naar een nieuw basismodel voor de arbeidsverdeling binnen de gezinnen*. Leuven-Apeldoorn: Garant.
- Vanhaute, E. (1992). *Heiboeren. Bevolking, arbeid en inkomen in de 19de eeuwse Kempen*. Brussel: VUB-Press.
- Vanhaute, E. (1997a). Labour markets and family strategies in Flanders, 1750-1990. A long-term perspective. In: *Population and family in the Low Countries 1996/1997*. Selected current issues, 171-190.
- Vanhaute, E. (1997b). Between patterns and processes: measuring labour markets and family strategies in Flanders, 1750-1990. In: *History of the Family. An International Quarterly*, 4, 527-545.
- Vanhaute E., (2002). Breadwinner models and historical models. Transitions in labour relations and labour markets in Belgium. In: Jensen H., (ed.). *The welfare state. Past, present and future*. Pisa: University of Pisa, Edizioni Plus, 59-76.

Inkomen als een indicatie voor de kwaliteit van het leven

7

HOOFDSTUK

Thierry Vergeynst

Inleiding	230
1. Het inkomen in de nationale rekeningen	231
1.1. <i>Begrippenkader</i>	231
1.2. <i>Algemene evolutie van het reëel beschikbaar inkomen</i>	233
1.3. <i>Samenstelling van het inkomen</i>	235
1.4. <i>Spreiding van de inkomens</i>	236
1.5. <i>Conclusie</i>	238
2. Appreciatie van inkomen	238
2.1. <i>Begrippenkader</i>	238
2.2. <i>Het inkomen</i>	239
2.3. <i>Rondkomen met het gezinsinkomen</i>	240
2.4. <i>Geldzorgen</i>	244
2.5. <i>Inkomenstevredenheid</i>	246
2.6. <i>Vragen over de toekomst</i>	249
2.7. <i>Conclusie appreciatie inkomen</i>	251
Uitleiding	252
Bibliografie	254

INLEIDING

Om enige duidelijkheid te creëren in de betekenis van diverse concepten zoals kwaliteit van het leven en subjectief welzijn, werd er door Veenhoven een classificatie voorgesteld op basis van twee zogenaamde tweedelingen (dichotomieën). In de eerste plaats wordt er een onderscheid gemaakt tussen levenskansen en levensresultaten. Het betreft het onderscheid tussen kansen tot een goed leven enerzijds en een goed leven op zich anderzijds. Hoewel kansen en resultaten enigszins gerelateerd zijn, betekenen ze niet noodzakelijk hetzelfde. Men kan falen in het realiseren van de kansen die men heeft, terwijl anderen veel kunnen verwezenlijken ondanks de beperkte kansen. Ten tweede maakt hij het onderscheid tussen innerlijke en externe kwaliteiten. Innerlijke kwaliteiten situeren zich op het niveau van het individu terwijl externe kwaliteiten zich situeren op het niveau van de samenleving. Gecombineerd geven beide dichotomieën vorm aan vier zogenaamde kwaliteiten van het leven: 1) de leefbaarheid van de omgeving, 2) leefmogelijkheid voor het individu, 3) externe bruikbaarheid van het leven en 4) de innerlijke appreciatie van het leven (Veenhoven, 2000). In het onderstaande overzicht wordt deze classificatie schematisch voorgesteld.

FIGUUR 7.1 De classificatie van Veenhoven

	Externe kwaliteiten	Innerlijke kwaliteiten
Levenskansen	Leefbaarheid van de omgeving	Leefmogelijkheden van de persoon
Levensresultaten	Bruikbaarheid van het leven	Appreciatie van het leven

Bron: Veenhoven (2000)

In de bovenste helft van het schema worden dus de twee varianten van de zogenaamde “potentiele kwaliteit van het leven” weergegeven. De term leefbaarheid werd hier gebruikt voor de kansen die worden geboden door de omgeving. De auteur prefereerde deze term aangezien deze expliciet verwijst naar eigenschappen van de omgeving die niet enkel en alleen op materiële condities duiden. Het begrip leefbaarheid van de omgeving kunnen we zien als een koepelbegrip voor zeer diverse kwaliteiten van een omgeving die relevant worden geacht om tegemoet te komen aan menselijke noden. Hier kunnen we bijvoorbeeld de ecologische, sociale, economische, politieke en culturele karakteristieken van een samenleving onder verstaan (Veenhoven, 1996).

Voorliggende bijdrage focust op het inkomen als “leefmogelijkheid” van de persoon. Dit is wat Veenhoven een levenskans noemt. De appreciatie hiervan wordt in zijn schema dan als een levensresultaat aangeduid. In deze bijdrage wordt dit vertaald in de perceptie van de Vlaming over zijn inkomen en over diens tevredenheid daarmee en met het leven. Ruimer beschouwd heeft het “leven” betrekking op vele facetten. Een geïntegreerd model van de leefsituatie bekijkt de dagelijkse verdeling of combinatie van activiteiten en de beschikbare persoonlijke, sociale, materiële en financiële middelen (Van Dongen, 2008). De activiteiten zorgen ervoor dat de middelen aan de inputzijde getransformeerd worden tot een nieuwe samenstelling van persoonlijke, sociale, materiële en financiële middelen. Onder activiteiten worden verstaan beroepsarbeid, gezinsarbeid, vrijwillige of sociale arbeid, externe opvoeding, verzorging of opleiding, persoonlijke verzorging en vrije tijd. In deze benadering verwijst arbeid naar het proces, de transformatie of de productie. Kapitaal verwijst dan naar de toestand voor en na de verandering of de voorraad aan persoonlijke, sociale, materiële en financiële middelen. De levenskans uit de classificatie van Veenhoven komt in het model van Van Dongen overeen met een element van het financieel kapitaal, terwijl de appreciatie deel uitmaakt van het persoonlijk kapitaal. Men dient zich ervan bewust te zijn dat

het uitvoeren van activiteiten met het oog op inkomensverwerving past in een groter geheel waar meer activiteiten bij betrokken zijn en die kunnen leiden tot meer veranderingen dan alleen in (deze elementen van) het financiële en persoonlijke kapitaal. De nieuw opgebouwde mix van kapitaal vormt op zijn beurt de input voor nieuwe activiteiten. Alle activiteiten leiden in zekere mate tot persoonlijke bevrediging, geluk of nuttigheid als onderdeel van het persoonlijk kapitaal aan de outputzijde.

Deze bijdrage vertrekt van het inkomen dat in kaart wordt gebracht door administratieve bronnen. Drie vragen komen aan bod: hoe is het reële inkomen van de Vlaming de afgelopen jaren geëvolueerd? Ook de samenstelling is belangrijk: neemt het aandeel van de lonen toe? En ten slotte is de spreiding van de inkomens een belangrijke karakteristiek. Evolueert Vlaanderen naar een meer gelijke of meer ongelijke samenleving op het vlak van inkomens? Het zou interessant zijn om deze vragen ook te behandelen met betrekking tot het vermogen van de Vlamingen. Nuttige oefeningen werden daartoe reeds gemaakt op Belgisch niveau (Rademaekers & Vuchelen, 1999). Binnen dit bestek was het echter niet mogelijk om dergelijke analyses uit te voeren voor het Vlaamse Gewest.

Dit alles vormt de achtergrond van de eigenlijke analyses over de perceptie van het inkomen en de tevredenheid erover. De centrale vraag die hier aan bod komt is of men kan rondkomen met het inkomen. Dat is een subjectieve graadmeter van welvaart. De survey naar de Sociaal-Culturele Verschuivingen in Vlaanderen (SCV) uitgevoerd door de Studiedienst van de Vlaamse Regering (SVR) biedt datamateriaal om dat te behandelen. De SCV laat verdere analyses toe met betrekking tot tevredenheid met het inkomen en – meer algemeen – met het leven. Interessant is de opinie van de Vlaming over inkomensomvang en –verdeling over 10 jaar. Is er groeiend scepticisme?

Deze bijdrage is gebaseerd op volgend bronnenmateriaal:

- De nationale en regionale rekeningen worden in België opgesteld door het Instituut voor de Nationale Rekeningen (INR). Deze zijn opgesteld conform de ESR95-standaard en vergelijkbaar in tijd en ruimte (met andere landen en regio's). Deze bron voorziet in datamateriaal over de inkomens van de huishoudens en uit wat het is samengesteld.
- De Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie (ADSEI) verzamelt data uit de fiscale aangiften van de gezinnen. Uit deze bron is het mogelijk om statistieken over de spreiding van het inkomen samen te stellen.
- De Sociaal-Culturele Survey (SCV) is een enquête van de Studiedienst van de Vlaamse Regering (SVR) om de houding en waarden van de Vlaamse bevolking in kaart te brengen. Deze brede enquête biedt datamateriaal om onder andere aspecten van het inkomen, geldzorgen en inkomens tevredenheid van de Vlaming te toetsen, evenals een aantal verwachtingen naar de toekomst toe.

1. Het inkomen in de nationale rekeningen

1.1. Begrippenkader

Belangrijk in deze bijdrage is een omschrijving van het begrip inkomen. Deleecq (2001, 47) verwijst hiervoor naar de verschillende inkomensbestanddelen die rechtstreeks of onrechtstreeks, onder de vorm van geld of de beschikbaarheid van goederen en diensten, het totale inkomen

van het huishouden uitmaken. Dit is een ruime definitie die ook de beschikbaarheid van collectieve goederen en diensten omvat zoals bijvoorbeeld onderwijs of defensie.

In België is het Instituut voor de Nationale Rekeningen (INR) belast met de opmaak van de regionale rekeningen. Daartoe behoren ook de inkomensrekeningen. Vermits de regionale en nationale rekeningen opgemaakt worden volgens de ESR95¹-methodologie die door Eurostat bepaald wordt (in overleg met de lidstaten), gaat het om officiële definities. Hierna zal op de ESR95-omschrijving van het inkomen een beroep worden gedaan. Deze inkomensrekeningen omvatten de bestanddelen van de primaire inkomens en het beschikbaar inkomen dat tot stand komt na de secundaire inkomensverdeling. De definiëring van het beschikbaar inkomen is enger dan bij Deleecq (2001).

Het primaire inkomen bestaat uit de volgende onderdelen:

- de beloning van werknemers:
  - lonen (met inbegrip van premies, betaalde vakantie, allerhande vergoedingen en sociale lasten ten laste van de werknemers),
  - werkelijke sociale premies ten laste van de werkgever (betaald aan de wettelijke sociale verzekeringsinstellingen en particuliere verzekeringsregelingen),
  - toegerekende sociale premies ten laste van de werkgever (doorbetaling loon bij ziekte, ongeval of zwangerschap buiten verzekeringsinstellingen om en ouderdomspensioenen betaald door de overheid).
- netto-exploitatieoverschot en gemengd inkomen:
  - exploitatieoverschot: inkomen uit woondiensten voor eigen gebruik. Voor de eigenaars is dit de geschatte huur voor een vergelijkbare woning als deze welke zij betrekken. De onderhoudskosten en afschrijvingen worden afgetrokken (vandaar netto). Voor de volledigheid wordt ook vermeld dat eigen verbruik van voortgebrachte landbouwproducten hier ook onder valt,
  - gemengd inkomen: dit omvat de beloning van zelfstandigen en het verkregen inkomen uit verhuur van woningen door particulieren.
- inkomen uit vermogen: het gaat om rente, ontvangen (+) of betaald (-), dividenden, opbrengsten uit beleggingen door verzekeringsinstellingen, vergoedingen voor gebruik gronden, ontvangen (+) of betaald (-).

Het secundaire inkomen is als volgt opgebouwd:

- saldo van het primaire inkomen (zie bestanddelen supra);
- sociale uitkeringen:
  - wettelijke uitkeringen in geld (vergoedingen voor werkloosheid, ziekte & invaliditeit, pensioenen en gezinsbijslagen betaald in het kader van de wettelijke regelingen door sociale verzekeringsinstellingen),
  - uitkeringen door particuliere verzekeringsregelingen met fondsvorming (voorbeeld hospitalisatie- en groepsverzekeringen),
  - uitkeringen sociale voorzieningen in geld (bestaansminimum, inkomen voor gehandicapten en bejaarden...).
- overige ontvangen inkomensoverdrachten:
  - schadeverzekeringsuitkeringen,

1 ESR95 staat voor "European System of Accounts 1995".

- overige (prijzengeld, schadeloosstellingen door de overheid, uitbetaalde stakingsgelden...).
- belastingen op inkomen en vermogen (-): belastingen op arbeid en op gebruik van wagens, voertuigen...
- sociale premies (-):
  - werkelijke sociale premies ten laste van de werkgever (tegenpost van het bedrag bij de primaire inkomensvorming),
  - sociale premies ten laste van de werknemer (ook inbegrepen in de lonen in de primaire inkomensvorming; is hier een tegenpost),
  - sociale premies ten laste van zelfstandigen en niet-werkenden,
  - toegerekende sociale premies (tegenpost van het bedrag bij de primaire inkomensvorming).
- overige betaalde inkomensoverdrachten:
  - schadeverzekeringspremies,
  - overige (geldstraffen, vrijwillige stortingen, lidgelden, overdrachten aan familie in het buitenland).

Het saldo van de elementen van het secundaire inkomen is het beschikbaar inkomen.

Deze inkomensgegevens zijn uitgedrukt in werkelijke of nominale prijzen. Door middel van de deflator van de consumptieve bestedingen van de particulieren worden de reeksen in constante prijzen uitgedrukt (=reëel inkomen). Zo wordt de reeks gecorrigeerd voor geldontwaarding. Dat laat vergelijkingen in de tijd toe. Het laatste jaar werd daarbij als referentiejaar genomen omdat dit het best aansluit bij de reële bedragen die wij op heden ontvangen. De datareeks loopt van 1995 tot en met 2007.

1.2. Algemene evolutie van het reëel beschikbaar inkomen

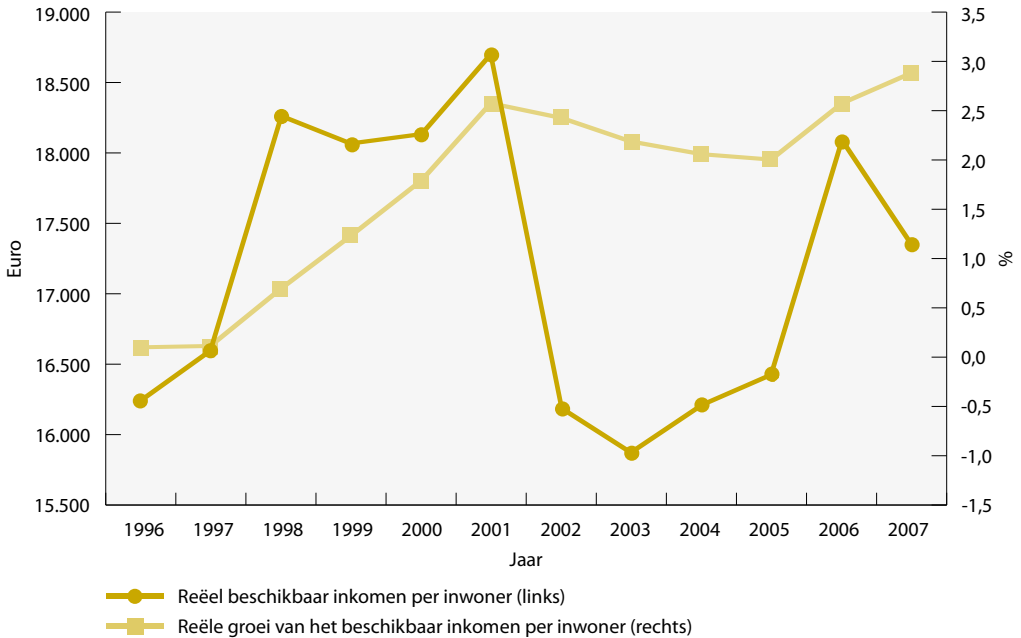
Over de periode 1995-2007 bedroeg de gemiddelde reële groei van het beschikbaar inkomen 0,9% per inwoner in het Vlaamse Gewest. Dat is meer dan in heel België (+0,7%). Immers, zowel het Waalse (+0,6%) als het Brusselse Hoofdstedelijke Gewest (+0,3%) scoorden lager. Vooral tijdens de eerste jaren groeide het beschikbaar inkomen in het Vlaamse Gewest sterker dan in de andere gewesten. Na 2001 is het verschil met het Waalse Gewest minimaal. Het verschil met het Brusselse Hoofdstedelijke Gewest daarentegen is nog steeds uitgesproken.

Anno 2007 bedroeg het beschikbaar inkomen per inwoner in het Vlaamse Gewest € 18.564.² Deze variabele kende evenwel geen constante reële groei gedurende de laatste jaren (figuur 7.2). In 1996 daalde het reële beschikbaar inkomen per capita lichtjes ten opzichte van 1995 en het jaar nadien was er nauwelijks een toename. Dat kwam door de afname van de vermogensinkomens (rente en dividenden), vooral in 1996. Het gemiddelde loon kende een matige aangroei. In 1997 werden opnieuw CAO-loonstijgingen toegekend na twee jaren van bevriezing. De inkomens van zelfstandigen en uit bezit en verhuur van woningen namen sterker toe in 1997 dan in 1996.

² Voor het Waalse Gewest was dat € 15.873, voor het Brusselse Hoofdstedelijke Gewest € 16.715 en voor België € 17.519.

Tijdens de vier daaropvolgende jaren, van 1998 tot en met 2001, was er een aangroei van het beschikbaar inkomen in het Vlaamse Gewest met reële groeicijfers van meer dan 2% per jaar. De loonsom per inwoner kende een gestage groei. Dat komt door de aantrekkende conjunctuur tijdens deze jaren. De inkomens van zelfstandigen en uit bezit en verhuur van woningen stegen eveneens, maar doorgaans minder sterk. De inkomens uit vermogen kenden een vrij volatiel verloop tijdens deze periode. In 1998 was er een sterke aangroei, te wijten aan het sterke beursjaar 1997 (dividenden worden geïnd na de algemene vergadering van het jaar volgend op het afsluiten van het boekjaar). In 1999 was het net andersom. De aantrekkende economie in de loop van 1999 tot een stuk in 2000 zorgde voor oplopende bedrijfswinsten en het jaar 2000 kende de sterkste toename van vermogensinkomens sedert de start van de statistiekreeks in 1995. In 2001 was de aangroei van deze categorie wederom matig. Reeds in de tweede helft van 2000 begon de “dot-com”-zeepbel uiteen te spatten.

FIGUUR 7.2 Reëel beschikbaar inkomen per inwoner (basisjaar 2007) en reële groei van het beschikbaar inkomen per inwoner in het Vlaamse Gewest, van 1996 tot 2007 (raming)³

Bron: INR, bewerking SVR

In de volgende periode, van 2002 tot en met 2005, kende het Vlaamse Gewest een reële daling van het beschikbaar inkomen. Het reële brutoloon per inwoner groeide weliswaar lichtjes aan (uitgezonderd in 2003 toen het stagneerde), maar de vermogensinkomens tekenden jaar-op-jaar negatieve groeicijfers op. In 2003 wordt de reële daling zelfs op -11% geschat. Dit alles is te

³ Er zijn onvoldoende gegevens voorhanden om omrekeningen te maken naar een equivalent inkomen (zie verder).

verklaren door de saneringen in het bedrijfsleven, na de jaren van optimisme tijdens de “dot-com”-hype.

In 2006 en 2007 keerde het tij weer. Het reële beschikbaar inkomen per inwoner nam toe, met groeipercentages die ongeveer even hoog waren als omstreeks de eeuwwisseling. In 2006 stegen de belangrijkste componenten (lonen, vermogensinkomens en inkomens zelfstandigen) alle matig. De uitvoering van de laatste fase van de hervorming van de personenbelasting zorgde voor een reële daling van de belastingen per hoofd. Dat ondersteunde uiteraard ook het inkomen. Dit effect speelde niet meer in 2007, maar dit werd gecompenseerd door een vrij sterke toename van de gemiddelde vermogensinkomens in dat jaar.

Er zijn nog geen data op het niveau van de gewesten beschikbaar voor recentere jaren. Maar volgens de Nationale Bank van België (NBB, 2008) zou het reële beschikbaar inkomen van de Belgen met 0,1% aangegroeid zijn. De loonsom is weliswaar behoorlijk toegenomen, maar de consumptieprijs stegen ook sterk, waardoor de uitholling van de koopkracht door de inflatie nauwelijks gecompenseerd werd. De zwakkere economische activiteit in dat jaar zorgde ervoor dat de inkomens van de zelfstandigen niet zo sterk aandikten. Reeds in de tweede helft van 2007 was de conjunctuur over het hoogtepunt heen. Dat vertaalde zich in een lagere dividendgroei in 2008. De NBB raamt in haar jaarverslag over 2009 dat het beschikbaar inkomen in reële termen verder aangroeide in 2008 en 2009 (NBB, 2009). De toename in dat laatste jaar lijkt enigszins verwonderlijk, maar komt door de snellere stijging van de gezondheidsindex (gebruikt voor loonindexering) dan van de inflatie en door het vertragingseffect waarmee lonen en wedden aangepast worden aan stijgingen van de levensduurte. Dat laatste heeft een positief effect op de reële koopkracht in tijden van dalende inflatie, wat in 2009 het geval was. Ook de Vlaamse jobkorting in 2009 oefende een positief effect uit. De federale overheid versnelde eind 2009 de inkohiering van de personenbelasting, waardoor heel wat gezinnen in 2009 tweemaal een terugbetaling van belastingen ontvingen. Maar de inkomens uit vermogen en van zelfstandigen liepen terug als gevolg van de inzinking van de bedrijvigheid in 2009.

1.3. Samenstelling van het inkomen

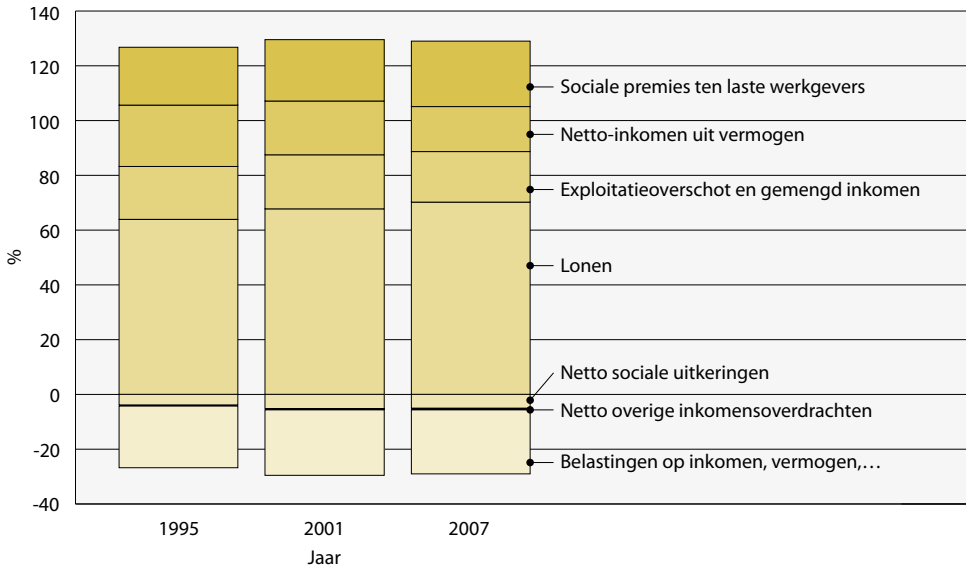
De beloning van de werknemers (lonen) is in 2007 het voornaamste bestanddeel (70,2%) van het beschikbaar inkomen. Het belang van deze component is toegenomen tussen 1995 en 2004; in 1995 was het nog 63,9%. In lijn daarmee namen ook de sociale premies ten laste van de werkgevers toe. Deze waren goed voor 23,9% van het beschikbaar inkomen in 2007. Dit staat in contrast met het aandeel van het netto-inkomen uit vermogen. Dit is in 2007 teruggevallen tot 16,4%. In 1995 was deze inkomensbron nog goed voor 22,3%. Merk op dat het gaat om de inkomensstromen voortvloeiend uit het bezit van financiële activa, met andere woorden om dividenden en betaalbare coupons van obligaties. De meerwaarde (of minwaarde) van de verkoop van aandelen of obligaties wordt niet verrekend bij de inkomensstromen. Zeker in de periode van de “dot-com”-hype was voor vele beleggers het realiseren van mogelijke meerwaarden doorslaggevend.

Het exploitatieoverschot en gemengd inkomen (inkomen van zelfstandigen en uit eigen woon-diensten of woningverhuur) vertegenwoordigde 18,5% van het beschikbaar inkomen anno 2007 en schommelde niet zo sterk tijdens de beschouwde periode (lichte toename tot 2000, waarna

een geringe vermindering). De belastingen op inkomen en vermogens waren goed voor 23,4% (in min). Tussen 1995 en 2005 werd het belang van de belastingen geleidelijk iets groter; in 2006 en 2007 werd deze trend ongedaan gemaakt, onder invloed van hervormingen van de belastingen.

De netto sociale uitkeringen en vooral de netto overige inkomensoverdrachten zijn veel minder belangrijk. Voor het Vlaamse Gewest is het een minpost, wat betekent dat de gemiddelde Vlaming meer afdraagt dan hij/zij ontvangt. Beide posten werden tussen 1995 en 2000 belangrijker, waarna hun belang wederom iets afkalfde tegen 2007.

FIGUUR 7.3 Bestanddelen van het beschikbaar inkomen in het Vlaamse Gewest in 1995, 2001 en 2007 (in % van het totaal)

Bron: INR, bewerking SVR

De lonen maken zowel in het Waalse als het Brusselse Hoofdstedelijke Gewest een minder belangrijk deel uit van het beschikbaar inkomen (circa 3 procentpunten minder). Dat is in mindere mate ook zo voor de inkomens van zelfstandigen en van woondiensten en voor de vermogensinkomens. Daar tegenover staat dat de sociale uitkeringen een netto positieve component uitmaken in het Waalse Gewest en veel minder negatief zijn in het Brusselse Hoofdstedelijke dan in het Vlaamse Gewest.

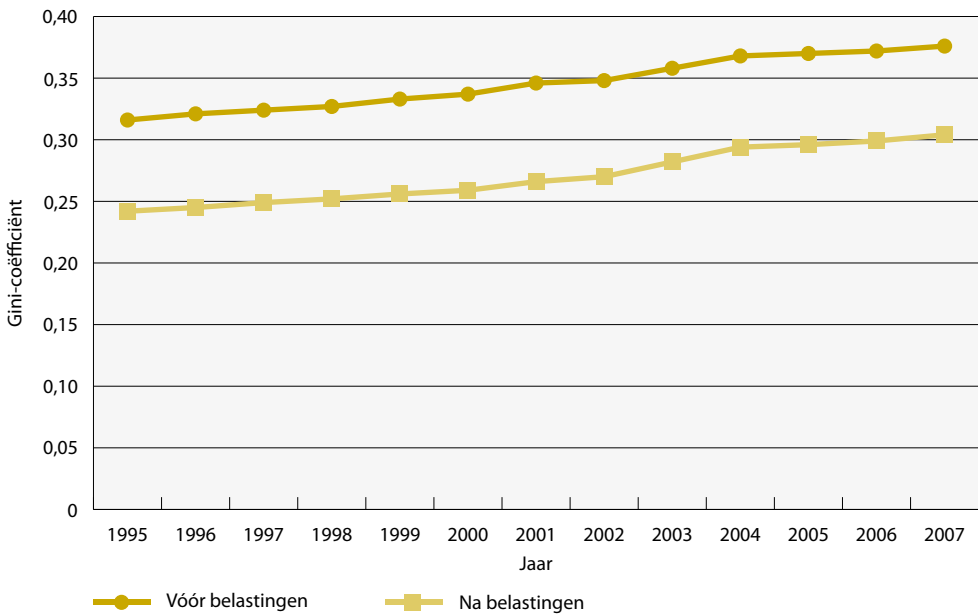
1.4. Spreiding van de inkomens

De regionale rekeningen verschaffen geen informatie met betrekking tot de spreiding van het inkomen. Dit is wel het geval voor de fiscale statistieken van de Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie (ADSEI). Deze bron bevat het totaal belastbaar netto-inkomen of alle netto-inkomsten min de aftrekbare uitgaven. De netto-inkomsten zijn afkomstig uit onroerende

goederen, roerende goederen en kapitalen, bedrijfsinkomsten en diverse inkomsten. Deze inkomensdata zijn eveneens beschikbaar per inwoner of per aangifte. Interessant is de spreiding van de inkomens (voor en na belastingen) per inkomensdecil of -percentiel. Dit laat toe om maatstaven voor de inkomensgelijkheid of -ongelijkheid te berekenen. Toch kampen de fiscale statistieken met een aantal nadelen: de laagste inkomens onder het belastbare minimum komen er niet in voor. Nulaangevers worden tot het aanslagjaar 2005 niet opgenomen. Verder is er een onderschatting van de hogere inkomens omwille van fiscale fraude en belastingontwijking. Ten slotte blijven vermogens grotendeels onbelast (Vranken e.a., 2004, Van den Bosch e.a., 2009).

De Gini-coëfficiënt is een bekende indicator voor de inkomensongelijkheid. Deze ligt tussen 0 en 1: hoe dichter de Gini naar 0 tendeert, hoe gelijkjer de inkomensspreiding, hoe dichter de Gini naar 1 neigt, hoe ongelijker. ADSEI heeft de gegevens daarvoor omgerekend naar een equivalent totaal netto belastbaar inkomen aan de hand van volgende rekenregel: het totaal netto belastbaar inkomen wordt gedeeld door de OESO-schaal. Deze is $1 + (\text{fiscaal gezin} + \text{aantal andere personen ten laste}) \times 0,5 + (\text{aantal kinderen ten laste}) \times 0,3$. Een fiscaal gezin = 0 indien alleenstaand en = 1 indien gehuwd en vanaf 2004 ook de wettelijk samenwonenden. De nulaangevers worden buiten beschouwing gelaten. Dit geeft het volgende beeld:

FIGUUR 7.4 Evolutie van de Gini-coëfficiënt in het Vlaamse Gewest (vóór en na belastingen) voor de periode 1995-2007

Bron: ADSEI, 1997-2009

Voor het inkomensjaar 2007 bedroeg de Vlaamse Gini-coëfficiënt vóór belastingen 0,376 en na belastingen 0,304, wat te wijten is aan het herverdelend effect van de belastingen. Figuur 7.4 laat zien dat de inkomensongelijkheid geleidelijk toeneemt met de tijd. Maar in 2005, 2006 en 2007 steeg de Gini minder snel dan voorheen. Van den Bosch (2009) gewaagt van een recente

stabiliteit in de inkomensverdeling. De OESO becijferde dat de toename van de inkomensongelijkheid reeds lang aan de gang is, tenminste van het midden van de jaren tachtig. Volgens de OESO is dat te wijten aan een grotere loonongelijkheid, de groei van het inkomen uit vermogen en het verminderde herverdelende vermogen van sociale uitkeringen en belastingen (Van den Bosch, 2009).

In het Waalse en vooral in het Brusselse Hoofdstedelijke Gewest is de Gini-coëfficiënt hoger. Voor belastingen noteerden het Waalse en Brusselse Hoofdstedelijke Gewest 0,381 en 0,445 in 2007. Na belastingen zakten deze cijfers tot 0,312 en 0,366. Ook in deze gewesten nam de ongelijkheid, zoals gemeten door de Gini-coëfficiënt, toe. Cantillon (1999, 35) merkt op dat de Belgische loonopbouw in vergelijking met de buurlanden gekenmerkt wordt door een relatief geringe ongelijkheid.

1.5. Conclusie

Er zijn drie conclusies uit deze data te trekken:

- Vlaanderen is een welvarende regio waarin het gemiddelde reële beschikbaar inkomen toenam tussen 1995 en 2007. Maar dat gebeurde niet op een rechtlijnige wijze. Er waren dan ook jaren met een krimp van het reële beschikbaar inkomen.
- De lonen vormen het grootste deel van het beschikbaar inkomen. Bovendien worden de lonen belangrijker als bron van inkomen. Immers, het aandeel van de loonmassa in het reëel beschikbaar inkomen groeide tussen 1995 en 2007.
- Maar de inkomensongelijkheid (volgens de fiscale statistieken) neemt licht toe, tenminste over een langere periode beschouwd.

Deze bevindingen vormen de aanzet om te focussen op wat de Vlaming denkt over zijn / haar inkomen.

2. Appreciatie van inkomen

2.1. Begrippenkader

Hiervoor kwamen enkele datareeksen aan bod uit de administratieve registratie van het inkomen. Het is interessant om de waarneembare evolutie van het inkomen af te toetsen aan de appreciatie van de Vlamingen over hun inkomen. Een basisvraag is of de gemiddelde Vlaming kan rondkomen met het inkomen. Het gaat om het subjectieve oordeel bevestigd in enquêtemateriaal (en komt dus niet tot stand door een afwegen van geregistreerde uitgaven en ontvangsten van een gezin). Voortbouwend daarop wordt de vraag gesteld of er geldzorgen zijn. Hangt dit samen met het inkomensniveau of is dit meer bepaald door andere factoren? Finaal komt aan bod of de doorsnee Vlaming tevreden is met dat inkomen. Ook hier wordt onderzocht met welke variabelen dit in verband staat, onder andere het inkomensniveau.

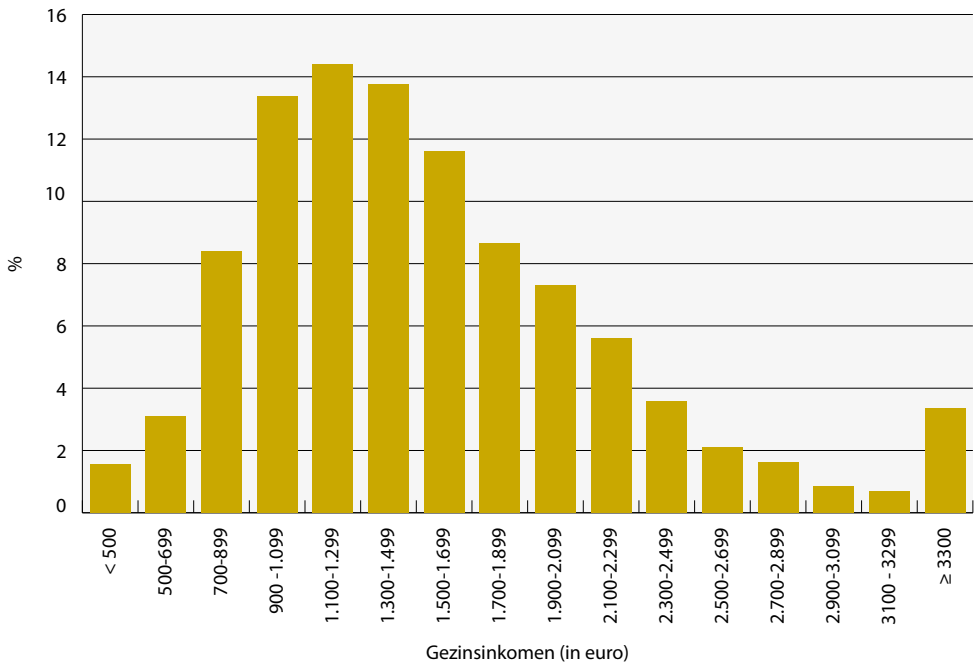
De Survey naar de Sociaal-Culturele Verschuivingen in Vlaanderen (SCV) is een enquête uitgevoerd door SVR. De bedoeling is na te gaan met welke problemen de bevolking te maken krijgt, wat ze verwacht van de toekomst, hoe zij staat tegenover een aantal overheidsmaatregelen en

aan welke activiteiten ze deelneemt. Het is een bevraging bij Nederlandstalige personen van Belgische nationaliteit tussen 18 en 85 jaar in het Vlaamse of Brusselse Hoofdstedelijke Gewest. De resultaten van de enquête worden gewogen naar leeftijd, geslacht en opleiding (om deze meer in overeenstemming te brengen met de werkelijke spreiding van de waarden hiervan over de Vlaamse bevolking). De enquête gebeurt ieder jaar sinds 1996. Er zijn diverse vragen opgenomen over het inkomen en geldzaken. Voor de analyse wordt de enquête van 2009 gebruikt, met een respons van 1.440 personen.

2.2. Het inkomen

In de SCV-survey wordt gevraagd naar het inkomen van de respondent (in 2009). De analyse gebeurde op het enquêtebestand van 2009. Vragen over de financiële toestand zijn steeds delicaat. Toch valt de non-respons mee. Er zijn ongeveer 10% ontbrekende antwoorden op de gezinsinkomensvraag.

FIGUUR 7.5 Spreiding van de gezinnen volgens het netto equivalent gezinsinkomen per maand 2009 (SCV), in %

Bron: SCV 2009 (gewogen resultaten en exclusief ontbrekende antwoorden), bewerking SVR

Let wel: de enquête is op het niveau van individuen afgenomen. De SCV peilt zowel naar het gezinsinkomen als naar het persoonlijk inkomen. Een respondent met een relatief laag persoonlijk inkomen heeft daarom niet noodzakelijk een relatief laag gezinsinkomen. Veel hangt af van wie betaalde arbeid verricht of andere inkomsten geniet in het gezin. Voor het onderwerp van deze

analyse is het gezinsinkomen belangrijker: er wordt van uitgegaan dat dit determinerend is voor de financiële positie en de opinie vragen van een respondent. Maar controlevariabelen zoals geslacht, leeftijd en opleidingsniveau laten zich niet altijd zinvol linken met het gezinsinkomen. In deze analyse worden de controlevariabelen niet rechtstreeks gelinkt met het inkomen zelf, maar met perceptievragen. Het gezinsinkomen werd zo bevestigd en gecodeerd dat de resultaten beschikbaar zijn in categorieën. Dit gezinsinkomen werd herberekend tot een equivalent gezinsinkomen door toekenning van gewichten voor de aanwezige personen in het gezin (de 1ste volwassene krijgt een gewicht van 1, de 2de en volgende volwassenen elk 0,5 en kinderen jonger dan 18 jaar elk 0,3). Er zij opgemerkt dat de gebruikte equivalentieschaal ergens arbitrair is (toewijzing gewichten). De omrekening wordt toch gedaan omdat het een internationaal gangbare praktijk is en om rekening te kunnen houden met de aanwezigheid van jonge, dan wel volwassen personen in het gezin. Bij de analyse van de perceptievragen (3.3 tot en met 3.5) werden ook berekeningen gemaakt voor het gemiddeld inkomen per gezinslid (dus elk gezinslid krijgt eenzelfde gewicht). Dit geeft geen afwijkende resultaten.

Het gemiddelde netto equivalent maandinkomen van de Vlaamse gezinnen bedroeg 1.537 euro in 2009.⁴ Ook deze data zijn positief scheef verdeeld (figuur 7.5). Men ziet dat de mediaan (1.367 euro) lager is dan het gemiddelde.

Hierna worden enkele vragen over de evaluatie van het inkomen en tevredenheid uitgediept. De mate waarin men kan rondkomen met het inkomen wordt als eerste behandeld en is een centrale vraag. Een tweede vraag is of men geldzorgen heeft. De volgende vragen hebben betrekking op de tevredenheid van de Vlaming: hoe tevreden is men met het inkomen en finaal hoe tevreden is men met het leven in het algemeen? In een laatste deel komen enkele opinie vragen over de toekomst aan bod. Waar zal Vlaanderen staan binnen 10 jaar op het vlak van pensioenen, het inkomen en de verschillen tussen de inkomens? Telkens wordt de rol van een aantal mogelijke verklarende variabelen onderzocht. Het equivalent gezinsinkomen is uiteraard één van deze variabelen. De SCV-inkomensreeks wordt in deze analyse in drie groepen verdeeld die ongeveer even groot zijn: een groep die het moet stellen met een netto equivalent gezinsinkomen van minder dan 1.200 euro per maand, een groep met een inkomen tussen 1.200 en 1.700 euro en een groep met een inkomen van 1.700 euro of hoger. Daarnaast komen ook leeftijd, geslacht, het hebben van betaald werk, opleidingsniveau en de gezondheidstoestand aan bod in de SCV-survey. De verbanden worden eerst bivariaat en dan multivariaat onderzocht, wat toelaat om het onafhankelijke verband van het gezinsinkomen op de evaluatievragen en de tevredenheid in te schatten.

2.3. Rondkomen met het gezinsinkomen

Tabel 7.1 toont dat de helft van de Vlamingen erin slaagt (“lukt”) rond te komen met het inkomen, zonder een groot overschot te hebben. Bijna een derde zegt comfortabel te kunnen rondkomen. Welgeteld 18% heeft het moeilijk tot zelfs erg moeilijk.

⁴ De berekeningen van het gemiddelde en de mediaan gebeurden door te werken met de klassenmiddens van de inkomenscategorieën.

TABEL 7.1 Bivariate analyse¹ voor “de mate waarin men met het gezinsinkomen kan rondkomen” in 2009, rijpercentages

	Moeilijk of erg moeilijk	Lukt	Comfortabel
Leeftijd***			
18-35 jaar	13,8	50,0	36,2
36-55 jaar	16,6	46,1	37,3
56-85 jaar	22,5	52,2	25,3
Geslacht			
man	16,1	49,7	34,1
Vrouw	19,8	49,0	31,1
Equivalent gezinsinkomen***			
< 1.200 euro	38,7	51,4	9,9
1.200 tot 1.700 euro	12,2	57,0	30,8
≥ 1.700 euro	3,6	38,9	57,5
Betaald werk***			
neen	27,9	49,5	22,5
ja	9,8	49,2	40,9
Opleidingsniveau***			
geen, lager, lager secundair	28,0	56,3	15,7
hoger secundair, 7de jaar	16,3	54,3	29,4
hoger onderwijs (KT, LT)	8,0	35,5	56,5
Gezondheidstoestand***			
heel erg slecht	56,2	25,0	18,8
slecht	51,7	36,7	11,7
redelijk	26,5	50,1	23,4
goed	13,7	51,4	34,9
heel erg goed	7,5	45,8	46,7
Algemeen totaal	18,0	49,3	32,7

1. χ^2 -test op het verband tussen kunnen rondkomen en de respectieve rijvariabelen.

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

Bron: SCV 2009 (gewogen), bewerking SVR

Oudere Vlamingen slagen er minder goed in dan jongere om rond te komen. Dat is in lijn met de bevinding dat armoede of financiële nood meer voorkomen bij ouderen.⁵ Er is geen significant verschil tussen mannen en vrouwen. Het is duidelijk dat meer gezinnen met een hoger gezinsinkomen kunnen rondkomen. Eenzelfde vaststelling geldt voor mensen met betaald werk en voor mensen met een hoger opleidingsniveau. De gezondheidstoestand is ook van belang: hoe slechter de gezondheid van de Vlaming, hoe meer problemen er zijn om rond te komen met het inkomen. Dat kan te maken hebben met hogere geneeskundige uitgaven, de leeftijd en/of de moeilijkheid om een job te vinden die een behoorlijke levensstandaard garandeert. De voorgaande variabelen worden in tabel 7.2 verder aan de hand van een binaire logistische regressie geanalyseerd. De mate waarin men kan rondkomen als afhankelijke variabele werd

5 Volgens de SILC-gegevens van 2008 bevindt 13% van de inwoners van het Vlaamse Gewest zich onder de (Vlaamse) armoededrempel. Bij de categorie van 65 jaar of ouder is dat 25% (VRIND 2010, 389).

herschaald tot ‘lukt tot erg moeilijk’ (referentiecategorie) en “comfortabel”. In een eerste model worden enkel de netto-effecten beschouwd. De verklaarde variantie is 25,6%.⁶

De geëxponentieerde coëfficiënt van de constante is de odds: concreet zijn er voor iedere persoon uit de referentiecategorie die in meer of mindere mate problemen ondervindt om rond te komen slechts 0,048 personen die comfortabel kunnen rondkomen (model 1). Dat is zeer weinig, maar de referentiecategorie bestaat uit vrouwen van 18-35 jaar die een relatief laag inkomen hebben, laagopgeleid zijn, zonder werk zitten en een redelijke tot zeer slechte gezondheid hebben. Voor vrouwen van 36-55 jaar stijgt de oddsratio met een factor 2,231 naar 0,107. Zij hebben dus globaal een iets comfortabeler positie. Er is geen beduidend verschil met vrouwen van de leeftijd van 56-85 jaar. Ook verschillen mannen niet significant van vrouwen. Indien telkens één van de overige karakteristieken van de referentiecategorie gewijzigd wordt (hoog inkomen, betaald werk, hogeropgeleid of gezond⁷) dan stijgt de oddsratio (= minder problemen om de eindjes aan elkaar te knopen). Dit is het meest opvallend voor het inkomensniveau, de basisvariabele in deze analyse. Bij een hoog equivalent gezinsinkomen (hier gehercodeerd naar > 1.500 euro) is de oddsratio $4,028 \times 0,048 = 0,193$: voor elke laagopgeleide vrouw van 18-35 jaar zonder werk en in slechte gezondheid die geen problemen heeft om rond te komen met het inkomen, zijn er vijf die het daar wel moeilijk mee hebben (telkens personen met een hoog gezinsinkomen). Het inkomensniveau bepaalt volgens de netto-effecten het sterkst of iemand kan rondkomen.

TABEL 7.2 Parameterschattingen voor de binaire logistische regressie met “kunnen rondkomen met het inkomen” als afhankelijke variabele (verhouding “comfortabel”/“in meer of mindere mate problemen”)

	Model 1	Model 2
	Exp(B)	Exp(B)
Constante	0,048***	0,041***
36-55 jr	2,231**	2,235**
56-85 jr	1,409	1,397
Man	1,077	1,082
Hoog equivalent gezinsinkomen	4,028***	5,348***
Betaald werk	1,901**	1,887**
Hoog opgeleid	2,782***	2,386**
Gezond	1,563**	2,019**
Gezond × hoog equivalent gezinsinkomen		0,636
Hoog opgeleid × hoog equivalent gezinsinkomen		1,238

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

Bron: SCV 2009 (gewogen), bewerking SVR

In een tweede model worden enkele interactie-effecten opgenomen om het verband tussen het inkomen en andere variabelen na te gaan. Het gaat meer bepaald om de invloed van het gezinsinkomen op de gezondheid en het opleidingsniveau. Men kan immers verwachten dat respondenten met een goede gezondheid of met een hoog opleidingsniveau ook over een hoog

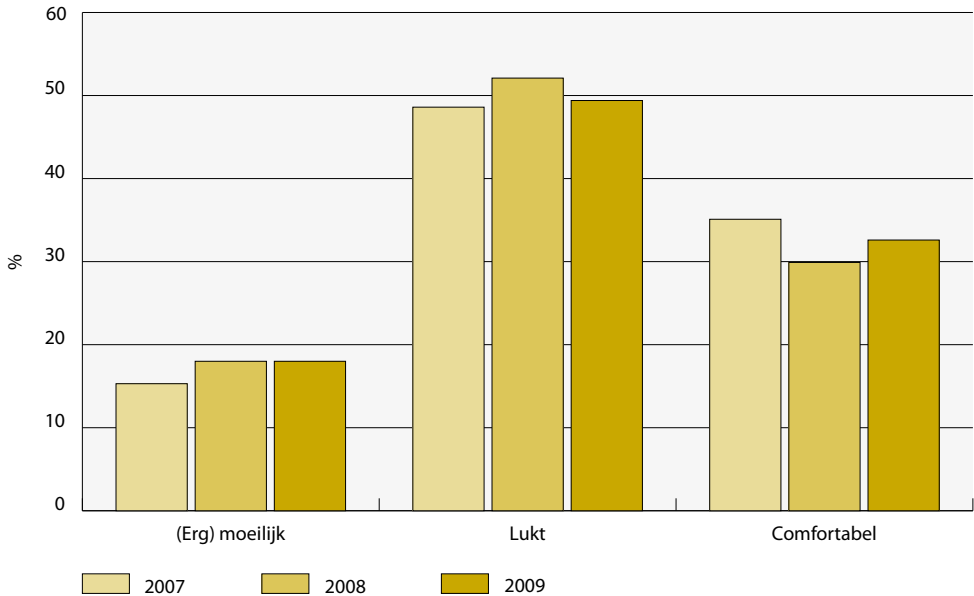
⁶ Hier en in volgende analyses gaat het om de Nagelkerke R².

⁷ De gezondheidstoestand werd voor de binaire regressie gehercodeerd tot twee categorieën: ‘redelijk tot heel slecht’ en ‘goed tot zeer goed’.

inkomen zullen beschikken. De verklaarde variantie blijft echter nagenoeg dezelfde (28,2%), de beide interactie-effecten zijn dan ook niet significant.

Figuur 7.6 illustreert in welke mate de Vlamingen kunnen rondkomen met hun inkomen tijdens de laatste drie jaren. Deze periode is niet zonder belang. Het jaar 2007 kenmerkte zich door een goede conjunctuur; van een economische en een bankencrisis was toen nog geen sprake. In de loop van 2008 doken de eerste problemen op, dewelke verergerden later op dat jaar. In 2009 was de financieel-economische crisis een feit. Spijts deze omslag in gebeurtenissen is er gedurende deze jaren maar weinig verschil in de mate waarin de gemiddelde Vlaming de eindjes aan elkaar kan knopen. Dit heeft vermoedelijk te maken met het uitgestelde effect van conjunctuuromslagen op de arbeidsmarkt. Volgens de nieuwste regionale economische vooruitzichten zal de daling van de werkgelegenheid zich vooral in 2010 voordoen.⁸ Deze negatieve gebeurtenissen zouden in latere edities van de SCV-survey kunnen doorwerken op de inkomensgerelateerde vragen.

FIGUUR 7.6 Mate waarin men kan rondkomen met het gezinsinkomen, vergelijking tussen 2007, 2008 en 2009 (in %)

Bron: SCV 2007, 2008 en 2009 (gewogen), bewerking SVR

⁸ Volgens het Federaal Planbureau (2010, 49) zou de evolutie van de binnenlandse werkgelegenheid in het Vlaamse Gewest +47.600 bedragen in 2008, -17.200 in 2009 en -19.000 in 2010 (telkens in personen uitgedrukt).

2.4. Geldzorgen

De meerderheid van de Vlamingen kan rondkomen met het totale gezinsinkomen (tabel 7.1). Maar dat wil niet noodzakelijk zeggen dat men geen geldzorgen heeft. Iets meer dan de helft van de respondenten heeft enige of veel geldzorgen. Het kan betrekking hebben op vele aspecten, gaande van geldelijke tekorten tot problemen met financieel beheer. De enquête geeft daarover geen uitsluitsel.

TABEL 7.3 Bivariate analyse¹ voor “het hebben van geldzorgen” in 2009, rijpercentages

	Enige / veel zorgen	Geen zorgen
Leeftijd***		
18-35 jaar	66,9	33,1
36-55 jaar	57,5	42,5
56-85 jaar	48,3	51,7
Geslacht***		
man	55,1	44,9
vrouw	58,0	42,0
Equivalent gezinsinkomen***		
< 1.200 euro	64,5	35,5
1.200 tot 1.700 euro	55,2	44,8
≥ 1.700 euro	48,9	51,1
Betaald werk		
neen	56,9	43,1
ja	56,4	43,6
Opleidingsniveau		
geen, lager, lager secundair	57,7	42,3
hoger secundair, 7de jaar	55,9	44,1
hoger onderwijs (KT, LT)	54,0	46,0
Gezondheidstoestand**		
heel erg slecht	93,3	6,7
slecht	67,2	32,8
redelijk	60,1	39,9
goed	55,9	44,1
heel erg goed	47,9	52,1
Algemeen totaal	56,6	43,4

1. chi²-test op het verband tussen kunnen het hebben van geldzorgen en de respectieve rijvariabelen

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

Bron: SCV 2009 (gewogen), bewerking SVR

Oudere Vlamingen hebben minder geldzorgen dan jongere. Dat contrasteert enigszins met de bevinding dat ze aangeven moeilijker rond te kunnen komen dan jongere ondervraagden. Maar deze categorie omvat voor een groot deel gepensioneerden (70,1 % van de leeftijdsgroep 56-85 jaar). Misschien vormen het pensioen en het inkomen uit opgebouwd vermogen (kapitaal, woning) een stabielere inkomensstroom dan het (volatielere?) beroepsinkomen. Mannen maken zich niet beduidend meer of minder zorgen dan vrouwen. Het hoeft weinig uitleg dat Vlamingen met een hoger gezinsinkomen minder geldzorgen hebben. Het niet hebben van betaald werk of

een lager opleidingsniveau bepalen niet of iemand meer of minder geldzorgen heeft. Dat kan op het eerste gezicht verwonderen. Maar de eerstgenoemde groep omvat echter niet enkel werklozen of niet-actieven, maar ook gepensioneerden uit de oudere leeftijdsklasse.⁹ Hun opinie over geldzorgen kennen we al. Datzelfde zou een verklaring kunnen zijn waarom lagergeschoolden niet verschillen van hogergeschoolden op het vlak van geldzorgen: het stijgende scholingsniveau is iets van recentere tijden. Gepensioneerden hebben doorgaans een lagere opleiding gehad in hun jeugdijaren.¹⁰ Ten slotte hebben respondenten met een betere gezondheid iets minder geldzorgen.

Een binaire logistische regressieanalyse met geldzorgen als afhankelijke parameter en enkel netto-effecten levert een model op met een verklaarde variantie van 7,7% (model 1 in tabel 7.4). De oddsratio voor de referentiegroep is 0,166. Herinner dat de referentiecategorie bestaat uit vrouwen van 18-35 jaar die een relatief laag inkomen hebben, laagopgeleid zijn, zonder werk zitten en een redelijke tot zeer slechte gezondheid hebben. De oddsratio neemt toe naarmate de respondenten in jongere leeftijdsklassen vallen. Er is geen invloed van geslacht of opleidingsniveau. Dit is wel het geval voor het hebben van betaald werk, een hoog equivalent inkomensniveau of in goede gezondheid verkeren: al deze factoren brengen minder geldzorgen met zich mee.

Een tweede model met de interactie-effecten tussen inkomen en gezondheidstoestand en opleidingsniveau verklaart omzeggens evenveel (8,0%). De beide interactie-effecten zijn niet significant.

TABEL 7.4 Parameterschattingen voor de binaire logistische regressie met “het hebben van geldzorgen” als afhankelijke variabele (verhouding “geen”/“enige tot veel”)

	Model 1	Model 2
	Exp(B)	Exp(B)
Constante	0,165***	0,166***
36-55 jr	3,856***	3,829***
56-85 jr	1,617**	1,620**
Man	1,068	1,080
Hoog equivalent gezinsinkomen	1,563**	1,463
Betaald werk	1,451*	1,463*
Hoog opgeleid	1,026	0,718
Gezond	1,729***	1,806**
Gezond × hoog equivalent gezinsinkomen		0,916
Hoog opgeleid × hoog equivalent gezinsinkomen		1,696

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

Bron: SCV 2009 (gewogen), bewerking SVR

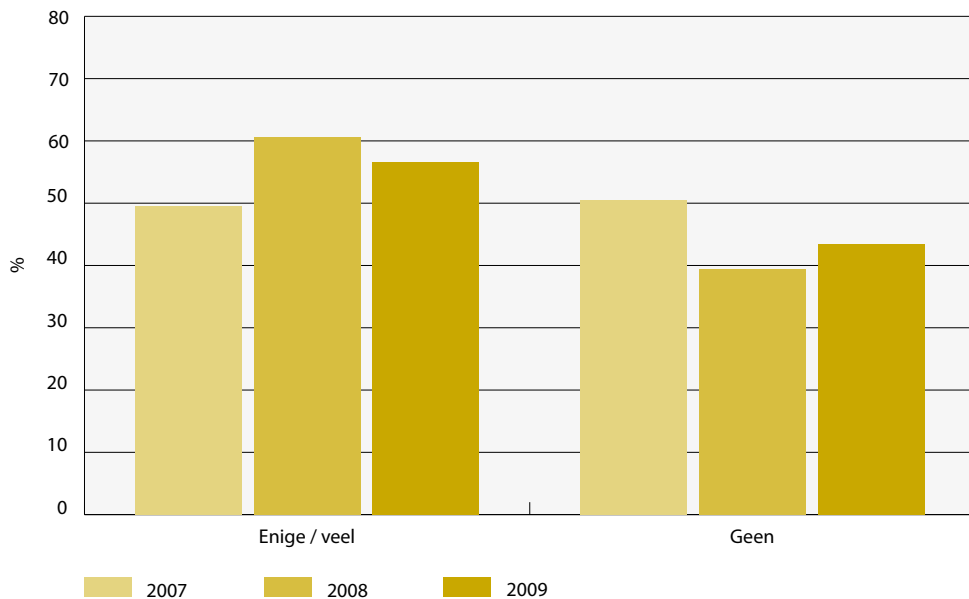
De ontwikkeling van de financieel-economische crisis in 2008 bracht een stijging mee van het aandeel Vlamingen dat geldzorgen heeft (figuur 7.7). Dat is te wijten aan de daling van de noteringen op de beurzen en de problemen in de banksector in het bijzonder. De BEL-20 noteerde in december 2007 aan 4.117 punten. In december 2008 was dit nog slechts 1.863 punten. Het

9 56,4% van de respondenten zonder betaald werk zijn gepensioneerden.

10 63,5% van de gepensioneerden heeft maximaal een lagere secundaire opleiding genoten, tegenover 38,0% voor het totaal aantal respondenten.

dieptepunt werd bereikt in maart 2009 (1.670 punten). In december 2009 was de BEL-20 reeds geklommen tot 2.503 punten. Het najaar van 2008 kenmerkte zich door de solvabiliteitsproblemen in de banksector wereldwijd. In ons land was er de ingreep in Fortis en de investeringen door de Vlaamse overheid in Dexia en Ethias Finance. In 2009 waren er nog steeds meer Vlamingen die financiële kopzorgen hadden dan er waren zonder.

FIGUUR 7.7 Mate waarin men geldzorgen heeft, vergelijking tussen 2007, 2008 en 2009 (in %)

Bron: SCV 2007, 2008 en 2009 (gewogen), bewerking SVR

2.5. Inkomenstevredenheid

De grote meerderheid van de Vlamingen (77,3%) is tevreden met het gezinsinkomen (tabel 7.5).

De inkomenstevredenheid is hoger bij de jonge en middelbare leeftijdsgroepen dan bij de oudere. Deze bevinding is in lijn met de lagere antwoordscores van de oudere bevolking bij het kunnen rondkomen met het inkomen. Mannen verschillen niet van vrouwen. De betere verdiemers zijn meer tevreden met hun inkomen. Analoog zijn Vlamingen die werk hebben of een hogere opleiding genoten hebben meer tevreden. De tevredenheid met het inkomen neemt ten slotte toe naarmate de respondent gezonder is.

TABEL 7.5 Bivariate analyse¹ voor “tevredenheid met het inkomen” in 2009, rijpercentages

	Ontevreden	Tevreden
Leeftijd**		
18-35 jaar	19,0	81,0
36-55 jaar	20,7	79,3
56-85 jaar	27,1	72,9
Geslacht		
man	22,6	77,4
vrouw	22,8	77,2
Equivalent gezinsinkomen***		
< 1.200 euro	41,7	58,3
1.200 tot 1.700 euro	16,9	83,1
≥ 1.700 euro	8,6	91,4
Betaald werk***		
neen	34,1	65,9
ja	14,1	85,9
Opleidingsniveau***		
geen, lager, lager secundair	32,9	67,1
hoger secundair, 7de jaar	19,6	80,4
hoger onderwijs (KT, LT)	11,8	88,2
Gezondheidstoestand***		
heel erg slecht	60,0	40,0
slecht	60,0	40,0
redelijk	31,6	68,4
goed	17,4	82,6
heel erg goed	14,0	86,0
Algemeen totaal	22,7	77,3

1. χ^2 -test op het verband tussen tevredenheid met het inkomen en de respectieve rijvariabelen

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

Bron: SCV 2009 (gewogen), bewerking SVR

Een binaire regressieanalyse met bovenvermelde variabelen (tabel 7.6) verklaart 19,8% van de variantie (model 1). De oddsratio voor de constante is niet-significant: de referentiegroep is niet beduidend meer of minder tevreden met het inkomen dan anderen. De jongste respondenten zijn meer tevreden. Het geslacht maakt geen verschil. In tegenstelling tot de bivariate analyse (tabel 7.5) oefent het opleidingsniveau hier geen invloed uit. Maar het hebben van betaald werk, een hoog inkomen en in goede gezondheid verkeren verhogen de tevredenheid met het inkomen.

De verklaarde variantie in model 2 met interactie-effecten bedraagt 20,4%. Het interactie-effect opleiding-inkomen is significant. Het effect van een hoog equivalent gezinsinkomen geldt nu enkel voor respondenten met een laag opleidingsniveau. De inkomens tevredenheid is nog groter bij diegenen met een hoog inkomen die hoogopgeleid zijn (effect = $2,194 \times 2,514 = 5,516$).

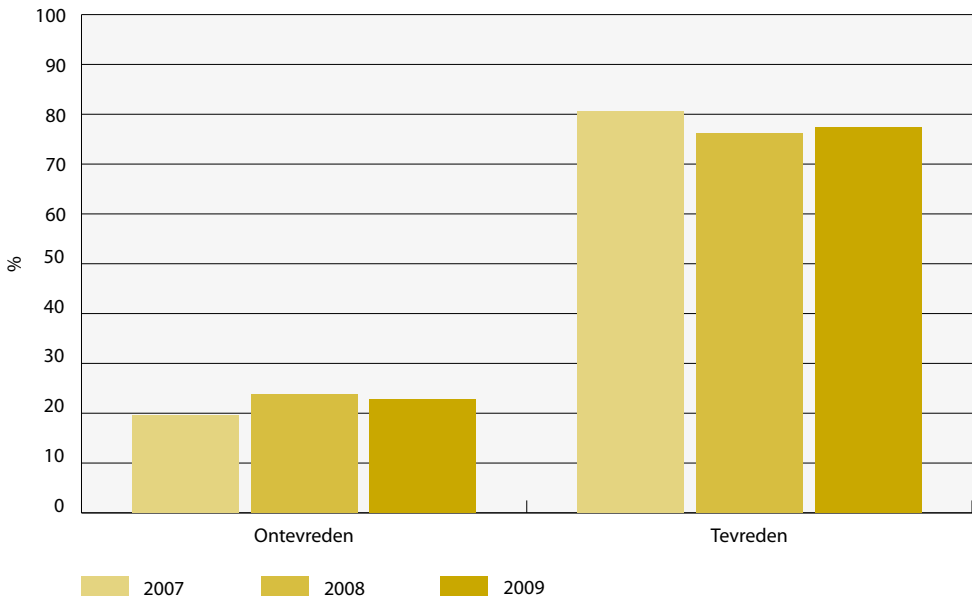
TABEL 7.6 Parameterschattingen voor de binaire logistische regressie met 'tevredenheid met het inkomen' als afhankelijke variabele (verhouding "tevreden"/"ontevreden")

	Model 1	Model 2
	Exp(B)	Exp(B)
Constance	0,635	0,684
36-55 jr	2,075**	2,011**
56-85 jr	0,904	0,900
Man	0,818	0,829
Hoog equivalent gezinsinkomen	3,206***	2,194**
Betaald werk	2,908***	2,937***
Hoog opgeleid	1,258	0,848
Gezond	2,259***	2,164***
Gezond × hoog equivalent gezinsinkomen		1,258
Hoog opgeleid × hoog equivalent gezinsinkomen		2,514*

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

Bron: SCV 2009 (gewogen), bewerking SVR

Niettegenstaande de economische en financiële perikelen van de laatste jaren blijft de Vlaming gemiddeld behoorlijk tevreden met zijn inkomen (figuur 7.8). Figuur 7.2 leert dat de lonen het hoofdbestanddeel van het inkomen uitmaken. Maar arbeid, dus ook het inkomen daaruit, zal pas goed in 2010 onder druk komen te staan.

FIGUUR 7.8 Mate waarin men tevreden is met het inkomen, vergelijking tussen 2007, 2008 en 2009 (in %)

Bron: SCV 2007, 2008 en 2009 (gewogen), bewerking SVR

2.6. Vragen over de toekomst

In de SCV-survey worden verder nog enkele opinie vragen gesteld over hoe onze maatschappij er op sommige vlakken zal uitzien binnen 10 jaar. Een aantal van deze vragen heeft betrekking op het inkomen.

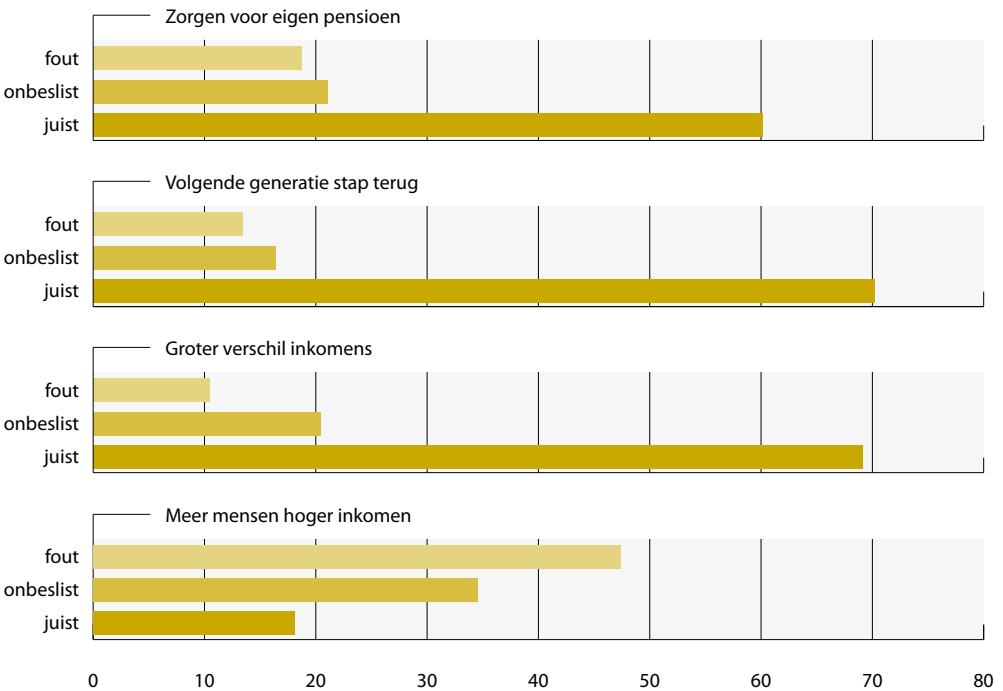
Concreet luiden de vragen als volgt:

“Denkt u dat het juist of fout is wanneer men zegt dat over 10 jaar:

1. *de Vlaming voor zijn eigen pensioen zal moeten zorgen;*
2. *de volgende generatie een stap terug zal moeten zetten met z'n inkomen;*
3. *het verschil tussen hoge en lage inkomens van de werkende Vlaming groter zal zijn dan nu;*
4. *meer mensen een hoger beschikbaar inkomen zullen hebben dan nu.”*

De oorspronkelijke antwoordcategorieën werden herleid tot drie.

FIGUUR 7.9 Opinie over 4 stellingen over de situatie binnen 10 jaar, in %

Bron: SCV 2009 (gewogen), bewerking SVR

Een eerste stelling gaat over de vraag of Vlamingen binnen 10 jaar voor hun eigen pensioen zullen moeten zorgen. Deze vraag wordt pertinent omdat de bevolking gemiddeld ouder wordt en een oudere bevolking daarenboven zorgbehoevender is. Maar de toestand van de openbare financiën dreigt niet veel ruimte te laten om de kosten van de vergrijzing (voornamelijk pensioen en gezondheidszorg) afdoende te dekken. De recente financieel-economische crisis doet de twijfel over het vermogen van overheden om een adequaat vergrijzingsbeleid te voeren toenemen.

Overheden met een relatief hoge schuldenlast of een laks begrotingsbeleid komen in het vizier en dreigen te kampen met een vertrouwenscrisis. De discussie van de betaalbaarheid van de pensioenen door de overheid is overigens van alle tijden (Vanderleyden, 2007, 3).

Ook de doorsnee Vlaming is sceptisch: zes op de tien denkt dat hij/zij binnen 10 jaar zelf voor het pensioen zal moeten zorgen. Telkens ruwweg 20% is onbeslist of denkt dat dit niet juist is. Er zij opgemerkt dat deze stelling nogal ongenueanceerd is. Het pensioeninkomen bestaat in vele gevallen niet enkel uit de wettelijke pensioenen (eerste pijler). Er zijn ook nog de aanvullende pensioenen onder de vorm van uitbetaalde kapitalen uit een collectieve pensioenverzekering (tweede pijler) of het eigen pensioensparen (derde pijler). Beide laatste vormen komen tot stand, hetzij door de werkgever, hetzij door het individu. Deze beide vormen zouden kunnen slaan op “het zelf voor het pensioen zorgen”. Het pensioenstelsel van de eerste pijler zal ongetwijfeld nog bestaan. De vraag is eerder wat het aandeel ervan zal zijn in het totale pensioeninkomen van de doorsnee Vlaming. Deze vraag is des te prangender omdat blijkt dat het pensioeninkomen uit de eerste pijler in België relatief laag is vergeleken met andere Europese landen. Vermoedelijk moet de vraag uit de SCV-survey geïnterpreteerd worden of de eerste pijler binnen 10 jaar nog dominant zal zijn in het totale pensioeninkomen.

Er is een bivariaat significant verband met de leeftijd: hoewel de meerderheid in elke leeftijdsgroep van mening is dat de Vlaming binnen 10 jaar voor het eigen pensioen zal moeten zorgen, is dat toch meer het geval bij de jongere leeftijdsgroepen. Kennelijk maken die zich meer zorgen, wat logisch is gezien de toekomst voor hen het meest veraf is en daardoor de onzekerheid het grootst. Vrouwen wijzen de stelling minder snel af dan mannen. Respondenten met betaald werk zijn sceptischer. Er is geen bivariaat verband met de andere variabelen die hiervoor aan bod kwamen: inkomen, opleiding en gezondheid discrimineren hier niet.

Deze resultaten contrasteren enigszins met wat in het LOVO-onderzoek¹¹ vastgesteld werd in 2001-2002 (Vanderleyden, 2007, 12). Volgens deze bron zou 70% van deze oudere Vlamingen zich weinig of geen zorgen maken over de uitbetaling van het pensioen in de toekomst. Dit onderzoek werd echter afgenomen in een periode dat het nog relatief goed ging met de economie. Net zoals in de SCV-survey is er ook in het LOVO-onderzoek een groter optimisme naargelang de respondent ouder is.

Ook op een ander punt toont de Vlaming zich pessimistisch: ruim zeven op tien denkt dat de volgende generatie binnen tien jaar een stap terug zal moeten zetten met zijn inkomen. Dat is toch een aandachtspunt, gezien het feit dat de welvaart en in het kielzog daarvan de reële inkomens na de Tweede Wereldoorlog vrij stelselmatig opwaarts gingen. Geen enkele generatie werd tot dusver geconfronteerd met een werkelijke daling van de welvaart.

Er zijn verschillen volgens subgroepen, al is in alle gevallen de meerderheid akkoord met deze stelling. Opmerkelijk is dat relatief meer ouderen dan jongeren het eens zijn met deze stelling. Dit is anders dan bij de vraag over het pensioen. Jongeren zijn dus iets minder “welvaarts-pessimistisch”. Vrouwen denken meer nog dan mannen dat de toekomstige generatie het binnen tien jaar moeilijker zal hebben met het inkomen. Voor het overige zijn rijkere, werkende, hoogopgeleide en gezonde Vlamingen minder pessimistisch. Er zij herhaald dat de meerderheid onder hen wel akkoord gaat met de stelling.

11 LOVO is een onderzoek van de Vlaamse overheid bij zelfstandig wonende ouderen van 55-90 jaar en staat voor LeefsituatieOnderzoek Vlaamse Ouderen. Dit onderzoek wil de levensloop van ouderen, hun vroegere en huidige leefsituatie en hun verwachtingen in kaart brengen. Concreet gaat het om de volgende onderwerpen: graad van functioneren, gezondheid, woonsituatie, arbeids- en vrije tijd, relaties en sociale contacten.

De Vlaming is niet alleen pessimistisch over de omvang van het inkomen in de toekomst, maar ook over de spreiding ervan: zeven op tien denkt dat er binnen 10 jaar een groter verschil zal zijn in de inkomens van de bevolking. Deleeck (2001, 25) stelt dat een hogere welvaart een voorwaarde is om tot een betere spreiding van de welvaart te kunnen overgaan. In dit opzicht is het pessimisme over het inkomen van de volgende generatie geen goed nieuws en verklaart ze de mening van de Vlaming over de welvaartsspreiding in de toekomst. Het is inderdaad zo dat de inkomensspreiding de laatste jaren wat ongelijker is geworden (zie figuur 7.4). Maar het is evenzo onzeker wat de toekomst zal brengen. De vergrijzing en de sanering van de openbare financiën en het financiële systeem zijn factoren die een bijzondere invloed zouden kunnen uitoefenen op de samenstelling en spreiding van inkomen en vermogens. Een verouderende bevolking bouwt in principe meer vermogen af dan het opbouwt. Dat wil zeggen dat ze activa gaan aanspreken om in hun onderhoud te voorzien. Dat heeft een prijsdrukkend effect voor financiële activa en ook specifieke segmenten van vastgoed (grotere woningen). Dat maakt beleggen in deze activa minder interessant voor jongere generaties, met als gevolg dat inkomen uit arbeid relatief belangrijker wordt. Aan de andere kant zorgen prijsdalingen van woningen ervoor dat eigendomsverwerving gemakkelijker wordt voor jongeren, hetgeen een positieve invloed heeft op de bestudeerde kwaliteitsaspecten van het leven. Ten slotte kan de sanering van de financiën van de overheden en de financiële instellingen (minder investeringen in de economie, strengere voorwaarden en/of moeizamere kredietverlening,...) de winstgevendheid van het bedrijfsleven onder druk zetten wat een temperend effect heeft op de waarde van beursgenoteerde financiële activa. Dat zijn een paar elementen die aangeven dat de opbouw van de inkomens- en vermogenscomponenten er in de toekomst anders kan uitzien.

Vrouwen en Vlamingen met een hogere opleiding zijn iets minder pessimistisch over de spreiding van de inkomens binnen 10 jaar. Er is geen verschil volgens de andere variabelen, ook niet voor leeftijd.

Een laatste stelling zegt dat binnen 10 jaar meer mensen een hoger beschikbaar inkomen hebben. Deze stelling lijkt zeer goed op de vraag of de volgende generatie een stap terug zal moeten zetten met zijn inkomen, alleen is ze hier in positieve zin geformuleerd: wie akkoord gaat, gelooft dat het beter zal gaan. Dat heeft een invloed op de antwoorden: 47% gaat niet akkoord, 35% is onbeslist en 18% denkt dat in de toekomst meer mensen een hoger inkomen zullen hebben. Daarmee zijn de Vlamingen bij deze stelling milder dan bij deze die handelde over een stap terug met het inkomen. Merk op dat het aandeel onbesliste meningen relatief belangrijk is.

Nog een verschilpunt is dat slechts één variabele een significant verband vertoont: meer vrouwen dan mannen gaan niet akkoord. Dat is in lijn met de eerdere inkomensvraag.

2.7. Conclusie appreciatie inkomen

Volgens de SCV-survey kunnen er op tien Vlamingen vijf gewoon rondkomen met het inkomen, bevinden er zich drie in een comfortabele positie en ondervinden er twee moeilijkheden. Het verbaast niet dat het inkomen zelf de variabele is die het sterkst bepaalt of men kan rondkomen. Hoe hoger het inkomen, hoe minder geldzorgen. Maar zelfs nog de helft van de rijkste Vlamingen heeft te maken met geldzorgen, vermoedelijk met het beheer ervan of het aanhouden van een zekere levensstandaard. Jonge Vlamingen hebben opvallend meer geldzorgen dan oudere.

De SCV laat verder zien dat de omvang van het inkomen steeds één van de factoren is die een invloed uitoefent op de perceptievariabelen van inkomen en tevredenheid.

Ondanks enig scepticisme over geld en inkomen toont de gemiddelde Vlaming zich tevreden met zijn inkomen en meer nog met zijn leven. De omvang van het inkomen bepaalt nog het sterkst de inkomens tevredenheid. Maar dat is niet het geval voor de levens tevredenheid: hoewel er ook een verband is met het inkomen, spelen een goede gezondheid en een hoog opleidingsniveau hier een grotere rol. Men mag niet uit het oog verliezen dat ook de meerderheid van de lage-inkomensverdieners tevreden is met het inkomen en het leven.

De Vlaming schetst een vrij pessimistisch toekomstbeeld als het gaat over het inkomen: er zal minder gemakkelijk geld kunnen verdiend worden. De volgende generatie zal integendeel een stap terugzetten. Bovendien zal de inkomensongelijkheid toenemen en men zal het heft in eigen handen moeten nemen voor zijn pensioen. De SCV-enquête gebeurde in 2009. Het uitbreken van de financieel-economische crisis speelt mogelijks een rol bij deze antwoorden. Het is niet zeker of de Vlamingen in toekomstige bevragingen optimistischer zullen zijn: een gelijkaardige analyse op het enquêtebestand van 2008 geeft dezelfde resultaten en bovenal zal de weerslag van de crisis op de arbeidsmarkt nog doorwerken tot in 2010. Nu is de werkloosheid een belangrijke variabele voor de opinievorming van burgers en het consumentengedrag. De omvang van het huidige gezinsinkomen, ten slotte, heeft geen sterke invloed op de opinie vragen, behalve dat personen met een lager gezinsinkomen er nog sterker van overtuigd zijn dat de volgende generatie een stap terug zal moeten zetten.

UITLEIDING

Het inkomen vormt letterlijk een leefmogelijkheid en maakt deel uit van het financieel en persoonlijk kapitaal. De appreciatie van het inkomen kan gezien worden als een levensresultaat. Belangrijk is dat het verwerven van een inkomen deel uitmaakt van een continu proces: met het inkomen worden goederen en diensten gekocht die dan weer voor inkomen zorgen.

Het reëel inkomen van de Vlaming nam de laatste jaren toe. Toch waren er ook minder goede jaren met een reële daling van het inkomen. De laatste jaren nam ook de inkomensongelijkheid iets toe.

De omvang van het inkomen bepaalt in sterke mate of iemand ermee kan rondkomen. Dit lijkt vanzelfsprekend, maar iemand met een hoog inkomen wenst misschien een levensstijl die daarmee gepaard gaat, wat dan extra uitgaven zou vereisen.

Vlamingen met een hoog inkomen zijn veelal beter af: ze hebben minder geldzorgen en zijn ook meer tevreden met hun inkomen. Hoewel de gemiddelde Vlaming tevreden is met zijn of haar inkomen, is dat nog meer het geval voor de hogere verdieners.

De Vlaming geeft een vrij pessimistisch oordeel over de mogelijkheid om het gezinsinkomen in de toekomst aan te houden. De omvang van het huidige inkomen beïnvloedt dat beeld niet, toch niet fundamenteel.

Het gezinsinkomen staat dus in verband met de huidige “kwaliteit van het leven”, maar veel minder met wat men denkt over de toekomst op financieel vlak.

Het inkomen maakt met andere woorden onmiskenbaar deel uit van de kwaliteit van het leven, zonder dat andere aspecten mogen verwaarloosd worden. Dat komt aan bod in de andere hoofdstukken.

BIBLIOGRAFIE

- Bral, L. (red.) (2009). *Vlaamse Regionale Indicatoren (VRIND)*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering.
- Cantillon, B. (1999). *De welvaartsstaat in de kering*. Kapellen: Pelckmans.
- de Beer, P. (2006a). Hoe maakbaar is ons geluk? In: *Socialisme en Democratie*, 63 (3), 49-54.
- de Beer, P. (2006b). *Steeds rijker en toch niet gelukkig?* Inleiding voor een symposium in Amsterdam, De Burcht, 11 december 2006.
- de Botton, A. (2000). *De troost van de filosofie*. Amsterdam: Atlas.
- Deleeck, H. (2001). *De architectuur van de welvaartsstaat opnieuw bekeken*. Leuven: Acco.
- De Swert, G. (2002). Ongewenste gelijkheden, gewenste ongelijkheden. In: *De Gids Op Maatschappelijk Gebied*, 2002, 7, 4-15.
- Eurostat (2004). *SILC: Description of target variables*. EU-SILC 065/04.
- Federaal Planbureau, BISA, SVR en IWEPS (2010). *Regionale economische vooruitzichten 2009-2015*. Brussel: Federaal Planbureau.
- Mestrum, F. (2007). Arbeid en inkomen. In: *Samenleving en politiek*, 14, 1-2.
- Nationale Bank van België (2009). *Verslag 2008. Economische en financiële ontwikkeling*. Brussel: Nationale Bank van België.
- Nationale Bank van België (2010). *Verslag 2009. Economische en financiële ontwikkeling*. Brussel: Nationale Bank van België.
- Rademaekers, K. & Vuchelen, J. (1999). De verdeling van het Belgisch gezinsvermogen. In: *Cahiers Economiques de Bruxelles*, 164 (4), 375-429.
- Schyns, P. (2003). *Income and life satisfaction, a cross-national and longitudinal study*. Delft: Eburon.
- Van den Bosch, K., Vandenbroucke, P., Cantillon, B. & Pacolet, J. (2009). Inkomen, verdeling en armoede: over groei, stabiliteit en de kloof tussen werkenden en uitkeringstrekkers. In: *Sociale Staat van Vlaanderen 2009*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, 113-153.
- Vanderleyden, L. (2007). *Het gewicht van de pensioenen. Feiten en percepties*. Brussel: SVR Rapport 2007/4.
- Van Dongen, W. (2008). *Naar een democratische arbeidsverdeling in Vlaanderen en Europa? Het combinatiemodel als basis voor een geïntegreerd beleid*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering.
- Veenhoven, R. (1996a). Developments in satisfaction-research. In: *Social Indicators Research*, 37 (1), 1-46.
- Veenhoven, R. (1996b). Happy life-expectancy. A comprehensive measure of quality-of-life in nations. In: *Social Indicators Research*, 39 (1), 1-58.
- Veenhoven, R. (2000). The four qualities of life. Ordering concepts and measures of the good life. In: *Journal of Happiness Studies*, 1 (1), 1-39.
- Vranken, J., De Boyser, K. & Dierckx, D. (red.) (2004). *Armoede en Sociale uitsluiting. Jaarboek 2004. OASeS*. Leuven: Acco.

Kwaliteit van het leven: een mozaiek van aspecten?

Dries Verlet

De bezorgdheid om de kwaliteit van het leven komt geregeld op de politieke agenda te staan. “De” kwaliteit van het leven is echter niet gemakkelijk in kaart te brengen. De manier waarop men er invulling aan geeft, durft nogal eens te verschillen naargelang van wie het bekijkt. Verder is er een gebrek aan stevige theoretische grond waarop men de kwaliteit van het leven stoelt. Niettemin zien we in de academische en de beleidsmatige toepassingen een onderscheid tussen drie benaderingen die doorheen de tijd vorm kregen. Zo werd een aanvankelijk eenzijdig economische invulling, gecounterd door de zogenaamde social indicator movement waarmee ook sociale indicatoren naar voor werden geschoven. Nog later werd er ook ruimte voorzien voor een meer subjectieve invulling van het concept. Met het subjectief welzijn, gaf men erkenning aan de manier waarop inwoners de kwaliteit van hun leven als dusdanig ervaren.

Bij de verschillende metingen van algemene levenstevredenheid, vinden we in de empirie telkens hoge scores. Ook internationaal geldt dat de gemiddelde tevredenheid vrij hoog ligt, ondanks een grote diversiteit in de leefsituaties in de wereld. In dat opzicht is de mensheid vrij positief ingesteld, al is het absolute niveau van de tevredenheid op zich minder belangrijk. Voor het beleid zijn de omstandigheden die gepaard gaan met een relatief hogere of lagere mate van tevredenheid van belang.

In deze SVR-Studie komen zowel objectieve als subjectieve indicatoren aan bod. Bij het leggen van de link tussen de algemene levenstevredenheid en de tevredenheid over de domeinen van het leven, zien we in de bijdrage van Verlet & Callens dat de appreciatie van de eigen levensstandaard, het inkomen en de gezondheid doorslaggevend zijn. Hier liggen alvast op het eerste gezicht een aantal ankerpunten voor het beleid. Zo kan een overheid door in te zetten op meer welvaart – in casu de meer klassieke economische benadering van de kwaliteit van het leven – een positieve beleving van het leven bewerkstelligen. Niettemin zien we dat het belang van enkele klassieke sociaaldemografische en sociaal-economische karakteristieken eerder bescheiden is bij de duiding van de algemene levenstevredenheid. Dit zien we ook op het macroniveau: ondanks de toegenomen welvaart in de westerse wereld, blijft de algemene levenstevredenheid relatief stabiel doorheen de tijd.

De manier waarop een individu zijn of haar leven als positief ervaart, kan ook niet los worden gezien van hoe men staat ten opzichte van zijn of haar medemens. Zo gaat het vertrouwen in de medemens gepaard met een hogere algemene levenstevredenheid (en omgekeerd). Over de causaliteit kunnen we ons

echter niet uitspreken. Verder kwam naar voor dat er een link is tussen de beoordeling van het eigen leven en de manier waarop men aankijkt tegen de politiek. Zo is een hogere tevredenheid over de werking van de democratie eveneens typerend voor een hogere algemene levenstevredenheid.

Als we de algemene levenstevredenheid in Vlaanderen plaatsen tegenover deze van de buurlanden, leren we in de bijdrage van Callens & Verlet dat Vlaanderen een regio is met een gemiddeld profiel. Opvallend is alvast dat er grotere verschillen zijn tussen regio's en landen, dan dat er verschillen zijn in de tijd. Voor Vlaanderen stellen we vast dat de verschillen volgens individuele karakteristieken van de respondenten eveneens groter zijn dan de verschillen doorheen de tijd. Wanneer we de verschillen doorheen de tijd bestuderen, zien we dat er vooral sprake is van trendschommelingen. De schommelingen doorheen de tijd zijn niet toe te schrijven aan karakteristieken van specifieke generaties, terwijl de schommelingen volgens de fases in het leven eerder beperkt zijn. De tijdsgeschiedenis of de conjuncturele omgeving is indicatief voor het niveau van de algemene levenstevredenheid.

Wat de tevredenheid over de buurt betreft, verwijzen we naar de analyse van Vanderleyden en Pickery. In de bijdrage wordt aangetoond dat de aanwezigheid van diverse voorzieningen (ook van openbaar vervoer), niet noemenswaardig samenhangt met een hogere buurttevredenheid. De aanwezigheid van mooie gebouwen en groen is wel gelieerd aan de beleving van de buurt, net zoals de mate waarin men verkeeroverlast of burenlawaai ervaart in zijn of haar directe leefomgeving. Voorts getuigen degenen die wonen in een buurt met naar eigen zeggen relatief weinig mensen van vreemde herkomst, van een hogere tevredenheid over de buurt. Ook blijkt dat een kwalitatief goede woning bijdraagt tot meer tevredenheid over de buurt. Hier kan een overheid actief op inzetten.

De beleving van het publieke domein, hier in termen van de buurt, is echter niet los te zien van de persoonlijke karakteristieken van de inwoners. Zo blijkt een gunstige beleving van de eigen gezondheid en het in eigendom hebben van de woning gepaard te gaan met een hogere buurttevredenheid. Ook op dat vlak zijn er dus mogelijkheden voor het beleid, al is het maar in een contextscheppende en ondersteunende rol. De beleving van de publieke ruimte is daarenboven niet los te zien van de algemene levenstevredenheid. Een goed gevoel over de buurt gaat samen met een hogere algemene levenstevredenheid.

Eerder kwam al het belang van de beleving van de gezondheid naar voor bij de appreciatie van algemene levenstevredenheid. Dit is vooral het geval bij ouderen. In haar analyse stelt Corijn dan ook de aandacht scherp op dit aspect van de kwaliteit van het leven. Conform de internationale literatuur zien we dat de Vlaming bij de beoordeling van zijn of haar gezondheid vooral de aan- of afwezigheid van fysieke beperkingen en aandoeningen in rekening brengt. Heel concreet vertaalt vooral het ervaren van pijn en de aanwezigheid van hartkwalen zich in een lagere tevredenheid met de gezondheid. Verder blijkt ook dat ernstige depressies aanleiding geven tot een opmerkelijk minder gunstige beleving van de algemene gezondheid.

In een volgende bijdrage schenkt Van Dongen aandacht aan het aspect tijd van de kwaliteit van het dagelijkse leven. Het is in essentie een beschouwing over de besteding van de schaarse tijd aan diverse elementen van het dagelijkse leven. Zo wordt onze aandacht gevestigd op de ongelijke verdeling van beroepsarbeid en gezinsarbeid tussen mannen en vrouwen, met bijkomende relevante verschillen naar onderwijsniveau, aanwezigheid van kinderen en beroepssituatie. Verder is er een analyse van het dagverloop of het dagritme van diverse klassieke basisactiviteiten. Een aantal specifieke doelgroepen trekken onze aandacht. Zo denken we aan zelfstandigen en/of ondernemers en diegenen die avondwerk,

nachtwerk, weekendwerk verrichten of in ploegen werken. Daarnaast is er de analyse van de beleving van tijdsdruk, waar er noemenswaardige verbanden opduiken met het aantal uren dat men besteedt aan betaalde arbeid en vrije tijd.

Van Dongen neemt vervolgens de arbeidsverdeling onder de loep. Bijzondere aandacht is er voor de verdeling van de beroepsarbeid bij koppels in Vlaanderen. Ondanks de toegenomen participatie van vrouwen aan de arbeidsmarkt, is er vooral bij de oudste generatie vrouwen een vrij grote kloof tussen het potentieel en werkelijk aantal beroepsactieve jaren. Kortom, er is een vroegere uittreding van de arbeidsmarkt bij de vrouwelijke werknemers. Verder zien we nog steeds dat vrouwen in hogere getale (al dan niet tijdelijk) terugtreden uit de arbeidsmarkt om het evenwicht tussen gezin en arbeid te bewaren. Toch zien we globaal genomen dat de verdeling van beroepsarbeid en beroepsinkomen tussen mannen en vrouwen minder ongelijk is geworden, terwijl de ongelijkheid in het totale gezinsinkomen wel is toegenomen. Voldoende aandacht moet dus gaan naar gezinnen zonder of met weinig beroepsarbeid en beroepsinkomen die afhankelijk zijn van externe financiële steun. Verder zien we dat de beroepsituatie van lagergeschoolden meer precair is. Indien we rekening houden met het beroepsinkomen per uur valt op dat in de leeftijdscategorieën in de groep 25-40-jarigen vrouwen meer verdienen dan mannen. Dit kunnen we onder meer toeschrijven aan hun hogere scholing, alsook hun tewerkstelling in economisch vrij stabiele sectoren. Verder is er oog voor de gewenste toekomstige arbeidsverdeling. Vanuit de groep 18-49-jarigen krijgen we alvast het signaal dat men beroepshalve aan de slag wil blijven. Het enthousiasme bij de 50-plussers ligt echter opmerkelijk lager. Dit maakt dat deze groep de bijzondere aandacht van het beleid verdient, ook wat hun deelname aan de arbeidsmarkt betreft.

Wanneer we het inkomen van de Vlamingen analyseren, zien we globaal genomen een toename van het reële inkomen gedurende de laatste jaren, maar ook van de ongelijkheid in de verdeling van dit inkomen. Verder zien we in de analyse van Vergeynst dat bij personen met een hoog inkomen er –ondanks een duurder levensstijl– minder geldzorgen zijn en dat er een hogere tevredenheid is met de inkomensituatie. Op zich lijkt dit een evidentie, maar die evidentie kunnen we niet zomaar doortrekken wanneer we de individuele toekomstperspectieven in rekening nemen. Los van het huidige inkomen, schat de Vlaming de mogelijkheid dat meer mensen een hoger inkomen zullen hebben somber in.

Kenmerkend voor de studie van de kwaliteit van het leven is alvast de grote diversiteit aan benaderingen en invullingen van het begrip. Niettemin biedt de analyse van de kwaliteit van het leven ook de mogelijkheid om één en ander scherper in beeld te krijgen. Zo is de kwaliteit van het leven meer dan enkel en alleen een aantal economische karakteristieken op een rij. Ook andere kenmerken van het maatschappelijke gebeuren verdienen aandacht. Daarnaast omvat de kwaliteit van het leven een sterk evaluerende connotatie. De term kwaliteit is immers niet alleen in te vullen als kenmerk, maar omvat ook een appreciatie. Eerder werd gewezen op de relativiteit van de termen “objectief” versus “subjectief”. Bij objectieve indicatoren is de invloed van subjectieve elementen onmiskenbaar, terwijl het subjectieve ook getuigt van een zekere objectiviteit: “perception is reality” om het met een gemeenplaats uit te drukken. Door aandacht te hebben voor de gepercipieerde kwaliteit van het leven, het zogenaamde subjectief welzijn, kan het beleid rekening houden met hoe inwoners hun dagelijks leven ervaren. We benadrukken dan ook de complementariteit van de verschillende benaderingen van de kwaliteit van het leven. Zo kan de beleving van specifieke deelgroepen ons aangeven waarvoor het beleid bijzondere aandacht dient te hebben.

Elke overheid beoogt impliciet dan wel expliciet een hogere kwaliteit van het leven voor zijn inwoners. In Vlaanderen is dat niet anders. Zo kunnen we verwijzen naar tal van beleidsinitiatieven om tegemoet te komen aan terechte kwaliteitseisen in het Regeerakkoord (2009-2014) en het Pact 2020. Het beleid wordt niet langer afgerekend enkel en alleen op economische of andere sociale objectieve indicatoren. De overheid wil ook terdege rekening houden met de manier waarop de dienstverlening wordt ervaren. Meer nog, de overheid zet heel expliciet in op hoe de burger zijn of haar leven in het algemeen en op een aantal domeinen ervaart. Hoe de overheid kan inspelen op het gebied van de algemene levens tevredenheid en een aantal domeinen van het leven kwam in deze SVR-Studie aan bod.

Lijsten met figuren en tabellen

LIJST MET FIGUREN

HOOFDSTUK 1

De contente Vlaming

Algemene levenstevredenheid bij de doorsneebevolking in Vlaanderen 35

Figuur 1.1 Frequentieverdeling van de algemene levenstevredenheid in 2008 (N = 1.465) 50

HOOFDSTUK 2

Temporele aspecten van levenstevredenheid: Vlaanderen in Europa

Een Hiërarchische Leeftijd-Periode-Cohort-analyse 67

Figuur 2.1 Cohorttabel voor 15-65 jarigen en surveyjaren 1973-2002 77

Figuur 2.2 Hiërarchische datastructuur voor algemene levenstevredenheid 82

Figuur 2.3 Algemeen effect van leeftijd op algemene levenstevredenheid, Vlaanderen, 1973-2002 85

Figuur 2.4 Algemeen effect van tijdsperiode op algemene levenstevredenheid, Vlaanderen, 1973-2002 86

Figuur 2.5 Algemeen effect van geboortecohorte op algemene levenstevredenheid, Vlaanderen, 1973-2002 87

HOOFDSTUK 3

Determinanten van buurttevredenheid en de relatie met algemene levenstevredenheid 97

Figuur 3.1 Belangrijkste elementen van kwaliteit van leven, gezondheid en dagelijkse leefomgeving (leefbaarheid) 99

HOOFDSTUK 4

Als we maar gezond zijn!?

Het belang en de betekenis van de gezondheidsbeleving in Vlaanderen 125

Figuur 4.1	Samenhang tussen de algemene levenstevredenheid en de subjectieve gezondheid, Vlaams Gewest, 2009 (in %)	132
------------	--	-----

HOOFDSTUK 5

De tijdsverdeling als motor van het dagelijks leven:

een geïntegreerde benadering en enkele empirische modellen 147

Figuur 5.1	Algemeen conceptueel model van het dagelijks leven of de leefsituatie (activiteiten en middelen)	149
Figuur 5.2	Algemeen model van de individuele tijdsverdeling, per leeftijdsgroep of tijdens de individuele levensloop (0-100 jaar) in aantal uren per week (Y-as, max. 168 uur per week)	151
Figuur 5.3	Nieuw basismodel voor de maatschappij	154
Figuur 5.4	Dynamiek van de interne en externe arbeidsverdeling binnen gezinnen met twee volwassen partners	155
Figuur 5.5	Gemiddeld aantal uren per week dat Vlaamse mannen en vrouwen (15-74 jaar) besteden aan de basisactiviteiten, per leeftijdsgroep (1999 en 2004)	162
Figuur 5.6	Gemiddeld aantal uren per week dat hooggeschoolde en laaggeschoolde Vlaamse mannen en vrouwen (20-74 jaar) besteden aan de basisactiviteiten, per leeftijdsgroep (2004)	165
Figuur 5.7	Gemiddeld aantal uren per week dat Vlaamse mannen en vrouwen (20-74 jaar) met en zonder kinderen besteden aan basisactiviteiten, per leeftijdsgroep (2004)	168
Figuur 5.8	Verdeling van het aantal uren beroepsarbeid, gezinsarbeid, persoonlijke verzorging en vrije tijd van Vlaamse mannen en vrouwen (25-64 jaar) (1999 en 2004)	171
Figuur 5.9	Verdeling van het aantal uren beroepsarbeid, gezinsarbeid, persoonlijke verzorging en vrije tijd van werknemers en zelfstandigen (20-64 jaar) (Vlaanderen, 2004)	173
Figuur 5.10	Gemiddeld dagverloop van de basisactiviteiten van Vlaamse mannen en vrouwen (20-64 jaar) van alle weekdays samen (2004)	177
Figuur 5.11	Gemiddeld dagverloop van de basisactiviteiten van Vlaamse mannen en vrouwen (20-64 jaar) tijdens een hele week (2004)	178
Figuur 5.12	Gemiddeld dagverloop van beroepsarbeid, gezinsarbeid, persoonlijke verzorging en vrije tijd van Vlaamse mannen en vrouwen (20-64 jaar) (1999 en 2004)	180
Figuur 5.13	Gemiddeld dagverloop van de beroepsarbeid, gezinsarbeid, persoonlijke verzorging en vrije tijd van mannen en vrouwen (20-64 jaar) tijdens de zeven dagen van de week (Vlaanderen 2004)	182
Figuur 5.14	Gemiddelde ervaren tijdsdruk (Y-as, op 100) van Vlaamse mannen en vrouwen (20-64 jaar) naar het totaal aantal uren beroepsarbeid, gezinsarbeid, totale arbeid (som van het aantal uren beroepsarbeid, gezinsarbeid en sociale arbeid) en vrije tijd (2004)	186
Figuur 5.15	Gemiddelde ervaren tijdsdruk (Y-as, op 100) van Vlaamse mannen en vrouwen (20-64 jaar) naar de gezinssituatie (partnerschap en kinderen ten laste) en het totaal beschikbaar gezinsinkomen (2004)	188

HOOFDSTUK 6**Naar een meer democratische verdeling van beroepsarbeid en beroepsinkomen in Vlaanderen?**

		193
Figuur 6.1	Potentieel en werkelijk aantal beroepsactieve jaren van Vlaamse mannen en vrouwen (18-64 jaar, zonder studenten) tijdens hun voorbije beroepsloopbaan, voor de diverse leeftijdsgroepen	196
Figuur 6.2	Aandeel van het aantal beroepsactieve jaren van Vlaamse mannen en vrouwen (18-64 jaar, zonder studenten) in het potentieel aantal beroepsactieve jaren tijdens hun voorbije beroepsloopbaan, voor de diverse leeftijdsgroepen	197
Figuur 6.3	Beroeps participatie van Vlaamse mannen en vrouwen (18-64 jaar, zonder studenten), voor de diverse leeftijdsgroepen (1997 en 2009)	199
Figuur 6.4	Procentueel aandeel van de combinaties van beroepsactiviteit van de partners in paargezinnen (18-64 jaar), voor de diverse leeftijdsgroepen (2009)	200
Figuur 6.5	Gemiddeld aantal uren beroepsarbeid van Vlaamse mannen en vrouwen (18-64 jaar, zonder studenten), voor de diverse leeftijdsgroepen (1997 en 2009)	201
Figuur 6.6	Procentuele verdeling van Vlaamse mannen en vrouwen (Y-as) volgens het aantal uren beroepsarbeid (X-as) (18-64 jaar, zonder studenten) (1997 en 2009)	202
Figuur 6.7	Gemiddeld aantal uren beroepsarbeid van Vlaamse mannen en vrouwen in paargezinnen en het totaal aantal uren van beide partners samen (18-64 jaar, zonder studenten) (2009)	203
Figuur 6.8	Procentuele verdeling van paargezinnen (Y-as) voor het relatief aandeel van de beroepsarbeid van de vrouw in de totale beroepsarbeid van het gezin (X-as) (18-64 jaar, zonder studenten) (1997 en 2009)	204
Figuur 6.9	Mate van tevredenheid bij beroepsactieve Vlaamse mannen en vrouwen met hun betaalde baan, weergegeven door een enkelvoudige en een samengestelde indicator (scores van 1 tot 5, van zeer ontevreden tot zeer tevreden) (18-64 jaar, zonder studenten) (2009)	205
Figuur 6.10	Gemiddeld nettoberoepsinkomen per maand van Vlaamse mannen en vrouwen (18-64 jaar, zonder studenten), voor de diverse leeftijdsgroepen (1997 en 2009)	206
Figuur 6.11	Procentuele verdeling van Vlaamse mannen en vrouwen volgens het beroepsinkomen per maand (18-64 jaar, zonder studenten) in 1997 en 2009	207
Figuur 6.12	Gemiddeld beroepsinkomen per maand van Vlaamse mannen en vrouwen in paargezinnen en het beroepsinkomen van beide partners samen (18-64 jaar, zonder studenten) (2009)	208
Figuur 6.13	Procentuele verdeling van paargezinnen (Y-as) voor het aandeel van het beroepsinkomen van de vrouw in het totale beroepsinkomen van het gezin (X-as) (18-64 jaar, zonder studenten) (1997 en 2009)	209
Figuur 6.14	Gemiddeld nettoberoepsinkomen per uur van Vlaamse beroepsactieve mannen en vrouwen (18-64 jaar, zonder studenten), voor de diverse leeftijdsgroepen (1997 en 2009)	211
Figuur 6.15	Procentuele verdeling van Vlaamse beroepsactieve mannen en vrouwen voor het beroepsinkomen per uur (18-64 jaar, zonder studenten) (1997 en 2009)	212

Figuur 6.16	Gemiddeld nettogezinsinkomen per maand van alle Vlaamse inwoners (18-64 jaar, zonder studenten) en lager geschoolde inwoners, voor de diverse leeftijdsgroepen (1997 en 2009)	213
Figuur 6.17	Verdeling van Vlaamse inwoners volgens het gezinsinkomen per maand (18-64 jaar, zonder studenten), en van lager geschoolde inwoners (1997 en 2009)	214
Figuur 6.18	Gemiddeld totaal beroepsinkomen en totaal gezinsinkomen van Vlaamse paren en alleenstaanden (18-64 jaar, zonder studenten) in 2009, voor de diverse leeftijdsgroepen	215
Figuur 6.19	Gemiddeld gezinsinkomen per gezinslid en gemiddeld totale gezinsinkomen van Vlaamse paren en alleenstaanden (18-64 jaar, zonder studenten), voor de diverse leeftijdsgroepen (2009)	216
Figuur 6.20	Procentueel aandeel van Vlaamse inwoners volgens het gezinsinkomen per gezinslid (18-64 jaar, zonder studenten), naar hun onderwijsniveau (2009)	217
Figuur 6.21	Gemiddeld gezinsinkomen per gezinslid (GI per gezinslid) totaal gezinsinkomen (GI) van Vlaamse paren en alleenstaanden (18-64 jaar, zonder studenten), naar aantal gezinsleden (2009)	218
Figuur 6.22	Feitelijke en gewenste beroeps participatie van Vlaamse mannen en vrouwen (18-64 jaar, zonder studenten), voor de diverse leeftijdsgroepen (2009)	219
Figuur 6.23	Aandeel van de combinaties van gewenste toekomstige beroepsactiviteit van de partners in paargezinnen (18-64 jaar), voor de diverse leeftijdsgroepen (2009)	220
Figuur 6.24	Gemiddeld feitelijk en gewenst aantal uren beroepsarbeid van Vlaamse mannen en vrouwen (18-64 jaar, zonder studenten), voor de diverse leeftijdsgroepen (2009)	222
Figuur 6.25	Verdeling van Vlaamse mannen en vrouwen voor het feitelijk en gewenst aantal uren beroepsarbeid (18-64 jaar, zonder studenten) (2009)	223
Figuur 6.26	Gemiddeld gewenst aantal uren beroepsarbeid van Vlaamse mannen en vrouwen in paargezinnen (18-64 jaar, zonder studenten) en het totaal gewenst aantal uren van beide partners samen (2009)	224
Figuur 6.27	Verdeling van paargezinnen (Y-as) op basis van het relatief aandeel van het gewenst en feitelijk aantal uren beroepsarbeid van de vrouw in het totaal gewenst en feitelijk aantal uren beroepsarbeid van het gezin (X-as) (18-64 jaar, zonder studenten) (2009)	225

HOOFDSTUK 7

Inkomen als een indicatie voor de kwaliteit van het leven

Figuur 7.1	De classificatie van Veenhoven	230
Figuur 7.2	Reëel beschikbaar inkomen per inwoner (basisjaar 2007) en reële groei van het beschikbaar inkomen per inwoner in het Vlaamse Gewest, van 1996 tot 2007 (raming)	234
Figuur 7.3	Bestanddelen van het beschikbaar inkomen in het Vlaamse Gewest in 1995, 2001 en 2007 (in % van het totaal)	236
Figuur 7.4	Evolutie van de Gini-coëfficiënt in het Vlaamse Gewest (vóór en na belastingen) voor de periode 1995-2007	237
Figuur 7.5	Spreiding van de gezinnen volgens het netto equivalent gezinsinkomen per maand in 2009 (SCV), in %	239

Figuur 7.6	Mate waarin men kan rondkomen met het gezinsinkomen, vergelijking tussen 2007, 2008 en 2009 (in %)	243
Figuur 7.7	Mate waarin men geldzorgen heeft, vergelijking tussen 2007, 2008 en 2009 (in %)	246
Figuur 7.8	Mate waarin men tevreden is met het inkomen, vergelijking tussen 2007, 2008 en 2009 (in %)	248
Figuur 7.9	Opinie over 4 stellingen over de situatie binnen 10 jaar, in %	249

LIJST MET TABELLEN

HOOFDSTUK 1

De contente Vlaming

	Algemene levenstevredenheid bij de doorsneebevolking in Vlaanderen	35
Tabel 1.1	Frequentieverdeling van de tevredenheid over de verschillende domeinen van het leven (in percentages, N = 1.465) en de gemiddelde scores en standaardafwijkingen	51
Tabel 1.2	Factorladingen voor de dimensies in de tevredenheid over verschillende domeinen van het leven (Varimax-rotatie)	52
Tabel 1.3	Regressiemodel voor algemene levenstevredenheid: de tevredenheid over de verschillende domeinen van het leven	53
Tabel 1.4	F-toetsen voor de sociaaldemografische kenmerken en hun verklarende waarde voor de variantie in de algemene levenstevredenheid	55
Tabel 1.5	F-toetsen voor de sociale contacten en de verklarende waarde voor de variantie in de algemene levenstevredenheid	56
Tabel 1.6	F-toetsen voor de politieke variabelen en hun verklarende waarde voor de variantie in de algemene levenstevredenheid	58
Tabel 1.7	Finaal regressiemodel voor het duiden van de variantie in de algemene levenstevredenheid	58

HOOFDSTUK 2

Temporele aspecten van levenstevredenheid: Vlaanderen in Europa

	Een Hiërarchische Leeftijd-Periode-Cohort-analyse	67
Tabel 2.1	Descriptieve statistieken voor de Mannheim Eurobarometer Trend File algemene levenstevredenheid data, Vlaanderen en 7 Europese landen, 1973-2002	76
Tabel 2.2	Cross-classificatie in de Mannheim Eurobarometer Data: aantal respondenten per Cohorte × Periode cluster	79
Tabel 2.2	(vervolg). Cross-classificatie in de Mannheim Eurobarometer Data: aantal respondenten per Cohorte × Periode cluster	80
Tabel 2.3	Algemene levenstevredenheid, resultaten van cross-classified random effect leeftijd-periode-cohort regressies, 8 submodellen, Vlaanderen, 1972-2002	83

Tabel 2.4	Algemene levenstevredenheid, afzonderlijke cross-classified random effects leeftijd-periode-cohort regressies, resultaten voor het lege model, Vlaanderen en 7 Europese landen, 1973-2002	89
Tabel 2.5	Periode-, cohort- en residuele variantie per land/regio, resultaten van cross-classified random effect leeftijd-periode-cohort regressies, 8 submodellen, Vlaanderen en 7 landen/regio's, 1973-2002	90
Tabel 2.6	Periode, cohort, residuele en totale variantie per land/regio, resultaten van cross-classified random effect leeftijd-periode-cohort regressies, 8 submodellen, Vlaanderen en 7 landen/regio's, 1973-2002	91
Tabel 2.7	Levenscycluseffect per land/regio, resultaten van cross-classified random effect leeftijd-periode-cohort regressies, 8 submodellen, Vlaanderen en 7 landen/regio's, 1973-2002	91
Tabel 2.8	Geslachtskloof per land/regio, resultaten van cross-classified random effect leeftijd-periode-cohort regressies, 8 submodellen, Vlaanderen en 7 landen/regio's, 1973-2002	92
Tabel 2.9	Geslachtskloof over de levenscyclus per land/regio, resultaten van cross-classified random effect leeftijd-periode-cohort regressies, 8 submodellen, Vlaanderen en 7 landen/regio's, 1973-2002	92

HOOFDSTUK 3

Determinanten van buurttevredenheid en de relatie met algemene levenstevredenheid

Tabel 3.1	Tevredenheid met de buurt – afzonderlijke vraag (N = 1.474)	112
Tabel 3.2	Tevredenheid met de buurt – item in lijst (N = 1.475)	112
Tabel 3.3	Beoordeling van de verschillende aspecten van de kwaliteit van de buurt (gewogen percentages)	113
Tabel 3.4	Impact van de verschillende kwaliteitsaspecten op de algemene buurttevredenheid (logistische regressie met zeer tevreden/alle anderen als dichotome afhankelijke variabele)	114
Tabel 3.5	Verdeling van de tevredenheid met de buurt over de verklarende variabelen (gewogen percentages, ongewogen N in laatste kolom)	115
Tabel 3.6	Netto-effecten op buurttevredenheid in een logistische regressie	118
Tabel 3.7	Gemiddelde score op de schaal voor algemene levenstevredenheid volgens buurttevredenheid	119

HOOFDSTUK 4

Als we maar gezond zijn!?

Het belang en de betekenis van de gezondheidsbeleving in Vlaanderen

Tabel 4.1	Samenhang tussen de tevredenheid met de gezondheid en de algemene levenstevredenheid, naar leeftijd en opleidingsniveau, Vlaams Gewest, 2009	133
Tabel 4.2	Relatie tussen de domeinspecifieke tevredenheid en de algemene levenstevredenheid, (gestandaardiseerde beta-coëfficiënten) naar leeftijd en opleidingsniveau, Vlaams Gewest, 2009	134

Tabel 4.3	Samenhang tussen componenten van de gezondheid en de subjectieve gezondheid, naar leeftijd en opleidingsniveau, Vlaams Gewest, 2004	139
Tabel 4.4	Relatie tussen de fysieke en de psychische gezondheid en de subjectieve gezondheid (gestandaardiseerde beta-coëfficiënten), naar leeftijd en opleidingsniveau, Vlaams Gewest, 2004	140
Tabel 4.5	Kansverhouding voor een slechte subjectieve gezondheid voor de 10 meest frequent voorkomende fysieke en psychische aandoeningen (a) en kansverhouding voor frequent voorkomende fysieke en psychische aandoeningen voor een slechte subjectieve gezondheid (b), bij 40-plussers, Vlaams Gewest, 2004	141

HOOFDSTUK 5

De tijdsverdeling als motor van het dagelijks leven: een geïntegreerde benadering en enkele empirische modellen	147	
Tabel 5.1	Onderdelen of bouwstenen van het dagelijks leven	160

HOOFDSTUK 6

Naar een meer democratische verdeling van beroepsarbeid en beroepsinkomen in Vlaanderen?	193
---	-----

–

HOOFDSTUK 7

Inkomen als een indicatie voor de kwaliteit van het leven	229	
Tabel 7.1	Bivariate analyse voor “de mate waarin men met het gezinsinkomen kan rondkomen” in 2009, rijpercentages	241
Tabel 7.2	Parameterschattingen voor de binaire logistische regressie met “kunnen rondkomen met het inkomen” als afhankelijke variabele (verhouding “comfortabel”/“in meer of mindere mate problemen”)	242
Tabel 7.3	Bivariate analyse voor “het hebben van geldzorgen” in 2009, rijpercentages	244
Tabel 7.4	Parameterschattingen voor de binaire logistische regressie met “het hebben van geldzorgen” als afhankelijke variabele (verhouding “geen”/“enige tot veel”)	245
Tabel 7.5	Bivariate analyse voor “tevredenheid met het inkomen” in 2009, rijpercentages	247
Tabel 7.6	Parameterschattingen voor de binaire logistische regressie met ‘tevredenheid met het inkomen’ als afhankelijke variabele (verhouding “tevreden”/“ontevreden”)	248

